

202
1

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३७

कृष्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् ।

(तत्र तृतीयकाण्डस्याष्टम-नवम-दशमै-कादश-द्वादशे-त्यन्तिम-
प्रपाठकपञ्चकमितस्तृतीयो भागः (३))

एतत्पुस्तकं

पुण्यपत्तननिवासिभिः ' गोडबोले ' इत्युपाह्वैः वे०

शा० रा० नारायणशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

Vol 3

इत्येतैः

8196

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३८ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकत्रयम् (३) ।

SaRV5
Tai/God

24089-202
16.9.41
For sale
K. P. P.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. .... 8196 .....
Date. .... 18-1-57. ....
Call No. .... Sa 2 VS .....
Tai T God.

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे

तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

—:~::~—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अच्छिद्रार्थाः कर्ममन्त्राः सप्तमे पाठके श्रुताः ।

अष्टमे नवमे चाश्वमेधब्राह्मणमुच्यते ॥ २ ॥

अश्वमेधस्त्रिरात्रोऽयमहराद्यं त्विहाष्टमे ।

पाठके वर्ण्यते तत्र प्रोक्ताऽऽदौ स्वामिसंस्कृतिः ॥ ३ ॥

सूत्रकारेण—“ राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत ” इत्युपक्रम्य “ चैत्र्यां पौर्णि-
मास्यां सांग्रहण्येष्ट्या यजेत ” इति यदुक्तं तदिदं विधत्ते—

हरिः ॐ ।

सांग्रहण्येष्ट्या यजेत । इमां

जनतां संगृह्णानीति, इति ।

इमां जनतां स्वस्यापेक्षितं जनसमूहं संग्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्य-
येष्ट्या यजेत । सा चेष्टिः “ वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः ” इत्यत्रो-
त्पन्ना । संगृह्यतेऽपेक्षितं सर्वं ययाऽसौ संग्रहणी सैव सांग्रहणी ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दर्ममयी मौञ्जी वा रशना ”
इति । तत्राश्वबन्धनार्थाया रशनायाः परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते—

द्वादशारत्नी रशना भवति । द्वादश मासाः

संवत्सरः । संवत्सरमेवावरुन्धे । मौञ्जी

भवति । ऊर्ग्वै मुञ्जाः । ऊर्जमेवावरुन्धे, इति ।

चतुर्विंशतिरङ्गुल्योऽरत्निः । द्वादशारत्निप्रमाणेयमश्वाभिधानी रशना कर्तव्या ।
तत्र संख्याबलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जाख्येन तृणविशेषेण सा
रशना निष्पाद्या । पशुभिर्भक्ष्यत्वान्मुञ्जानामूर्गरूपत्वम् ।

अधमेधस्य संकल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते—

चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत्कर्म

(१) । यदश्वमेधः समृद्धयै, इति ।

बहुविधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुसोमरूपाणां सद्भावादश्वमेधकर्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्धयर्थं चित्रा नक्षत्रम् ।

कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते—

पुण्यं नाम देवयजनमध्यवस्यति ।

पुण्यामेव तेन कीर्तिमभिजयति, इति ।

पुण्यं पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्रमित्यादि । तादृशं देवयजनदेशं चित्रानक्षत्रकालेऽध्यवस्यति तेन पुण्यां कीर्तिं प्राप्नोति ।

देशकालयोर्विशेषं विधाय त्विगानयने विशेषं विधत्ते—

अपदातीनृत्विजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

ये ऋत्विजः स्वस्वगृहे वृतास्तानृत्विजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं निवार्य हस्त्यश्वादीनारोप्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्र कालावधिरा सुब्रह्मण्याया इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां सांग्रहणी तत आरभ्य संवत्सरेऽतीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममावास्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयायां समाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिनत्रये दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या पर्वते । तत्सुब्रह्मण्यापर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा—सांग्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृत्तानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्ट्यर्थमानयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरमालब्धुं सोमप्रवाकवृत्तौ भैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । तदनन्तरभाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मौदनार्थं चतुर्णां महर्षिजामपेक्षितत्वादध्वर्युब्रह्महोतृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वादवाशिष्ठमहर्षिजमुद्गातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामिसंवत्सरगतायां वैशाख्याममा-

वास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभिरानयन्ति । ततो दीक्षा-
रम्भदिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहःस्वन्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्यश्वादिकमारोप्याऽऽ-
नयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं ग्रावस्तुतं पोतारमुन्नेतारं
सुब्रह्मण्यमित्येतान्सोमार्थमानयन्ति । एवमा सुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विज आव-
हन्ति, तच्चोच्छ्रितस्थानारोहणसाम्यात्स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टोमविकृतिः । अतो वप-
नादिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतद्दीक्षासमीपे न त्वत्र । अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादि-
कमत्र विधत्ते—

के॒शश्म॒श्रु व॑पते । न॒खानि॑ नि॒कृ॒न्तते । द॒तो धा॑वते ।
स्ना॒ति । अ॒हतं॑ वा॒सः परि॑धत्ते । पा॒प्मनोऽप॑हत्यै । वाचं॑
य॒त्वोप॑वसति । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ गु॒प्त्यै । रात्रिं॑ जा॒गर-
य॑न्त आसते । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ सम॑ष्ट्यै, इति ।

कर्म॑ धत्ते पञ्च॑ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

====

अहतमच्छिन्नं नूतनं तेन पापं विनश्यति । वाग्यमनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्ग-
लोको रक्षितो भवति । एनं यजमानं राजानं रात्रिं जागरयन्तो निवृत्तनिद्रं कुर्वन्तः
कथाभिर्नानाविधाभिर्विनोदयन्तः प्रार्थस्था आसते । तज्जागरणं स्वर्गस्य सम्य-
क्प्राप्तये भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके यजमानसंस्कारा उक्ताः । द्वितीये ब्रह्मोदनमभिधीयते । तदर्थ-
मादौ चतुर्विधानि जलानि विधत्ते—

चतु॑ष्टय्य॒ आपो॑ भवन्ति । चतुः॑श॒फो वा

अश्वः प्राजापत्यः समृद्ध्यै, इति ।

प्रजापतिदेवताकस्याश्वस्य शफसंख्यासाम्प्राज्जलचतुष्टयं समृद्धिहेतवानयति ।
वर्ष्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्वेति जलानां चातुर्विध्यम् । एतच्चाऽऽरुणकेतुके
चयने स्पष्टमाग्नातम् ।

तासामपामाहरणे देशविशेषान्विधत्ते—

ता दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अन्नं
वा आपः । अद्भ्यो वा अन्नं जायते । यद्वाद्भ्योऽन्नं
जायते । तद्वरुन्धे, इति ।

प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यस्ता आप आहर्तव्याः । न त्वेकस्या दिशः ।
आपश्च सर्वासु दिक्षु वर्तन्ते । ताश्चान्नरूपा अन्नस्याद्भ्यो जातत्वात् । तस्माद-
पामाहरणे सत्यद्भ्यो जातमन्नं सर्वं प्राप्तं भवति ।

आहतास्वप्सोदनपाकं विधत्ते—

तासु ब्रह्मौदनं पंचति । रेत एव तद्वधाति (१), इति ।

रेतस ओदनजन्यत्वात्तेनौदनपाके [न] रेत एव धारयति ।

ओदनस्य परिमाणं विधत्ते—

चतुःशरावो भवति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति, इति ।

शरावचतुष्टयपरिमितैर्वीहिभिरयमोदनो निष्पादनीयः । चतुःसंख्यासाम्येन
दिक्षु प्रतिष्ठा ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पात्र्याः राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन्ब्रह्मौदनमुद्धृत्य
प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा कर्षन्नुच्छिन्दश्चतुर्भ्य आ-
र्षेभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहति प्राशितवद्भ्यश्चतुरः साहस्रान्सौवर्णान्निष्कान्ददाति”
इति । तदेतत्सर्वं क्रमेण विधत्ते—

उभयतौ रुक्मौ भवतः । उभयत एवास्मि-
न्नुचं दधाति । उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वा-
न्भवति मेध्यत्वाय । चत्वार आर्षेयाः प्राश्र-

न्ति । दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । चत्वारि हिरण्यानि
ददाति । दिशामेव ज्योतींष्यवरुन्धे (२), इति ।

ओदनस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च रुक्मस्थापनेनोभयतो ज्योतिः संपादयति ।
पात्र्यामुद्धरणेन पक्कत्वं स्पष्टी भवति । प्रभूतसर्पिर्योगेन शुद्धतया यज्ञयोग्यं भवति ।
आर्षेया ऋषिपुत्रसमानाश्चत्वारो मुख्या ऋत्विजस्तेषां प्राशनेन चतसृणां दिशां
संबन्धिनि ज्योतिष्येव हुतं भवति । चतुःसहस्रानिष्कदानेन चतुर्दिकसंबन्धीनि
ज्योतींषि प्राप्नोति ।

यदुकं सूत्रकारेण—‘ द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दर्भमयी मौञ्जी वा
रशना तां ब्रह्मोदनोच्छेषणेनानक्ति ’ इति । तदिदमञ्जनं विधत्ते—

यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन् रशनां न्युनत्ति । प्रजा-
पतिर्वा ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रशनां
न्युनत्ति । प्रजापतिमेव रेतसा समर्धयति, इति ।

पात्र्यामुद्धृत ओदने ब्रह्माज्यं प्रक्षिप्य तत्राऽऽज्यविशिष्ट ओदनो यावानृत्वि-
ग्भ्यो दत्तस्तस्मादन्यद्यदाज्यमोदनविशिष्टं पात्र्यामुच्छिष्यते तस्मिन्नाज्येऽश्वबन्ध-
नहेतुं रशनां न्युनत्ति नितरां क्लिप्नां कुर्यात् । ओदनस्य प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजा-
पतिस्वरूपत्वादाज्यस्य च रेतःकारणत्वेन रेतोरूपत्वादोदनविशिष्ट आज्ये रश-
नाया उन्दनेन प्रजापतिमेव रेतसा समृद्धं करोति । तस्या रशनाया मौञ्जीत्व-
पक्षः पूर्वानुवाकेऽभिहितः ।

दर्भमयत्वपक्षमत्र विधत्ते—

दर्भमयी रशना भवति । बहु वा एष कुचरोऽमेध्यमुप-
गच्छति । यदश्वः । पवित्रं वै दर्भाः (३) । यद्दर्भमयी
रशना भवति । पुनात्येवैनम् । पूतमेनं मेध्यमालभते, इति ।

कुचरो भूम्यां संचरन्त्यमश्वो बहु वै प्रभूतमेवामेध्यमशुचिरूपमुपगच्छति ।
उच्छिष्टार्घ्युपेक्षितेषु देशेषु संचरणात् । दर्भाणां शुद्धिहेतुत्वात्तन्मयया रशनया
तमेनमधं पुनात्येव । ततः शुद्धत्वेन यज्ञयोग्यमेनमधमालभते ।

‘ चत्वारि आर्षेयाः प्राश्नन्ति ’ इति यदुक्तं तदेव स्पष्टी कुर्वन्प्रशंसति—
अश्वस्य वा आलब्धस्य महिमोदकामत् । स महर्त्विजः
प्राविशत् । तन्महर्त्विजां महर्त्विक्त्वम् । यन्महर्त्विजः
प्राश्नन्ति । महिमानमेवास्मिन्तद्वधति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धादश्वादुत्क्रान्तस्तदीयो महिमा सामर्थ्यातिशयो महर्त्विजोऽ-
ध्वर्युर्ब्रह्मा होतोद्गातेत्येतान्मुख्यान्महर्त्विजः प्राविशत्, तत्तस्मान्महिम्नः प्रवेशान्म-
हर्त्विक्त्वमेषां संपन्नम् । तत्तेन महर्त्विजां ब्रह्मोदनप्राशनेनास्मिन्यजमाने महि-
मानमेव संपादयन्ति ।

यदुक्तम्—‘ चत्वारि हिरण्यानि ददाति ’ इति । तदेतत्प्रशंसति—

अश्वस्य वा आलब्धस्य रेत उदकामत् । तत्सुवर्णं हिरण्य-
मभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेत एव तद्वधाति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धस्याश्वस्य रेतः सारभूतोऽशस्तस्मादश्वादुत्क्रम्य शोभन-
वर्णोपेतं हिरण्यमभवत् । अश्वस्तस्य दानेन रेत एव धारयति ।

सुवर्णदानस्य फलं विधत्ते—

ओदने ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो
हिरण्यम् । रेतसैवास्मिन्नेतो दधाति, इति ।

ददाति रुन्धे दर्भा अभवत्षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हिरण्यस्य रेतःकार्यत्वादोदनस्य तत्कारणाच्चोभयोरपि रेतोरूपत्वम् । अत
ओदने भुक्ते सत्पन्नन्तरमेव यद्दानं तेन दानेनास्मिन्यजमान ओदनरूपेण रेतसैव
हिरण्यरूपं रेतो धारयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये ब्रह्मोदनोऽभिहितः । तृतीये रशनयाऽश्वबन्धनमभिधीयते । तत्राऽऽदौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापने मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति—

यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रोच्याश्वं
मेध्यं बध्नाति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते ।
पापीयान्भवति । यः प्रतिप्रोच्य । न देव-
ताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति, इति ।

योऽश्वमेधयाजी देवार्थं प्रजापत्यर्थं च वर्तमानं यागयोग्यमश्वमृत्विग्रूपाय ब्रह्मणे स्वयमप्रतिप्रोच्यानुक्त्वा तदनुज्ञामलब्धा बध्नाति सोऽयं देवताभ्य आवृश्च्यते विच्छिद्यते । तदनुग्रहाभावात्पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवति । यस्तु ब्रह्मणे तस्मै प्रतिप्रोच्य तदनुज्ञां लब्ध्वा बध्नाति सोऽयं देवताभ्यो न विच्छिद्यते । तत एवा-
तिशयेन धनवान्भवति ।

इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति—

यदाह । ब्रह्मज्ञश्वं मेध्यं भन्त्स्यामि देवेभ्यः
प्रजापतये तेन राध्यासमिति । ब्रह्म वै
ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति (१) । न
देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति, इति ।

हे ब्रह्मन्देवार्थं प्रजापत्यर्थं मेध्यं यागयोग्यमश्वं भन्त्स्यामि रशनया बद्धं करिष्यामि । तेनाश्वबन्धनेन राध्यासं समृद्धो भूयासम् । इत्येतं मन्त्रं यद्यध्वर्यु-
राह तदानीं देवताभ्यो न विच्छिद्यतेऽतिशयेन धनवान्श्च भवति । मन्त्रे योऽयमृ-
त्विग्रूपो ब्रह्मा कथितः सोऽयं ब्रह्मैवातस्तस्मै परब्रह्मण एव कथयित्वा मेध्यमश्वं
बध्नाति । ततो युक्तमस्य धनिकत्वादि ।

अत्र रशनास्वीकारे मन्त्रः सप्तमकाण्डे समाध्यातः—“देवस्य त्वा सवितुः

प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ” इति । तेन मन्त्रेण स्वीकारं विदधानस्तन्मन्त्रं व्याचष्टे—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामा-
दत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् ।
पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै, इति ।

तदिदं ब्राह्मणं तत्र तत्रासकृद्व्याख्यातम् । स्वीकृताया रशनाया अभिमन्त्र-
णार्थो मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमाग्नातः—“ इमामगृभ्णन्नरशनामृतस्य पूर्वं आयुषि
विदथेषु कव्या । तया देवाः सुतमावभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती ” इति ।

तमिमं मन्त्रं रशनाभिमन्त्रणे विनियुङ्क्ते—

व्युद्धं वा एतयज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते ।
इमामगृभ्णन्नरशनामृतस्येत्यधिवदति यजु-
ष्कृत्यै । यज्ञस्य समृद्ध्यै (२), इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमयजुष्केण मन्त्ररहितेन व्यापारेण क्रियते तदिदमङ्गं
व्युद्धं समृद्धिविकलम् । यद्यप्युपगेषा तथाऽपि युज्यत इति व्युत्पत्त्या यजुर्वेदपठि-
त्वेन च यजुरित्युच्यते । तस्मात्सयजुष्कानुष्ठानाय ‘ इमाम् ’ इति मन्त्रं पठेत्ततो
यज्ञः समृद्धो भवति । प्रथमपादस्यायमर्थः—ऋतस्य यज्ञाङ्गश्वस्य संबन्धिनी-
मिमां रशनां पूर्वं पुरुषा अगृभ्णन्स्वीकृतवन्त इति ।

अस्या अश्वरशनाया द्वादशारत्नित्वपक्षः प्रथमानुवाकेऽभिहितः । अत्र
त्रयोदशारत्नित्वपक्षं विचारमुखेण विधत्ते—

तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कर्तव्याश्च त्रयो-
दशारत्नीश्चित्ति । ऋषभो वा एष ऋतु-
नाम् । यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासो
विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानाम् । यदश्व-

मेधः । यथा वा ऋषभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्ट-
पम् । त्रयोदशमरत्निः रशनायामुपादधाति । यथ-
र्षभस्य विष्टपः सःस्करोति । तादृगेव तत्, इति ।

तत्र तत्र रशनाविषये परीक्षकाः परस्परमेवमाहुः—किमेषा द्वादशारत्निः
कर्तव्या किंवा त्रयोदशारत्निरिति । तत्राभिज्ञः कश्चिद्दृष्टान्तमुखेनोत्तरं ब्रूते
यथा लोके गवामृषभः पतिरेवं गोस्थानीयानामृतूनां संवत्सरः स्वामी । अतः
प्रथमानुवाके मासद्वारा संवत्सरसाम्याद्द्वादशारत्नित्वपक्षः समर्थितः । इह तु
तत ऊर्ध्वं त्रयोदशारत्नित्वपक्षं समर्थयितुमपरो विशेष उच्यते—यथा लोक
ऋषभस्योपरि ककुदुन्नतं भवति, एवं द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्यर्षभस्थानी-
यस्य योऽयमधिकमासस्त्रयोदशः सोऽयं विष्टपं ककुत्स्थानीय एवं ह्यत्राप्यग्निष्टो-
मादयो यज्ञा गोस्थानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्थानीयः । तस्य च लौकिकस्यर्ष-
भस्येव विष्टपं ककुदपेक्षितम् । अतो विष्टपत्वेन रशनायां त्रयोदशमरत्निं संपाद-
येत् । तथा सत्यृषभस्येवाश्वमेधस्य विष्टपं संस्कृतं भवति ।

अथ रशनादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन्पाद आयुःशब्दतात्पर्यमाह—

पूर्व आयुषि विदथेषु कव्ये-

त्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति, इति ।

विदथेषु यज्ञेष्वायुषि निमित्तभूते सति कव्या कवयो विद्वांसः पूर्वं महर्षय
इमां रशनां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादरक्षारथः । तत्राऽऽयुषीति प्रयोगादायुर्य-
जमाने संपादयति ।

तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तया देवाः सुतमावभूवुरि-

त्याह । भूतिमेवोपावर्तते, इति ।

देवाः सर्वे तया रशनयाऽश्वबन्धादिद्वारेण सुतमभिषवोपेतमश्वमेधात्मकं सोम-
यागमावभूवुः सर्वतः प्राप्ता इत्यक्षरार्थः । तत्र भवतिधातोर्भूतेरभिधायकत्वात्-
त्पाठेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपाद ऋतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ऋतस्य सामन्सरमारपन्तीत्याह । सत्यं वा
ऋतम् । सत्येनैवैनमुतेनाऽऽरभते, इति ।

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य सामन्समीचीनेऽनुष्ठाने सरं प्रवृत्तिं पार-
मारपन्ती कथयन्ती संपादयन्ती रक्षनेत्यक्षरार्थः । तत्रर्तशब्द ऋ गताविति धातु-
जन्यः प्राप्त्यर्थो न भवति किंत्वेन रूढः सत्यवाची । तस्मात्सत्यात्मकेनर्तेन
यथावदनुष्ठानेनैनमश्वमेधं प्रारभते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अभिधा असीत्यश्वमभिदधाति ” इति । तत्राश्वबन्ध-
नमन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमान्नातः—“ अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि
सोऽग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड्यन्ताऽसि यमनो
धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वा ” इति ।

तस्मिन्मन्त्रे प्रतिवाक्यं तात्पर्यं दर्शयति—

अभिधा असीत्याह । तस्मादश्वमेधयाजी
सर्वाणि भूतान्यभिभवति । भुवनमसीत्याह ।
भुमानमेवोपैति । यन्ताऽसीत्याह । यन्तारमे-
वैनं करोति । धर्ताऽसित्याह । धर्तारमेवैनं
करोति । सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावे-
वैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमीत्याह (५) ।
प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत
इत्याह । होम एवास्यैषः । पृथिव्यामित्याह ।
अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता राड्य-
न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुण इत्याह ।

रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । ऋण्यै त्वा
क्षेमाय त्वा ऋण्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

हेऽथ त्वमभिधा बन्धनीयोऽसि । तत्राभिषब्दप्रयोगादभिभवितृत्वं यजमानस्य
युक्तम् । भुवनत्वेन स्तुतत्वाद्धूमप्राप्तिर्यजमानस्य । यन्तृधर्तृशब्दप्रयोगात्तद्रूपत्व-
मथस्य संपाद्यते । हेऽथ स त्वमग्निं गच्छेत्युक्त्या तमेतमथमग्नौ हुतवान्भवति ।
प्रथावाचिना सप्रथसमित्याग्निविशेषणेन यजमानं प्रजादिभिः प्रथयति । स्वाहा-
कृत इत्युक्तत्वात्तस्याश्वस्य होम एवाग्नौ संपद्यते । पृथिव्यामित्युक्त्या तमथं भूमौ
प्रतिष्ठापयति । हेऽथ त्वं पृथिव्यां यन्ता मनुष्यादीनां नियामको राट्, दीप्य-
मानश्चासि । तथाऽन्तरिक्षेऽपि ग्रहनक्षत्रादीनां नियन्ता नियमनसमर्थश्चासि ।
तथा द्युलोकेऽपि देवादीनां धारको धारणसमर्थश्चासि । एतस्मिन्मन्त्रभागे पठिते
सत्यस्य मन्त्रस्यैतत्प्रतीयमानं स्वरूपमेवास्याश्वस्य महिमानं विशेषेण कथयति ।
न चात्रास्माभिव्यख्यातव्यं किञ्चिदस्ति । अथ ऋण्यादिसिद्धयर्थं त्वां बध्नामी-
त्यनयोक्त्या स्वस्याऽऽशिषमेव प्रार्थितवान्भवति ।

अथ सप्तमकाण्डानुक्तं शाखान्तरगतं मन्त्रशेषं वाक्यद्वयमनूद्य तात्पर्यं
दर्शयति—

स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनं
स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतये इ-
त्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव
देवताया आलभ्यते । तयैवैनं समर्प-
यति, इति ।

बध्नाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽथ त्वां देवेभ्यो देवार्थं स्वगा स्वगतं स्वाधीनं बध्नामि । अनयोक्त्येन-
मथं देवानां स्वाधीनं करोति । हेऽथ त्वां प्रजापतये स्वाहा समर्पयामि । एत-

स्मिन्मन्त्रांशे पठिते सत्यश्वस्य प्राजापत्यत्वाद्यद्देवतार्थोऽस्याऽऽलम्भस्तथैव देवत-
याऽश्वं समृद्धं करोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽश्वबन्धनमुक्तम् । चतुर्थे रश्मनया बद्धं तमश्वं नीत्वा जलेऽवगाहन-
मुच्यते । अत एवानुवाकस्याभिप्रेतमवगाहनं शास्त्रान्तरपर्यालोचनया सूत्रकारः
स्पष्टमाह—‘ आपोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति ’ इति । तत्राश्वस्यावगाहनप्रदेशे आ
कश्चिन्नेतव्यस्तन्नयनप्रकारं सूत्रकार आह—“ आनयन्ति श्वानं चतुरक्षं विष्व-
ग्वन्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चात्सैध्रकं
मुसलं पौश्वलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्याऽऽपोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति
श्वानं च ” इति । तदेतद्विधत्ते—

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति ।

यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चात्सैध्रयति ।

विष्वश्चमेवास्मात्पाप्मानं विवृहतः, इति ।

यजमानस्य राज्ञः पितृष्वसीयो मातृष्वसीयश्च गच्छतः । सर्वतो बद्ध्वा
नीयमानस्य शुनः पुरस्तात्पश्चाच्चोभौ गच्छतः । तेन विष्वश्चमेव यजमानस्य
सर्वतो वर्तमानमेव पाप्मानं विवृहतो यजमानाद्वियोजयतः ।

अथाश्वस्य शुनश्चावगाहने सति जलमध्ये यत्र शुनः पादा भूमिं न स्पृशन्ति
तत्र श्वानं हन्तुं दासीपुत्रस्याध्वर्युरनुज्ञां प्रयच्छति । स च दासीपुत्रो मुसलेन
श्वानं हन्ति तदिदमुभयं विधत्ते—

यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुण

इति श्वानं चतुरक्षं प्रसौति । परो मर्तः परः

श्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्रहन्ति । श्वेव वै पाप्मा

भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यः हन्ति, इति ।

योऽयं श्वाऽस्मदीयमश्वं हन्तुमिच्छति तं श्वानं जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति विनाशयति । तमिमं मन्त्रं पठन्नध्वर्युश्चतुरक्षं श्वानं प्रति दासीपुत्रमनुजानीयात् । हे दासीपुत्र श्वानं जहीति ब्रूयात् । अक्षणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः । योऽयमस्याश्वस्य विरोधी मर्तो मनुष्यः स परो भवतु परस्तात्तिष्ठतु । यश्च श्वा सोऽपि परो भवतु परस्तात्तिष्ठतु । एतस्मिन्मन्त्रेऽध्वर्युणा पठ्यमाने दासीपुत्रश्चतुरक्षं श्वानं हन्यात् । सूत्रकारस्तु ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य ' यो अर्वन्तम् ' इति मन्त्रं हनने विनियुज्य ' परो मर्तः ' इति मन्त्रं पादानामधः शुनोऽक्षणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् । योऽयं पापरूपः शत्रुः सोऽयं शुना सदृशः । अतः शुनो वधेन पाप्मैव हतो भवति ।

हननसाधनं विधत्ते—

सैध्रकं मुसलं भवति (१) । कर्म

कर्मैवास्मै साधयति, इति ।

सैध्रको महासारो वृक्षो यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णारुणा-
दिवर्णयुक्तं विद्यते तदीयं मुसलं साधनम् । तच्चास्मै यजमानायापेक्षितमवघा-
तादिकं सर्वं कर्म साधयति ।

हन्तारं विधत्ते—

पुंश्चलेयो हन्ति । पुंश्चल्यां वै देवाः शुचं

न्यदधुः । शुचैवास्म्य शुचं हन्ति, इति ।

बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्भर्तारि नियता वर्तत इति पुंश्चली दासी
तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पुरा देवा दास्यामेव शोकं सर्वं स्थापितवन्तः । अतः
शोकरूपेणैव दासीपुत्रेण शोकरूपस्य शुनो हननं युक्तम् ।

हतस्य शुनोऽश्वपादानामधस्तादवस्थापनं विधत्ते—

पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः । योऽश्वमे-

धेन यजंत इति । अश्वस्याधस्पदमुपा-

स्यति । वृज्जी वा अश्वः प्राज्ञापत्यः । वृज्जे-

णैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति, इति ।

योऽश्वमेधमनुतिष्ठत्येतं पाप्मा प्राप्तुमिच्छति हिंसाया बहुत्वादित्येवमभिज्ञा आहुः । अतः पापप्राप्तिपरिहाराय मृतं श्वानमश्वपादानामधस्तात्प्रक्षिपेत् । अयमश्वो वज्री वज्रसमानैः खुरैर्युक्तत्वात् । अतस्तेन वज्रेण पापरूपं श्वानं वैरिणमवक्रामति ।

पादानामधस्तात्प्रक्षिप्तस्य मृतस्य शुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये परित्यागं विधत्ते—

दक्षिणाऽपप्लावयति (२) । पाप्मानं-

मेवास्माच्छर्मलमपप्लावयति, इति ।

दक्षिणपार्श्वे प्लावनेन मलरूपं पाप्मानं यजमानादपनयति ।

अथ जलमध्ये स्थितस्याश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुखत्वेनोद्गमयितुं साधनं विधत्ते—

ऐषीक उदुहो भवति । आयुर्वा

इषीकाः । आयुरेवास्मिन्दधति । अमृतं वा

इषीकाः । अमृतमेवास्मिन्दधति, इति ।

उदुहोत ऊर्ध्वं तीरप्रदेशे प्रेष्यते येन दण्डबद्धतृणसमूहेन सोऽयमुदुहः स चैषीकारख्येन तृणविशेषेण निर्मितत्वादेषीकः । स च प्रौढः कार्यः । अत एव सूत्रकारणोक्तम्—“ तं द्वे श्वे दक्षिणतो धारयन्तो द्वे उत्तरतस्तेनाश्वं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभ्युदुहन्ति ” इति । इषीकाणां तृणानां गवादिभक्षत्वेनाऽऽयुर्हेतुत्वम् । अत एवामृतरूपत्वम् । तस्मादैषीकेणाऽऽयुरपमृत्युपरिहारं च यजमाने संपादयति ।

अस्मिन्नुदुहे वेतसशाखाया बन्धनं विधत्ते—

वेतसशाखोपसंबद्धा भवति । अप्सु-

योनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः ।

स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते, इति ।

अश्वजातीयस्योच्चैःश्वसः समुद्रादुत्पत्तेरपांयोनित्वम् । वेतसस्य वज्जुलस्याभ्योनित्वं प्रसिद्धम् । अतोऽश्वस्य स्वकीयादेव योनेरेनमुदुहं निर्मितवान्भवति ।

जलमध्यात्तीरं प्रत्यश्वस्य नोदनं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यश्वमभ्युदूहति । पुरस्ता-

देवास्मिन्प्रतीच्यमृतं दधाति, इति ।

पूर्वस्यां दिशि वर्तमानश्चतुःशतसंख्याकैर्धारितोऽधमुदूहः प्रत्यङ्मुखमश्वं तीरम-
भिलक्ष्योदूहत्यूर्ध्वं प्रेरयति । तथा सति पुरस्तादेव पूर्वस्मादेव वयस आरभ्य
प्रतीची प्रतीचीनेऽपि वयस्यस्मिन्यजमानेऽमृतममरणत्वं दधाति ।

अथ सप्तमकाण्डान्नातौ द्वौ मन्त्रौ क्रमेण विधत्ते—

अहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति । ब्रह्मक्षत्रे एव संदधाति । अभि ऋत्वेन्द्र भुर-
ध्वज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै(३), इति ।

भवति प्लावयति मिमीते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रयोः प्रतीकमात्रमिह निर्दिष्टं संपूर्णयोस्तत्रैवाऽऽन्नातत्वात्तद-
र्थोऽपि तत्रैव द्रष्टव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽध्वस्य जलावगाहनमुक्तम् । पञ्चमे महर्त्विजामश्वप्रोक्षणमुच्यते । तदे-
तद्विधत्ते—

चत्वारं ऋत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं
चतसृभ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति, इति ।

अध्वर्युब्रह्महोत्रुद्रातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः
सकाशादेनमध्वमभिसमीरयन्त्याभिमुख्येन तत्तदिशि सम्यगुत्साहयन्ति ।

चतुर्णां प्रोक्षणं संगृह्योक्तत्वाद्विवरितुमादावध्वर्योः प्रोक्षणं विधत्ते—

श॒तेन॑ राज॒पुत्रैः स॒हाध्व॒र्युः । पुर॒स्तात्प्र॒त्यङ्मु॒खि-
छन्प्रो॒क्षति॑ । अ॒नेना॒श्वेन॑ मे॒ध्येनेष्ट्वा॑ । अ॒यं राजा॑
वृ॒त्रं व॒ध्यादि॑ति । रा॒ज्यं वा अ॒ध्वर्युः । क्ष॒त्रं
राज॒पुत्रः । रा॒ज्येनै॒वास्मिन्क्ष॒त्रं द॑धाति, इति ।

राजपुत्रा अभिषिक्तक्षत्रियपुत्राः स्वयं राज्यार्हास्तैः शतसंख्याकैः सहितोऽध्व-
मध्वर्युः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमध्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवध्यादि-
त्यन्तः प्रोक्षणमन्त्रः । स्पष्टो मन्त्रार्थः । वृत्रं वारकं पापं शत्रुं वा । राज्यस्वरू-
पोऽयमध्वर्युः । यजमानेन राज्यार्थमध्वर्योः परीदानात् । तथा च सूत्रकारेणो-
क्तम्—“ ब्राह्मणा राजानश्चायं वोऽध्वर्यू राजा या ममापचितिः सा वा एत-
स्मिन्यद्वैष करोति तद्वः कृतमासादिति संप्रेष्य यावदाज्ञमध्वर्यू राजा भवति ”
इति । योऽयं राजपुत्रः स क्षत्रं बलरूपोऽतस्तत्प्रोक्षणे सत्यस्मिन्यजमाने राज्ये-
नैव सह बलं संपादयति ।

ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते—

श॒तेन॑ रा॒जभि॒रुग्रैः स॒ह ब्र॒ह्मा(१) । द॒क्षिण॑त
उद॒ङ्मु॒खि-
छन्प्रो॒क्षति॑ । अ॒नेना॒श्वेन॑ मे॒ध्येनेष्ट्वा॑ ।
अ॒यं राजा॑ऽप्रतिधृ॒ण्योऽस्ति॑ति । ब॒लं वै
ब्र॒ह्मा । ब॒लं म॒राजो॒ग्रः । ब॒लेनै॒वास्मिन्ब॒लं
द॑धाति, इति ।

क्षत्रियाः संतोऽपि राज्यानर्हा अराजानः । उग्राः शूराः । अपतिधृण्यः केना-
प्यतिरस्कार्यः । स्पष्टमन्यत् ।

होतुः प्रोक्षणं विधत्ते—

श॒तेन॑ सू॒तग्रा॒मणि॑भिः स॒ह होता॑ । प॒श्चात्प्राङ्-

तिष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयं
राजाऽस्यै विशः (२) । बहुग्वै बह्वश्वार्यै बह-
जाविकार्यै । बहुव्रीहियवार्यै बहुमाषति-
त्वार्यै । बहुहिरण्यार्यै बहुहस्तिकार्यै । बहु-
दासपुरुषार्यै रायिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्पो-
षार्यै राजाऽस्त्विति । भूमा वै होता । भूमा
सूतग्रामण्यः । भूमैवास्मिन्भूमानं दधाति, इति ।

सूताः सारथयः । ग्रामण्या ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । विट्प्रजा, सा विशे-
ष्यते । बहवो गावो यस्या विशः सा बहुगुः । तथा बह्वधादीनि विशेषणानि ।
रायिमती प्रभूतधनयुक्ता । पुष्टिमती शरीरपुष्टियुक्ता । बहुरायस्योषा बहुविधम-
णिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता । यथोक्तविशेषणविशिष्टायाः प्रजाया अयं यजमानो
राजाऽस्तु । प्रतिविशेषणं पृथक्कर्तुमादरार्थं वा राजेति द्विरुक्तिः । होतुर्भूमरूपत्वं
पठनीयमन्त्रबाहुल्यादवगन्तव्यम् । सूतानां ग्रामण्यां भूमरूपत्वं व्यापारबाहु-
ल्यात् ।

उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन क्षत्तसंग्रहीतृभिः सहोद्गाता । उत्तरतो
दक्षिणा तिष्ठन्प्रोक्षति (३) । अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्ट्वा । अयं राजा सर्वमायुरेत्विति ।
आयुर्वा उद्गाता । आयुः क्षत्तसंग्रहीतारः ।
आयुषैवास्मिन्नायुर्दधाति, इति ।

वैश्यशूद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः क्षत्तारः, कोशवृद्धिकारिणः संग्रही-
तारः । उद्गातादीनामायुष्वं तद्धेतुत्वादुपचर्यते ।

प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसंख्या तां प्रशंसति—

शतं शतं भवन्ति । शतायुः पुरुषः शते-

न्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति, इति ।

दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु वृत्तेः शतेन्द्रियत्वम् ।

शतसंख्यागता या चतुःसंख्या समूहे प्रवृत्ता तां प्रशंसति—

चतुःशता भवन्ति । चतस्रो दिशः ।

दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति (४), इति ।

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

चतुःशता चत्वारि शतानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महर्त्विजां प्रोक्षणमुक्तम् । षष्ठेऽश्वशरीराद्भूमौ पततां बिन्दूनामनुमन्त्र-
णमुच्यते । तदेतद्विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एत-

दश्वस्य स्कन्दति । यन्निक्तमनालब्धमुत्सृजन्ति ।

यत्स्तोक्या अन्वाह । सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय ।

अस्कन्त्र* हि तत् । यद्धुतस्य स्कन्दति, इति ।

यद्यदि निक्तं स्नानेन शोधितमश्वमनालब्धमालम्भनरहितमुत्सृजन्ति बिन्दवः
परिक्षिपन्ति तदानीं यस्य यथा यागान्तरेषु गृहीतस्य हविषः कश्चिदंशः
स्कन्दति भूमौ पतित्वा विनश्यत्येवमेवाश्वस्य तद्विन्दुजातं स्कन्दति भूमौ पतित्वा
विनश्यति । तस्माद्विन्दुस्कन्दनदोषपरिहाराय स्तोक्या अन्वाह । स्तोका
जलस्य लेशा बिन्दवस्तद्विषयाः “ अग्नये स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रोक्तयः

स्तोक्यास्ता अनुब्रूयाद्भूमौ पतितस्तोकाननु तदानीमेव पठेत् । यदेतदनुवचनं तेनानुवचनेन बिन्दूनामस्कन्दाय स्कन्दनदोषपरिहारार्थमेनमश्वं सर्वहुतमेव करोति । स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य पाठादेव सर्वैर्बिन्दुभिः सहितोऽधो हुत एव भवति । तथा सति हुतस्य द्रव्यस्य यल्लेशरूपं स्कन्दति तदस्कन्दनम् । न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति ।

अनुवचनीयानां मन्त्राणां संख्यां विधत्ते—

सहस्रमन्वाह । सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै (१), इति ।

सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशिनीषु ' अग्नये स्वाहा ' इत्यनुवाकास्त्रय आम्नाताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश मन्त्राः । तत्रान्तिमः ' सर्वस्मै स्वाहा ' इत्ययमुपसंहाररूपत्वादन्ते पठनीयः । ततः पूर्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं संपद्यन्ते । तत्सहस्रमनुब्रूयात् । स्वर्गलोकस्य बहुमूल्यत्वाभिप्रायेण सहस्रसंमितत्वमुक्तम् । न हि स्वर्गभोगोऽल्पेन मूल्येन संपादयितुं शक्यः । अतः सहस्रानुवचनेन स्वर्गाभिजयो भवति ।

अथ मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरं विधत्ते—

यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवर्तुन्धीत ।

अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितः सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

सहस्रसंख्यां गणयित्वा परिमितस्यानुवचनेन भोगमपि परिमितमेव प्राप्नुयात् । अतो गणनामकृत्वैवापरिमिता अनुब्रूयात् । स्वर्गलोकभोगस्येयत्तथा परिमितत्वाभावेनापरिमितवचनं तत्प्राप्तये संपद्यते ।

मन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेनानुवचनस्य होमसाम्यमभिप्रेत्य प्रशंसति—

स्तोक्या जुहोति । या एव वर्ण्या

आपः । ता अवर्तुन्धे, इति ।

बिन्दुविषया मन्त्रोक्तयः स्तोक्यास्तासामनुवचनरूपेण होमेन वर्षेषु भवा अपः प्राप्नोति ।

होत॒व्यानां॑ वि॒न्दूनां॑ भूमौ पतनाद्भूमेरग्निसादृश्यमभिप्रेत्य प्रशंसति—

अस्यां जुहोति । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः

(२) । अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठापयति, इति ।

होमाधारत्वसंपादनाद्भूमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वम् । अतस्तत्र होमे सति भूमावेवैनाः
अपः प्रतिष्ठापयति ।

स्तोक्यानुवचनस्य यज्ञसमाप्तिहेतुत्वमापद्य प्रशंसति—

उवाच॑ ह प्रजापतिः । स्तोक्या॑सु वा

अहम॑श्वमे॒धः स॑स्थापयामि । तेन

ततः स॑स्थितेन चरामीति, इति ।

स्तोक्यासु स्तोकरूपास्वप्सु तद्विषयासु मन्त्रोक्तिषु चैनमश्वमेधकृतमहं प्रजा-
पतिः संस्थापयामि । ततः संस्थितेन तावतैव समाप्तेन तेनाश्वमेधेन युक्तोऽहं
चराम्यवशिष्टं सर्वं प्रतिपत्तिकर्मरूपत्वेनानुतिष्ठामीत्येवं पुरा कदाचित्प्रजापतिरु-
वाच किल । तस्मात्प्रशस्तमिदं स्तोक्यानुवचनम् ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अ॒ग्नये॒ स्वाहेत्या॑ह । अ॒ग्नय॑ ए॒वैनं॑ जुहोति, इति ।

चतुर्थ्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्य प्रदानार्थस्य स्वाहाशब्दस्य प्रयोगादेनं स्तोकमग्नये
हुतवानेव भवति ।

प्रवमुक्तेषां नवानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

सोमा॑य॒ स्वाहेत्या॑ह । सोमा॑यै॒वैनं॑ जुहोति ।

स॒वित्रे॒ स्वाहेत्या॑ह । स॒वित्र॑ ए॒वैनं॑ जुहोति ।

(३) । सर॑स्वत्यै॒ स्वाहेत्या॑ह । सर॑स्वत्या

ए॒वैनं॑ जुहोति । पू॒ष्णे स्वाहेत्या॑ह । पू॒ष्ण

ए॒वैनं॑ जुहोति । बृ॒हस्प॑तये॒ स्वाहेत्या॑ह ।

बृहस्पतय एवैनं जुहोति । अपां मोदाय
स्वाहेत्याह । अद्भ्य एवैनं जुहोति । वायवे
स्वाहेत्याह । वायव एवैनं जुहोति (४) ।
मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहोति ।
वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति, इति ।

प्रथममन्त्रवद्व्याख्येयम् ।

सर्वमन्त्रतात्पर्यं निगमयति—

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति, इति ।

अग्न्यादिभ्यो वरुणान्ताभ्य एव देवताभ्य उक्तमन्त्रपाठेनैतं स्तोकसंघं
जुहोति ।

पूर्वत्र सहस्रमन्वाहेति यदुक्तं तत्रैकैकस्य मन्त्रस्य शतावृत्त्याऽपि क्रमेण सहस्रं
संपादयितुं शक्यते । तद्व्यावर्तयितुं मन्त्रदशकस्यैवाऽऽवृत्तिं विधत्ते—

दशं दश संपादं जुहोति । दशाक्षरा विराट् ।

अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमब्रून्धे, इति ।

एकैकस्यामावृत्तौ दशसंख्याकान्मन्त्रान्संपाद्यानुब्रूयात् । संघस्यैवानुवृत्तिर्न
त्वेकैकस्य मन्त्रस्य । दशसंख्यायां संपन्नायां विराट्छन्दसो दशमक्षरत्वाद्ब्रूहे-
तुत्वेनान्नरूपत्वाद्विराजैव भक्ष्यमाणयोग्यमन्नं प्राप्नोति ।

दशानां मन्त्राणामावृत्तिं विधत्ते—

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः परा-

चरिाहुतीर्जुहोति । पुनः पुनरभ्यावर्तं जुहोति ।

अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

यो यजमानो मन्त्रानुवचनरूपा एता आहुतीः पराचरिावृत्तिरहिता जुहोति
एष यजमानः पुनरावृत्त्यभावाद्भूलोकात्प्रच्यवतेऽतस्तत्परिहाराय भूयो भूयो
मन्त्रानावृत्त्याऽऽवृत्त्यैता जुहोति । तेन भूमौ प्रतितिष्ठति ।

योऽयमनुवाकादावुपकान्तः स्कन्दनदोषस्तं समाधायोपसंहरति—

एताः ह वाव सोऽश्वमेधस्य सःस्थिति-

मुवाचास्कन्दाय । अस्कन्त्रः हि तत् ।

यज्ञस्य सःस्थितस्य स्कन्दति, इति ।

अभिजित्यै वैधानरः संवित्र एवैनं जुहोति वायवं एवैनं जुहोति

च्यवते षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स प्रजापतिरेतामेवोक्तमाहुतिं स्कन्दनदोषपरिहारायाश्वमेधस्य समाप्तिहेतु-
मुवाच । संस्थितस्य यज्ञस्य संबन्धि यद्द्रव्यं स्कन्दति तदस्कन्दनमेव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे स्तोकानुमन्त्रणमुक्तम् । सप्तमेऽध्वर्योरकेस्यैव चतुर्दिक्षु प्रोक्षणमुच्यते ।
तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्यङ्-

तिष्ठन्प्रोक्षति । प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्या-

वान् । अन्नार्थमेवास्मिन्वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः

पशूनामन्नादो वीर्यवित्तमः, इति ।

हेऽथ प्रजापतये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । अनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि
प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् । प्रजापतिर्देवानां मध्येऽतिशयेनान्नभक्षणस-
मर्थो वीर्योपेतश्च । तन्मन्त्रबलादस्मिन्मध्येऽन्नादनसामर्थ्यं शक्त्यतिशयं च

पैपा०८ अनु० ७] कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तिरीयब्राह्मणम् । ११७७

संपादयति । तस्मात्कारणाल्लोकेऽप्यथः पशूनां मध्ये बह्वन्नभक्षकोऽतिशयेन वीर्यवांश्च दृश्यते ।

दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवाना-
मोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज एवास्मिन्बलं दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः, इति ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । देवानां मध्ये तावतिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ चातोऽथेऽपि तदुभयं संपादयति । तस्माल्लोकेऽप्यथस्तादृशो दृश्यते ।

पश्चिमदिशि प्रोक्षणं विधत्ते—

वायवे त्वेति पश्चात् । वायुवै देवानामाशुः
सारसारितमः (१) । जवमेवास्मिन्दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामाशुः सारसारितमः, इति ।

देवानां मध्ये वायुराशुः शैध्यवानत एवातिशयेन सारसार्युत्कर्षगामी । वायु-
मन्त्रेणास्मिन्नथे वेगस्थापनाल्लोकेऽप्यथस्तादृशो दृश्यते ।

उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे वै
देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मि-
न्दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः, इति ।

युद्धादावश्यातिशयेन यशस्वित्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते—

देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात् । देवा वै देवानामपचि-
ततमाः । अपचितिमेवास्मिन्दधाति । तस्मा-

दश्वः पशूनामर्पाचिततमः (२), इति ।

सर्वलोकवर्तिनां सर्वेषां देवानां मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन पूजिताः ।

ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते—

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात् ।

सर्वे वै देवास्त्विमन्तो हरस्विनः ।

त्विषिमेवास्मिन्हरो दधाति । तस्माद-

श्वः पशूनां त्विषिमान्हरस्वितमः, इति ।

त्विषिमन्तो दीप्तिमन्तो हरस्विनो हरसा कार्यक्षमत्वलक्षणेन तेजसा युक्ताः ।
स्पष्टमन्यत् ।

अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह ।

एभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति, इति ।

दिवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यध्याहृत्यार्थो द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षाय त्वेत्यादौ
योजनीयम् । अनेन लोकत्रयप्रीतिर्भवति ।

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा

विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमे-

धयाजिन* सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति, इति ।

सते वर्तमानवस्तुप्राप्त्यर्थमसत इदानीमप्यविद्यमानाय कालान्तरवर्तिने ।
यस्मात् ‘विश्वेभ्यो भूतेभ्यः’ इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तस्मादश्वमेधयाजिनं
देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्वे प्राणिन उपजीवन्ति । संहितायां—‘पृथिव्यै त्वाऽन्तरि-
क्षाय त्वा दिवे त्वा’ इति मन्त्रपाठः । अत्र तु—‘दिवे त्वा’ इत्यादिक इति
पाठो विकल्प(ल्प्य)ते ।

अथ ‘विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः’ इति मन्त्रेण प्रोक्षणं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः ।

अथ कस्मादेनमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि प्रोक्ष-
तीति । अश्वे वै सर्वा देवता अन्वार्यताः ।
तं यद्विश्वेभ्यस्त्वा भुतेभ्य इति प्रोक्षति ।
देवता एवास्मिन्नन्वायातयति । तस्मादश्वे
सर्वा देवता अन्वार्यताः (३), इति ।

सारसारितमोऽपचिततमः प्राजापत्योऽश्वः पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्प्राजापत्यर्थं प्रोक्षणं युक्तम् । अत्र त्विन्द्रा-
ग्न्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तत्किंनिमित्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि
प्रजापतिरिव मुख्यस्वामी तथाऽपि प्राजापतेः सर्वदेतात्मकत्वाच्चद्वारा सर्वासामपि
देवतानामश्वेऽनुगतिरस्ति । अत एवोदीच्यां दिशि ' विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति
मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तेन प्रोक्षणेन सर्वा अपि देवता अस्मिन्नश्वेऽनुगताः करोति ।
तस्मात्प्राजापतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्नश्वे सर्वा अपि देवता अनुगता इति
तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमेऽश्वयोरश्वप्रोक्षणमुक्तम् । अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमा उच्यन्ते ।
तत्राश्वचरितहोमं विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा
एतदश्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनालब्धमु-
त्सृजन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्वहुत-

मेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्कन्* हि तत् ।

यद्धुतस्य स्कन्दति, इति ।

स्तोक्यानुमन्त्रणविधिवाक्यवदिदमश्वचरितहोमविधिवाक्यं व्याख्येयम् । होम-
मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

ईकाराय स्वाहेँकुंताय स्वाहेत्याह ।

एतानि वा अश्वचरितानि । चरि-

तैरेवैन* समर्थयति (१), इति ।

अथो हि त्वाद्यं दृष्ट्वा याचितुं यं शब्दं करोति स शब्द ईकारस्तस्मै
स्वाहुतमिदमस्तु । ईकारेण शब्देन विषयीकृतं यद्द्रव्यं तदीकृतं तस्मै स्वाहुत-
मिदमस्तु । ईकारायेत्यादिकः सप्तमकाण्डोक्तो योऽनुवाकस्तस्मिन्नुवाके प्रोक्ता-
न्येतानि सर्वाण्यश्वचरितानि । तद्धोमेनाश्वचरितैः समृद्धं करोति ।

अश्वचरितहोममाक्षिप्य समाधत्ते—

तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि ।

नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः ।

होतव्या एव । अत्र वावैवं विद्वानश्वमेध*

स*स्थापयति । यदश्वचरितानि जुहोति ।

तस्माद्धोतव्या इति, इति ।

तत्राश्वचरितहोमविषये केचिदाक्षेपवादिन एवमाहुः—यान्येतान्यश्वचरितानि,
ईकारादीनि तेषां चेष्टारूपत्वेन देवतात्वाभावाद्देवतारहितस्य च हविष्प्रदानस्या-
भावादश्वचरितानामाहुतियोग्यता नास्ति । तस्मादेता अश्वचरितप्रतिपादकमन्त्रैः
साध्या आहुतयो न होतव्या इति । अत्र समाधानवादिन एवमाहुः—
होतव्या एवैता आहुतयो देवतानां सद्भावात् । जैमिनीयमते तावद्विग्रहवती
देवता नापेक्षिता । मन्त्रगतशब्दोपहितस्यैवार्थस्य देवतात्वाभ्युपगमात् ।
वैयासकमते तु सन्त्येव सर्वत्र तत्तदभिमानिन्यो देवताः । “ अभिमा-

निव्यपदेशस्तु ” इति सूत्रेण ‘मृदन्नवीदापोऽब्रुवन्’ इत्यादौ विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानां प्रतिपादितत्वात् । तस्माद्धोतव्या एव । न चात्र होमे प्रयोजनाभावः शङ्कनीयः । यदश्वचरितानि जुहुयात्तदानीमेवं विद्वानेतद्धोमाभिज्ञः कृत्स्नचेष्टाविषयहोमेन कृत्स्नावयवस्याश्वस्य हुतसमानत्वादत्रैव कत्वादोवेव सर्वमश्वमेधं समापयति । अतः प्रोक्षितस्याश्वस्याऽऽलम्भात्प्रागेवोत्सर्गेऽपि स्कन्दनदोषाभावाद्धोतव्या आहुतय इति निर्णयः ।

तासामाहुतीनां देशकालौ विधत्ते—

बहिर्धा वा एनमेतदायतनाद्बधाति । भ्रातृव्य-
मस्मै जनयति (२) । यस्यानायतनं न्यत्राग्ने-
राहुतीर्जुहोति । सावित्रिया इष्ट्याः पुरस्ता-
त्विष्टकृतः । आहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति ।
आयतन एवास्याऽऽहुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं
जनयति, इति ।

यस्य यजमानस्याग्नेरन्यत्र प्रदेशेऽनायतन आहुतीनामयोग्ये स्थाने यद्याहुती-
र्जुहोति तदानीमेनं यजमानमेतदेतेनान्यत्र होमेनाऽऽयतनाद्बहिर्धा बहिर्दधाति
स्वकीयस्थानान्निःसारयति । किंचास्य यजमानस्य शत्रुं जनयति । तस्माद्येय-
मिष्टिः ‘सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति’ इति विधास्यते तदीयास्विष्टकृतः पूर्व-
माहवनीयाग्निवेतानि जुहुयात् । ‘स्विष्टकृतः पुरस्तात्’ इति कालविधिः ।
‘आहवनीये’ इति देशविधिः । एवं सत्याहुतियोग्य एव स्थाने हुतवान्भवति ।
शत्रुश्च नोत्पद्यते ।

“तत्र सावित्रिया इष्ट्याः” इति विशेषमसहमानानां केषांचिन्मतमुप-
न्यसति—

तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः । यज्ञस्य

कलृप्त्यै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति, इति ।

तत्तदिष्टिपारम्भे सर्वत्र होतव्याः । तथा सति यज्ञस्येष्टेः सर्वस्याः स्वफ-

लसावर्ध्याय स होमः संपद्यते । किंच स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्येण प्रख्यापितो भवति ।

एतस्य पूर्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां सिद्धान्तिनां मतं दर्शयति—

अथो खल्वाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहु-
यात् । पशुभिर्यजमानं व्यर्धयेत् । अवं
सुवर्गाहोकार्पयेत् । पापीयान्त्स्यादिति ।
सकृदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्य-
र्धयति । अभि सुवर्गं लोकं जयति । न
पापीयान्भवति, इति ।

तत्तदिष्टचारम्भे यदि जुहुयात्तदानीमेकस्मिन्होमे फलसाधकत्वविश्वासाभावे-
नेह लोके यजमानं पशुभिर्युक्तं कुर्यात् । जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेश्चावपद्येत
तत्प्राप्तिरहितो भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तत्रापि पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवेदित्येव-
मभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात्सकृदेव होतव्याः । तथा सति तत्र विश्वास-
सद्भावाच्चोक्तदोषाः प्रसरन्ति ।

यथोक्ताश्चरितहोमानन्तरमेव ' अञ्ज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा ' इत्य-
नुवाकद्वयोक्तानामध्वरूपाणां होमं विधत्ते—

अष्टार्चत्वारिंशतमध्वरूपाणि जुहोति ।

अष्टार्चत्वारिंशदक्षरा जगती । जाग-

तोऽश्वः प्राजापत्यः समृद्ध्यै, इति ।

' अञ्ज्येताय स्वाहा ' इति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अञ्जिरञ्जनवर्णः कृष्ण
एतः शुक्ल उभयवर्णमेलनेन मिश्रमध्वस्य रूपमत्रोक्तम् । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रतिपादकाश्च मन्त्रा अनुवाकद्वये मिलि-
त्वाऽष्टार्चत्वारिंशत्संख्याकास्तत्प्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात् ।
जगतीछन्दसस्तत्संख्यायुक्ताक्षरोपेतत्वात्पशूनां जगतीछन्दो लभ्यते । तेनाश्वस्य
जायतत्वात्तादृशोऽश्वः प्राजापतिदेवताकः ।

अनुवाकद्वयेऽपि 'सर्वस्मै स्वाहा' इत्ययं मन्त्रोऽन्ते समाम्नातः । नासौ पूर्व-
मन्त्रवत्कंचिद्रूपविशेषं ब्रूते । तस्य समष्टिरूपवाचकत्वात् । नाप्यष्टाचत्वारिंश-
त्संख्यायामन्तर्भूतः । तस्मात्तद्धोमं पृथग्विधत्ते—

एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मा-

देकः प्रजास्वर्धुकः (४), इति ।

अर्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती त्रीणि च ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यस्मादत्र समष्टिवाचक उक्तसंख्यातिरिक्तस्तस्माल्लोकेऽपि प्रजासु सर्वासु मध्य
एक एव स्वामी समृद्धिशीलो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेश्वचरितानामधरूपाणां च होम उक्तः । नवमेश्वनामवाचनमभिधीयते ।
तथा च सूत्रकार आह—“विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमधना-
मानि वाचयित्वा ” इति । तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एवमाभ्युपगच्छन्ति—“विभू-
र्मात्रा प्रभूः पित्राऽधोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि
वृषाऽसि नृम्णा असि ययुर्नामाऽस्यादित्यानां पत्वाऽन्विहि ” इति । तत्राऽऽद्यस्य
नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता ।

असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति, इति ।

अयमश्वः स्वकीयमातृसामर्थ्येन विभूर्वैभवयुक्तः । स्वकीयपितृसामर्थ्येन प्रभूः
प्रभावयुक्तः । वैभवं विविधभक्षसंपत्तिः । प्रभवं युद्धादौ योद्धृत्वम् । इति मन्त्रौ
यदाह तेन सर्वजगन्मात्रे पृथिव्यै सर्वजगत्पितृस्थानीयद्युल्लोकाय चैनमश्वं समर्पित-
वान्भवति ।

तृतीयचतुर्थयोर्नाम्नोस्तात्पर्यं दर्शयति—

अश्वोऽसि हयोऽसीत्याह । शास्त्येवैन-

मेतत् । तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते, इति ।

अश्वोऽसि व्याप्तिशीलोऽसि । हयोऽसि शीघ्रगतिमानसि । एतदेतेन मन्त्रेणै-
नमर्थं शास्त्येव व्याप्तिशीलः शीघ्रगतिशीलो भवेत्युपदिशत्येव । यस्मादत्र शासनं
कृतं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः पुत्रादयः शिष्टा जायन्ते । एवमेवं वर्तध्वमिति माता-
पितृभ्यामनुशिष्टा भवन्ति ।

पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान्प-

शूनत्येति । तस्मादश्वः सर्वेषां

पशूनां श्रेष्ठ्यं गच्छति (१), इति ।

पशुजातीयान्सर्वानपि श्रेष्ठ्येन जेतुं समर्थत्वादत्यनामोऽसि । यस्मान्मन्त्र एव-
माह तस्माल्लोकेऽप्यश्वो गोमहिषादीन्सर्वान्पशूनत्येति श्रेष्ठ्यं च गच्छति । अधि-
कार्यकारित्वमत्ययः । बहुमूल्याहृत्यं श्रेष्ठ्यम् ।

एतन्नामवेदनं प्रशंसति—

प्र यशःश्रेष्ठ्यमाप्नोति । य एवं वेद, इति ।

कीर्तिधनविद्यादिभिराधिक्यं यशःश्रेष्ठ्यम् ।

षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति—

नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसत्याह ।

रूपमेवास्मैतन्महिमानं व्याचष्टे, इति ।

उपर्यारूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थो नरः । अर्वा गमनकुशलः । सप्तिः संग्रामेषु
समवायकुशलः । वाजी वेगवान् । तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य महिमानं विख्या-
पयति । अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ।

दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

ययुर्नामाऽसीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं

नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिव-
दति । तस्मादप्यामित्रौ संगत्य । नाम्ना
चेद्ध्वयेते । मित्रमेव भवतः (२), इति ।

यानशीलो ययुर्नामाऽस्येतन्नामधार्यसि । ययुरित्येतदेव सर्वेषां नाम्नां मध्येऽ-
श्वस्य प्रियं नामधेयम् । एतदेव प्रियत्वं दर्शयितुमत्र मन्त्रे नामशब्दः
प्रयुक्तः । एतन्मन्त्रपाठे सति प्रियेणैव नामधेयेनैनमश्वमभिमुखीकृत्य ब्रवीति ।
यस्मात्प्रियं नामोक्तं तस्मादमित्रौ परस्परवैरिणावपि क्वचिन्मार्गादौ परस्परं
संगत्य हे स्वामिन्हे पितरित्यादिना प्रियेण नाम्ना परस्परमाह्वयेते चेत्तदानीमेव
वैरं परित्यज्य मित्रतां प्रतिपद्येते ।

एकादशस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

आदित्यानां पत्वाऽन्विहीत्याह ।

आदित्यानेवैनं गमयति, इति ।

हेऽथ त्वमादित्यानां पत्वं पतनं गमनमन्विह्यनुगच्छ । अत्राऽऽदित्यसमानगति-
रित्येतन्नामार्थतो निर्दिष्टम् । अनेन मन्त्रेणैनमश्वमादित्यानेव प्रापयति ।

एतस्मान्नामवाचनादनन्तरमनुष्ठेयान्होमान्विधत्ते—

अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमाञ्जु-
होति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति, इति ।

आहवनीयविहरणानन्तरमेवैतेषामितरहोमेभ्यः पूर्वमनुष्ठेयत्वात्पूर्वहोमाः । तत्रैते
पञ्च मन्त्राः संहितायामाम्नाताः—‘ अग्नये स्वाहा । स्वाहेन्द्राग्निभ्याम् । स्वाहा
प्रजापतये । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः ’ इति ।
अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः । इतरे स्वाहादिकाः । तानेतान्वाग्नाभिप्रेत्य होमा-
निति बहुवचनमुक्तम् । अनेन होमेनेतरयजमानेभ्यः पूर्वभावी सन्द्देशकारिणं
शत्रुमतिक्रामति ।

होमादूर्ध्वमधोत्सर्गं विधत्ते—

भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भवि-
ष्यते त्वेत्युत्सृजति सर्वत्वाय, इति ।

हेऽथ त्वं भूरसि नित्यं सत्तायुक्तोऽसि । अतो भुवे भूताय पूर्वं निष्पन्नाय वस्तुने त्वामुत्सृजामि । भव्याय भवते वर्तमानाय त्वामुत्सृजामि । तथा भविष्यते भाविने वस्तुने त्वामुत्सृजामि । कालत्रयवर्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य शेषः—‘विश्वेभ्यस्त्वां भूतेभ्यः’ इत्ययमंशः संहितायामान्नातः । अतोऽनेन मन्त्रेणोत्सर्गः सर्वत्राय सर्ववस्तुरक्षार्थं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अथमुत्सृज्य देवा आशापाला इति त्रिभ्यः परिददाति शतं कवचिनो रक्षन्त्यपर्यावर्तयन्तोऽथमनुचरन्ति चतुःशता इत्येकेषाम्’ इति । तं मन्त्रमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽथं
मेधाय प्रोक्षितं गोपायतेत्याह । शतं
वै तल्प्या राजपुत्रा देवा आशा-
पालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति, इति ।

हे आशापाला दिक्पालका देवा देवेभ्योऽथं मेधाय देवसंबन्धियागार्थं प्रोक्षितमेतमथं गोपायत । अस्मिन्मन्त्रे आशापालदेवशब्देनाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिन्स्तल्पे शयनार्हाः शतसंख्याका विवक्षिताः । अतोऽनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्षार्थमेतमथं परिददाति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः स्वाहेति सायमथस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति’ इति । तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः ।
इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह
रमतिः स्वाहेति चतुषु पत्सु जुहोति (३) ।
एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति ।
तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति । तस्मादश्वः
प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति, इति ।

स्वेच्छासंचाराय प्रमुक्तोऽश्वः परां परावतमत्यन्तं दूरं गन्तोरीश्वरो गन्तुं

समर्थः । अतो रात्रावरक्षकेषु राजपुत्रेषु यत्र कापि गमिष्यतीति भृत्या सायंकाले तमधं रथकारगृहे स्थापयित्वा तदीयेषु चतुर्षु पदेषु चतुर्भिर्मन्त्रैर्जहु-
यात् । मन्त्राणामयमर्थः—इह दक्षिणपूर्वपादस्थ स्थाने धृतिधारणं नैश्वत्यमस्तु
तदर्थमिह स्वाहुतम् । इह वामपूर्वपादस्थाने विधृतिर्विशेषेण धारणमस्तु तदर्थमिदं
स्वाहुतम् । इह दक्षिणपृष्ठपादस्थाने रन्तिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । एवं वामपृष्ठ-
पादस्थानेऽपि रमतिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । इत्येता आहुतय एवाश्वस्य बन्धनम् ।
ताभिरेवाऽऽहुतिभिरेनमधं बध्नाति । तस्मादाहुतिसामर्थ्यादेव स्वेच्छासंचाराय
प्रमुक्तोऽप्यश्वः सायं बन्धनस्थानं प्रत्यागच्छति । तस्मादेव सामर्थ्यात्प्रमुक्तोऽथो
रात्रौ बन्धनस्थानं न परित्यजति ।

शतं राजपुत्रा रक्षका इत्यमुं पक्षमुक्त्वा शतचतुष्टयसंख्याका रक्षका इत्यमुं
पक्षं विधत्ते—

राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु वा एते व्याय-
च्छन्ते । येऽश्वं मेध्यं रक्षन्ति । तेषां य उद्वचं
गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ
य उद्वचं न गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते व्यवच्छि-
द्यन्ते । परा वा एष सिच्यते । योऽबलौऽश्वमेधेन
यजते । यदमित्रा अश्वं विन्देरन् । हन्येतास्य
यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति । यज्ञस्याघाताय, इति ।

योऽयमश्वमेधो यागः सोऽयं राष्ट्रस्वरूपभूत एव । तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । एवं
सति यागयोग्यमधं ये रक्षन्ति ते राष्ट्रनिमित्तमेव तत्करैः सह कलहं कुर्वन्ति ।
तेषां रक्षकाणां मध्ये ये पुरुषा उद्वचमुत्तममन्तपर्यन्तं रक्षणसमाप्तिपर्यन्तामित्यर्थः ।
तां समाप्तिं ये गच्छन्ति ते पुरुषा अस्माद्वर्तमानाद्राष्ट्रादेव कर्मफलरूपं भावि
राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ ये रक्षका उद्वचं रक्षणसमाप्तिं न गच्छन्ति ते वर्तमानोदेव
राष्ट्राद्व्यवच्छिद्यन्ते । किं पुनर्वक्तव्यं भाविराष्ट्रात् । एवं सति यो राजा तत्करा-
नन्वापहारिणो जेतुं बलहीनोऽश्वमेधेन यष्टुमारभत एष राजा परासिच्यते
यज्ञात्पराभूतो भवति । यदि शत्रवोऽश्वं विन्देरन् भेररूपहरेयुस्तदानीमस्य यज्ञो

हन्येत । तस्मात्तद्वावृत्त्यर्थं शतचतुष्टयसंख्याका मुख्याः पुरुषास्तमथं रक्षेयुः ।
तान्सूत्रकार उदाजहार—“ शतं तत्प्या राजपुत्राः संनद्धाः संनद्धसारथिनः
शतमुग्रा अराजानः संनद्धाः संनद्धसारथिनः शतं वैश्या विपथिनः शतं शूद्रा
विमाथिनस्तेऽथस्थं गोप्तारो भवन्ति ” इति ।

प्रमादादश्वेऽपहते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव

ततः प्रायश्चित्तिः (४), इति ।

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

चतुःशतैः संरक्ष्यमाणमप्यश्वं यद्यमित्रा गृह्णीयुस्तदानीमन्यमथं तद्रूपवर्णव-
यसं तमानीय प्रोक्षणं कुर्युः । सैव प्रोक्षणक्रिया ततोऽश्वनाशदोषात्प्रायाश्चित्ति-
र्विमोक्षणेहेतुः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमेऽश्वनामवाचनमश्वोत्सर्गश्चेत्युभयमभिहितम् । दशमे दीक्षाऽभिधीयते ।
यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एतस्य संवत्सरस्य योत्तराऽमावास्या तस्यामुखां संभरति
त्रैधातवीया दीक्षणीयाऽऽकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौद्ग्रहणानि जुहोति
स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति ” इति । तत्र वैश्व-
देवानि विधत्ते—

प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स
तपोऽतप्यत । तस्य तेपानस्य । सप्ताऽऽत्मनो
देवता उदकामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स

एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै
स दीक्षामवारुन्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षा-
मेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे (१), इति ।

प्रजापतिरश्वमेधं यष्टुं कामयमानस्तत्सिद्धये तपोऽकुरुत । तस्य तेपानस्य
तपः कृतवतः प्रजापतेरात्मनः सकाशात्सप्त शीर्षण्या मुख्यप्राणरूपा देवता उद-
क्रामन् । ताश्च देवताः स्वकीयं रूपमुपसंहृत्य दीक्षारूपेणाऽऽविर्भूताः । ततः
सा सप्तदेवात्मिका दीक्षाऽभवत् । तस्यां दीक्षायां स प्रजापतिरेतानि स्वाहाऽऽधि-
माधीताय स्वाहेत्यादीनि वैश्वदेवनामकानि मन्त्रवाक्यानि (णि) दृष्ट्वा तानि
हुत्वा तैर्दीक्षां स्वाधीनां कृतवान् । अतो यजमानो वैश्वदेवानि जुहुयात् । तैर्दीक्षां
स्वाधीनां करोति ।

संख्यां विधत्ते—

सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन् , इति ।

देवतानां दीक्षारूपेण परिणतानां सप्तत्वादत्रापि सप्त जुहुयात् ।

तेषां सप्तानां प्रतिदिनं होमं विधत्ते—

अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सामान्येन विहितं विशेषेण विभज्य विधत्ते—

त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । चत्वार्यौ-
द्ग्रहणानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै
शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणै-
रेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे (२), इति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनि त्रीणि “ आकूत्यै प्रयुजे ” इत्यादीन्यौद्ग्रहणसंज्ञ-
कानि चत्वारि, एवं सप्तसंख्यया शीर्षण्यप्राणसमा एते होमाः । दीक्षा च
प्राणरूपा । अतः प्राणरूपैर्होमैः प्राणरूपां दीक्षां प्राप्नोति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानां सप्तसु दिनेषु होतव्यानां संख्यां विधत्ते—

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंश-
तिर्वै देवल्लोकाः । द्वादश मासाः पञ्चतर्तवः । त्रयं
इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः, इति ।

एकैकस्मिन्दिने त्रीणि त्रीणीत्येवं सप्तस्वपि दिनेषु मिलित्वैकविंशतिसंख्या
संपद्यते । अत एव स्वाहाऽऽधिमित्यनुवाकेऽप्येकविंशतिरेव मन्त्रा आम्नाताः ।
भोगहेतवो देवल्लोकाश्चैकविंशतिसंख्याका मासतुल्लोकादित्याभिमानिभिर्देवैरधि-
ष्ठिताः । अतस्तत्र भोगसिद्धये सा संख्या युक्ता ।

तत्राऽऽदित्यलोकं विशेषतः प्रशंसति—

एष सुवर्गो लोकः । तद्वैव्यं क्षत्रम् । सा श्रीः ।

तद्ब्रह्मस्य विष्टपम् । तत्स्वाराज्यमुच्यते (३), इति ।

यत्राऽऽदित्यस्तिष्ठत्येष एवोत्तमः स्वर्गो लोकः । तदेवाऽऽदित्यस्थानम् ।
तद्वैव्यं क्षत्रं देवसंबन्धि बलम् । तस्य बलस्याऽऽदित्यप्रकाशाधीनत्वात् । सैवाऽऽ-
दित्यावस्थानभूमिः । श्रीर्देवी विभूतिः । तत्र ह्यैश्वर्यं महदस्ति । तदेवाऽऽदि-
त्यस्थानम् । ब्रह्मस्य परिवृढस्य स्वर्गस्य लोकस्य विष्टपमुत्तमस्थानम् । उत्तम-
भोगानां तत्र विद्यमानत्वात् । तदेवाऽऽदित्यस्थानं स्वाराज्यं ब्रह्मलोकैरूपमि-
त्युच्यते । आदित्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोके गन्तव्यम् । अतो वैश्वदेवानामेकविं-
शतिसंख्या प्रशस्ता । प्रतिदिनं त्रीणि त्रीणीत्येवमेकविंशतिसंख्यां सूत्रकारः
स्पष्टी चकार—“ सप्ताहमन्वहमौद्ग्रहणैर्वैश्वदेवैश्चोत्तरोत्तरैः प्रचरति षडुत्तमेऽह्न्यौ-
द्ग्रहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम् ” इति ।

प्रकारान्तरेण संख्यां संपाद्य होमं प्रशंसति—

त्रिंशतमौद्ग्रहणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा

विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे, इति ।

यानि वैश्वदेवानि स्वाहाऽऽधिमित्यादीनि तान्यप्यश्वमेधस्योद्यमनहेतुत्वादौद्ग्रह-
णानीत्युच्यन्ते । उद्यमनहेतुत्वं चोत्तरानुवाके वक्ष्यते—“ तं वैश्वदेवान्येवोदय-

च्छन् " इति । ततो वैश्वदेवरूपाण्यौद्ग्रहणान्येकविंशतिः । प्राकृतानि त्वौद्ग्रह-
णानि चत्वारि । प्रकृतौ हि यत्राध्वर्युरौद्ग्रहणानि जुहोति तत्र यजमानोऽध्वयु-
मन्वारभ्य पञ्च जुहोति । 'वाचा मे वाग्दीक्षिताम्' इति सूत्रोक्ताः पञ्चाऽऽहुतयोऽत्र
प्रवर्तन्ते । वक्ष्यमाणा पूर्णाहुतिरेका । तदेवं त्रिंशसंख्यासंपत्तिः । तथा सति विरा-
ट्छन्दोद्वाराऽन्नप्राप्तिर्भवति ।

वैश्वदेवमन्त्रेषु विद्यमानं कंचिद्विशेषं प्रशंसति—

त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति । त्र्यावृतो वै
देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोका-
नामाप्त्यै । एषां लोकानां कलृप्त्यै, इति ।

वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकां देवतां त्रेधा विभाज्याऽऽम्नाता । तद्यथा—'अदित्यै स्वाहाऽ-
दित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा' इत्येवमदितिरेव त्रेधोक्ता । एव-
मितरदप्युदाहार्यम् । अतस्त्रेधाविभागेनैकैकस्या देवताया होमः कर्तव्यः । यथा
देवाख्यावृतः । पूर्वोदाहृतप्रकारेण त्रिःप्रकारयुक्ताः । एवं लोका अपि पृथिव्यन्तरि-
क्षद्युभेदेनैते व्यावृत्तस्त्रिप्रकाराः । अतस्त्रेधाविभक्तदेवताहोमो लोकत्रयप्राप्त्यै भवति ।

दीक्षायां दिनसंख्यां विधत्ते—

अप वा एतस्मात्प्राणाः कामन्ति (४) ।

यो दीक्षामतिरेचयति । सप्ताहं प्रचरन्ति ।

सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा ।

प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे, इति ।

यो यजमानो दीक्षामतिरेचयति सप्तभ्यो दिनेभ्योऽधिकां करोत्येतस्मात्प्राणाः
सप्तसंख्याका अपगच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सप्तैव दिनानि दीक्षां कुर्युः । तेन
शीर्षण्यप्राणरूपां दीक्षां प्राप्नोति ।

अथ सर्वस्मै स्वाहेत्यनेनानुवाकसमाप्तिगतेन मन्त्रेणाऽऽहुतिं विधत्ते—

पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णा-

हुतिः । सर्वमेवाऽप्रोति । अथो इयं वै पूर्णा-
हुतिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति (५), इति ।

रुन्धे प्राणां दीक्षामवरुन्ध उच्यते कामन्ति तिष्ठति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

पूर्णाहुतेः सर्वफलसाधनत्वात्सर्वरूपत्वम् । किंच पूर्णाहुत्या पृथिवीरूपया
पृथिव्यां प्रतिष्ठा च भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे वैश्वदेवहोमो विहितः । एकादशे तन्मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽदौ
तं विधिमनूद्य प्रशंसति—

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्टं न किंच-
नोदयच्छत् । तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् ।
यद्वैश्वदेवानि जुहोति । यज्ञस्योद्यत्यै, इति ।

प्रजापतिरश्वमेधार्थं यागमसृजत । सृष्टं तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । उद्यमनं
नामोद्धरणमनुष्ठानयोग्यत्वापादनम् । तच्च वैश्वदेवैरेव निष्पन्नं नान्येन केनचित् ।
तस्माद्यज्ञस्योद्यमनहेतुत्वादयं होमः प्रशस्तः ।

तत्र प्रथमद्वितीयदिनयोर्होतव्यानां षण्णां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा । स्वाहाऽऽधीतं
मनसे स्वाहा । स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा ।
काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति

प्राजापत्ये मुख्ये भवतः । प्राजापतिमुखाभि-

रैवेन देवताभिरुद्यच्छते (१), इति ।

तत्र प्रथमदिने प्रयोक्तव्यास्त्रयो मन्त्रा आद्यन्तयोः स्वाहाकारयुक्ताः । तेषामयमर्थः । आधीयत उत्पाद्यते जगदनेनेत्याधिः प्राजापतिः । स एव सर्वदा मनुष्यैर्ध्यायमान आधीत इत्युच्यते । स एव सर्वजगन्मननान्मन इत्यप्युच्यते । प्रजानां पालनात्प्राजापतिरित्यपि । तत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रथमः स्वाहाकारो हविःस्वीकारार्थः । द्वितीयः प्रदानार्थः । आधिं जगत्स्रष्टारं प्राजापतिमुद्दिश्य स्वाहा यद्धविः स्वीकृतं तदेतदाधीताय प्राणिभिः सर्वत्र ध्याताय प्राजापतये स्वाहुतमस्त्वित्याद्यमन्त्रस्यार्थः । आधीतं सर्वैर्ध्यातं प्राजापतिमुद्दिश्य यत्स्वीकृतं तन्मनसे मननशीलाय प्राजापतये स्वाहुतमस्त्विति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः । यच्च मननशीलाय स्वीकृतं तत्प्रजानां पालकाय स्वाहुतमिति तृतीयमन्त्रार्थः । एतैस्त्रिभिः प्रथमदिने जुहुयात् । अकारान्तः कशब्दः प्राजापतिवाची तस्मै काय स्वाहुतमस्तु । मकारान्तः किंशब्दः सर्वनामत्वात्सर्वात्मकं प्राजापतिमाचष्टे । कस्मै तादृशाय प्राजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । अध्यक्तरूपत्वेन प्रश्नवाचिना कतमशब्देनापि स एवोच्यते । कतमस्मै तादृशाय प्राजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्द्वितीयदिने जुहुयात् । मुखयोराद्ययोर्दिनयोर्भवे होमकर्मणी मुख्ये ते च प्राजापत्ये प्राजापतिदेवताके भवतः । तथा सति प्राजापतिमेव मुखं प्रथमं कृत्वा तन्मुखाभिः सर्वाभिर्देवताभिरेनमधमुद्यच्छतेऽनुष्ठानं करोति ।

तृतीयदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै

सुमृडीकायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः ।

अस्या एवैनं प्रतिष्ठायोद्यच्छते, इति ।

अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविस्तारेण महती । प्राणिनां धारणेन सुमृडीका सुखकरी । अखण्डनमहत्त्वसुखकरत्वविशेषणभेदैस्त्रेधा विभक्त्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनेन होमेनास्याः पृथिव्याः प्रसादात्स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्स्येनमधमे-धमुद्यच्छते ।

चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहेत्याह । वाग्वै
सरस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छते, इति ।

पूर्ववन्नेधा विभज्य व्याख्येयम् ।

पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पुष्णे स्वाहा पुष्णे प्रपथ्याय स्वाहा
पुष्णे नरं धिषाय स्वाहेत्याह । पशवो
वै पुषा । पशुभिरेवैनमुद्यच्छते, इति ।

पोषको देवः पुषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गरक्षकः । नरं धिषो नरणां स्वानु-
ग्रहेण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पशुरूपत्वात्पशुभिरेवाथमेध-
मुद्धृतवान्भवति ।

षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे
पुरु रूपाय स्वाहेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुषु
दधाति । अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते, इति ।

त्वष्टा विश्वकर्मा स च तुरीपः तूर्णपालकः । पुरुरूपो बहुविधरूपनिर्माता ।
एतैर्होमे साति तस्य देवस्य रूपनिर्मातृत्वात्पशुषु रूपं संपाद्य रूपैरेवैनमथ
मेधमुद्धरति ।

सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहेत्याह । यज्ञो वै

विष्णुः, यज्ञायैवैनमुद्यच्छते, इति ।

व्यापको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपो खुरमर्हन्तीति खुर्या अथा-
दयस्तेषां नितरां पालकः । तथा च निभूयपः । भवन्त्युत्पद्यन्त इति भूतानि
भूयशब्देनोच्यन्ते । तेषामपि नितरां पालकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थ-
मेवैनमश्वमेधमुद्धरति ।

सर्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाहुतिं प्रशंसति—

पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्धये
सयत्वाय (२), इति ।

यच्छते पुरुरूपाय स्वाहेत्याहाष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सर्वस्मै कृत्स्नदेवतासमूहाय स्वाहुतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्युत्तब्धिः पुनः
पुनरुत्तम्भनं भवति । षिञ् बन्धन इति धातोरुत्पन्नः सयशब्दः । सयत्वमत्राश्वमे-
धस्य दृढबद्धत्वम् । तदर्थेयं पूर्णाहुतिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे दीक्षाऽभिहिता । अस्या दीक्षायाः पूर्वं प्रमुक्तोऽश्वश्चतुःशतैः पालि-
तः सन्स्वेच्छया संवत्सरमेकं संचरति । तस्मिन्संवत्सरे देवयजनदेशे प्रतिदिनं कर्त-
व्यमिष्टित्रयं द्वादशेऽभिधीयते । तत्र प्रातरनुष्ठेयामिष्टिं विधत्ते—

सावित्रमष्टार्कपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टा-
क्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातः-
सवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽभिनिर्मि-

मीते । अथो प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति ।

गायत्रीं छन्दः, इति ।

अस्मिन्नहनि रक्षिभ्योऽश्वपरिदानं तदुत्तरेद्युः प्रातःकाले सेयमिष्टिः । सवितु-
देवताकमष्टाकपालं पुरोडाशं प्रातःकाले निर्वपेत् । यतो गायत्र्यष्टाक्षरपादा
प्रातःसवनं च गायत्रीछन्दःसंबन्धि । यद्यपि छन्दोन्तरयुक्ता अपि मन्त्राः
प्रातःसवने प्रयुज्यन्ते तथाऽपि गायत्री देवतैव मदीयमिदं सवनमित्यभिमन्यते ।
वस्मात्तस्य गायत्रत्वम् । अनयेष्ट्या प्रातःसवनाद्गायत्रीदेवतायाश्च सकाशदेन-
मश्वमेधं निर्मितवान्भवति । किंच सोमयागे यत्प्रातःसवनं तदपि प्राप्नोति ।
गायत्रीदेवतां च प्राप्नोति—

मध्याह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते—

सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यंदिने ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यंदिनं
सवनम् । माध्यंदिनादेवैनं सवनात्रिष्टुभ-
श्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते (१) । अथो माध्यं-
दिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः, इति ।

प्रकर्षेण स्तौति प्रेरयतीति प्रसविता । तादृशाय सवित्र इयमिष्टिः । अन्य-
त्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अपराह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते—

सवित्र आ सवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे ।
द्वादशाक्षरा जगती । जगतीं तृतीयसवनम् ।
तृतीयसवनादेवैनं जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मि-
मीते । अथो तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति ।
जगतीं छन्दः, इति ।

आ समन्तास्तौति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्ववत् ।

द्वादशकपालेष्टेरूर्ध्वं सायंकाळे धृतिहोमं विधत्ते—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः ।

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह

रमन्तिः स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति । चतस्रो

दिशः । दिग्भिरैवैनं परिगृह्णाति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । पूर्वत्राश्वरक्षका राजपुत्राः सायं यस्मिन्स्थकारगृहे नवसन्ति
तत्राश्वस्य पादेषु होम उक्तः । इह तु देवयजन आहवनीये होम इति विशेषः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽश्वं संबन्धन्ति बस्मै
बद्धाय यवसमाहरन्ति ” इति । तमेव व्रजं विधत्ते—

आश्वत्थो व्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्यो निला-

यत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरमन्ति-

ष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो व्रजो

भवति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति (२), इति ।

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीति जुहोति नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अश्वत्थकाष्ठनिर्मितः शालाविशेष आश्वत्थो व्रजः । स चाश्वबन्धनार्थं
कर्तव्यः । केनापि निमित्तेन देवेभ्यः सकाशान्निगूढः प्रजापतिरश्वशरीरं धृत्वा
तदीयं रूपं च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चिदश्वत्थेऽतिष्ठत् । ततोऽ-
श्वस्तिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्याऽश्वत्थनाम संपन्नम् । आश्वत्थे व्रजे बन्धनेन स्वकीय-
स्थान एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं कालत्रयेऽनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात्संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाल उस्वासंभरणं कृत्वा तस्योत्वाख्यस्याग्नेरा ब्रह्म-
चित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रकार आह—‘ आ ब्रह्मन्ब्रा-
ह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां जज्ञिबीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठते ’ इति । तत्राऽऽ
ब्रह्मचित्यनुवाके द्वादश वाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्यानं त्रयोदशानुवाकेऽभि-
धीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं व्याचष्टे—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामि-

त्याह । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति ।

तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत, इति ।

ब्रह्मन्ब्राह्मणजातिथुके पुरुषे ब्रह्मवर्चसी वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रो ब्राह्मण
आजायताम् । एतन्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं संपा-
दयति । तस्मान्मन्त्रसामर्थ्यादेव पुरा सृष्ट्यादौ ब्राह्मणो वेदशास्त्राभिज्ञस्तद-
र्थानुष्ठायी वाऽजायत ।

द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—

आऽस्मिन्राष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महा-

रथो जायतामित्याह । राजन्यं एव शौर्यं

महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यं

इषव्यः शूरो महारथोऽजायत, इति ।

इषव्यो बाणेषु कुशलो धानुष्कः । स्पष्टमन्यत् ।

तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे—

दोग्धी धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो दधाति ।

तस्मात्पुरा दोग्धी धेनुरजायत । वोढाऽनुड्वा-

नित्याह (१) । अनडुह्येव वीर्यं दधाति ।

तस्मात्पुरा वोढाऽनइवानजायत । आशुः सप्तिरि-
त्याह । अश्वं एव जवं दधाति । तस्मात्पुराऽऽशु-
रश्वोऽजायत । पुरंधिर्योषेत्याह । योषित्येव रूपं
दधाति । तस्मात्स्त्री युवतिः प्रिया भावुका, इति ।

एतेषु मन्त्रेषु दोग्धी धेनुरित्यादिष्वाजायतामित्यनुवर्तते । पुरं सर्वगुणसंपूर्णं
शरीरं धारयतीति पुरंधिः । स्पष्टमन्यत् ।

सप्तमं व्याचष्टे—

जिष्णू रथेष्ठा इत्याह । आ ह वै
तत्र जिष्णू रथेष्ठा जायते (२) ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

योद्धुं यो रथमारोहति स रथेष्ठाः । स च जयशील आजायताम् । यस्मि-
न्देश एतेन जिष्णुरित्यादिमन्त्रयुक्तेन यज्ञेन यजन्ते तत्र रथारूढः सर्वोऽपि
जिष्णुर्जयशील एवाऽऽजायते ।

अष्टमं व्याचष्टे—

सभेयो युवेत्याह । यो वै पूर्वव-
यसी । स सभेयो युवा । तस्मा-
द्युवा पुमान्प्रियो भावुकः, इति ।

पूर्ववयस्कस्य यौवनोपेतत्वात्सभायोग्यत्वम् । अत एव युवतिवद्युवा सर्वेषां
प्रियो भवति—

नवमं व्याचष्टे—

आऽस्य यजमानस्य वीरो जायतामि-

त्याह । आ ह वै तत्र यजमानस्य वीरो
जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

जिष्णुवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

दशमं व्याचष्टे—

निक्रामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह ।
निक्रामे निकामे ह वै तत्र पर्जन्यो
वर्षति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

नोऽस्माकं निकामेऽपेक्षा यदा यदा भवति तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । स्पष्ट-
मन्यत् ।

एकादशद्वादशे व्याचष्टे—

फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्याह ।
फलिन्यो ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्ते । योगक्षेमो नः कल्प-
तामित्याह । कल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो
योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते(३), इति ।
अनड्वानित्याह जायते वर्षति सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

फलिन्यः प्रभूतफलोपेताः । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य पालनं क्षेमः ।
योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदश उस्वान्युपस्थानमन्त्रा व्याख्याताः । चतुर्दशोऽन्नहोमा उच्यन्ते । तांश्च सूत्रकार उदाजहार—“ पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते संस्थितेऽहन्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशतमाश्वत्थानुपतल्प्याश्चित्वंत्यस्तमित (?) आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतल्प्यानधिरुह्य स्वादिरस्तुवैः सर्वा रात्रिमन्नहोमाञ्जुहोति, आज्यं मधु तण्डुलान्पृथुकाह्नां जान्करम्बान्धानाः सक्तून्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलान् ” इति । तानेतानन्नहोमान्विधत्ते—

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत् । स आत्म-
न्नश्वमेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव
यज्ञः । यदश्वमेधः । अप्येव नोऽत्रास्त्विति ।
तेभ्य एतानन्नहोमान्प्रायच्छत् । तानञ्जुहोत् ।
तैर्वै स देवान्प्रीणात् । यदन्नहोमाञ्जुहोति
(१) । देवानेव तैर्यजमानः प्रीणाति, इति ।

पुरा प्रजापतिरन्येभ्यो देवेभ्योऽग्न्यादिभ्योऽश्वमेधव्यतिरिक्तान्यज्ञान्विभज्य दत्त्वा स्वात्मन्यश्वमेधं स्थापितवान् । तदानीं देवाः प्रजापतिमेवमब्रुवन् योऽयमश्वमेध एष एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकं भागोऽस्तेवेति । ततः प्रजापतिस्तेभ्योऽन्नहोमान्दत्त्वा तद्धोमेन तान्सर्वादेवान्प्रीतानकरोत् । तस्मात्सर्वदेवप्रीत्यर्थमन्नहोमाः कर्तव्याः ।

तेषु होमेषु यानि दश द्रव्याणि तत्रैकं द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् ।
यदाज्येन जुहोति । अग्निमेव तत्प्रीणाति, इति ।

आज्यस्याग्निप्रियत्वात्तद्रूपत्वम् । अत आज्यहोमेनाग्निं प्रीतं करोति ।
एवमन्यानि नव द्रव्याणि क्रमेण विधत्ते—

मधुना जुहोति । महत्यै वा एतद्देवतायै

रूपम् । यन्मधुं । यन्मधुना जुहोति (२) ।
 महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति ।
 वसूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डु-
 लैर्जुहोति । वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जु-
 होति । रुद्राणां वा एतद्रूपम् । यत्पृथुकाः ।
 यत्पृथुकैर्जुहोति (३) । रुद्रानेव तत्प्रीणाति ।
 लाजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् ।
 यल्लाजाः । यल्लाजैर्जुहोति । आदित्यानेव
 तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । विश्वेषां वा
 एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बै-
 र्जुहोति (४) । विश्वानेव तद्देवान्प्रीणाति ।
 धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् ।
 यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राण्येव
 तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एत-
 द्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति (५) ।
 प्रजापतिमेव तत्प्रीणाति । मसूस्यैर्जुहोति ।
 सर्वासां वा एतद्देवतानां रूपम् । यन्मसू-
 स्यानि । यन्मसूस्यैर्जुहोति । सर्वा एव तद्दे-
 वताः प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
 प्रियङ्गा ह वै नामैते । एते वै द्वा अश्वस्या-

ङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।

अश्वस्यैवाङ्गानि संदधाति, इति ।

महती देवता शास्त्रप्रसिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वम् । तस्य प्रियत्वान्मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । एवं तण्डुलादीनां वस्वादिप्रियत्वाद्वस्वादिरूपत्वम् । पृथुकाश्चिपिटकाः । लाजा ब्रीहिप्रभवाः पुष्पवद्विकसिताः । करम्बा आज्यमिश्रिताः सक्तवः । धाना भर्जितयवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलपिष्टानि । मसूस्यानि एतेनैव नान्नोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन सूपनिष्पत्तिः । प्रियङ्गुतण्डुलास्तु हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गाः । एतैर्देवा अश्वाङ्गानि पुरा समाहितानि चक्रुः । स्पष्टमन्यत् ।

दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते—

दशान्नानि जुहोति । दशाक्षरा विराट् ।

विराट्कृत्स्नस्यान्नायस्यावरुद्धयै, (६) इति ।

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति करम्बैर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति चत्वारि च ।

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्लाजैः करम्बैर्धानाभिः सक्तुभिर्मसूस्यैः प्रियङ्गुतण्डुलैर्दशान्नानि द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

दशसंख्यासाम्याद्विराट्संपत्तिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु तत्प्रकारविशेषो विधीयते । तत्राऽऽदौ कालविशेषं विधत्ते—

प्रजापतिरश्वमेधममृजत । तं सृष्ट रक्षां—

१२०४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्- [३ तृतीयकाण्डे-

स्यजिघांसन् । स एतान्प्रजापतिर्नक्तः हो-
मानं पश्यत् । तानं जुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षा-
स्यपाहन् । यन्नक्तः होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव
तैर्यजमानो रक्षास्यपहन्ति, इति ।

प्रजापतिसृष्टमश्वमेधं यदा रक्षांसि हन्तुमैच्छन्, तदा प्रजापतिस्तत्परिहार-
समर्थान् रात्रावनुष्ठेयानेतानञ्च होमान्निश्चित्य तद्धोमेन रक्षांस्यपहतवान् । अतो यज-
मानो रात्रावेतेषां होमेन रक्षांसि विनाशयति ।

तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूद्य प्रशंसति—

आज्येन जुहोति । वज्रो । आज्यम् । वज्रै-
णैव यज्ञाद्रक्षास्यपहन्ति (१), इति ।

घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्युक्तत्वादाज्यस्य वज्रत्वम् । तेन वज्रेण यद्रक्षां-
स्यपहन्ति ।

तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते—

आज्यस्य तिपदं करोति । प्राणो वा
आज्यम् । मुखत एवास्य प्राणं दधाति, इति ।

प्रतिपदं प्राथम्यम् । आज्यस्य प्राणावस्थितिहेतुत्वात्प्राणत्वम् । तस्य प्राथ-
म्येन यजमानस्य मुख एव प्राणं स्थापयति ।

आज्यहोमादूर्ध्वमितराञ्च होमान्विधत्ते—

अन्नहोमाञ्जुहोति । शरीरवदेवावरुन्धे, इति ।

शरीरमस्यास्तीति शरीरवद्गवादिकं तत्सर्वं प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽ-
न्नेनाऽऽज्येनानन्तः ” इति । तत्रायुग्मयुग्मसंख्ययोरनुवाकयोर्व्यवस्थां विधत्ते—

व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरुद्ध्यै, इति ।

सप्तमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके दशानामनुवाकानामियमानुपूर्वी 'एकस्मा एकस्मै
द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विश्वत्यै पञ्चाशते शताय ' इति ।
तत्र प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमानुवाका अयुजः । तानाज्येन जुहुयात् । द्विती-
यचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानुवाकास्तु युजः । तानन्नेन जुहुयात् । एवं च सत्याज्यमन्नं
पुनरप्याज्यमन्नमिति व्यत्यस्य हुतं भवति । स च व्यत्यास उभयस्याऽऽज्यस्या-
न्नस्य च संपादनाय भवति ।

पूर्वत्र " यन्नक्तं होमाज्जुहोति " इत्युक्तो योऽयं रात्रिरूपो होमकालस्तमिमं
प्रशंसति । अथवा तत्र नक्तंहोमानिति होमविशेषसंज्ञा । अत्र तु कालं विधत्ते—
नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै, इति ।

रात्रौ हि रक्षांसि संसरन्ति तानि चानेन होमेनापहतानि भवन्ति ।

पूर्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण शताय स्वाहेत्यस्यान्त्यानुवाकस्यान्नं द्रव्यं प्राप्तं
तदपोद्याऽऽज्यद्रव्यं विधत्ते—

आज्येनान्ततो जुहोति (२) । प्राणो

वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं

दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च, इति ।

आज्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं प्रथमानुवाकस्याऽऽज्यं द्रव्यं पूर्वं विहितम् ।
तत्रान्तस्याप्याज्ये द्रव्ये विहिते सत्यस्य यजमानस्योभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठा-
च्चाऽऽद्यन्तयोर्वयसोः प्राणं संपादयति ।

तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथमानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरिव लोकयोः
प्रतितिष्ठति । अस्मिन्श्चामष्मिन्श्च, इति ।

स्वनिवासपेक्षया प्रथमतवादेकशब्दसामर्थ्येनैतल्लोकप्रतिष्ठा । एतदपेक्षया द्वितीयत्वाद्द्वितीयशब्दसामर्थ्येन स्वर्गलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिध्यति ।

अन्त्यानुवाकेऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

शताय स्वाहेत्याह (३) । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः ।

आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह ।

आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे, इति ।

शतसंख्याकासु नाडीषु दशेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य शतवीर्यत्वम् । आयुषि मासानां दिवसानां च सहस्रसंख्योपेतत्वादायुरेव सहस्रम् ।

अन्त्यानुवाकेऽपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे—

सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमि-

तमेवावरुन्धे (४), इति ।

एव यज्ञाद्रक्षाः स्थपहन्त्यन्ततो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

संख्याविशेषस्यानुपात्तत्वादपरिमितप्राप्तिः । एवमन्त्रहोमानुवाकानामाद्यन्त-
व्याख्यानेन ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अन्त्रहोमप्रकारविशेषः पञ्चदशेऽभिहितः । तत्र मन्त्रविधानायाऽऽद्यन्ताव-
नुवाकौ संक्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोडशे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते ।
तत्राऽऽदौ तद्व्याख्यानोपयुक्तं प्रस्तौति—

प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः ।

योऽश्वमेधेन यजत इति । अथो
आहुः । सर्वाणि भूतानीति, इति ।

योऽश्वमेधयाजी स एष प्रजापतिं चतुर्मुखमीप्सति प्राप्तुमिच्छतीत्येवं केचिद-
भिज्ञा आहुः । अपि चान्य एवमाहुः—न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं
किंतु सर्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसंख्याविशिष्टं वस्तु तत्तत्प्रा-
प्तये तत्तत्संख्याहोम इत्यभिप्रायः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति—

एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा
एकः । तमेवाऽऽप्नोति, इति ।

न हि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति । तथा सत्यनेकेश्वरत्वप्रसङ्गात् । ततः
प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ।

तस्मिन्नुवाके संख्याविशेषा आनुपूर्व्येणाऽऽम्नातास्तदानुपूर्व्यं प्रशंसति—

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुती-
र्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति, इति ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तदभिपूर्वमित्युच्यते । तदेवोदाहर्तुमे-
कस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रदर्शितम् । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या युक्तो
यः स्वर्गस्तं प्राप्नोति ।

अत्रोत्तरोत्तरसंख्यायाः पूर्वपूर्वसंख्यागर्भितत्वं यदाम्नातं तत्प्रशंसति—

एकोत्तरं जुहोति (१) । एकव-
देव सुवर्गं लोकमेति, इति ।

पूर्वोक्तायाः संख्याया एकमुत्तरं यस्मिन्मन्त्रे सोऽयमेकोत्तरः । तद्यथा—प्रथम-
मन्त्रोक्ताया एकसंख्यायाः पुनरेकस्मिन्नाधिके सति द्वाभ्यां स्वाहेति मन्त्रो भवति ।
तस्या अपि संख्यायाः पुनरेकस्मिन्नाधिके सति त्रिभ्यः स्वाहेति मन्त्रो भवति ।
तदिदमेकोत्तरत्वम् । एवंविधमन्त्रसामर्थ्यादेकवदेवैकत्ववत्सर्वमपि स्वर्गमेकैव प्रय-
त्नेन प्राप्नोति ।

उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित्संख्या अन्तरिताः । प्रथमे त्वनुवाके तथा-
विधान्तरायाभावाद्यत्सातत्यं तत्प्रशंसति—

संततं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै, इति ।

संख्यासातत्येन भोगसातत्यं सिध्यति ।

तदेवं प्रथमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्च्य चरमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्चयितुमाद्यं
मन्त्रं व्याचष्टे—

शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः ।

आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह ।

आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे, इति ।

पूर्वानुवाकवद्व्याख्येयम् ।

तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अयुताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयु-

ताय स्वाहेत्याह (२) । त्रय इमे

लोकाः । इमानेव लोकानवरुन्धे, इति ।

दशगुणितं सहस्रमयुतम् । तत्पुनर्दशगुणितं नियुतम् । तदपि पुनर्दशगुणितं
प्रयुतम् । संख्यात्रयेण लोकत्रयवर्तिनो भोगान्प्राप्नोति ।

षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे—

अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा

अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे, इति ।

पूर्वोक्तं प्रयुतं दशगुणितं सदर्बुदमित्युच्यते । वाग्देवतायाः शब्दविशेषाणां
बहुविधत्वात्सैवार्बुदमित्युपचर्यते । अतो वाचमेव प्राप्नोति ।

सप्तमं व्याचष्टे—

न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा ।

तन्न्यर्बुदम् । वाच एव भूमानमवरुन्धे, इति ।

अर्बुदमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति । पूर्वोक्तसंख्याबाहुल्यविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तबाहुल्यं तदेव न्यर्बुदम् । तस्मात्तद्बाहुल्यं प्रामोति ।

एवमुत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसंख्यानां तत्तत्संख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्दर्शयति—

समुद्राय स्वाहेत्याह (३) । समुद्रमेवाऽऽप्नोति ।
मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाऽऽप्नोति । अन्ताय
स्वाहेत्याह । अन्तमेवाऽऽप्नोति । परार्धाय स्वाहे-
त्याह । परार्धमेवाऽऽप्नोति, इति ।

ब्रह्माण्डाभिमानि परमेश्वरः परशब्देनोच्यते । तदीयस्याऽऽयुषोऽर्धं परार्धम् । जनैर्व्यवहियमाणा संख्या तत्र पर्यवसिता । तद्धोमेन तत्संख्येयवस्तुप्राप्तिः ।

संख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा
उषाः । अहव्युष्टिः । अहोरात्रे एवावरुन्धे ।
अथो अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति, इति ।

उषःशब्देन रात्र्यभिमानिनी देवतोच्यते । व्युष्टिशब्देनाहरभिमानिनी देवता । तदुभयहोमेनाहोरात्रदेवतयोः स्वाधीनत्वात्तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति ।

अत्रोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते—

ता यदुभयीर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् ।
अहोरात्रे मोहयेत् । उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै
स्वाहोर्दिष्यते स्वाहोर्द्यते स्वाहेत्यनुदिते
जुहोति । उदिताय स्वाहा सकर्गाय

स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति ।

अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय (४), इति ।

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्राय स्वाहेत्याहाह—

व्युष्टिः सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ताऽऽहुतयः । ताश्चोभयविधाः । तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः । तिस्रस्त्वहःपक्षपातिन्यः । एवं सत्युभयविधास्ताः सप्ताऽऽहुतयोऽपि दिवा रात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहुयात्तदानीमिदमहरियं रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद् व्यामोहो भवेत् । अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुहुयात् । तं विभागप्रकारं सूत्रकारः स्पष्टमुदाजहार—“ एकस्मै स्वाहेत्येताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोषसे स्वाहेत्युपसि, व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां, व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टौ, उदेष्यते स्वाहेत्युपोदयम्, उद्यते स्वाहेत्युद्यति, उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते हुत्वा प्रज्ञातानन्तरिपरिशेषान्निदधाति ” इति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेत्येष शास्त्रान्तरमन्त्रः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तऽशोऽनुवाकः ।

षोडशोऽन्नहोममन्त्राणामाद्यन्ताविकस्मै स्वाहा शताय स्वाहेत्येतावनुवाकौ विस्तरेण व्याख्यातौ । सप्तदशाष्टादशयोरनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपाठकव्यतिरिक्तप्रपाठकगता अन्नहोममन्त्रानुवाका व्याख्यायन्ते । तेषां च मन्त्राणां विविधानि श्रौतनामानि । तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति ।

उभयोरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति, इति ।

पूर्वत्र नामवाचनविधाविषं वै माताऽसौ पितेति लोकद्वयपरत्वेन व्याख्यात-
त्वाद्नेन नामहोमेन लोकद्वयेऽपि यजमानं प्रसिद्धनामधेयं प्रापयति ।

उद्द्रावमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावाञ्जुहोति ।

सर्वमेवैनमस्कन्धं सुवर्गं लोकं गमयति, इति ।

आयनायेत्यनुवाके कश्चिन्मन्त्र उद्द्रावाय स्वाहेत्यान्नातः । तद्योगात्सर्वेऽपि
मन्त्राश्छत्रिन्यायेनोद्द्रावाः । तेषामुद्द्रवणहेतुत्वेन तद्धोमेन सर्वमपि स्वर्गमार्गम-
स्कन्धमविनष्टमेव यजमानस्य संपादयति ।

पूर्वहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति ।

पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति, इति ।

तस्मिन्प्रथमप्रपाठकेऽग्नये स्वाहेति त्रयोऽनुवाकाः । तेषां मध्ये प्रथमभावि-
त्वादितदनुवाकोक्ताः पूर्वहोमाः । अथहोमात्पूर्वभावित्वाद्वा पूर्वहोमत्वम् । एतद्धो-
मेनेतरेभ्यः पूर्वभावी सन्वैरिणं विनाशयति ।

अनुवाकान्तरतात्पर्यस्य स्पष्टतां दर्शयति—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहे-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

अत्र हि पृथिव्यादिदेवतातुष्ट्यर्थकाहुतिप्रदानं यजुर्मन्त्रेणोच्यते । तत्तथैव
भवति । पृथिव्यादिदेवतास्तेन तुष्यन्तीत्यर्थः । एतेऽपि पूर्वहोमा द्रष्टव्याः ।

पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरनुवाकान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्पूर्वदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्व-

दीक्षा जुहोति । पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृ-

व्यमतिक्रामति (१), इति ।

दीक्षायाः पूर्वं स्तोत्र्यानुमन्त्रणस्यानुवाकस्य विहितत्वाद्नेनोक्ता आहुतयः
पूर्वदीक्षाः । तत्फलं प्रथमत एव शत्रूणां निराकरणम् ।

उत्तरानुवाकोक्तमन्त्राणां संख्यामुपजीव्य प्रशंसति—

पृथिव्य स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंश-
शिनीं दीक्षां जुहोति । एकविंशतिर्वैदेव-
लोकाः । द्वादश मासाः पञ्चतर्वाः । त्रयं इमे
लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुव-
र्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

एकविंशतिभिर्मन्त्रैरेतैः पुरुषे संस्कारस्योत्पाद्यत्वादयं मन्त्रसमूह एकविं-
शिनी दीक्षा । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः । एकविंशतिरित्यादिकं तु पूर्वोक्तवैश्वदेव-
विधौ व्याख्यातम् ।

ऋतुदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

भुवो देवानां कर्मणेत्युतुदीक्षा जुहोति ।

ऋतूनेवास्मै कल्पयति, इति ।

वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामीत्याद्यभिधानादेता आहुतय ऋतुदीक्षाः ।
तद्धोमेन तत्तद्वृत्तितफलप्राप्तिः ।

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति

जुहोत्यनन्तरित्यै (२), इति ।

अनेन होमेन यजमानस्य प्रजादिभिरव्यवधानं भवति । एवं प्रथमप्रपाठ-
कोक्ता मन्त्रानुवाका व्याख्याताः । द्वितीयप्रपाठकोक्तास्त्वेकस्मै स्वाहेत्यादयः
पूर्वमेव व्याख्याताः ।

अथ तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति—

अवाङ्मयज्ञः संक्रामत्वित्यासीजुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्याऽऽप्त्यै, इति ।

स्वर्गं आप्यते याभिरता आपयः । अतस्तद्धोमः स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

पर्याप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै, इति ।

याभिः स्वर्गः परितः आप्यते ताः पर्याप्तयः । तद्धोमेन स्वर्गः संपूर्णः प्राप्यते ।

आभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्याऽऽभूत्यै, इति ।

याभिः स्वर्गं आ समन्ताद्भवति ता आहुतय आभुवः । ताभिः स्वर्गः सर्वोऽपि प्राप्यते ।

अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्यानुभूत्यै, इति ।

यथा पूर्वेषु मन्त्रेष्वभवन्त्विति शब्दसद्भावादाभुवः । एवमत्राप्यन्वभवदिति-
शब्दसद्भावादेता आहुतयोऽनुभुवः । ताभिः स्वर्गोऽनुभूयते ।

वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति समस्तानि

वैश्वदेवानि जुहोति । समस्तमेव द्विषन्तं

भ्रातृव्यमतिक्रामति (३), इति ।

सर्वदेवात्मकप्रजापतिविषयत्वादेतानि समस्तानि वैश्वदेवानि । तद्धोमेन कृत्स्न-
शत्रुक्षयः ।

अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

दद्म्यः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जु-
होति । अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोर्पश्लिष्टः ।

अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति, इति ।

दन्ताद्यङ्गोद्देशेन हूयमानत्वादङ्गहोमाः । यजमानस्य प्रत्यवयवं यः पाप्मा
संबद्धस्तस्मात्सर्वस्मात्पाप्मन एनं यजमानं तेन होमेन मुञ्चति ।

रूपमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अञ्जयेताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा

श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति ।

रूपैरेवैनं समर्धयति, इति ।

अस्यानुवाकद्वयस्याश्वरूपप्रतिपादकत्वं पूर्वमेवोक्तम् । एतद्धोमेनैनं यजमानं
रूपैः समीचीनैः समृद्धं करोति ।

ओषधिमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योष-

धिहोमाञ्जुहोति । द्वय्यो वा ओषधयः ।

पुष्पेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूले-

भ्योऽन्याः । ता एवोभयीरवरुन्धे (४), इति ।

ओषधितदवयवोद्देशेन हूयमानत्वादोषधिहोमाः । तिलमाषचणकाद्योषधीनां
पुष्पेभ्यः फलग्रहणम् । शृङ्गवेरसूरणादीनां मूलाभिवृद्धेरेव फलत्वान्मूलेभ्यः
फलग्रहणम् । मूलेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहेत्याद्यभिधानादुभयविधौषधिप्राप्तिः ।

वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमाञ्जु-

होति । आरणस्यान्नायस्यावरुद्धयै, इति ।

अथथोदुम्बरादीन्वनस्पतीनुद्दिश्य हूयमानत्वाद्वनस्पतिहोमाः । तेन होमेना-
दनयोग्यं नीवारादिकमारण्यं प्राप्यते ।

इत्थं तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ चतुर्थप्रपाठकोक्तास्त्र-
योऽनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्रापाव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

मेषस्त्वा पचतैरवत्वित्यपाव्यानि जुहोति ।

प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणानेवावरुन्धे, इति ।

अवितुं रक्षितुं योग्या अव्यास्तेभ्योऽपेतान्यपाव्यानि । स्वयमितररक्षकत्वाद-
न्यरक्षानिरपेक्षाणीत्यर्थः । एतद्धोमेन रक्षानिरपेक्षाणां प्राप्तिर्भवति । प्राणैर्हि
देहो रक्ष्यते नतु प्राणा अन्येन रक्ष्यन्ते ।

अप्संज्ञकानामनुवाकद्वयोक्तानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपा होमाञ्जु-

होति । अप्सु वा आपः । अन्नं वा

आपः । अद्भ्यो वा अन्नं जायते । यदे-

वाद्भ्योऽन्नं जायते । तदवरुन्धे (५), इति ।

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामत्यनन्तरित्यै कामति

रुन्धे जायत एकं च ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

कूपादिषूत्पन्ना अप उद्दिश्य हूयमानत्वादपां होमाः । अप्सु स्नाप उत्पद्यन्ते ।
आप्यत इति व्युत्पत्त्याऽन्नमेवात्राप्शब्देन विवक्षितम् । अद्भ्यो ह्यन्नं जायते ।
तस्मोदाप्यमन्नशब्दवाच्यमन्नमप्सु वर्तते इत्युच्यते । अनेन होमेन यदद्भ्यो
जायते तदाप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशे संख्यानुवाकव्यतिरिक्तेष्वचहोमानुवाकेषु केचिद्व्याख्याताः । अष्टा-
दशोऽवाशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राद्भ्यः स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽम्भोभ्यः स्वाहा नभो-
भ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमात्रातम् । तत्र बहु प्रशंसनीयमस्तीत्य-
भिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तत्राऽऽदावम्भोमन्त्रं प्रशंसति—

अम्भा॑सि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भा॑सि ।
तस्य वसवोऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भा॑-
सि जुहोति । इममेव लोकमवरुन्धे । वसूना॑
सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरवरुन्धे, इति ।

अम्भोभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य बहुवचनोपेतत्वाद्विधावपि बहुवचनोक्तिः । अम्भ-
सामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वम् । वसवश्च तस्य पालकाः । अग्निस्तस्य प्रका-
शकः । अतस्तद्धोमेन भूलोकवस्वभ्रीनां स्वाधीनता भवति ।

नभोभ्यः स्वाहेति मन्त्रो प्रशंसति—

नभा॑सि जुहोति । अन्तरिक्षं वै नभा॑सि
(१) तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुर्ज्योतिः ।
यन्नभा॑सि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे ।
रुद्राणा॑ सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योति-
रवरुन्धे । महा॑सि जुहोति । असौ वै लोको
महा॑सि । तस्याऽऽदित्या अधिपतयः । सूर्यो
ज्योतिः (२) । यन्महा॑सि जुहोति । अमु-
मेव लोकमवरुन्धे । आदित्याना॑ सायुज्यं
गच्छति । सूर्यं ज्योतिरवरुन्धे, इति ।

अत्रापि पूर्ववन्मन्त्रानुसारेण बहुवचनम् । नभःशब्दस्यान्तरिक्षपर्यायत्वात्तद्वा-
चित्वम् । सूर्यस्य महनीयत्वान्महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ यव्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

नमो॒ राज्ञे॒ नमो॒ वरु॑णायेति॒ यव्यानि॑
जुहोति । अ॒न्नाद्य॒स्याव॑रुद्ध्यै, इति ।

यवो मिश्रणं तत्साधनानि यव्यानि । तेषु मन्त्रेष्वधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं
प्रजानां भूयासमिति स्वामित्वेन प्रजासु मिश्रणमाध्यायते ततो यव्यत्वम् । प्रजा-
स्वामित्वे ह्यन्नाद्यमधीनं भवति ।

गव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

मयो॒भूर्वातो॑ अ॒भि वा॑तु॒स्त्रा इति॒ गव्यानि॑
जुहोति । प॒शूनाम॑वरुद्ध्यै, इति ।

उस्त्राशब्दो गोवाचकः । तद्योगाद्गव्यत्वम् । तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ।
संतत्याख्यमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ व्या॒नाय॒ स्वाहेति॑ संतति॒होमा-
ञ्जुहोति । सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ संतत्यै(३), इति ।

तन्मन्त्रेषु संतानेभ्यः स्वाहेत्यान्नात्संततिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गः संततो
भवति ।

प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

सि॒ताय॒ स्वाहाऽसि॑ताय॒ स्वाहेति॑ प्रमु॒क्तीर्जु-
होति । सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ प्रमु॒क्त्यै, इति ।

प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वान्नात्प्रमुक्तिनामत्वम् । सुवर्गस्य प्रमुक्तिर्मुक्त्यभावः
सर्वदा स्वर्गेण संबन्धः । यथाऽपस्मरणमित्युक्ते स्मृत्यभावस्तद्वत् ।

चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चमप्रपाठकोक्ता अनु-
वाका व्याख्यायन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

पु॒थिव्यै॒ स्वाहाऽन्तरि॑क्षा॒य स्वाहे-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

दत्त्वा^१ स्वाहा^२ इन्तकाय^३ स्वाहेति^४ शरीरहोमाञ्जु-
होति । पितृलोकमेव तैर्यजमानोऽव्रुन्धे, इति ।

दन्तादीनां शरीरसंबन्धादेते शरीरहोमाः । तद्धोमेन शरीरपातानन्तरभाविनः
पितृलोकस्य प्राप्तिः ।

योगमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

कस्त्वा^१ युनक्ति^२ स त्वा^३ युनक्तिवति^४
परिधीन्युनक्ति । इमे वै लोकाः परि-
धयः । इमानेवास्मै^५ लोकान्युनक्ति ।
सुवर्गस्य^६ लोकस्य^७ समष्ट्यै (४), इति ।

युनक्ति हस्तेन स्पृशेत् । सकृत्परिधीन्स्पृष्ट्वा पश्चादुत्तरे मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः ।
परिधीनां लोकत्रयरूपत्वाल्लोका एव स्पृष्टा भवन्ति । तेन स्वर्गप्राप्तिः ।

महिममन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

यः प्राणतो^१ य आत्मदा^२ इति महिमानौ^३
जुहोति । सुवर्गो^४ वै लोको^५ महः । सुवर्ग-
मेव ताभ्यां^६ लोकं^७ यजमानोऽव्रुन्धे, इति ।

तयोर्मन्त्रयोस्तस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानान्महिमनामत्वम् ।
स्वर्गस्य पूज्यत्वान्महःशब्दाभिधेयत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः ।

ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो^१ ब्रह्मवर्चसी^२ जायतामिति^३
समस्तानि^४ ब्रह्मवर्चसानि^५ जुहोति । ब्रह्मव-
र्चसमेव^६ तैर्यजमानोऽव्रुन्धे, इति ।

ब्रह्मवर्चसशब्दयोगान्मन्त्राणां तन्नामत्वम् । प्राणभूत उपदधातीति न्यायेनैक-
स्मिन्नेव मन्त्रे तल्लिङ्गसमवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं समस्तशब्दप्रयोगः ।
तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ।

अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति—

जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै, इति ।

बीजमुत्पद्यतामित्युक्त्वा धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिध्यति ।

संनतिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमदिति संनति-

होमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संनत्यै, इति ।

समनमदिति शब्दसद्भावात्संनतिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गस्य संनतिः प्राप्तिर्भवति ।

संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे—

भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ

होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतम् (५) ।

असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रति-

तिष्ठति । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै, इति ।

भूलोकस्य पूर्वमेव लब्धत्वाद्भूतत्वम् । स्वर्गस्यैतत्परं लभ्यत्वाद्भविष्यत्वम् ।
तद्धोमेन लोकद्वये प्रतिष्ठायां सत्यां तत्रत्यसर्वभोग्यस्य प्राप्त्यवरोधौ सिध्यतः ।
प्राप्तिर्लाभः । अवरोधः स्वाधीनत्वम् ।

चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वस्तोमीयं

जुहोति । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्य जित्यै, इति ।

अश्वस्य स्तोमः स्तोत्रं तद्यस्मिन्मन्त्रजाते विद्यते तदिदमश्वस्तोमीयम् । तद्धो-
मेन सर्वभोगस्य प्राप्तिर्वशीकारश्च भवति ।

उक्तान्नहोमसहितस्याश्वमेधस्यानुष्ठानं वेदनं च प्रशंसति—

सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्व-
मेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

अत्राश्वमेधशब्देन तदङ्गभूतोऽन्नहोम उपलक्ष्यते ।

उक्तेष्वन्नहोमेषु हुतेषु पश्चादपि रात्रिरवशिष्यते चेत्तदानीमेकस्मै स्वाहेत्या-
दिमन्त्राणां यावद्वाच्यवशेषमभ्यासाय पुनर्विधत्ते—

यज्ञः रक्षाःस्यजिघाःसन् । स एतान्प्रजाप-
तिर्नक्तःहोमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स
यज्ञाद्रक्षाःस्यपाहन् । यन्नक्तःहोमाञ्जुहोति ।
यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाःस्यपहन्ति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । अत्रैकस्मै स्वाहेत्याद्यनुवाकानामादौ स्रुद्धोमः । ततो
विभूर्मानेत्यारभ्य यदक्रन्द इत्यन्तानां होमः । तत ऊर्ध्वमारान्निसमाप्तेः पुनरप्ये-
कस्मै स्वाहेत्यादीनां होमः ।

तेष्वनुवाकेष्वन्तर्भूतानां तद्वत्पुनः पुनरभ्यासप्राप्तौ तद्वारयितुं सर्वान्ते होमं विधत्ते—

उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (६), इति ।

वै नभसि सूर्यो ज्योतिः संतत्यै समष्ट्यै भूतं यजते नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमपपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

त्रिरात्ररूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संरिथते सति रात्रौ कर्तव्या येऽन्नहो-
मास्ते सर्वेऽप्यष्टदशानुवाके समापिताः । तस्मात्प्रथमादहनः पूर्वस्मिन्नौपवसथ्य-
दिने यूपाः प्रयोक्तव्यास्तेऽस्मिन्नेकोनविंशेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र यूपसंब-
विधत्ते—

एकयूपो वैकादशिनीं वा । अन्येषां यज्ञानां
यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य ।
सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

अश्वमेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञास्तेषां सर्वेषामेक एव यूप इत्येकः पक्षः । एका-
दशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । अश्वमेधस्य त्वेकविंशतिसंख्यानां यूपानां
समूहः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयः ।

तत्राग्निष्ठनामस्य मुख्ययूपस्य वृक्षविशेषं विधत्ते—

बैल्बो वा खादिरो वा पालाशो वा ।
अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति ।
राज्जुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

आहवनीयस्य समीपे यो यूपस्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्तस्याग्निष्ठस्य बैल्वादी-
नामन्यतमो वृक्ष इतरेषु यज्ञक्रतुषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मका यज्ञाः ।
तेष्वपि यूपवन्तः क्रतवः । तत्राश्वमेधस्य क्रतोरग्निष्ठो यूपो राज्जुदालः कर्तव्यः ।
श्लेष्मातकवृक्षो राज्जुदालः । स च यूप एकविंशत्यरत्निः । चतुवशतिरङ्गुल-
योऽरत्निः । तादृगरत्निभिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्यः । स चात्युन्नतत्वात्स्वर्ग-
प्राप्त्यै भवति ।

अश्वमेधसंबन्धियूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनविशेषं विधत्ते—

नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति ।

अवद्यन्त्यश्वस्य (१) । पाप्मा वै
तेजनी । पाप्मनोऽपहृत्यै, इति ।

अश्वस्य रुधिरस्य धारायित्री सृक् तेजनीत्युच्यते । इतरेषां पशूनां रुधिरधारणाभावादवदानं तेजन्या न क्रियते । अश्वस्य तु तत्सद्भावादवदानं तेजन्या कर्तव्यम् । तस्या अश्वतेजन्याः पापरूपत्वात्तथाऽवदाने सति पापस्यापहृतिर्भवति ।

अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते—

पृक्षशास्त्रायामन्येषां पशूनामवद्यन्ति । वेतस-
शास्त्रायामश्वस्य । अप्सुयोनिर्वा अश्वः ।
अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य योनाववद्यति, इति ।

अश्ववेतसयोरञ्जन्यत्वेन वेतसस्यापां चाभेदोपचारेण वेतसोऽश्वस्य स्वकीया योनिरित्युच्यते ।

विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थां विधत्ते—

यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नि्युञ्जन्ति । आरोकेष्वार-
ण्यान्धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्त्यै, इति ।

‘ रोहितो धूम्रोहितः ’ इत्यादयः पशवो ग्राम्याः । ‘ इन्द्राय राज्ञे शूकरः ’ इत्यादय आरण्याः । तत्र ग्राम्या यूपेषु बन्धनीयाः । आरण्यास्वारोकेषु यूपान्तरालेषु रक्षणाभिर्बद्ध्वा धारणीयाः । एवं च सति ग्राम्याणामारण्यानां च परस्परव्यावृत्तिर्भवति ।

तेषु पशुष्वपरमवान्तरविशेषं विधत्ते—

आ ग्राम्यान्पशून्निभन्ते । प्राऽऽरण्यान्सृ-
जन्ति । पाप्मनोऽपहृत्यै (२), इति ।

अश्वस्य व्यावृत्त्यै त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

=====

ग्राम्या रोहितादय आलम्बनीयाः । आरण्यास्तु सूकरादयः पर्यग्निकरणा-
नन्तरं प्रकर्षेणोत्सृष्टव्याः । तेषां परित्यगेन पापं हतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे यूषा अभिहिताः । तेषां यूषानां स्था[प]नादयो विंशेऽभिधी-
यन्ते । तत्र प्रधानयूपस्थापनं विधत्ते—

राज्जुं दालमग्निष्ठं मिनोति ।

भ्रूणहत्याया अपहृत्यै, इति ।

योऽयं श्लेषमातकवृक्षजन्यो यूपस्तमेनमग्निष्ठं मिनोत्यग्निसमीपे यथा स्थितो
भवति तथा मक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण भ्रूणहत्या गर्भादिवधदोषो विनाशितो भवति ।

तस्याग्निष्ठस्य यूपस्य पार्श्वद्वये देवदारुयूपौ विधत्ते—

पौतुद्रवावाभितौ भवतः । पुण्यस्य गन्ध-

स्यावरुद्ध्यै । भ्रूणहत्यामेवास्मादपहृत्यै ।

पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति, इति ।

देवदारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूषाभ्यां पुण्यगन्धमाप्तिः ।
अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद्भ्रूणहत्यादिदोषमपहृत्य देवदारुयूपद्वयेन यजमान-
स्योभयतः सुरभिगन्धपरिग्रहो भवति ।

अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्बैल्वयूपान्विधत्ते—

षड्बैल्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्चसस्यावरुद्ध्यै, इति ।

दक्षिणपार्श्वे त्रय उत्तरपार्श्वे त्रय इत्येवं षड्यूषाः । तदीयो बिल्ववृक्षो ब्रह्मव-
र्चसहेतुः ।

उक्तस्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड्यूपान्विधत्ते—

षट् स्वादिराः । तेजसोऽवरुद्ध्यै (१), इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् स्वदिरवृक्षजास्तेजःप्राप्तिहेतवः ।

उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तेः पार्श्वयोः पुनः षड्यूपान्विधत्ते—

षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावरुद्ध्यै, इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् । पलाशवृक्षस्य सोमजन्यत्वात्सोम-
पानप्राप्तिहेतुत्वम् । तदेतत्सर्वं सूत्रकारेण संगृहीतम्—“ राज्जुदालमेकविंशत्यर-
न्निमग्निष्ठं भिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः स्वादिरा
दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः ” इति ।

तानेतान्मिलित्वा प्रशंसति—

एकविंशतिः संपद्यन्ते । एकविंशतिर्वै
दैवलोकाः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे
लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

यूपसंख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबाहुल्यं स्तौति—

शतं पशवो भवन्ति (२) । शतायुः पुरुषः
शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ।

अत्र शतशब्दो बाहुल्यमुपलक्षयति ।

अत्रत्यायाः पशुसंख्यायाः शतादप्यधिकत्वादत्र संख्याविशेषनियमं वारयति—

सर्वे वा अश्वमेध्याप्नोति । अपरिमिता
भवन्ति । अपरिमितस्यावरुद्ध्यै, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सर्वफलप्राप्तिरपेक्षिता । तस्मादपरिमितस्य फलस्य प्राप्त्यै
पशवोऽप्यपरिमिताः संख्याविशेषनियमरहिताः कर्तव्याः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां पशूनामवदानप्रदेशविशेषं विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात्सत्यात् । दक्षिण-
तोऽन्येषां पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति ।
वारुणो वा अश्वः (३) । एषा वै वरुणस्य
दिकृ । स्वायामेवास्य दिश्यवद्यति । यदितरेषां
पशूनामवद्यति । शतदेवत्यं तेनावरुन्दे, इति ।

अत्र ह्यश्वतूपरगोमृगहवींषि होमाधारस्याग्नेरुत्तरतः सादितानि । इतरपशूनां
हवींषि दक्षिणतः सादितानि । अतोऽवदानमपि तथैव क्रियते । तत्र ब्रह्मवा-
दिनः पृच्छन्ति । इतरपशूनां दक्षिणस्यां दिश्यवदानम्, अश्वस्य तूत्तरस्यां
दिश्यवदानमित्यत्र वैषम्ये किं कारणमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरवादिन एवमाहुः ।
अश्वो हि वारुणः । ‘ प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् ’ इति श्रुतेः । एषोत्तरा च
दिग्वरुणस्य संबन्धिनी । सर्वानिष्टनिवारकत्वात् । अत एवानिष्टशमनहेतुत्व-
मन्यत्र श्रूयते—‘ उदीचीनमुद्वासयति । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिकृ ’
इति । अतस्तस्यामवदानेनाश्वस्य या स्वकीया दिकृत्रैवावदानं भवति । यच्चेतरेषां
पशूनां दक्षिणस्यामवदानं तेन बहुदेवत्यं यागफलं लभते । तस्माद्वैषम्यमुचित-
मित्यभिप्रायः ।

उत्तरस्यां दिश्यश्वहविषोऽवस्थापनं विधत्ते—

चित्तेऽग्नावधिवैतसे कटेऽश्वं चिनोति ।

अप्सु योनिर्वा अश्वः । अप्सु जो वैतसः ।

स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति, इति ।

याऽयं चयनेन निष्पादितश्चित्योऽग्निः स्थूलरूपस्तस्मिन्नग्निनामके स्थलेऽ-
ध्युपरि वेतसशाखाभिर्निष्पादितं कटं प्रसार्य तस्मिन्कटे हविरश्चाङ्गत्वं स्थाप-
येत् । अप्सु योनिरित्यादि स्पष्टम् ।

तूपरगोमृगहविषां सादने प्रकारं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यश्वं तूपरं चिनोति । पश्चा-

प्राचीनं गोमृगम् (४) । प्राणापा-
नावेवास्मिन्सम्यञ्चैः दधाति, इति ।

यदिदमश्वसंबन्धि हविरवस्थापितं तस्य पूर्वस्यां दिशि तूपरस्य हविः प्रत्य-
ङ्मुखं सादयेत् । प्रतीच्यां दिशि गोमृगस्य हविः प्राङ्मुखं सादयेत् । शृङ्गहीनः
पशुस्तूपरः । शृङ्गवान्मनुष्यहिंसको धूर्तो बलीवर्दो गोमृगः । यद्वा गोहरिणयोः
संयोगेनोत्पन्नः संकीर्णजातिर्गोमृगः । तयोः पुरस्तात्पश्चाच्च सादने सति मध्येऽव-
स्थितस्याश्वस्य प्राणापानौ सम्यग्धारितौ भवतः ।

आसाने विशेषमुक्त्वा होमविशेषं विधत्ते—

अश्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुतं एताञ्जु-
होति । एषां लोकानामभिजित्यै, इति ।

अश्वदीनेतान्सर्वहुतो निरवशेषेण यथा हूयमाना भवन्ति तथा जुहुयात् ।
तदीयमंशमल्पमपि नावशेषयेत् ।

तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते—

आत्मनाऽभिजुहोति । सात्मा-
नमेवैनं सतनुं करोति, इति ।

अश्वस्याऽऽत्मीयावयवप्रतिपादकं स्तेगान्दष्ट्राभ्यामिति मन्त्रजातमत्राऽऽत्म-
शब्देनोपलक्ष्यते । हुतमश्वमभिलक्ष्योपयात्मना स्तेगानिति मन्त्रजातेन जुहुयात् ।
तथा सत्येनमश्वं जीवात्मसहितं शरीरसहितं करोति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

सात्माऽमुष्मिह्लोके भवति । य एवं वेद ।

अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे, इति ।

एवंवेदिता स्वर्गलोके सात्मा शरीरी भवति । अपि च वसोर्धारां धनस्य
परम्परां तेन होमेन लभते ।

तत ऊर्ध्वमाहुतिद्वयं विधत्ते—

इलुवर्दाय स्वाहा बलिवर्दाय स्वाहेत्याह ।

संवत्सरो वा इलुवर्दः । परिवत्सरो बलि-

वर्दः । संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवरुन्धे ।

आयुरेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी

जरसा विस्रसाऽमुं लोकमेति (५), इति ।

तेजसोऽवरुद्ध्यै भवन्त्यधो गोमृगमिलुवर्दश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः संवत्सरः । द्वितीयोऽब्दः परिवत्सरः । तदीयहो-
मेजोभयस्मादप्यायुः प्राप्नोति । अत एवायमश्वमेधयाजी बाल्ये यौवने वा न
म्रियते । किंतु जरसा युक्तः सञ्जनैर्हस्तपादादिविस्रंसनेन मृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।
अत्रौपवसथ्येऽहनि यूपाः कृत्स्ना वर्णिताः । यूपप्रसङ्गद्विबुद्धिस्थमथावदानादि-
कमत्र प्रतिपादितम् । एतदीयानुष्ठानं तु त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशोऽनुवाके यूपानां स्थानादयो विहिताः । एकविंशे तु चेतव्याग्न्यादेर्विशे-
षोऽभिधीयते । तमिमं विशेषं विधत्ते—

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः

स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः, इति ।

एकविंशतिसंख्याकैः पुरुषैः संमितोऽग्निश्चेतव्यः । तथा स्तोमेषु त्रिवृदादिषु

१२२८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३ तृतीयकाण्डे—

मध्य एकविंशतिस्तोमयुक्ते हविर्विशेष उक्थ्यः कार्यः । यूपोश्चैकविंशतिसंख्याकाः कर्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ।

अथ पूर्वपक्षत्वेनाग्न्यादीनां द्वादशत्वविधित्सया पूर्वोक्तमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति—

यथा वा अश्वा वर्षभा वा वृषाणः
संस्फुरेरन् । एवमेतत्स्तोमाः संस्फुरन्ते । यदेकविंशाः । ते यत्समृच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः, इति ।

यथा लोके केचिद्दुर्दान्ता ऋषभा अथा वा वृषाणः सेकुं समर्था औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा वोढुं संस्फुरेरन्नतिशयेन संस्फुरेयुर्वलग्नं कुर्युरित्यर्थः । अनेनैव प्रकारेण ये प्रौढा एकविंशतिस्तोमा एते सहसा वर्तमानाः संस्फुरन्ते त्वरां कुर्वन्ति । तथा त्वर्यमाणास्ते स्तोमा यदि समृच्छेरन्स्वलिताः स्युस्तदानीमस्य यज्ञो हन्येत । स्तोमवदग्नियूपयोरप्युपघात उच्येत ।

एवमेकविंशत्वपक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमुपन्यस्यति—

द्वादश एवाग्निः स्यादित्याहुः । द्वादशः
स्तोमः (१) । एकादश यूपाः, इति ।

द्वादशपुरुषपरिमित एवाग्निः कर्तव्यः । स्तोमोऽपि द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानां तु द्वादशसंख्यायाः क्राप्यभावादेकादश ते कर्तव्याः ।

तत्राग्नेर्द्वादशपुरुषपरमितत्वं प्रशंसति—

यद्द्वादशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवर्तुधे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः । इयमेव प्रशंसा द्वादशस्तोमोऽपि योजनीया ।

यूपानामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति—

यद्दश यूपा भवन्ति । दशाक्षरा विराट् ।

१ ख. 'पा अप्येक' । २ क. 'सेवनसमर्था' । ३ क. 'रन्तस्त्वं' । ४ क. 'च्छेरन्स्वरिता' ।

अन्नं विराट् । विराजैवाच्चाद्यमव-
रुन्धे । स एकादशः । स्तन एवास्थै
सः (२) । दुह एवैनानां तेन, इति ।

तत्रैकादशयूपेषु दशयूपगतया संख्यया विराट्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । योऽयमव-
शिष्ट एकादशो यूपः सोऽयमस्याः पूर्वोक्ताया धेनुरूपाया विराजः स्तनस्थानीयः ।
तेन स्तनस्थानीयेनैनां विराजं दुह एवाभिमतफलं दोग्ध्येव । तस्मादग्निस्तोमयो-
र्द्वादशसंख्या यूपेष्वेकादशसंख्या च कर्तव्या । सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभि-
र्दूषितः ।

तदेतद्दूषणं दर्शयति—

तदाहुः । यद्द्वादशोऽग्निः स्याद्द्वा-
दशः स्तोम एकादश यूपाः । यथा
स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत्, इति ।

तत्र द्वादशयूपपक्षे केचिदभिज्ञा दूषणमेवमाहुः । यद्यग्निस्तोमयोर्द्वादशत्वं
यूपेष्वेकादशत्वं स्यात्तदानीं यथा लोके स्थूरिणा स्थूलभारयुक्तेन शकटादिना
सम एव देशे वृषो गन्तुं शक्नुयात्, न तु विषमे पर्वतारोहणादौ तदल्पसं-
ख्यायुक्तत्वं तादृक् स्यात् । स्वल्पया द्वादशसंख्यया स्वल्पा एव क्रतवो निर्वोदुं
शक्यन्ते न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति—

एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः । एक-
विंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा
प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव तत् (३), इति ।

प्रष्टिभिः शिरसि भारवाहिभिर्युक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्वतारोह-
णादौ गन्तुं शक्नुयात् । तदेकविंशत्वं तादृक् स्यात् । तथा संख्यया स्वल्पा
महान्तश्च क्रतवोऽनुष्ठानं शक्याः । यत्तु दान्तवृषभादिदृष्टान्तेन स्वल्पमाशङ्कितं
तत्सावधानेषु पुरुषेषु न संभवतीत्यभिप्रायः ।

तदेतदेकविंशतित्वं वृषभस्य ककुदं दृष्टान्तीकृत्य प्रशंसति—

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद । ककुद्ध
राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एक-
विंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता
वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद ।
ककुद्ध राज्ञां भवति, इति ।

यथा वृषभस्य ककुदुन्नतावयव एवमश्वमेधस्य तिस्रः ककुभ उन्नतावयवाः ।
तदभिज्ञो यजमानो राज्ञां मध्ये ककुदिवोन्नतो भवति । कास्ताः ककुभ इति
विवक्षायामेकविंश इत्यादिना ता उच्यन्ते ।

य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरुपसंहारार्था तां शिरोदृष्टान्तेन प्रशंसति—

यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद । शिरो
ह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि । य एवं
वेद । शिरो ह राज्ञां भवति (४), इति ।

द्वादशः स्तोमः स एव तच्छिरो ह राज्ञां भवति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याय एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

यथा पुरुषस्य शिर उन्नतोऽवयवस्तद्वदश्वमेधस्य शिरःस्थानीयान्यग्न्या-
दीनि । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंश[ति]पुरुषपरिमिताग्न्यादय एकविंशानुवाक उक्ताः । तत्रैकविंशस्तो-
मयुक्तमुक्थ्याख्यं यद्द्वितीयमहस्तस्मिन्बहिष्पवमाने विशेषा द्वाविंशानुवाक उच्यन्ते ।
तत्र बहिष्पवमानसर्पणकालेऽधसाहित्यं विधत्ते—

दे॒वा वा अ॒श्वमे॒धे प॒वमा॑ने । सु॒वर्गं॑ लो॒कं न
प्राजा॑नन् । तम॒श्वः प्राजा॑नात् । यद॒श्वमे॒धेऽश्वे॑न
मे॒ध्येनो॑द॒श्चो ब॑हिष्पवमा॒नः सर्प॑न्ति । सु॒वर्गस्य॑
लो॒कस्य॑ प्र॒ज्ञात्॑यै । न वै म॑नु॒ष्यः सु॒वर्गं॑ लो॒कम-
अ॒सा वेद॑ । अ॒श्वो वै सु॒वर्गं॑ लो॒कम॒असा॑ वेद, इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधमनुतिष्ठन्तो बहिष्पवमानस्तोत्रे स्वर्गलोकं न ज्ञात-
वन्तः । अयमश्वः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति तेषां ज्ञानं नाऽऽसीत् । अश्वस्तु प्रजापत्य-
त्वात् स्वर्गलोकं प्रज्ञातवान् । तस्माद्यागयोग्येनाश्वेन सहोदङ्मुखा ऋत्विजो
बहिष्पवमानमुद्दिश्य सर्पयुः । तच्च स्वर्गलोकप्रज्ञानाय भवति । मनुष्यः शास्त्र-
दृष्ट्या स्वर्गं लोकं जानन्नप्यञ्जसा न वेदादृष्टपूर्वत्वात्सम्यङ् न जानाति । अश्वस्तु
प्रजापतिसामर्थ्याज्जानाति । तस्मादश्वेन सहैव सर्पयुः ।

तस्याश्वस्योद्गातृस्थाने वरणं विधत्ते—

यदु॒द्गातो॑द्गायेत् । यथा क्षेत्र॒ज्ञोऽन्ये॑न प॒था प्र॒ति-
पा॒दये॑त् । ता॒दृक्त॑त् (१) । उ॒द्गाता॑रं म॒परु॑द्ध्य ।
अ॒श्वमु॒द्गीथा॑य वृणीते । यथा क्षेत्र॒ज्ञोऽअ॒सा न॑यति ।
ए॒वमे॒वैन॑म॒श्वः सु॒वर्गं॑ लो॒कम॒असा॑ नयति, इति ।

यदि तस्मिन्बहिष्पवमान औद्गात्रमुद्गाता कुर्यात्तदानीं यथा लोके कश्चिदक्षे-
त्रज्ञो मार्गज्ञानरहितोऽपेक्षितं मार्गं परित्यज्यान्त्येन मार्गेण पुरुषान्गमयेत्तदु-
द्गातुरज्ञानं तादृक्स्यात् । तस्मादुद्गातारं निराकृत्याश्वमेवौद्गात्रकर्मणे वृणीते । तथा
सति यथा क्षेत्रज्ञः पुरुषोऽञ्जसा सम्यङ्मार्गेण नयत्येवमश्वमेधः सम्यक्स्वर्गं
नयति ।

अन्वारम्भणं विधत्ते—

पुच्छमन्वारभन्ते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

ये बहिष्पवमानाय सर्पन्ति ते सर्वे तस्याश्वस्य पुच्छमवलम्ब्य सर्पयुः । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अश्वकर्तृकमुद्गानं दर्शयति—

हिं करोति । सामैवाकः । हिं करोति ।

उद्रीथ एवास्य सः (२), इति ।

अश्वस्य पुरस्ताद्वडवानामवस्थापनं विधास्यते । तथा सति वडवादशनेनायमश्व औत्सुक्याद्यदि हिं कुर्यात्तदानीं सोऽश्वः सामैव करोति । हिंकारस्य सामोपक्रमरूपत्वात् । न केवलमुपक्रममात्रं किंतूद्गात्रा गातव्यो योऽयमुद्रीथस्तत्स्थानीयोऽप्ययं हिंकार इति दर्शयितुं पुनरपि हिं करोतीत्युक्तम् ।

तदेतद्विधत्ते—

वडवा उपरुन्धति । मिथुनत्वाय

प्रजात्यै । अथो यथौपगातारं

उपगारयन्ति । तादृगेव तत्, इति ।

वडवा अश्वस्त्रिय आनीयाश्वस्य पुरस्तादवस्थापनीयाः । तच्च स्त्रीपुरुषरूपमिथुनभावाय प्रजोत्पत्तये च संपद्यते । किंचाश्वस्य हिंकारं श्रुत्वा यदि वडवाः प्रत्यभि हिं कुर्युस्तदानीमेतदुपगानसमं भवति ।

विधत्ते—

उदंगासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्राजापत्यो वा

अश्वः । प्रजापतिरुद्रीथः । उद्रीथमेवावरुन्धे ।

अथो ऋक्सामयोरेव प्रतितिष्ठति, इति ।

हिंकारानन्तरमध्वर्युरेवं ब्रूयात्, यागयोग्योऽयमश्व उद्गानमकरोदिति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वादुद्रीथस्यापि प्रशस्तत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्तदीयहिंकार उद्गातृवचनेनोद्रीथमेव प्राप्नोति । किंचायमृक्सामयोः प्रतितिष्ठतो भवति ।

प्रकृतौ बर्हिषा स्तोत्रस्योपाकरणम् । अत्र बर्हिस्थाने हिरण्यं विधत्ते—

हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् ।

ज्योतिरेव मुस्ततो दधाति । यजमाने

च प्रजासु च । अथो हिरण्यज्योतिरेव

यजमानः सुवर्गं लोकमेति (३), इति ।

तत्स उपाकरोति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हिरण्यस्य ज्योतीरूपत्वात्तेनोपाकरणे सति यजमाने तदीयप्रजासु च मुस्ततः पुरस्ताज्ज्योतिरेव संपादयति । किंचायं यजमानो हिरण्यज्योतिर्युक्तः स्वर्गं प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशोऽथ्यरूपे द्वितीयेऽह्नि बहिष्पवमानेऽश्वस्योद्गातृत्वं द्वाविंशानुवाकेऽभिहितम् । तच्च सूत्रकारेणैवं संगृहीतम्—“ अश्वमन्वारभ्य बहिष्पवमानं सर्पन्त्यग्निर्मूर्धेत्युद्रातारमपरुध्याश्वमुदीथाय वृणीते तस्मै वडवा उपरुन्धन्ति ता यदभि हिं करोति स उद्गीथो यत्प्रत्यभि हिं कुर्वन्ति स उपगीथ उदगासीदधो मेध्यो यज्ञियः ” इत्यादि । अथाश्वे पर्यग्न्यानां पशूनां नियोजनं त्रयोविंशानुवाकेऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते—

पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे पशू-

भियुञ्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुञ्जते, इति ।

यागकर्तुः पुरुषस्य सर्वव्यापाराधारत्वाद्यज्ञरूपत्वम् । यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वा-

त्प्रजापतिरेव । अथश्च प्रजापतिदेवताकः । तस्मात्तादृशेऽथे यूपस्थानीये तदवय-
वसंबन्धित्वेन ये पशवः पर्यग्न्यास्तान्सर्वास्तस्मिन्नेव नियुज्यन्ति । तथा सत्य-
श्रूपाद्यज्ञादेवेतरपशुरूपं यज्ञं प्रयुङ्क्ते ।

प्रथमं तावदश्वादित्रयस्य नियोजनं विधत्ते—

अश्वं तूपरं गोमृगम् । तानग्निष्ठ आल-

भते । सेनामुखमेव तत्संश्रयति ।

तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम्, इति ।

अग्निष्ठाख्यः प्रधानभूतो यो यूपस्तस्मिन् अश्वतूपरगोमृगाणामालम्बनोपलक्षितं
नियोजनं कुर्यात् । तथा सति मुख्यपशुनियोजनेन तेन राज्ञः सेनामुखं संश्रयति
तीक्ष्णी करोति सेनायां पुरोगामिनः पुरुषाञ्जशूरान्करोति । यस्मात्सेनामुखस्य
तद्विषयत्वं तस्माल्लोके राजमुखं भीष्मं भावुकं भयानकं भवितुं योग्यं भवति ।
प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं सभायामुग्रमुखा दृश्यन्ते ।

मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाश्वाङ्गसंबन्धिषु पशुष्वप्यस्य नियोजनं विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णघ्नीं पुरस्ताल्ललाटे । पूर्वा-

ग्निमेव तं कुरुते (१) । तस्मात्पूर्वाग्निं

पुरस्तात्स्थापयन्ति, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णो यस्याजस्य सोऽयमजः कृष्णघ्नीवः । स चाग्निदेवताक-
स्तादृशमजमग्निष्ठे नियुक्तस्याश्वस्य ललाटे नियुज्यन्ति बध्नीयात् । यदि ललाटे
बन्धनमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भावितेन ललाटबन्धनेन तमाग्नेयं पशुं
पूर्वाग्निमेवाऽऽहवनीयरूपमेव कुरुते । यस्मादाहवनीयस्थानयिष्याऽऽग्नेयस्य पशोर्ल-
लाटरूपे पूर्वभागे बन्धनं तस्मात्पूर्वाग्निमाहवनीयं पूर्वदेशे स्थापयन्ति ।

द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

पौष्णमन्वथम् । अन्नं वै पूषा ।

तस्मात्पूर्वाग्निवाह्यमाहरन्ति, इति ।

योऽयमाग्नेयः पशुर्ललाटे नियुक्तस्तमनु पश्चादञ्जति गच्छतीत्यन्वेकमन्वञ्चं
पूषदेवताकं निमुञ्जीताऽऽग्नेयस्य पश्चान्द्रागे बध्नीयादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः
सोऽयं पुष्टिहेतुत्वादन्नरूपः । यस्मात्तथाविधदेवताकः पौष्णः पशुः पूर्वभागे
नियुक्तस्तस्माद्यगेष्वाहार्यमानेतव्यं सर्वं पूर्वाभावाहवनीयं आहरन्ति ।

तृतीयपशोर्नियोजनं विधत्ते—

ऐन्द्रापौष्णमुपरिष्ठात् । ऐन्द्रो वै राज-
न्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परि-
गृह्णाति । तस्माद्राजन्योऽन्नादो भावुकः, इति ।

अश्वस्योपरिष्ठादूर्ध्वभागे पशुमैन्द्रापौष्णं नियुञ्जीत । योऽयं यजमानो राजन्यः
सोऽयमिन्द्रदेवताकः । पूषा चान्नात्मक इत्युक्तम् । एवं च सति पूर्वत्रापि पूषदे-
वताकस्य पशोरुक्तत्वादत्रापि पूषदेवताकस्योच्यमानत्वादेनं राजानमुभयतोऽ-
न्नाद्येन युक्तं करोति । यस्मादुभयतोऽन्नाद्य उक्तस्तस्माद्राजन्यः सर्वत्रान्नादो
भवितुं शक्यः ।

चतुर्थपञ्चमपशोर्नियोजनं विधत्ते—

आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ बाहुवोः । बाहुवोरेव वीर्यं
धत्ते (२) । तस्माद्राजन्यो बाहुबली भावुकः, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णेन लाञ्छितावग्निदेवताकावजावश्वस्य बाह्वोर्नियुञ्जीत ।
तेन राजबाह्वोर्वीर्यं स्थापितं भवति । यस्मादेवं तस्माद्राजन्यः खड्गधनुरादि-
धारणेन बाहुबलयुक्तो भवितुं समर्थः ।

षष्ठसप्तमयोः पशोर्नियोजनं विधत्ते—

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । सक्थ्योरेव वीर्यं
धत्ते । तस्माद्राजन्य ऊरुबली भावुकः, इति ।

लोमयुक्ते सक्थिनी ययोस्तौ लोमशसक्थ्यौ तादृशौ त्वष्ट्रदेवताकौ पशू
अश्वस्योर्वोर्नियुञ्जीत तथा सत्यूर्वोरेव वीर्यं धृतं भवति । तस्माद्राजन्योऽश्वारो-
हणादावूरुबलयुक्तो भवति ।

अष्टमनवमयोः पशोर्नियोजनं विधत्ते—

शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोप-
रिष्टाद्धत्ते । अथौ कवचे एवैते अभितः पर्यु-
हते । तस्माद्राजन्यः संनद्धो वीर्यं करोति, इति ।

उपरिभागे श्वेतवर्णो ययोस्तौ शितिपृष्ठौ तौ च बृहस्पतिदेवताकावधस्य पृष्ठे
पार्श्वभागे नियुञ्जीत । उपरिभागे श्वेतवर्णसद्भावादयं यजमान इत ऊर्ध्वभाविनि
काले ब्रह्मवर्चसमेव धारयति । अपि चाश्वस्य पुरस्तात्पश्चाच्च पशुनियोजनेन
राज्ञोऽभितः कवचे एव प्रबिष्टापिते भवतः । यस्मात्कवचस्थानीयमिदं तस्मात्क-
चादिभिः संनद्धो राजा युद्धे शौर्यं करोति ।

दशमस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

धात्रे पृषोदरमधस्तात् । प्रतिष्ठा-
मेवैतां कुरुते । अथौ इयं वै
धाता । अस्यामेव प्रतितिष्ठति, इति ।

पृषोदरं श्वेतबिन्दुचिह्नादरं धातदेवताकं पशुमधस्याधोभागे नियुञ्जीत । एता-
मधोभागनियोजनरूपामधस्य प्रतिष्ठां स्थैर्यमेव संपादयति । अपि च धाता पृथि-
वीरूपः । ततः पृथिव्यामेवासौ प्रतितिष्ठति ।

एकादशस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

सौर्यं बलक्षं पुच्छे । उत्सेधमेव तं
कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा
अभिसंश्रयन्ति (३), इति ।

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

बलक्षः श्वेताजस्तादृशं सूर्यदेवताकं पशुं पुच्छे नियुञ्जीत । उन्नतदेशवर्ति-

सूर्यदेवताकत्वेन तमश्चमुत्सेधमुन्नतदेशवर्तिनं करोति । यस्मादेवं तस्माच्छोकेऽपि कस्मिंश्चिद्भये प्राप्ते कंचिदुत्सेधमुन्नतपर्वतादिप्रदेशं प्रजा आश्रयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

सां॒ग्रह॒ण्या चतुष्ट॒य्यो यो वै यः पि॒तुश्च॒त्वारो यथा॑ नि॒क्तं प्र॒जाप॑तये त्वा
यथा॑ प्रोक्षितं वि॒भूरा॒ह प्र॒जाप॑तिरकामयताधमेधेनं प्र॒जाप॑तिर्न किंचन सावि॒-
त्रमा॑ ब्रह्म॒न्प्रजा॑पतिद्वेभ्यः प्र॒जाप॑ती रक्षा॑सि प्र॒जाप॑तिमीप्सति वि॒भूर॑धना-
मान्यम्भा॑स्येकयूपो राज्जु॑दालमेकविंशो दे॒वाः पुरु॑षस्त्रयोविंशतिः ।

सां॒ग्रह॒ण्या तस्मा॑दश्वमेधयाजी यत्परि॑मिता यद्यज्ञ॑मुखे यो दीक्षां दे॒वानेव॑
तैस्त्रय॑ इमे लो॒काः सि॒ताय॑ प्राणापानावे॒वास्मि॑स्तस्माद्वा॒ज्यं एक॑नवतिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमः

प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

=====

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वारबुक्कणसाम्राज्यभुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-

भाष्येऽष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

=====

अथ नवमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।

प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितम् ॥ २ ॥

नवमेऽहर्द्धयं तत्र मध्यमेऽहन्युपाकृते ।

अश्वेऽथ रोहितादीनामालम्भाद्यभिधीयते ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशनामालम्भोऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते—

हरिः ३९ ।

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रा-

मत् । तमष्टादशिभिरनुप्रायुङ्क्त । तमाप्नोत् । तमा-

प्त्वाऽष्टादशिभिरवारुन्ध । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते ।

यज्ञमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमानि देवः केनापि निमित्तेनास्मात्प्रजापते-
रपाक्रामदपागच्छत् । तदा तमश्वमेधमनुलक्ष्याष्टादशिभिरष्टादशसंख्यायुक्तैः 'रोहितो
धूम्रो रोहितः' इत्यादिभिरास्मातैः पशुभिः प्रायुङ्क्त । एकैकस्मिन्ननुवाकेऽष्टादशसं-
ख्याका ये पशव आम्नातास्तेऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रक्षेपलक्षणं प्रयोगं कृतवान् ।
तेन प्रयोगेण तमश्वमेधं प्राप्य तैरेव पशुभिः स्वाधीनं कृतवान् । तस्मादष्टाद-
शिनो रोहितो धूम्रो रोहित इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशसंख्यां
मिलित्वाऽशीत्यधिकशतसंख्याकाः पशव आलब्धव्याः । तैः पशुभिर्यज्ञं प्राप्य
स्वाधीनं करोति ।

पशुगतामष्टादशसंख्यां प्रशंसति—

संवत्सरस्य वा एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः ।

द्वादश मासाः पञ्चतवः (१) । संवत्सरोऽ-

ष्टादशः । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते । संवत्सरमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवर्ण्यन्ते, इति ।

य एते संख्यायाऽष्टादशिनः पशवस्त एते संवत्सरस्य प्रतिमा । संवत्सरमास-
तुद्वारा संवत्सरेऽप्यष्टादशसंख्या विद्यते । अतः संख्यासाम्याच्चैः पशुभिः संव-
त्सरं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते—

अग्निष्टेन्यान्पशूनुपाकरोति । इतरेषु

यूपेष्वष्टादशिनोऽजामित्वाय, इति ।

अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पशव आदिष्टदेशरहितास्तान्सर्वानग्निष्टे बद्ध्वो-
पाकुर्यात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“ अश्वतूपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति
येषां चानादिष्टो देशः ” इति । अष्टादशिनस्तु पशूनाग्निष्ठव्यतिरिक्तेषु यूपेषुपा-
कुर्यात् । एवं सति सर्वेषां पशूनामेकविधत्वाभावादालस्यं न भवति ।

इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य संख्यां विधत्ते—

नव नवाऽऽलभ्यन्ते सवीर्यत्वाय, इति ।

एकैः ऋस्मिन्यूपे नव नव पशवो बद्ध्वोपाकर्तव्याः । रोहिणो धून् इत्यादिषु दश-
स्वनुवाकेष्वान्नातानां प्रत्यनुवाकमष्टादशानां पशूनां विभज्य द्वयोर्यूपयोर्बन्धने
सति विंशतिसंख्याकेषु यूपेषु सर्वे पशवो बध्यन्ते । तथा सति यजमानः सवीर्यो
भवति ।

अथ यूपान्तरालेषु धारिता आरण्या ये पशवस्तेषां पशूनां समाप्तिपर्यन्तं
प्रयोगं निन्दामुखेन निषेधति—

यदारण्यैः सऽस्थापयेत् । व्यवस्येतां पितापुत्रौ ।

व्यध्वानः क्रामेयुः । विदूरं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ

स्याताम् (२) । ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणं

आव्याधिनीस्तस्कंरा अरण्येष्वजायेरन्, इति ।

“ इन्द्राय राज्ञे सूकरः ” इत्याद्यनुवाकेषुका आरण्याः पशवो यूपान्तरालेषु

धारयित्वोपाकृताः । तैः पशुभिर्यद्यन्यपशुवत्पाशुकं प्रयोगं समापयेत्तदानीमेते दोषाः प्रसज्येरन् । तदेवोदाह्रियन्ते—पितापुत्रौ परस्परं व्यवस्येतां विरुद्धाध्यवसायौ कलहकारिणौ भवेताम् । अध्वानश्च विक्रामेयुः । अध्वशब्देन मार्गं गच्छन्तो जना उपलक्ष्यन्ते । ते च परस्परं विरुद्धं क्रामेयुः परस्परबाधकाः स्युः । आरण्यपशूनां तथाविधत्वात् । किंच ग्रामान्तौ ग्रामयोः सीमानौ तयोर्ग्रामयोर्विदूरं यथा भवति तथा स्याताम् । ग्रामसीमनोरत्यन्तदूरत्वे सति मार्गमध्ये भयकारणं महारण्यमुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । तथा सत्यारण्येषु ऋक्षीकादयः सर्वत उत्पद्येरन् । ऋक्षीका भल्लूकप्रभृतयो हिंसका मृगाः । व्याघ्रा इवातिकूराः पुरुषव्याघ्राः । मार्गचौराः परिमोषिणः । चोरप्रभूणां सेना आव्याधिन्यः । मायावित्वेनापहर्तारस्तस्कराः ।

एतेष्वारण्यपशुष्वाक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां मतमुपन्यस्यति—

तदाहुः । अपशवो वा एते । यदारण्याः ।

यदारण्यैः स स्थापयेत् । क्षिप्रे यजमानमरण्यं

मृतं हरेयुः । अरण्यायतना ह्यारण्याः पशव

इति । यत्पशून्नाऽऽलभेत । अनवरुद्धा अस्य

पशवः स्युः । यत्पर्याग्निकृतानुत्सृजेत् ।

(३) । यज्ञवैशंसं कुर्यात्, इति ।

तत्रैष्वारण्यपशुष्वाक्षेपवादिन एवमाहुः । य एत आरण्यास्ते कर्मयोग्याः पशवो न भवन्ति । पशुकार्याभावात् । तथा हि किमेते पशवः समाप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयाः किंवा तेषामालम्भ एव मा भूत् । अथवा प्रारब्धानां तेषां पर्याग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्ग इति विचारणीयम् । तत्र समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगे क्षिप्रे स्वल्प एव काले मृतं यजमानं दाहार्थमरण्ये पुत्रादयो हरेयुः । आरण्यपशुवधस्याल्पायुष्ट्वहेतुत्वात् । यस्मादारण्यानां पशूनामारण्यमेवाऽऽयतनम् । अतो यजमानस्यापि तत्रैवाऽऽयतनं भवति । नापि द्वितीयः पक्षो युक्तः । आरण्यानामालम्भाभावे यजमानेन पशवो न प्राप्येरन् । पर्याग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्गे तु पशुप्रयोगसामान्यभावाद्यज्ञविघातं कुर्यात् ।

अत्र समाधानवादिनां मतं दर्शयति—

यत्पशूनालभते । तेनैव पशूनवरुन्धे । यत्प-
र्याभिकृतानुत्सृजत्ययज्ञवैशसाय । अवरुद्धा
अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवैशसं भवति ।
न यजमानमरण्यं मृतं हरन्ति, इति ।

आरण्यपशूनालब्धमुपाकरणं करोति तेनाऽऽलम्भदोषाभावात्पशुप्राप्तिर्भवति ।
उपाकृतेषु पर्याभिकरणस्यानुष्ठितत्वाच्च यज्ञवैशसं संपद्यते । तदेतद्दोषद्वयराहित्य-
मुपसंहर्तुं पुनरप्यवरुद्धा इत्यादिकमुच्यते । यत्तु यजमानस्य शीघ्रमरणमुक्तं
तदपि न भविष्यति । आरण्यपशूनां वधाभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह—न यजमान-
मरण्यं मृतं हरन्तीति ।

अग्निष्ठयूपव्यतिरिक्तेषु यूपेषु नियुक्तानां रोहितो धूम्रोहित इत्यनुवाकोक्ता-
नामष्टादशानां ग्राम्यपशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं विधत्ते—

ग्राम्यैः सःस्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो
नाम । सं पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः
क्रामन्ति । समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतः ।
नर्क्षिकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आख्या-
धिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायन्ते (४), इति ।

ऋतवः स्यातामुत्सृजेत्स्यतस्त्रीणि च ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

रोहितादिभिर्ग्राम्यैः पशुभिः प्रयोगं समापयेत् । एते ग्राम्याः पशवः क्षेम
इत्येतन्नामार्हन्ति । तैः प्रजोपकारदर्शनात् । तस्मादारण्यपशुसंस्थापने पितृपुत्र-
विरोधादयो ये दोषाः पूर्वमुपन्यस्तास्तेऽत्र न भवन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके रोहितादीनां ग्राम्यपशूनां सूकरादीनामारण्यपशूनां च प्रयो-
गोऽभिहितः । द्वितीयेऽनुवाके चातुर्मास्यपशूनां प्रयोग उच्यते । तत्राऽऽदौ तावत्पू-
र्वोक्तानां ग्राम्याणामारण्यानां च पशूनां प्रशंसा क्रियते—

प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति । स
एतानुभयान्पशून्पश्यत् । ग्राम्याश्चाऽऽर-
ण्याश्च । तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववा-
रुन्ध । ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध ।
आरण्यैरमुम् । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव
तैर्लोकमवरुन्धे । यदारण्यान् (१) । अमुं तैः, इति ।

लोकद्वयप्राप्तिं कामयमानः प्रजापतिर्यथा द्विविधैः पशुभिः प्राप्तवान् । एव-
मन्योऽपि प्राप्नोति ।

अथ चातुर्मास्यपशून्विधत्ते—

अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः । य
इत इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त
इति । एतावान्वै संवत्सरः । यच्चातुर्मा-
स्यानि । यदेते चातुर्मास्याः पशव आल-
भ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैः संवत्सरं यजमानोऽ-
वरुन्धे, इति ।

यो यजमानः संवत्सरादितश्चातुर्मास्यानि स्थापयित्वा संवत्सरं प्रयुङ्क्ते संव-
त्सरमध्येऽस्मिन्मधमेधकर्मणि चातुर्मास्यपशून्प्रवेश्य तान्यत्र क्वापि संवत्सराद-
हिरेवावस्थाप्य संवत्सरसाध्यमिदमधमेधार्थं कर्मानुतिष्ठति । एतस्य यजमानस्य
पशवोऽनवरुद्धा अप्राप्ता इत्येवमभिज्ञा आहुः । तत्रेयमुपपातिः—चातु-

मास्यानि, इति यदस्तेतावानेव संवत्सरः । न हि चातुर्मास्यानुष्ठानपरिमिता-
त्कालादन्यः संवत्सरो नामास्ति । तस्मादेते चातुर्मास्याः पशव आलब्धव्याः ।
चातुर्मास्येषु हि चत्वारि पर्वाणि विद्यन्ते वैश्वदेवरुणप्रवाससाकमेधशुनासिरीया-
ख्यानि(णि) । तत्संबन्धिनश्च पशवः सूत्रकरेणोदाहताः—“ कृष्णग्रीवा
आग्नेयाः, बभ्रवः सौम्याः, उपध्वस्ताः सावित्राः, सारस्वत्यो वत्सतरीः,
पौष्णाः श्यामाः, पृथ्व्यो मारुताः, बहुरूपा वैश्वदेवाः, वशा द्यावापृथिव्याः,
इति । कृष्णग्रीवा इत्यादयस्त एते वैश्वदेवपर्वविषयाः पशवः । वैश्वदेवे हि पर्व-
ण्याग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुमित्यादीनि यद्देवताकानि हवींष्यान्नातानि
तद्देवताकां एव कृष्णग्रीवाद्याः पशवः शास्वान्तरोक्ताः सूत्रकरेणोदाहताः ।
एवमितरपर्वसंबन्धिनोऽपि पशवः सूत्रे द्रष्टव्याः । एकैकस्य देवस्य त्रयः पशव
इत्याभिप्रेत्य कृष्णग्रीवा इत्यादिबहुवचननिर्देशः । तैश्चातुर्मास्यपशुभिरेकस्मिन्नेव
दिनेऽनुतिष्ठतैरपि संवत्सरं प्रत्यक्षमेव संपूर्णमेव यजमानः प्राप्नोति ।

चातुर्मास्यपशुनिधायैकादशिनान्पशुनिधत्ते—

वि वा एष प्रजयां पशुभिर्ऋध्यते । यः संव-

त्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरः सुवर्गो लोकः (२) ।

सुवर्गं तु लोकं नापराध्नोति । प्रजा वै पशव-

एकादशिनी । यदेत ऐकादशिनाः पशव आल-

भ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून्यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

यो यजमानश्चातुर्मास्यपशुभिः संवत्सरमनुतिष्ठत्येष यजमानः प्रजया पशुभि-
र्व्युध्यते वियुक्त एव भवति । अनुष्ठाने प्रवृत्तस्य प्रजाद्यर्थप्रयत्नाभावात् । स्वर्ग-
लोकस्तु संवत्सरात्मक इति कृत्वा तं लोकं नापराध्नोति । अपराधस्तु तल्लोक-
प्राप्त्यभावः सोऽस्य न भवति । तर्हि प्रजापशुप्राप्तेः क उपाय इति स उच्यते ।
मेयं षथेकादशिनी सा प्रजापशुस्वरूपैव । तस्मादैकादशिनाः पशव आलब्धव्याः ।
ते च द्विप्रकाराः प्राकृता आश्रमेधिकाश्च । ‘आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सारस्वतीमेधी’
इत्याद्यनुवाकेनोक्ताः प्राकृताः । ‘अग्नेयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनइवान्’ इत्या-

द्यनुवाकेनोक्ता आश्वमेधिकाः । अत एव सूत्रकार आह—‘ द्वायनैकादशिनानालभन्ते प्राकृतानाश्वमेधिकांश्च ’ इति । एतेषामालम्बनेन साक्षादेव कालविलम्बमन्तरेणैव प्रजां पशून्यजमानः प्राप्नोति ।

एकादशिनान्पशून्विधाय दशिनः पशून्विधत्ते—

प्रजापतिर्विराजमसृजत । सा सृष्टाऽश्वमेधं
प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायङ्क्त ।
तामाप्नोत् । तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्ध ।
यद्दशिनं आलभ्यन्ते (३) । विराजमेव
तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

पुरा प्रजापतिर्विराजमञ्चं सृष्टवान् । अञ्चं वै विराडिति हि श्रुत्यन्तरम् । सा च सृष्टा विराट् प्रजापतेरपेता सती स्वात्मनो गोपनायाश्वमेधं प्राविशत् । तदा प्रजापतिस्तां विराजमनुलक्ष्य दशिनामकैः पशुभिरनुष्ठानं कृतवान् । ततस्तां विराजं प्राप्य तैरेव दशिभिस्तां स्वाधीनां कृतवान् । तस्माद्दशिनः पशव आलब्धव्याः । ‘ इन्द्राय राज्ञे सूकरः ’ इत्यादिष्वनुवाकेषूक्ता आरण्याः पशव एकैकस्मिन्ननुवाके दशसंख्याविशिष्टत्वेन दशिन इत्युच्यन्ते । तैर्दशभिरञ्चं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

पशुवर्गसंख्यां विधत्ते—

एकादश दशत आलभ्यन्ते ।

एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः

पशवः पशून्वारुन्धे, इति ।

दशानां पशूनां वर्गो दशच्छब्देनोच्यते । तादृशा वर्गा एकादशसंख्याकाः । ‘ इन्द्राय राज्ञे सूकरः ’ इत्यारभ्य सुपर्णः पर्जन्य इत्यन्तेष्वेकादशस्वनुवाकेष्वाम्नातत्वात् । अतो वर्गनिष्ठैकादशसंख्यया त्रिष्टुप्छन्दोद्वारा पशुप्राप्तिर्भवति । यद्यप्याद्यानुवाक एकादश पशव आम्नातास्तथाऽप्यन्येष्वनुवाकेषु दशानामेवाऽऽम्नातत्वाद्बहुरोधेन दशत इत्युक्तम् ।

एतेषु सर्वेषु पशुदेवताभेदं जातिभेदं वर्णादिरूपभेदं च क्रमेण प्रशंसति—

वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पशवा भवन्ति ।
अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्ना-
नारूपाः पशवः । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः
पशवः समृद्धयै (४), इति ।

आरण्याल्लोको दशिनं आलभ्यन्ते नानारूपाः पशवो द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवा अस्याश्वस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवः । तच्च सर्वदेवतात्मक-
प्रजापतिरूपत्वादुपपन्नम् । अतोऽश्वस्य सर्वपश्वात्मकत्वात्पशवो नानादेवत्याः कार्याः ।
यदेवत्योऽन्यः पशुरश्वस्यापि तदेवत्यत्वात्तत्पश्वात्मकत्वमुपपन्नम् । ‘ इन्द्राय राज्ञे
सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णः ’ इत्यादौ वराहहरिणादिजातिभेदश्रवणान्नाना-
रूपत्वम् । अत एवाद्यापि नानाजातिभेदभिन्नाः पशवो दृश्यन्ते । ‘ रोहितो धूम्र-
रोहितः ’ इत्यादौ वर्णभेदश्रवणाद्बहुरूपत्वम् । अत एव लोकेऽपि वर्णभेदभिन्नाः
पशवो दृश्यन्ते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये चातुर्मास्यादिपशवोऽभिहिताः । तृतीये रोहितादीनां पशूनां वपाहो-
मसाहित्यमभिधीयते । तत्राऽऽदौ ग्राम्यारण्यपशून्बहुधा प्रशंसति—

अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते । अ-
मुष्मा आरण्याः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव
तैर्लोकमवरुन्धे । यदारण्यान् । अमुं तैः ॥ उभया-

न्यगुनालभते । ग्राम्याऽश्वाऽऽरण्याऽश्वः । उभयो-
 लो॒कयो॒रवरु॒द्ध्यै । उ॒भया॑न्यगुनालभते (१) ।
 ग्राम्याऽश्वाऽऽरण्याऽश्वः । उ॒भय॑स्यान्नाद्यस्यावरु-
 द्ध्यै । उ॒भया॑न्यगुनालभते । ग्राम्याऽश्वाऽऽर-
 ण्याऽश्वः । उ॒भये॑षां पशूनामवरुद्ध्यै, इति ।

ग्राम्यारण्यपक्षालम्बनेन लोकद्वयजयो ग्राम्यारण्यान्नाद्यजयो ग्राम्यारण्यप-
 शुजयश्च भवति ।

एकैकस्य देवस्याऽऽन्नातं पशुत्रित्वं प्रशंसति—

त्रयस्त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लो॒काः ।

ए॒षां लो॒काना॒माप्स्यै, इति ।

रोहितो धूम्रोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या इत्येकस्यैव त्रयः प्रजापतेः
 पशव आन्नाताः । तथा बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते रौद्रा इत्येकस्यैव रुद्रस्य
 त्रय आन्नाताः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

एकैकस्य बहुपशुत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—

ब्र॒ह्म॒वादि॒नो वद॑न्ति । तस्मात्सत्यात् (२) ।

अ॒स्मिँ॒ल्लो॒के ब॒हवः॒ कामा॒ इति॑ । यत्समा-

नी॒भ्यो दे॒वता॑भ्योऽन्येऽन्ये प॒शव॑ आलभ्यन्ते ।

अ॒स्मिन्ने॒व तल्लो॒के कामा॑न्दधाति । तस्मा-

द॒स्मिँ॒ल्लो॒के ब॒हवः॒ कामाः॑, इति ।

लोके हेकैकस्यैव पुरुषस्य पुत्रपशुधनादिविषया बहवः कामा दृश्यन्ते ।
 तत्कस्मात्कारणादिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यस्मादेकैकस्यै देवतायै बहवः
 पशव आलब्धास्तच्च बहुकामसाधनम् । तस्मादेकैकस्य बहवः कामा लोके
 भवन्ति ।

वपानां होमसाहित्यं विधत्ते—

त्रयाणां त्रयाणां सह वपा जुहोति । त्र्यावृतो
वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोका-
नामाप्त्यै । एषां लोकानां कल्प्यै, इति ।

एकस्य प्रजापते रोहितादयः पशवस्तेषां त्रयाणां वपा युगपद्धोतव्याः । एव-
मेकैकदेवताकेषु रौद्रादिषु सर्वेषु पशुषु द्रष्टव्यम् । विधिः पशुभिः संबद्धत्वादे-
कैको देवस्त्रिविधः । लोकाश्च भूरादयस्त्रिविधाः । अतो लोकत्रयप्राप्त्यै वपात्र-
यस्य सह होमः ।

ग्राम्यपशूनामिवाऽऽरण्यानामपि वपाहोमप्रसक्तिं वारयितुं तेषां परित्यागं
विधत्ते—

पर्याग्निकृतानारण्यानुत्तमृजन्त्य-

हिंसायै, (३) इति ।

उभयान्पशूनालंभते सत्यादहिंसायै ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

===

पर्याग्निकरणपर्यन्तान्संस्कारान्कृत्वा तानारण्यान्पशून्परित्यजेत् । स च परि-
त्यागो हिंसासाहित्याय संपद्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पशूनां युगपद्वपाहोमोऽभिहितः । चतुर्थेऽधस्य
रथयोजनालंकारादयो विधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ युज्जन्ति त्रभामिति
दक्षिणयुगधुर्ये तमधं युनक्ति” इति । सोऽयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमाह्नातः—

“ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ” इति ।
तत्र पूर्वार्धभागं व्याचष्टे—

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो
ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमि-
त्याह । अभिर्वा अरुषः । अभिमेवास्मै यु-
नक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् ।
वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह
(१) । इमे वै लोकाः परितस्थुषः । इमा-
नेवास्मै लोकान्युनक्ति, इति ।

स्वप्रकाशेन जगत्पुष्वंहणादादित्यो ब्रध्न इत्युच्यते । यागपरेषु रोषराहि-
त्यादभिररुषः । सर्वदा चरणस्वभावत्वाद्वायुश्चरन् । परितोऽवस्थानात्पृथिव्यादय-
स्त्रयो लोकाः परितस्थिवांसः । आदित्यादित्रयेणायमश्वः स्तूयते । तादृशमश्वं
रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा ऋत्विजो वा युञ्जन्ति ।

उत्तरार्धं व्याचष्टे—

रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै
रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति, इति ।

दीप्तियुक्तानि नक्षत्राणि रोचना इत्युच्यन्ते । ताश्च रोचना दिवि दीप्यन्ते ।
अनेनार्धद्वयकथनेन यजमानायाऽऽदित्यादयो रथे योजिता भवन्ति । नक्षत्राणि
चैतदर्थं दीपयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी’ इति । तस्याश्वस्य पार्श्वव-
र्तिनावधौ प्रष्टी इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्तते । मन्त्रस्तु तत्काण्ड एवं पठ्यते—
“ युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ” इति । तत्र
प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवास्मै युनक्ति, इति ।

अस्य यजमानस्य रथे काम्या कामप्रदानसमर्थावधौ देवा युञ्जन्ति । अनेन
मन्त्रपाठेन यजमानार्थं कामानेव संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

हरी विपक्षसेत्याह । इमे वै हरी विपक्षसा ।

इमे एवास्मै युनक्ति (२), इति ।

विपक्षसा तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्तिनौ हरी द्वावश्वौ युञ्जन्तीत्य-
न्वयः । इमे द्यावापृथिव्यावेव पार्श्ववर्तिनौ तावश्वौ । अतस्तयोर्योगेन द्यावापृथि-
व्यावेव युनक्ति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

शोणा धृष्ण नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै

नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति, इति ।

शोणवर्णौ धाष्टर्ययुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रो ब्रूते । तत्राहोरात्रे एव
मनुष्याणां निर्वाहके । अतस्ते एवाश्वरूपेण युनक्ति ।

उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं संगृह्य दर्शयति—

एता एवास्मै देवता युनक्ति ।

सुवर्गस्थ लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

आदित्यं ब्रध्नशब्दवाच्यमारभ्याहोरात्रपर्यन्ता या देवता उक्ता एताः सर्वा
एवास्मै यजमानार्थं रथे युनक्ति ।

रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते—

केतुं कृण्वन्नकेतव इति ध्वजं प्रतिमु-

ञ्चति । यश एवैनं राज्ञां गमयति, इति ।

सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकम् । मन्त्रस्य पाठार्थो तु
तत्रैव द्रष्टव्यः । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां राज्ञां मध्य एनमेव राजानं यशः
प्रापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— जीमूतस्येति कवचमध्यूहते, ध्वजस्याग्ना इति धनुरा-

दत्ते ” इत्यादि च । तत्र चतुर्थकाण्डे समान्नातस्य जीमूतस्येत्यमुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमि-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

तस्मिन्यजुषि मन्त्रेऽनाविद्धया तनुवा जयेति विजयः प्रतीयते स च तथैव भवति ।

रथमारुहोत्तरस्यां दिशि यजमाने जलसमीपं गते सति तत्राध्वर्युणा सप्तम-
काण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते—

ये ते पन्थानः सवितः पुर्व्यास इत्यध्वर्यु-

र्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै (३), इति ।

तदेतद्वाचनं यजमानस्य जयाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अपोऽश्वमवघ्राप्य यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिण-
मावर्तते ” इति । तत्र यद्वात इति मन्त्रगतस्योत्तरार्धस्येव स्तोतरित्यादेस्ता-
त्पर्यं दर्शयति—

परा वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाक-

तोऽन्यत्र वेद्या एति । एतः स्तोतरेतेन पथा

पुनरश्वमावर्तयासि न इत्याह । वायुर्वै स्तोता ।

वायुमेवास्य परस्ताद्वधात्यावृत्त्यै, इति ।

यस्य यजमानस्योपाकरणसंस्कृतः पशुर्वेद्या अन्यत्र गच्छत्येतस्य यजमा-
नस्य यज्ञः परैति विनश्यति । अतो विनाशाभावार्थमेतमित्यादिमन्त्रार्थं पठेत् ।
हे स्तोतर्वायो नोऽस्मदीत्यमेतमश्वमेतेन यथा वेदिमार्गेण पुनरप्यावर्तय । अस्मिन्यन्त्रे
स्तोतृशब्देन वायुर्विवक्षितः । वायुर्हि ताल्वादिवर्णस्थानाभिघातेन स्तोत्रमुत्पा-
दयति । तमेव वायुमस्याश्वस्य पृष्ठभागे स्थापयति । तच्चाश्वस्याऽऽवर्तनाय
संपद्यते ।

अथ तस्याश्वस्य रथयोजनात्पूर्वं मणिभिः शृङ्गारं विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा

एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि
झीयन्ते । यद्वालेषु काचानावयन्ति । लोमान्ये-
वास्य तत्संभरन्ति (४), इति ।

यद्युपाकरणादिसंस्कृतस्याश्वस्य लोमानि भूमौ पतेयुस्तदानीं गृहीतस्य हविषः
स्कन्दनं यथा तथैवाश्वस्य स्कन्दनं भवति । तन्निवारणार्थमश्वस्य लोमसु काचो-
पलक्षितान्सौवर्णराजतसामुद्रमणीनावयन्त्योतान्कुर्वन्ति । तेन पतितानि लोमानि
पुनः संपादयति ।

तत्र सप्तमकाण्डोक्तव्याहतित्रयरूपान्मन्त्रान्विधत्ते—

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिराव-
यन्ति । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयै-
वैनं देवतया समर्धयन्ति, इति ।

प्राजापतिशरीरभूतलोकत्रयवाचित्वाद्व्याहृतयः प्राजापत्याः । अश्वश्च प्राजा-
पत्यः । तस्मादेनमश्वं स्वकीयदेवतया समृद्धं करोति ।

व्याहतित्रयं पत्नीभेदेन व्यवस्थापयति—

भूरिति महिषी । भुव इति वावाता । सुवरिति
परिवृत्ती । एषां लोकानामभिर्जित्यै, इति ।

राज्ञः पत्न्य उच्चममध्यमाधमा महिष्यादिशब्दैरुच्यन्ते । तत्र व्याहृतयो व्यव-
स्थिताः । तथा च सूत्रकार आह—“ भूरिति सौवर्णान्महिषी प्राग्वहात्, भुव
इति राजतान्वावाता प्रत्यग्वहात्पाक्श्रोणेः, सुवरिति सामुद्रान्परिवृत्ती प्रत्यक्
श्रोणेः, बालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रथन्ति ” इति । तदेतन्महिष्यादिभिस्ति-
सुभिर्मृणिग्रथनं लोकानां जयाय भवति ।

तत्र महिष्या मृथनीसानां मणीनां कारणद्रव्यं विधत्ते—

हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योतिर्वै
हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः (५) । ज्योति-

श्वैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

काचा मणयो हिरण्ययाः सुवर्णेन निर्मातव्याः । हिरण्यस्य ज्योतिष्त्वादथ-
मेधस्य राष्ट्रप्रदत्वेन तद्रूपत्वादुभयमप्यस्यानुकूलं संपादयति ।

मणिसंख्यां विधत्ते—

सहस्रं भवन्ति । सहस्रसंमितः सुवर्गो

लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

स्वर्गस्थानां भोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यार्हत्वात्स्वर्गस्य सहस्रतुल्यत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथास्य स्ववेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति । वसवस्त्वाऽ-
ञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति गौलगुलस्तम्बेन, महिषी रुद्रा इति काशस्तम्बेन
वावाता, आदित्यास्त्वा इति मौञ्जस्तम्बेन परिवृक्ती ” इति । तदिदं विधत्ते—

अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः

क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वाऽ-

ञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति ।

तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसै-

वास्मै तेजोऽवरुन्धे (६) । रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु

त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावाता । तेजो वा आज्यम् ।

इन्द्रियं त्रिष्टुप् । तेजसैवास्मा इन्द्रियमवरुन्धे ।

आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसेति परि-

वृक्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो

जगती । तेजसैवास्मै पशूनवरुन्धे, इति ।

तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् । पशवो गवाश्चादयः । श्रीर्ध-
नादिसमृद्धिः । अश्वमेधयाजिनो बहुद्रव्यव्ययेन शरीरप्रयाप्तेन च तेज-

आदिकमपगच्छति । अतस्तत्समाधानाय वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्महिष्यादयोऽभ्य-
ञ्जनं कुर्युः । तत्र गौत्मुलाद्याज्यस्य तेजोरूपत्वान्मन्त्रोक्तानां गायत्रीविष्टुब्जग-
तीच्छन्दसां क्रमेण तेजइन्द्रियपशुहेतुत्वात्सर्वमनेन प्राप्तं भवति ।

अथाभ्यञ्जनस्य पत्निकर्तृकत्वं प्रशंसति—

पत्नयोऽभ्यञ्जन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् (७) ।

यत्पत्नयः । श्रियमेवास्मिन्तद्धधति । नास्मा-

त्तेज इन्द्रियं पशवः श्रिरपक्रामन्ति, इति ।

यत्पत्नीबहुत्वं श्रियाः स्वरूपम् । धनवान्हि बह्वीः पत्नीरुद्वहति । अतः
श्रीस्वरूपाः पत्न्योऽश्वमभ्यञ्जन्त्यस्तेनाभ्यञ्जनेन यजमाने श्रियमेव संपादयन्ति ।
अतोऽस्मात्तेजआदयो नापक्रामन्ति ।

उक्तक्रमेणालंक्रतेष्वेष्टवगाहनं कृत्वा समागतेष्वनन्तरं मुख्यायाधाय पूर्वं
प्रजापतित्वेन निहितानामन्त्रशेषाणामुपहरणं विधत्ते—

लाजीञ्छाचीञ्च्यशोममाँ३ इत्यतिरिक्तमन्त्र-

मश्वायोपाहरन्ति । प्रजामेवाच्चादीं कुर्वते, इति ।

उपलालनपूर्वकमश्वसंबोधनार्थं लाज्वादिशब्दजातम् । हे लाजिन्, लाजोप-
लक्षितान्वन्, हे शाचिञ्छक्तिमन्, हे यशोमन्यशसः संपादक, इत्यादिमन्त्रेणा-
न्वहोमे त्ववशिष्टमन्त्रमानीयाधाय समर्पयेयुः । तेन स्वकीयां प्रजामन्त्रादनयुक्तां
कुर्वन्ति ।

अस्मिन्मन्त्र उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापत

इत्याह । प्रजायामेवाच्चाद्यं दधते, इति ।

हे देवा अश्वे प्रविश्य तदेतदन्नं भक्षयत । हे प्रजापते विशेषतस्तदन्नमद्धि ।
अनेन मन्त्रपाठेन पुत्रादिरूपायां प्रजायामेवाच्चाद्यं संपादयन्ति ।

अथ पञ्चमकाण्डोक्तं मन्त्रमेतदन्नावघ्राणे विनियुङ्क्ते—

यदि नावाजिघ्रेत् । आग्निः पशुरासीदि-

त्यवेव्रापयेत् । अव हैव जिघ्रति, इति ।

स्वयमेवावाजिघ्रति चेत्तदा नायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । अन्यथाऽनेन मन्त्रेणाव-
व्रापयेत् । ततः स्वयमेवाऽऽघ्राणं कृतं भवति ।

अथ सप्तमकाण्डगतमन्त्रेण पञ्चमकाण्डगतमन्त्राभ्यां चानुमन्त्रणं विधत्ते—

आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते

पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते ।

एषां लोकानामभिजित्यै, इति ।

मन्त्रत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाज्यारूपेण विनियुङ्क्ते—

समिद्धो अञ्जन्तदरं मतीनामित्यश्वस्याऽऽ-

प्रियो भवन्ति सरूपत्वाय (८), इति ।

परिस्थुष इत्याहमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे

रूपं जिघ्रति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आ समन्तात्प्रीतिहेतव आप्रियः । तेषु मन्त्रेषु देवानां वक्षि प्रियमित्युच्यते ।
अश्वश्च तथा करोति । अतो मन्त्राणां सरूपत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे रथयोजनाश्वालंकारावुक्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोद्यनामको(के) होतृब्रह्मणोरुत्तर-
कथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरौ महिमान-
परिवप्यौ हुत्वा चात्वाले मार्जयित्वाऽमितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युषविशतो दक्षिणतो
ब्रह्मोत्तरतो होता किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रति-

ज्ञातानि ब्रह्मणः" इति । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातान्युत्तरवाक्यानि(णि) ।
तदिदं ब्रह्मोद्यं विधत्ते—

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यूध्यते ।
योऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च
ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा चैवैनं ब्रह्म-
वर्चसेन च समर्थयतः, इति ।

अश्वमेधयाजिनः शरीरप्रयासेन तेजोव्यूद्धिः । मन्त्रवैकल्यसंभवाद्ब्रह्मवर्च-
सव्यूद्धिः । तदुभयपरिहाय होतृब्रह्माणौ ब्रह्मोद्यं ब्रूयाताम् । जगत्स्थितिहेतोः
परब्रह्मणो विषये संवादो ब्रह्मोद्यम् । तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चससमृद्धिर्भवति ।

अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते—

दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणतआय-
तनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा ।
ब्रह्मवर्चसमेधास्य दक्षिणतो दधाति ।
तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः, इति ।

आहवनीयस्य दक्षिणभागो ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानम् । अतोऽत्रापि दक्षि-
णभाग उपविशेत् । बृहस्पतिदेवताकश्चायं ब्रह्मा । अतोऽयं यजमानस्य दक्षिण-
भागे ब्रह्मवर्चसं संपादयति । यस्मात्तत्संपत्तिस्तस्माद्दक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्च-
सयुक्तो दृश्यते । दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ।

होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते—

उत्तरतो होता भवति (१) । उत्तरत-
आयातनो वै होता । आग्नेयो वै होता ।
तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधा-
ति । तस्मादुत्तरोऽर्धस्तेजस्वितरः, इति ।

सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरश्रोणिर्होतुर्नियतं स्थानम् । अतोऽत्रापि
यूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्पृत्विक्षु होतृत्वमग्रेरान्नातम्—“ अग्निर्होता
अग्निनाऽध्वर्यू ” इति । तत्संबन्धादयं मानुषो होताऽऽग्नेयः । अतोऽस्य यज-
मानस्योत्तरभागे तेजः संपादयति । यस्मादेवं तस्मात्केषुचित्पुरुषेषूत्तरोऽर्धो वाम-
भागः शक्तिमत्तरः ।

दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ । कस्य दक्षिणोत्तरावित्याकाङ्क्षितत्वादग्निं
यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते—

यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो

वै यूपः । यजमानमेव वेजसा च

ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः, इति ।

यजमानवद्यूपस्य पशुप्रयोगनिर्वाहकत्वाद्यजमानदेवत्यत्वम् । तस्य पार्श्वयोः
स्थित्वा ब्रह्मवदने सति यजमानमेव तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां समृद्धं कुरुतः ।

तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता ‘ किंस्वित् ’ इत्यादीनि प्रश्नवाक्यानि पठति ।
दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा ‘ द्यौरासीत् ’ इत्याद्युत्तरवाक्यानि (णि) पठति । तत्र प्रश्न-
क्यानि यथासामानातमनूद्य तद्व्याख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां (णां) तात्पर्यं प्रद-
श्यते । तत्र प्रथमप्रश्नवाक्यं दर्शयति—

किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याह । द्यौर्वै वृष्टिः

पूर्वचित्तिः (२) । दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे, इति ।

पूर्वचित्तिः प्रथमतश्चेतयमाना किं नामाऽऽसीदिति प्रश्नः । या वृष्टिकारण-
भूता द्यौः सैव प्रथमतश्चेतयमाना । प्रथमतो वृष्टौ सत्यां पश्चादोषधिद्वारा सर्वे
प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं दिवमेव प्राप्नोति वृष्टिं लभत
इत्यर्थः ।

द्वितीयं वाक्यं दर्शयति—

किंस्विदासीद्बृहद्वय इत्याह । अश्वो वै

बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे, इति ।

युद्धे जयद्वारा वीरजीवनहेतुत्वादश्वो बृहद्वयः ।

तृतीयं दर्शयति—

किंस्विदासीत्पिशाङ्गिलेत्याह । रात्रिर्वै
पिशाङ्गिला । रात्रिमेवावरुन्धे, इति ।

अतिशयेन रूपवती पिशाङ्गिला रात्रिश्च तादृशी चन्द्रिकया नक्षत्रैश्च रूप-
त्वमतिभासात् ।

चतुर्थं दर्शयति—

किंस्विदासीत्पिलिप्पिलेत्याह । श्रीर्वै पिलि-
प्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे (३), इति ।

प्रजासमूहनिमित्तस्य ध्वनिविशेषस्य पिलिप्पिलेत्यनुकरणम् । श्रीश्च तथा-
विधध्वनियुक्ता । यस्मिन्गृहे धनसमृद्धिस्तत्र जनबाहुल्यान्निरन्तरं तथाविधः
शब्दो भवति ।

पञ्चमं दर्शयति—

कःस्विदेकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य
एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे, इति ।

आदित्यस्य हि सहायनैरेषक्षयेण जगद्धर्मणं प्रसिद्धम् ।

षष्ठं दर्शयति—

क उं स्विज्जायते पुनरित्याह । चन्द्रमा
वै जायते पुनः । आयुरेवावरुन्धे, इति ।

कृष्णपक्षे क्षीणश्चन्द्रः शुक्लपक्षे पुनर्जायत इति हि प्रसिद्धम् ।

सप्तमं दर्शयति—

किंस्विद्धिमस्य भेषजमित्याह । अग्निर्वै
हिमस्य भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे, इति ।

अग्निसेवया हि शैत्योपद्रवो निवर्त्यते ।

अष्टमं दर्शयति—

किंस्विदावपनं महदित्याह (४) ।

अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मि-
न्नेव लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

ब्रीह्यादिबीजानां सर्वत आवापस्थानं भूमिः ।

नवमं दर्शयति—

पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्या इत्याह । वेदिवै
परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावरुन्धे, इति ।

यागसंबन्धिनी या वेदिः सा पृथिव्या उत्कृष्टप्रदेशः । न हि ततोऽन्य उत्कृ-
ष्टप्रदेशः कश्चिद्विद्यते ।

दशमं दर्शयति—

पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह । यज्ञो
वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे, इति ।

यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशस्तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ।
कर्माधीनत्वात्सर्वजगद्व्यवहारस्य ।

एकादशं दर्शयति—

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत
इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य
रेतः । सोमपीथमेवावरुन्धे, इति ।

वृष्णः सेकृत्वेन बलवतोऽश्वस्य संबन्धी सारभूतः पदार्थः सोमः । एवं सति
स्यथे त्रिरात्ररूपोऽश्वमेधाख्यः सोमयागो निष्पद्यते ।

द्वादशं दर्शयति—

पृच्छामि वाचः परमं व्योमेत्याह ।
ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम ।

ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे (५), इति ।

होता भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवावरुन्धे महदित्याह सोमो वै वृष्णो
अश्वस्य रेतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

जगत्कारणं ब्रह्मैव वाचो वेदरूपायाः परमं व्योम पर्यवसानभूमिः । ‘ सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति ’ इति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूतकृत्स्नजगद्व्यवहारविष-
यप्रश्नोत्तररूपाभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोद्यं प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । षष्ठसप्तमयोर्मृताश्वोपचारोऽभिधीयते । तत्राऽऽदावश्वसं-
ज्ञपनकालीनानुष्ठेयान्होमान्विधत्ते—

अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति ।
योऽश्वमेधेन यजते । प्राणाय स्वाहा
व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान् आहु-
तीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्दधाति ।
नास्मात्प्राणा अपक्रामन्ति, इति ।

अश्वमेधयाजिनोऽश्ववधदोषेणाऽऽयुःसमाप्तेः पूर्वमेवाकस्मात्प्राणा अपक्रामन्ति ।
अतस्तत्परिहाराय सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्राणाय स्वाहेति योऽनुवाकस्तत्रत्यै-
र्मन्त्रैर्जुहुयात् । तेन यजमाने प्राणानवस्थापयति । ततोऽकाले प्राणा अस्मान्ना-
पक्रामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदान-

यति ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानूरूनाघ्नानाः समिद्धि-
स्त्रिप्रदक्षिणमश्वमभिधन्वन्त्यः(त्यः)। परियन्त्यवन्ती स्थेति सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणा-
न्प्रस्रस्य सव्यानूरूनाघ्नाना अनभिधून्वन्त्य(त्य)स्त्रिः प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिणमन्ततो
यथा पुरस्ताच्चवक्तवः संपादयन्ति” इति । तत्रावन्ती स्थेति मन्त्रं पठित्वा तस्य
तात्पर्यं दर्शयति—

अवन्ती स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु । प्रियं त्वा
प्रियाणाम् । वर्षिष्ठमाप्यानाम् । निधीनां
त्वा निधिपति* हवामहे वसो ममेत्याह ।
अपैवास्मैतद्धनुवते (१) । अथो ध्रुवन्त्येवै-
नम् । अथोऽन्ये वास्मै हनुवते, इति ।

हे राजपत्न्यो यूयमवन्ती स्थाश्वं रक्षयन्त्यः स्थ । हेऽश्व, अवन्तीः पाल-
यिष्यः पत्न्यस्त्वाऽवन्तु । *मम वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां वस्तूनां
मध्येऽत्यन्तं प्रियं त्वां हवामहे वयं पत्न्य आह्वयामः । कीदृशं त्वामाप्यानामा-
सव्यानां वस्तूनां मध्ये वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । किंच निधिपतिं शङ्खपद्मा-
दिनिधिविशेषाणां पालकम् । अथवा किमनेन विशेषणेन सर्वनिधीनां पालकं
त्वामाह्वयाम इति मन्त्रार्थः । तत्तेन मन्त्रेणास्मा अश्वायापहनुवत एव, एनमश्वम-
पलपन्त्येव । न हि मृतोऽश्वः परमार्थत आह्वातुं शक्यते । किंचानेनाऽऽह्वानेना-
श्वमेनं ध्रुवन्ति चालयन्त्युत्थापयन्ति । अपि चानेन चालनेनाश्वमेनं निहनुवत
एव, उत्थापनमपि मृतस्याश्वस्यापलाप एव । तस्मादश्वस्योपचार इत्याभिप्रायः ।

प्रदक्षिणत्रयं विधत्ते—

त्रिः परियन्ति । त्रयं इमे लोकाः ।

एभ्य एवैनं लोकेभ्यो ध्रुवते, इति ।

पत्न्यः प्रदक्षिणत्रयेणैवमश्वं लोकत्रयव्यवहारार्थं ध्रुवते चालयन्त्युत्थापयन्ति ।

* ममेत्येकवचनं पत्नीसंज्ञाभिप्रायम् । अर्थस्तु—अस्माकं पत्नीनां वसो, इति ।

त्रिवारं पुनरप्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः पुनः परिर्यन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा
ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं ध्रुवते, इति ।

पूर्वेण प्रदक्षिणावृत्तित्रयेण सहितस्य विपरीतावृत्तित्रयस्य षट्संख्योपपत्तिः ।

पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य मिलित्वा नवसंख्यां विधत्ते—

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति (२) ।

ये यज्ञे ध्रुवनं तन्वते । नवकृत्वः परिर्यन्ति ।

नव वै पुरुषे प्राणाः । प्राणानेवाऽऽत्मन्द-

धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति, इति ।

ये पुरुषा यज्ञे ध्रुवनं कम्पनं कुर्वन् एतेभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्येव । अतस्तत्प-
रिहाराय नवकृत्वः परिभ्रमणं कुर्यात् । पुरुषशरीरे नवसु द्वारेषु नवसंख्याकाः
प्राणा वर्तन्ते । तानात्मानि संपादयन्ति । तत्रश्च प्राणा एतेभ्यो नापक्रामन्ति ।

यथोक्तस्य मृतोपचारस्यानुष्ठानार्थं प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं पत्न्यानयनं विधत्ते—

अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति पत्नी-

मुदानयति । अह्नैवैनानाम्, इति ।

अम्बादिशब्दैः प्रतिप्रस्थाता महिषीं संबोधयति । तेन तामाह्वयत्येव । एत-
च्चान्वासासामप्युपलक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— “सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमे(ण) वाससाऽध्वर्युर्महिषी-
मश्वं च प्रच्छाद्य ” इति । तस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुभगे काम्पीलवासिनीत्याह ।

तप एवैनमुपनयति, इति ।

अत्र प्रतिप्रस्थाता महिषीं संबोधयति । हे सुभगे सौभाग्ययुक्ते हे काम्पी-

लवासिनि शृङ्गनरार्थं विचित्रदुकूलवस्त्रोपेते । अनेन संबोधनेन महिषीमेनां तप
एव प्रापयति । मृतेनाश्वेन सह भोगार्थमाह्वानं संतापहेतुत्वात्तपःस्थानीयम् ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गे लोके संप्रोर्ण्वीथामित्याह (३) ।

सुवर्गमेवैनां लोकं गमयति, इति ।

हे महिषि त्वमश्वेत्येतौ युवां स्वर्गलोकसदृशसुखानिमित्तामिदं वस्त्रं सम्यगा-
च्छादयतम् । अनेन मन्त्रभागेन(ण) महिषीं स्वर्गमेव प्रापयति ।

तृतीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजसि

गर्भधमित्याह । प्रजा वै पशवो

गर्भः । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते, इति ।

हेऽश्व गर्भधारणहेतुं त्वामहं महिष्य(ष्या)जानि प्राप्नवानि । त्वं च गर्भधं
गर्भधारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरम(मा)जसि प्राप्नुहि । यद्यप्ययं भागो महि-
ष्यैव पठितुं युक्तस्तथाऽपि तदभिप्रायानुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य
प्रजापशुरूपत्वादतस्मिन्मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुं चाऽऽत्मनि स्थापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ गायत्री त्रिष्टुचिति द्वाभ्यां सौवर्णाभिः सूचीभिर्महि-
ष्यश्वस्यासिपथान्कल्पयति प्राक्कोडात् । एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वाता प्रत्य-
क्कोडात्प्राङ्नाभेः । एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परिवृक्ती शेषम् ”
इति । तत्रासिपथान्विधत्ते—

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गे

लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजा-

नात् । यत्सूचीभिरसिपथान्कल्पय-

न्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै, इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधे बहिष्पवमानस्तोत्रे प्रवृत्ते सति तत्र स्वर्गहेतुमश्वं
न ज्ञातवन्तः । तमश्वस्तु ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे

सूचीभिरसिपथाः कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः खड्गेन च्छिद्यत एवमश्वोऽपि च्छेदनीयः । अतः खड्गप्रहारस्थानत्वाञ्छनानि सूचीभिः कर्तव्यानि । त एतेऽसिपथा इत्युच्यन्ते ।

तस्मिन्सिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री त्रिष्टुबित्यनुवाकेन मन्त्रा आम्नातास्तेषां स्पष्टार्थतां दर्शयति—

गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्याह (४) । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

तेषु मन्त्रेषु गायत्र्यादिदेवताः सूचीभिः शिष्यन्तिवति सूचीवेधनमाम्नातम् । तत्तथैव क्रियते ।

सूचीनामवान्तरभेदं विधत्ते—

त्रयः सूच्यो भवन्ति । अयस्मर्यो रजता

हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मर्यः ।

अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो

वा अयस्मर्यः । अवान्तरदिशा रजताः ।

ऊर्ध्वा हरिण्यः । दिश एवास्मै कल्पयति, इति ।

तत्र परिवृत्त्या लोहमध्यः सूच्यः । वावाताया रजतमध्यः । महिष्याः सुवर्णमध्यः । ताश्च क्रमेण लोकत्रयरूपा दिगादिरूपाश्च । अतोऽस्य यजमानस्य दिशः स्वव्यापारक्षमाः करोति । एवं लोकत्रयमपीति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ कस्त्वा छयति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमा च्छयति चन्द्रनाममेदस्तदुद्धरति नाश्वस्य वपा विद्यते ” इति । तत्र पञ्चमकाण्डोक्तमन्त्रस्य कस्त्वित्यनुवाकोक्तस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

कस्त्वा छयति कस्त्वा विशास्ती-

त्याहाहिंसायै (५), इति ।

हनुवते कामन्त्यूर्णाथामित्याह जगतीत्याह कल्पयत्येकं च ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हेऽथ त्वां कः प्रजापतिश्छयति खड्गेन च्छिनत्ति । तथा कः प्रजापतिरेव
त्वां विशास्ति विशसनमवयवविभागेन च्छेदनं करोति । अत्र मन्त्रे प्रजापत्यु-
क्तिरहिंसार्था । स हि जगद्विधातृत्वाद्यथा हिंसा न भवति तथा छेत्तुं जानाति ।
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽथस्य मृतोपचारः संज्ञपनप्रकारश्चोक्तः । सप्तमे मृतोपचारविषया अव-
शिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अथेन सह वस्त्राच्छादिता महिषी यदा सोऽथो
निद्रातीत्येवं क्लिश्नाति तदा पत्न्य इतरास्तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहव-
मन्त्राश्च “ ऊर्ध्वामेनाम् ” इत्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं
दर्शयति—

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योऽश्व-
मेधेन यजते । ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह ।
श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमुर्ध्व-
मुच्छ्रयति, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राष्ट्रस्य चापगमो भवति । बहुधनव्ययेन
श्रियोऽपगमः । अत एव राष्ट्रं पालयितुमशक्तत्वाद्वाष्ट्रस्याप्यपगमः । तत्परिहा-
रार्थमितरसः पत्न्य ऊर्ध्वामिति पादं पठन्ति । तस्यायमर्थः—हेऽथ, एनां महिषीं
मति स्वकीयां पुंलिङ्गव्यक्तिमुर्ध्वच्छ्रयताद्यथोर्ध्वा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्विति ।
एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वाद्वाष्ट्ररूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया श्रियं
राष्ट्रं चोर्ध्वं यथा भवति तथैवोन्नतं करोति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै
भारः । राष्ट्रमेवास्मै पर्युहति, इति ।

व्यक्तेरौन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन्पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मि-
न्धिद्गिरौ वेणुं शिञ्चत्वा भारं बद्ध्वा स्वशिरस्यारोपयितुं सौकर्याय वृक्षाद्यवष्ट-

म्हेन तं भारमूर्ध्वाग्रमवस्थापयति तद्वत् । अत्र राष्ट्रस्य भारस्थानीयत्वात् । यज-
मानार्थं राष्ट्रमेव परितः समादधाति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अथास्या मध्यमेधतामित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रस्य

मध्यम् (१) । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

अथस्य पुलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितायामथानन्तरमस्या महिष्याः शरीरमध्यं
स्त्रीलिङ्गमेधतामुत्साहेन वर्धताम् । अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः श्रिय एव राष्ट्र-
मध्यरूपत्वाच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

शीते वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य

शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे, इति ।

पक्कानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते तदा प्रातःकाले शीते वाते
प्रवृत्ते सति धान्यं पुनन्, शोधयन्पुरुष उत्साहेन यथाऽभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् ।
अत्र शीतवातस्य तापनिवारकत्वेन क्षेमरूपत्वाद्यजमानः क्षेममेव प्राप्नोति ।

मोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यद्धरिणी यवमचीत्याह । विड्वै हरिणी । राष्ट्रं

यवः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन दृष्टान्तोऽभिधीयते । यदा
हरिणी काचिद्रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यवं भक्षयति । तत्र यथा स्वामी न
जानाति । तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभूयान्तर्हितमश्वं न जाना-
सीति पादद्वयस्याभिप्रायः । तत्र हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजा राष्ट्रं चेत्युभयं सृज्यते ।
तत्र प्रजा हरिणीस्थानीया । यद्वा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्नधान्यभक्षणद्व-
रिणीसादृश्यम् । राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यम् ।

अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यगानुकूल्यं संपादयति—

न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्मा-

द्राजा पशून् पुष्यति (२), इति ।

हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणीरूपं पशुं पुष्टं क्षेत्रिको न जानाति । यस्मा-
देवं तस्मात्क्षेत्रस्वामिवत्कृत्स्नभूमिस्वामी राजा पशून् पुष्यति । पशुपुष्टिं स्ववृ-
त्तितया न गणयति । वैश्यस्य वृत्त्यन्तराभावात्पशुपुष्टिमसौ बहु मन्यते । राजा तु
प्रभूतधनसमृद्धत्वान्न गणयति ।

द्वितीयतृतीयपादयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायती-

त्याह । तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते, इति ।

यद्यदा कदाचिदासी स्वकीयस्वामिना जारेण युक्ता भवति तदा सा दासी
स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषणाय धनमात्मन
इच्छति । न हि स्वामिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि मनुष्यश-
रीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव । न तु तुच्छमिमं
मानुषं भोगमपेक्षस्वेति मन्त्राभिप्रायः । यस्मादत्र दास्या धनराहित्यं सूचितं
तस्मादासीवञ्जीवजातेर्वैश्यास्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं नाभिषिञ्चन्ते ।

तृतीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इयं यका शकुन्तिकेत्याह । विड्वै शकुन्तिका । राष्ट्रम-

श्वमेधः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्पक्षिस्त्री विद्यते सा
च पक्षिणं पृष्ठतो गच्छत्येव न तु पृष्ठे कचिदवतिष्ठते । हे महिषि, एवं त्वमपि
न तृप्यसि तदेतद्युक्तमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र शकुन्तिकाशब्देन पक्षिस्त्री-
सदृशी प्रजा सूच्यते । अयमश्वमेधश्च राष्ट्रसदृशः । तथा सत्येतत्पादपाठेन प्रजा-
राष्ट्रयोर्यजमानानुकूल्यं संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आहलमिति सर्पतीत्याह । तस्मा-

द्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति, इति ।

आहलमिति पक्षिशब्दानुकरणम् । तथाविधं शब्दं कुर्वती पक्षिस्त्री पुमांसं पक्षिणं सर्पति । यस्मान्मन्त्र एवमाह तस्माल्लोकेऽपि राष्ट्रार्थं शकृन्तिकास्थानीयाः प्रजाः प्रवर्तन्ते ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आहृतं गभे पस इत्याह । विड्वै गभः

(३) । राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्या-

हन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्, इति ।

अत्र गभशब्दो वर्णविपर्यासेन स्त्रीव्यञ्जनं भगमाचष्टे । पसशब्दोऽपि वर्णव्यत्यासेन सपमावापयोग्यं पुरुषव्यञ्जनमाचष्टे । स्त्रीव्यञ्जने पुंव्यञ्जनमाह-
तमिति मन्त्रार्थः । अत्र स्त्रीव्यञ्जनवाचिना गभशब्देन प्रजोपलक्षिता । पुंव्य-
ञ्जनवाचिना पसशब्देन राष्ट्रं सूचितम् । ततः प्रजायां राष्ट्रमाहन्ति संयो-
जयति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि यद्राष्ट्रं तद्विशं +घातुकं प्रजां प्रति गमन-
शीलम् । उभयमपि परस्परं संबध्य वर्तत इत्यर्थः । चतुर्थपादः स्पष्टत्वबुद्ध्या
ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

माता च ते पिता च त इत्याह ।

इयं वै माता । असौ पिता ।

आभ्यामेवैनं परिददाति, इति ।

हे महिषि तव या माता यश्च तव पिता तावुभौ सह शयनं कुरुत इति
मन्त्रार्थः । अत्र पृथिवी द्यौश्च मातापितृशब्दाभ्यामुपलक्ष्येते । तथा सति द्यावा-
पृथिवीभ्यामेवैनं यजमानं रक्षार्थं परिददाति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्रं वृक्षस्य रोहत इत्याह । श्रीर्वै

वृक्षस्याग्रम् । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

+ गत्यर्थकोऽत्र हन् घातुः ।

वृक्षस्य कस्यचिदग्रं शाखया निर्मितं तल्पं माता पिता चाऽऽरोहत इति मन्त्रार्थः । वृक्षाग्रशब्देनोत्कर्षसाम्याच्छ्रीर्विवक्षिता । अतो यजमानः श्रियमेव प्राप्नोति ।

उत्तरार्धस्य तात्पर्यं दर्शयति—

प्रसुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमन्त्रस्यदि-
त्याह । विड्वै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव
विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्, इति ।

हे माहिषि ते पिता प्रसुलामि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गभे योनौ मुष्टिं मुष्टि-
सदृशं मेढ्रमतंसयत्प्रवेशयत् । एवमयमश्वश्चकार । अतो हे माहिषि त्वमुत्तिष्ठेति
मन्त्राभिप्रायः । तत्र गभमुष्टिशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रयोरुपलक्षितत्वात्तयोः संबन्धः
पूर्ववदत्र संपादितो भवति । एवमत्र माहिष्या आह्वानार्था इतरपत्नीवचनरूपा
मन्त्रा व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दधिकाव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचम-
न्ततो जपित्वा ” इति । तदिदं विधत्ते—

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये
यज्ञेऽपूतं वदन्ति । दधिकाव्णो अका-
रिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति ।
प्राणा वै सुरभ्यः । प्राणानेवाऽऽत्मन्द-
धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति, इति ।

यज्ञे यागप्रयोगमध्ये ये मनुष्या अपूतमपवित्रं ग्राम्योक्तिरूपं वदन्त्येतेभ्यो
जनेभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । अतस्तन्निवारणार्थं सर्वा(र्व) अपि सुरभिमतीं ब्रूयुः ।
सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिशब्दो यस्यामृच्यस्ति सैयं सुरभिमती । प्राणानां
सुरभिगन्धवत्प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन प्राणानात्मनि संपादयन्ति । तत एभ्यः स्त्रीज-
नेभ्यः प्राणा नापक्रामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ आपोहिष्ठीयाभिर्मार्जयित्वा ” इति । तदिदं विधत्ते—

आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यद्भिर्मार्ज-
यन्ते । आपो वै सर्वा देवताः । देव-
ताभिरेवाऽऽत्मानं पवयन्ते, इति ।

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे दधते चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राकृतत्कारणत्वेनाऽऽपः समान्नाताः ‘ आपो वा इदमा-
सन्सलिलमेव ’ इति । अतः कारणत्वात्सर्वदेवतारूपा आपः । ततोऽन्नपाभिर्दे-
वताभिरेवाऽऽत्मानं शोधयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे मृताश्वोपचारे येष्वशिष्ठा मन्त्रास्ते व्याख्याताः । अष्टमेऽश्वमेधतदीयप-
शुविधयः प्रशस्यन्ते । तत्राऽऽदावश्वमेधविधिप्रशंसां दर्शयति—

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनुप्राविशत् ।
ताभ्यः पुनः संभवितुं नाशक्नोत् । सोऽब्र-
वीत् । ऋध्नवदित्सः । यो मेतः पुनः संभरदिति ।
तं देवा अश्वमेधेनैव समभरन् । ततो वै
त आध्नुवन् । योऽश्वमेधेन यजते । प्रजा-
पतिमेव संभरत्युध्नोति, इति ।

पुरा प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा तासु प्रजासु प्रेणा प्रेम्णाऽनुप्रविश्य पुनस्ताभ्यः

प्रजाभ्यः सकाशात्संभवितुं स्वेन रूपेणाऽऽविर्भवितुमशक्तः सन्निदमब्रवीत्—यः कश्चिन्मामितः प्रजासमूहात्पुनरपि संभरत्स्वेन रूपेण संभूतं करोति स ऋध्नवदि-
त्समृद्धिं प्राप्नोत्येवेति । ततो देवा अश्वमेधानुष्ठानेनैव तं प्रजापतिं पुनः संभूतं कृत्वा
स्वयमृद्धिं प्राप्ताः । ततोऽन्योऽप्यश्वमेधेनेष्ट्वा प्रजापतिमेव संपाद्य समृद्धिं
प्राप्नोति ।

अथ पशुविधिषु मनुष्यविधिं प्रशंसति—

पुरुषमालभते । वैराजो वै पुरुषः ।

विराजमेवाऽऽलभते । अथो अन्नं

वै विराट् । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावित्यनुवाके वैराजी पुरुषीति विराड्देवताका मनु-
ष्यस्त्री पशुत्वेनाऽऽम्नाता । तदत्र पुरुषमालभत इत्युच्यते । मनुष्यजातिमालभत
इत्यर्थः । मनुष्यशरीरस्य विराट्पुरुषशरीरसमानाकारत्वादयं वैराजः । अतो
विराजमेवाऽऽलब्धवान्भवति । अपि चान्नस्यापि विराट्शब्दाभिधेयत्वादन्नमपि
प्राप्नोति ।

अश्वविधिं प्रशंसति—

अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा अश्वः ।

प्रजापतिमेवाऽऽलभते । अथो श्रीर्वा एक-

शफम् । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

प्रजापत्यक्षिजन्यत्वादश्वः प्राजापत्यः । तदालम्बेन प्रजापतिमेवाऽऽलब्धवान्-
भवति । अपि चैकशफमश्वाश्चतरगर्दभरूपं श्रीस्वरूपम् । धनिकानां गृहेषु मनु-
ष्यधनादिवहनायाश्वादीनां दर्शनात् । तस्माच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

गोविधिं प्रशंसति—

गामालभते (२) । यज्ञो वै गौः । यज्ञमेवाऽऽलभते ।

अथो अन्नं वै गौः । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

द्वे धेनू भौमी इत्यादौ पशुत्वेन गौर्विहिता । सा च यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञ-

स्वरूपा । अतो गवालम्बेन यज्ञ एवाऽऽलम्बो भवति । अपि च क्षीरादिद्वारेण गोरञ्चत्वादन्मेव प्राप्नोति ।

अजविधिमविविधिं च प्रशंसति—

अजावी आलभते भूम्ने । अथो

पुष्टिर्वै भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे, इति ।

अग्नेयेऽनीकवत इत्यनुवाक आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेधीत्यजाव्योः पशुत्वाम्नातम् । तदालम्बो भूम्ने बाहुल्याय संपद्यते । तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयत्यथावयो भूयसीः, इति बाहुल्यसंभावनायाः श्रुतत्वात् । अपि च बाहुल्यस्य पुष्टिरूपत्वात्पुष्टिमेव प्राप्नोति ।

उत्सर्गविधिं प्रशंसति—

पर्यभिक्तं पुरुषं चाऽऽरण्याऽश्वो-

त्सृजन्त्यहिंसायै, इति ।

यद्यप्यारण्योत्सर्ग एवान्यत्राऽऽभ्रातो न तु पुरुषोत्सर्गस्तथाऽप्यप्राप्तांशे विधित्वं प्राप्तांशस्य त्वनुवादेन प्रशंसति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ मिलित्वा संगृह्य प्रशंसति—

उभौ वा एतौ पशू आलभ्येते । यश्चावमो यश्च

परमः । तैऽस्योभयै यज्ञे बद्धाः अभिष्टा अभि-

प्रीताः । अभिजिता अभिहुता भवन्ति, इति ।

तत्रोक्तेषु पुरुषमालभत इत्यारभ्याजावी आलभत इत्यन्तेषु पशुषुत्तमाधमभावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । तदपेक्षयाऽधोऽधमः । अथापेक्षया गौरधमा । गवापेक्षयाऽजावी अधमौ । एवं योऽधमो यश्च परमस्तावुभौ पशू आलभ्येते । अस्य यजमानस्य यज्ञ उभयविधास्ते सर्वे पशवो बद्धा नियोजिताः । ते च देवतानामभिष्टा अपेक्षिताः । अत एवाभिप्रीता अत्यन्तप्रीतिविषयाः । अभिजिता वशीकृताः । अभिहुता देवार्थमग्नौ प्रेक्षिता भवन्ति ।

अश्वमेधानुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—

नैनं दंक्षणवः पशवो यज्ञे बद्धाः। अ-

भीष्टा अभिप्रीताः। अभिजिता अभि-

हुता हिंसन्ति। योऽश्वमेधेन यजते।

य उ चैनमेवं वेद (३), इति ।

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्यायेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

एनमश्वमेधयाजिनमश्वमेधवेदिनं च दंक्षणवः स्वभावतो दंशनशीला अपि पशवो नियोजनादिक्रियाविषयाः सन्तोऽपि न हिंसन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनां च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु त्रिरात्रस्योत्तमेऽहनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्राऽऽदौ तावत्प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति—

प्रथमेन वा एष स्तोमेन राद्ध्वा। चतु-

ष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे

प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति, इति ।

एषोऽश्वमेधयाजी प्रथमेनाहना राद्ध्वा समृद्धिं प्राप्योत्तरेऽहन्द्वितीयेऽहनि प्रतितिष्ठति । कीदृशेन प्रथमेन स्तोमेन स्तोत्रयुक्तेन चतुष्टोमेन त्रिवृत्तश्चदशसप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिः स्तोमैर्युक्तेन । तत्र दृष्टान्तः—अयानां कालानां मध्ये कृतेन कृतयुगेनैव । यथा कृतयुगं चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तमेवामिदं प्रथममहश्चतुर्भिः स्तोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तर एकविंश एकविंशस्तोमयुक्ते । अत एव प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाहेतौ ।

अथ तस्मिन्द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शाक्रं साम विधत्ते—

एकविंशत्प्रतिष्ठायां ऋतूनन्वारौ हति ।
 ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवः संवत्सरः । ऋतु-
 ष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारौ-
 हति । शाक्रयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः ।
 अन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते (१) ।
 उतेव ग्राम्याः । उतेवाऽऽरण्याः । अहरेव रूपेण
 समर्धयति । अथो अहं एवैष बलिर्हियते,
 इति ।

यदिदमेकविंशस्तोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहस्तत्सकाशादयमृत्वभिमानि-
 देवान्प्राप्नोति । पृष्ठस्तोत्राण्यत्रुप्राप्तिहेतुत्वादृतव इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः साध्य-
 त्वात्संवत्सर ऋत्वात्मकः । अतोऽयं पृष्ठस्तोत्रबलादृत्वात्मके संवत्सरे प्रतिष्ठां
 प्राप्य तद्देवताः प्राप्नोति । तस्मिन्पृष्ठस्तोत्रे शाक्रयो भवन्ति शाक्रं साम गात-
 व्यम् । सामाधारभूतास्वृक्षवन्यदन्यच्छन्दो भवति न त्वेकच्छन्दस्काः सर्वा ऋचः ।
 यस्मादेते पशवो नानाविधा आलभ्यन्ते केचिद्ग्राम्याः केचिदारण्याश्चेति तस्मा-
 त्पशुवच्छन्दसां नानाविधत्वं युक्तम् । तेन च नानाविधत्वेनेदं द्वितीयमहरेव स्वरू-
 पेण समृद्धं कृतं भवति । अपि च तस्मादहन एव सकाशादेष बलिर्हियते । इयं
 लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य संपद्यते ।

अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषान्विधत्ते—

तदाहुः । अपशवो वा एते । यदजावयश्चाऽऽ-
 रण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः । यद्व्या इति ।
 गव्यान्पशूनुत्तमेऽहन्नालभते (२) । तेनैवो-
 भयान्पशून्वरुन्धे, इति ।

तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा एवमाहुः—अजजातीया अविजातीया आर-
 ण्याश्च ये सन्ति ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किंतु ये गोजातीया एत एव

१२७४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३तृतीयकाण्डे—

सर्वे पशवः सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मादुत्तमेऽहनि गोजातीयान्पशू-
नालभेत । तेनैव गवालम्भेन ग्राम्यानारण्यांश्चोभयान्प्राप्नोति ।

गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते—

प्राजापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै, इति ।

सर्वेषां प्राजापत्यत्वे सति प्रजापत्यनुग्रहात्पूर्वमवशीकृतमपि राष्ट्रं वशीकृतं
भवति ।

अथ विरात्रावसाने पशून्विधत्ते—

सौरिर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति ।

अन्तत एव ब्रह्मवर्च समवर्कन्धे, इति ।

सूर्यदेवताका नवसंख्याकाः श्वेतवर्णा वन्ध्या गावोऽनूबन्ध्याख्याः पशवः
कर्तव्याः । तेनाधमेधस्यान्तत एव काले ब्रह्मवर्चसं प्राप्नोति ।

अनूबन्ध्यानन्तरं पश्चन्तराणि विधत्ते—

सोमाय स्वराज्ञे ऽनोवा हावन इवाहा विति द्वंद्विनः

पशूनालभते । अहोरात्राणामभिजित्यै, इति ।

सोमायेत्यनुवाके द्विवचनान्तैः शब्दैरभिहिता द्वंद्विनस्तदालम्भेनाहोरात्राभि-
जयो भवति ।

द्वंद्विभ्य ऊर्ध्वं पश्चन्तराणि विधत्ते—

पशुभिर्वा एष व्यूध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । छगलं

कल्माषं किकिदीविं विदीगयामिति त्वाष्ट्रान्पशूनाल-

भते । पशुभिरेवाऽऽत्मान् समर्धयति, इति ।

अधमेधयाजी बहुपशुमारणात्पशुभिर्वियुक्तो भवति । अतः पशुसमृद्धये
त्वष्टृदेवताकान्पशूनालभेत । त्वष्टा हि रूपनिर्माता पशून्संपादयति । छगल-
श्छागार्भकः । कल्माषः कृष्णबिन्दुमान् । किकिदीविस्तिचिरिः । विदीगयः
श्वेतबकः । एते चैकादश प्रातर्गव्याः पशव आलभ्यन्त इत्यनुवाके समान्नाताः ।

पञ्चन्तराणि विधत्ते—

ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते ।
पिशङ्गस्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते ।
ऋतुभिरेवाऽऽत्मानं समर्धयति, इति ।

अश्वमेधयाजिनश्चिरकालं नियमे वर्तमानस्य तत्तदृतुप्रयुक्तभोगाभावाद्ऋतुभि-
र्वियोगो भवति । तत्परिहाराय पिशङ्ग इत्याद्यनुवाकोक्तानृतुदेवताकान्पशूनाल-
भते । ततस्तुष्टैर्ऋतुभिरात्मानं समृद्धं करोति ।

तेषामुत्सर्गं विधत्ते—

आ वा एष पशुभ्यो वृश्च्यते । योऽश्वमेधेन यजते ।
पर्यामिकृता उत्सृजन्त्यनाब्रस्काय (३), इति ।

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अश्वमेधयाजी बहूपशुमारणात्पशुभ्यो विच्छिद्यते । तत्परिहाराय पर्यामि-
करणानन्तरमुत्सृजेत् । अनाब्रस्कायाविच्छेदायेत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमपपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे गव्यादयः पशवोऽभिहिताः । दशमे महिमाख्यो ग्रहावृच्येते । तावेतौ
विधत्ते—

प्रजापतिरकामयत महानंजादः स्यामिति ।
स एतावदश्वमेधे महिमानविपश्यत् । ताव-

गृहीत । ततो वै स महानन्नादोऽभवत् । यः काम-
येत महानन्नादः स्यामिति । स एतावत्स्वमेधे
महिमानौ गृहीत । महानेवान्नादो भवति, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिरैश्वर्यादिभिर्गुणैर्महान् रोगाभावेन यथेच्छमन्नादश्च स्या-
मिति कामयित्वा तत्साधनं महिमाख्यौ ग्रहौ निश्चित्य तौ गृहीत्वा महानन्नाद-
श्चाभवत् । ततोऽन्योऽपि तौ गृहीत्वा तथा भवति ।

तद्ग्रहणप्रकारश्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“ अन्तरेणाऽऽग्रयणोक्त्यौ प्राकृ-
तः सोममभिषुत्य यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ गृह्णाति राजतेन
पूर्वं सौवर्णेनोत्तरम् ” इति । तयोर्ग्रहयोर्भागं विधत्ते—

यजमानदेवत्यां वै वपा । राजा महिमा ।

यद्वपां महिम्नोभयतः परियजति । यजमा-

नमेव राज्येनोभयतः परिगृह्णाति, इति ।

वपाया यजमानवन्मुख्यत्वात्तदेवत्यत्वम् । महिमाख्ययोर्ग्रहयोर्महत्त्वयोगाद्वा-
जत्वम् । तस्माद्वपामभितः पुरस्तात्पश्चाच्च महिम्ना ग्रहेण यजेत । तेन यजमान-
मेवोभयत इह लोके परलोके च राज्ययुक्तं करोति ।

तमेवं महिमयागं पुनः प्रशंसति—

पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवाः । उप-
रिष्ठात्स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एतेऽश्व एव
मेध्य उभयेऽवर्ह्यन्ते । यद्वपां महिम्नोभ-
यतः परियजति । तानेवोभयान्प्रीणाति
(१), इति ।

परियजति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रकृता स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति, इति पुरस्ता-

त्स्वाहाकारोपरिष्ठात्स्वाहाकाराश्च द्विविधा देवा उक्ताः । ते द्विविधा अत्रापि यागयोग्येऽथे प्राप्यन्ते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—पूर्वानपचित्य वप्यमहिमानौ हुत्वा ” इति । एवं सति वपाया उभयतो महिमयोगेन द्विविधानपि देवा-न्प्रीणयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे महिमानारूयौ ग्रहावुक्तौ । एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृदाहुतयश्चोच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हविषा प्रचर्याऽऽज्यमवदानं कृत्वा स्तेगान्दष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरित्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमाञ्जुहोति दिवाकीर्त्यं पञ्चदशम् ” इति । तत्र शरीरहोमान्विधत्ते—

वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् ।

या देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन व्यर्ध-

येत् । देवताभ्यः समदं दध्यात् । स्तेगान्दष्ट्रा-

भ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं

कृत्वा प्रति संख्यायमाहुतीर्जुहोति । या एव

देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन समर्धयति ।

न देवताभ्यः समदं दधाति (१), इति ।

अयमथो वैश्वदेवः सर्वदेवसाधारणः । “ अथे वै सर्वा देवता अन्वायत्ताः ” इत्युक्तत्वात् । तादृशमर्थं यदि प्रजापतिदेवताकमेव कुर्यात्तदानीमस्मिन्या देवता अपिभागाः संभावितभागार्थास्ताः सर्वा देवता होमरहितत्वात्त्वभागेन वियोजिताः स्युः । तदानीं प्रजापतेरन्यासां देवतानां च परस्परं समदं कलहं संपादयेत् । मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । अतस्तत्परिहारायाऽऽज्यद्रव्यमवदाय विस्मृतिपरिहाराय प्रतिमन्त्रं गणयित्वा स्तेगानित्याद्यनुवाकोक्तमन्त्रैराहुतीर्जुह्यात् ।

ततः संभावितभागा देवतास्तत्तद्भागेन समृद्धाः करोति । तेन च देवतानां परस्परं कलहं न संपादयति । स्तेगान्दष्ट्राभ्यामित्येको मन्त्रः । मण्डूकाञ्जम्भेभिरिति द्वितीयो मन्त्रः । एवं प्रतिमन्त्रं हस्तेन गणयेत् ।

अनुवाकसंख्यां विधत्ते—

चतुर्दशैताननुवाकाञ्जुहोत्यनन्तरित्यै, इति ।

स्तेगानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमीदित्यन्ताश्चतुर्दशानुवाकाः । अयं च होमः सर्वासां देवतानामन्तरायराहित्याय भवति ।

आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते—

प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम् । पञ्च-

दश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।

अर्धमासशः संवत्सर आप्यते, इति ।

पञ्चदशरात्रीणामर्धमासत्वाच्चतुर्विंशत्यर्धमासामां संवत्सरत्वाच्च तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ।

अथ स्विष्टकृदाहुतीर्विधत्ते—

देवासुराः संयन्ता आसन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः
स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेध्यस्य वयमु-
द्धारमुद्धरामहे । अथैतानभिभवामेति ।
ते लोहितमुदहरन्त । ततो देवा अभ-
वन् (२) । पराऽसुराः । यत्स्विष्टकृद्भ्यो
लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूयै । भव-
त्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति ।

देवेष्वसुरेषु च मुद्धार्थमुद्युक्तेषु ते स्विष्टकृतोऽग्नयो देवा इतरदेवान्प्रत्येकमब्रु-
वन् । मागयोग्यस्याश्वस्य संबन्धिनमुद्धारं सर्वदेवसाधारणेभ्यो भागेभ्य उत्कर्षेण
हरणीमं भागमधादुद्धृत्य वयं संपादयामः । अनन्तरमेतानसुरान-

भिभवितुं शक्नुम इति । तथोक्त्वा तेऽग्नयोऽधस्य सकाशाहोहितमुदहरन्त । तता देवा विजयिनोऽभवन् । असुराः पराभूताः । एवमन्योऽपि यजमानः स्विष्टकृद्भ्योऽग्निभ्योऽधस्य लोहितं जुहोति चेत्स होमः शत्रूणामभिभवाय भवति ।

अत्र जुहूं बाधितुं साधनान्तरं विधत्ते—

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो
वै गोमृगः । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव
पशून्तर्दधाति । अथो अत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते ।
न तत्र रुद्रः पशून्भिर्मन्यते (३), इति ।

अथं तूपरं गोमृगमित्युक्तेषु मध्ये यो गोमृगस्तस्य कण्ठप्रदेशो विशसनकाले पृथगवस्थापनीयः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“ प्रजापतयेऽधस्य तूपरस्य गोमृगस्यास्थिलोमेत्वचमसंभिन्दतः सूकरविशसनं विशसतेति संप्रैषवत्कुर्वन्ति । अधस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थं निदधाति शकं गोमृगकण्ठं च ” इति । तेन गोमृगकण्ठेन प्रथमा स्विष्टकृदाहुतिर्होतव्या । गोमृगस्य पशुरूपात्वात्स्विष्टकृदग्नेश्चो-ग्रत्वेन रुद्ररूपात्वादानेन कण्ठहोमेन तस्मान्नुद्रात्सर्वान्पशून्तर्हितान्करोति । अपि च यस्मिन्देश एषा स्विष्टकृदाहुतिर्हूयते तस्मिन्देशे पशून्रुद्रो न हिनस्ति ।

द्वितीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते—

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो
वा एकशफम् । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रा-
देव पशून्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हू-
यते । न तत्र रुद्रः पशून्भिर्मन्यते, इति ।

एकशफमधशरीरम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते—

अयस्मर्येन कमण्डलुना तृतीयाम् । आहुतिं
जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोऽग्निः स्विष्ट-

कृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो
यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभि-
मन्यते (४), इति ।

दधात्यभवन्यते प्रजा अन्तर्दधाति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अयसा लोहेन निर्मितः कमण्डलुरयस्मयः । अयास्यनामकेन महर्षिणा सृष्ट-
त्वात्प्रजा आयास्यः । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृद्धोमाश्चाभिहिताः । द्वादशे तदुभयहोममध्ये-
वेत्यश्वस्तोमीयहोम उच्यते । तमिमं विधत्ते—

अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत् ।

तदश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं

जुहोति । स मेधमेवैनमालभते, इति ।

योऽयमश्व आलब्धस्तस्य संबन्धी मेधः सार उदक्रामत् । स च सारोऽश्व-
स्तोमीयनामकं मन्त्रजातमभवत् । अश्वस्य स्तुतिर्षेषु यदकन्द इत्यादिषु त्रिष्वनु-
वाकेषु श्रूयते तेऽनुवाका अश्वस्तोमास्तेषु श्रूयमाणं मन्त्रजातमश्वस्तोमीयम् ।
तद्धोमेन सारसहितमेवाश्वमालब्धवान्भवति ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यम् । मेधोऽ-

श्वस्तोमीयम् । मेधेनैवास्मिन्मेधं दधाति, इति ।

ब्रव्यमन्त्रयोः सारत्वात्तेनैव सारेण यजमाने सारं संपादयति ।

मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा
बृहती (१) । बार्हताः पशवः । सा पशूनां
मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति, इति ।

यद्यपि यदकन्द इत्याद्यनुवाकेषु, ऋचः पञ्चत्रिंशद्देवा आम्नातास्तथाऽपि
क्रमैरत्यक्रमीदित्यनेन षट्त्रिंशत्संख्या पूरणीया । अत एव सूत्रकार आह—
“क्रमैरत्यक्रमीदित्येतां षट्त्रिंशत्संख्यां” इति । बृहतीच्छन्दसोऽक्षराणां षट्त्रिंशत्सं-
ख्या पशवश्च तेन च्छन्दसा लभ्यत्वाद्बार्हताः । अतः सा संख्या पशूनां मात्रा
प्रमाणम् । ततः षट्त्रिंशन्मन्त्रहोमेन पशून्सर्वान्स्वयोग्येन प्रमाणेन समर्धयति ।
तासामाहुतीनां न्यूनाधिकसंख्यानिराकरणेन पूर्वोक्तां संख्यां प्रशंसति—

ता यज्ज्यंसीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात् । पशून्मा-
त्रया व्यर्धयेत् । षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंश-
दक्षरा बृहती । बार्हताः पशवः । सा पशूनां
मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति (२), इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इमा नुकमित्यादीनां द्विपदामृचां होमं विधत्ते—

अश्वस्तोमीयं* हुत्वा द्विपदा जुहोति । द्विपादौ
पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति, इति ।

द्वौ पादौ यस्या ऋचः सा द्विपदा । तादृशीस्तिष्ठा ऋचो जुहुयात् । ता
ऋचः सूत्रकार उदाजहार— “इमा नुकं भुवना सीषधेमेति द्विपदा अन्ततो
हुत्वा” । एताश्चारण्यकाण्डे समाम्नाताः । पुरुषस्य पादद्वयोपेतत्वाद्द्व्याभ्यामेव
पादाभ्यां स्थैर्येण प्रतिष्ठातुं शक्यत्वाच्चैनं यजमानं तेन होमेन प्रतिष्ठापयति ।

अत्र विचारेण होमयोः पौर्वापर्यं निश्चिनोति—

तदाहुः । अश्वस्तोमीयं पूर्व* होतव्याँश्च द्विप-
दाश्च इति । अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् ।
पुरुषो द्विपदाः । अश्वस्तोमीय* हुत्वा द्विपदा
जुहोति । तस्माद्द्विपाच्चतुष्पादमत्ति । अथो
द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति, इति ।

तत्र होमपौर्वापर्यविषये विचारकाः कस्य होमस्य पूर्वत्वं युक्तमित्येवं विचा-
र्याश्वस्तोमीयस्य पूर्वत्वं निश्चिन्वन्ति । तस्याश्वसंबन्धेनाश्वरूपत्वात्, द्विपदानां च
पुरुषसंबन्धेन तद्रूपत्वादश्वस्तोमीयस्य पूर्वभावित्वे सति चतुष्पादमश्वं भोग्यं मथ-
मतः संपाद्य द्विपात्पुरुषो भुङ्क्ते । द्विपदानां पश्चाद्भावित्वेन द्विपदि पुरुषे चतुष्पदः
पशून्प्रतिष्ठापयति ।

यथाऽश्वस्तोमीयहोमादूर्ध्वं द्विपदाहोमस्तथा तद्धोमादप्यूर्ध्वं शरीरहोमादिशङ्कां
वारयितुं निषेधति—

द्विपदा हुत्वा । नान्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । यद-
न्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायाश्च्यवेत ।
द्विपदा अन्ततो जुहोति प्रतिष्ठित्यै (३), इति ।

बृहत्संहयति स्थापयति पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमा-
ध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

द्विपदाहोमादूर्ध्वं स्वष्टकृद्धोमात्पुरा नान्या काचिदाहुतिर्होतव्या । तस्मादुप-
होमानामन्ते द्विपदाहुतय एव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशोऽश्वस्तोमीयहोमोऽभिहितः । त्रयोदशे तु सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतीत्याद्यनुवाकोक्तास्विष्टिषु संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एवमेतानि सावित्रादीनि संवत्सरं कर्माणि क्रियन्ते ” इति । तादिदं विधत्ते—

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाकामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति, इति ।

पुरा प्रजापतिरश्वमेधसाधनमश्वमसृजत । स च सृष्टोऽश्वो मरणभीत्या प्रजापतेरपाकामत् । तमपक्रान्तमधं यूपवद्भिर्यज्ञक्रतुभिः प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनहेतोर्युपाद्गीतं तमधं यूपवद्भिर्नाऽऽलभत । ततः प्रजापतिर्विचार्य यूपराहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । इष्यत इच्छापूर्वकं लभ्यत आभिरितीष्टिनाम संपन्नम् । तस्माद्दीक्षायाः पूर्वमेकं संवत्सरं निरन्तरमिष्टिभिर्यजते । तेनाश्वमन्विष्य लभते ।

तास्विष्टिषु देवतां प्रशंसति—

मावित्रियो भवन्ति (१) । इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः । तिर्यङ्नोर्ध्वोऽत्येतुमर्हतीति । यत्सावित्रियो भवन्ति । सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति, इति ।

तिस्रोऽपीष्टयः सवितृदेवताकाः । तथा च पूर्वप्रपाठके समान्नातम्—“ सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यंदिने । सवित्र

आसवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे” इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं भूमिस्वरूपः । तत्कथमिति तदेवोपपाद्यते—यः कश्चित्पदार्थो भूम्यां नश्यति पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति यश्च निलयते स्वदेश एव निलीनो भवति । अत एव रथ्यादौ सुरक्षितस्तिष्ठति । तिर्यग्देहो गवादिरूर्ध्वदेहो मनुष्यो वा तत्सर्वं नष्टं विलीनं च पुनरन्विष्य भूम्यामेव लभते । कश्चिदपि तिर्यग्गिमां भूमिमत्येतुं नार्हति कश्चिदप्यूर्ध्वदेहो मनुष्य इमां भूमिमत्येतुं नार्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । तस्माद्भूमिस्वरूप-सवितृदेवताकास्विष्टिषु कृतासु तेन सवित्राऽनुज्ञात एव सन्नेनमश्वं भूम्यामिच्छति प्राप्नोति ।

पूर्वपपाठके विहितसायंधृतिहोममनूद्य प्रशंसति—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं
गन्तोः । यत्सायंधृतीर्जुहोति । अश्वस्य
यत्यै धृत्यै (२), इति ।

योऽयं संवत्सरमात्रं स्वेच्छासंचारार्थमुत्सृष्टोऽश्वः सोऽयं परां परावतमत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः सायंधृतिभिराहुतिभिरश्वः कचिन्नियतो धृतो भवति

इष्टीर्धृतीश्च पुनः प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिर्भिर्यजते । अश्वमेव तद-
न्विच्छति । यत्सायंधृतीर्जुहोति ।
अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं
प्रजाः क्षेम्या भवन्ति, इति ।

याः प्रातरिष्टयस्ताभिरश्वो लभ्यते । याः सायंधृतयस्ताभिरश्वः कचिद्रक्ष-
काणां निवासगृहे नियतो धृतो भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः सायं-
काले गोमहिषादीन्स्वगृहेषु बद्ध्वा प्रजाः क्षेम्याः क्षेमयोग्या न क्तापि गवादयो
गता इत्येवं निश्चिता भवन्ति ।

इष्टिं पुनः प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिर्भिर्यजते । अश्वमेव तदन्वि-

च्छति । तस्मादिवा नष्टेष एति, इति ।

यस्मादश्वान्वेषणार्था इष्टयो दिवा प्रातःकाले क्रियन्ते तस्माल्लोकेऽपि नष्टेषो नष्टस्य गवादेरन्वेष्टा पुरुषो दिवैवान्वेषणार्थं संचरति ।

पुनरपि मिलित्वा प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते सायं धृतीर्जुहोति । अहो-
रात्राभ्यामिवैनमन्विच्छति । अथो अहोरात्रा-
भ्यामेवास्मै योगक्षेमं कल्पयति (३), इति ।

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

कालद्वयेऽनुष्ठानादहोरात्रयोरन्वेषणसाधनत्वम् । अत एवास्मै यजमानायाहो-
रात्राभ्यां योगक्षेमकल्पनम् । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे संवत्सरानुष्ठानमिष्टीनां विहितम् । तास्विष्टिषु गानं चतुर्दशेऽभि-
धीयते । तदेतद्विधत्ते—

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमे-
धेन यजते । ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः ।
श्रिया वा एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मि-
न्तद्धत्तः । यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते ।
वीणाऽस्मै वाद्यते, इति ।

नियमं स्वीकृतवतो राज्ञश्चिरकालं राजोपचाराभावेन श्रीरस्मादपगच्छति ।

ऋतुसमाप्तिपर्यन्तमध्वर्योरेव राजत्वात् । राष्ट्रमप्यस्मादपगच्छति । तदुभयपरिहारार्थं वीणया गातुं कुशलौ द्वौ ब्राह्मणौ गायेताम् । वीणा हि श्रियः स्वरूपम् । तस्मादस्मिन् राज्ञि तौ श्रियमेव संपादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धम् । दरिद्रोऽपि यदा श्रियं प्राप्नोति तदानीमस्य सुखार्थं गायकैर्वीणा वाद्यते ।

अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं क्षत्रियं विधत्ते—

तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् (१) ।

प्रभ्र*शुकाऽस्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे

श्री रमत इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् ।

राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्र*

राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण

चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति, इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणयोरेव गाने श्रीर्भ्रष्टा स्यात् । ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः श्रियं पालयितुं न क्षमते । तस्मादेको ब्राह्मण इतरो राजन्यश्च गायेत् । तत्र ब्राह्मणो ब्रह्ममन्त्रात्मकः । राजन्यः क्षत्र-बलात्मकः । तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन क्षत्रियः शौर्येण चोभयेनापि प्रकारेण च श्रीः स्वीकृता भवति ।

अथ कालविशेषं विधत्ते—

तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं

क्रामेत् (२) । न वै ब्राह्मणे राष्ट्र* रमत इति ।

यदा खलु वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं

जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् । नक्त*

राजन्यः । ब्रह्मणो वै रूपमहः । क्षत्रस्य

रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण

चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति, इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणराजन्यावुभावपि दिवैव यदि गायेतां तदानीं रात्रौ रक्षकाभावाद्वाष्ट्रमस्माद्यजमानाद्भश्येत् । तत्रेयमुपपत्तिः । न हि ब्राह्मणे राष्ट्रं क्रीडते । कुत एतदिति चेदुच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं पालयति सति यदा राजा राष्ट्रं मे भूयादिति कामयते तदानीमेव ब्राह्मणं जित्वा तत्स्वाधीनं करोति । अह्नः प्रथमभाषित्वात्तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यम् । अतो ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य पर्याप्त इति द्वयोः कालयोर्द्वाभ्यां गातव्यम् । तत्रोज्ज्वलत्वादग्निमभवत्वाच्च ब्राह्मणस्य रूपमहः । अन्धकारावृतत्वाच्चोरादिभययुक्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य क्षत्रस्य स्वरूपं रात्रिः । तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रेण बलेन चोभयविधेन कालद्वये राष्ट्रं परिगृहीतं भवति ।

तत्र दिवसे सावित्रीष्टिसंबन्धिनः स्विष्टकृतः पुरा ब्राह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति—

इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो

गायेत् । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य (३) ।

इष्टापूर्तेनैवैनं स समर्थयति, इति ।

इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । हे राजस्त्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभू-हिरण्यादिकं दत्तवानसि । अनेन प्रकारेण वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्ट-वानसि । अनेन प्रकारेण शाकसूपपायसादीन्यन्नानि ब्राह्मणार्थं पक्कवानसि । एतच्च गातव्यस्यार्थस्योपलक्षणम् । ततो ब्राह्मणः स्वीचितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः पद्यैश्च गायेत् । इष्टापूर्तं श्रौतस्मार्ते दैवे पित्र्ये वा ब्राह्मणस्योचिते । अत ईदृश-गानेन यजमानमिष्टापूर्ताभ्यां समृद्धं करोति ।

अथ सायंधृतिषु हूयमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्शयति—

इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमुं संग्राम-

महन्निति राजन्यः । युद्धं वै राजन्यस्य ।

युद्धेनैवैनं स समर्थयति, इति ।

अत्रापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण पृथुभरतभर्गौरथयुधि-

ष्ठिरादिभिः सुकृतकर्मभिः समानस्त्वं शत्रूञ्जितवानसि । अनेन प्रकारेण करि-
तुर्गस्थपदातिसमेतः शरचापतोमरकरवालादिधारिभिः शूरभटैः परिवृतस्त्वं शत्रुभिः
सह युद्धं कृतवानसि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवन्महावीरपुरुषसह-
स्राधिष्ठितममुं संग्रामं प्राप्य काश्मीरं मागधं पौण्ड्रं च राजानं निशितासिमात्र-
सहायस्त्वं हतवानसि । तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्योचितम् । अत एव
तद्विषयैर्गद्यैः पद्यैश्च राजन्यो गायेत् । तथा सत्येनं राजानं युद्धेन समृद्धं करोति ।
एकैकस्य गीतित्रयं विधत्ते—

अकलृप्ता वा एतस्यर्तव इत्याहुः । योऽश्वमे-
धेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो गायति
तिस्रोऽन्यः । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः ।
ऋतूनेवास्मै कल्पयतः, इति ।

अधमेधयाजिनो राजस्तत्तद्वतुचितराजोपचाराभावादृतवोऽकलृप्ताः स्वोचितभोग-
समर्था न भवन्तीत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्समाधानाय द्वयोरैकैकस्तिस्रो गाथा
गायेत् । तथा सति गाथानां षट्संख्यासंपत्त्या षडप्यृतूनस्मै यजमानाय समर्था-
न्कुरुते ।

गायकाभ्यां दानं विधत्ते—

ताभ्यां स॒स्थायाम् । अनो॒युक्ते च
श॒ते च॑ ददाति । श॒तायुः पुरु॑षः श॒ते-
न्द्रि॒यः । आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॒ये प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति, इति ।

गायेतां कामेद्ब्राह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

=====

संस्थायां यथोक्तगानयुक्तसंवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यामनोयुक्ते अनसि
शकटे बद्धे द्वे गावौ शते च पुनरपि गवां शतद्वयं च ताभ्यां ब्राह्मणराजन्याभ्यां
दद्यात् । पुरुषस्य अतसंवत्सरपरिमितायुर्योगाच्छतसंख्याकनाडीसंचारिशतोन्दि-

यवृत्तियोगाच्चानयोर्गोशतसंख्या । यजमान आयुषीन्द्रिये च प्रतितिष्ठति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोगानमुक्तम् । पञ्चदशे त्ववभृथविषया होमविशेषा
उच्यन्ते । तं होमं विधत्ते—

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ताः । तेभ्यो
यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं
मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्य-
भिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । लोकाल्लोकादेव मृत्युम-
वयजते । नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति, इति ।

य एते लोका जनानां निवासस्थानानि तेषु सर्वेष्वपि मृत्यवो मरणहेतवो
व्याध्यादयोऽन्वायत्ता अनुप्रविश्य स्थिताः । तेभ्यो मृत्युभ्य आहुत्यकरणेनाश्व-
मेधयाजिनमेनं तत्तत्स्थाने मृत्युर्विन्देत् । तस्मात्तत्परिहाराय सर्वान्मृत्युहेतूनुद्दिश्य
प्रत्येकं मृत्यवे स्वाहेत्यनुक्रमेणाऽऽहुतीर्जुहुयात् । ताभिराहुतिभिस्तत्स्थानादेव मृत्युं
विनाशयति । तत एनं यजमानं क्वापि स्थाने मृत्युर्न लभते ।

इदानीं मृत्यवे स्वाहेति मन्त्रस्य धीप्सया पूर्वोक्तं बह्वाहुतिपक्षं निराकृत्यै-
काहुतिपक्षं विधत्ते—

यदमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहेति जुह्वत्संच-
क्षीत । बह्वं मृत्युममित्रं कुर्वीत । मृत्यवे
स्वाहेत्येकस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा
अमुष्मिँल्लोके मृत्युः (१) । अशनया

मृत्युरेव । तमेवामृष्मिहोकेऽवयजते, इति ।

यदि प्रतिमृत्युहेतुमुद्दिश्यामुष्मै व्याधिरूपाय मृत्यवे स्वाहाऽमुष्मै दारिद्र्यरूपाय मृत्यवे स्वाहेत्येवं होमं कुर्वाणः पुरुषस्तत्तद्विशेषनामाऽऽचक्षीत तदानीममित्रं शत्रुरूपं बाधकं मृत्युं बहुविधं संपादयेत् । ततो ब्रह्माहुतिपक्षं परित्यज्य मृत्यवे स्वाहेत्येकेनैव मन्त्रेणैकस्मा एव देवाय मृत्युसामान्यरूपिण एकमेवाऽऽहुतिं जुहुयात् । स्वर्गलोके हि मृत्युरेक एव । कोऽसाविति चेदुच्यते । योऽयमशनया मृत्युः क्षुधात्मको मृत्युः स एवैको न तु ज्वरादयस्तत्र सन्ति । अत एकयाऽऽहुत्या स्वर्गलोके तमेवाशनयारूपं मृत्युं विनाशयति ।

आहुत्यन्तरं विधत्ते—

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ।

भ्रूणहत्यामेवावयजते, इति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसंहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा भ्रूणः । तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाऽऽहुत्या दोषं विनाशयति ।

इमामाहुतिमाक्षिपति—

तदह्नुः । यद्भ्रूणहत्याऽपात्र्याऽथ । कस्मा-

द्यज्ञेऽपि क्रियत इति, इति ।

तत्र भ्रूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या भ्रूणहत्या सेयमपात्र्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । कर्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । अथैवं सति कस्मात्कारणादस्मिन्यज्ञमध्येऽपि तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः क्रियते । न त्वयं कर्तुं युक्ता किंत्वधिकारसिद्धये कूष्माण्डादिहोमवत्कर्मादावेवाऽऽहुतिः कर्तव्येति चोद्यम् ।

अत्रोत्तरं दर्शयति—

अमृत्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः ।

भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै

स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति (२) ।

मृत्युमेवाऽऽहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा ।

भ्रूणघ्ने भेषजं करोति, इति ।

अत्र शास्त्रार्थरूपाभिज्ञा एवमाहुः—भ्रूणहत्याया इतरो यः पापविशेष एतामपेक्ष्य स सर्वोऽप्यमृत्युरेव । पापान्तरेणेदृशबाधाभावात् । तस्मादतिबाधकत्वाद्भ्रूणहत्यैव मृत्युरिति तेषां वचनम् । एवं सत्यवभृथाहुतिव्यतिरेकेण तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात्कर्ममध्येऽप्यवभृथे यद्येतामाहुतिं जुहुयात्तदानीमनयाऽऽहुत्या मृत्युदेवतामेव तृप्तां कृत्वा यजमानं च परिपाणं सर्वतः पात्रं कृत्वा भ्रूणघ्ने भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने भेषजं शमनं करोति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति—

एताः ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । भ्रूणह-

त्यायै प्रायश्चित्तिं विदांचकार । यो

हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणः हन्ति ।

सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति, इति ।

उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युर्जलमात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य पुत्र औदन्यवः । तस्य च मुण्डिभ इति नामधेयम् । स चाश्वमेधावभृथमन्तरेण केवलामप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभो वयं त्वेवं मन्यामहे । अस्याश्वमेधयाजिनः प्रजायां पुत्रभृत्यादिरूपायामपि यः कश्चिद्ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं करोति । किमु वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भ्रूणहत्यां नाशयतीति ।

तृतीयामाहुतिं विधत्ते—

जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं

जुहोति । वरुणो वै जुम्बकः । अन्तत एव

वरुणमवयजते, इति ।

जुम्बकशब्दस्य वरुणवाचित्वात्तदीयोत्तमाहुतिर्होमेन कर्मान्ते वरुणमेव विनाशयति । अतो बाधकविनाशेन सर्वोपद्रवपरिहारः ।

होमाधारं विधत्ते—

खलतेर्विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्ध-
न्जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव
वरुणमवयजते (२), इति ।

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धन्जुहोति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

खलतिः केशरहितमस्तकोपेतः । विक्लिधः स्वेदनशीलशरीरो विक्लिन्नदेहो
वा । शुक्लः धित्री । पिङ्गाक्षः पिङ्गलवर्णाक्षियुक्तः । तस्य शिरस्येतामाहुतिं
जुहुयात् । एतत्खलत्यादियुक्तं शरीरं वरुणस्य वारकस्य पापस्य रूपमतस्तदुचि-
तेनैव रूपेण वरुणं पापरूपमवयजते विनाशयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशोऽवभृथहोमविशेषा उक्ताः । षोडश उपाकरणमन्त्रव्याख्यानादयोऽ-
भिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति वेतसशाखयाऽ-
श्वतूपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति ” इति । तस्य मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्धयति ।
यत्प्राजापत्यं करोति । नमो राज्ञे नमो
वरुणायेत्याह । वारुणो वा अश्वः । स्वयै-
वैनं देवतया समर्धयति, इति ।

अथस्याव्योनित्वाद्वरुणस्य चापांपतित्वादयमश्वो वारुणः । यद्येनं प्राजापत्यं कुर्यात्तदा तमश्वं वरुणदेवतया नियोजयेत् । तत्परिहारार्थमुपाकरणकाले वरुणस्य नमस्कारे कृते सति स्वयैव वरुणदेवतया तमश्वं समृद्धं करोति ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

नमोऽश्वाय नमः प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्धयति, इति ।

अथस्य प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन प्राजापत्यत्वादथप्रजापत्योर्नमस्कारे कृते सत्येनमश्वं स्वकीयैव देवतया समृद्धं करोति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

नमोऽधिपतय इत्याह (१) । धर्मो वा अधिपतिः । धर्ममेवावरुन्धे, इति ।

धर्माभिमानी देव एवानुष्ठानस्याधिपतिरिति कृत्वा तन्नमस्कारेण धर्ममेव प्राप्नोति ।

चतुर्थभागं व्याचष्टे—

अधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमित्याह । अधिपतिमेवैनं समानानां करोति, इति ।

हेऽथ त्वमनुष्ठानस्याधिपतिरसि, अतो मामधिपतिं कुरु त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । एतत्पाठेन समानानां मध्ये यजमानमधिपतिं करोति ।

पञ्चमभागं व्याचष्टे—

मां धेहि मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

मामस्मिन्कर्मणि स्थापय मयि चैतत्फलं वा हेऽथ स्थापय । अनेन मन्त्रभागपाठेन कर्मतत्फलसिद्धिरूपामाशिषमेव प्रार्थयते ।

नमो राज्ञ इत्यनुवाकस्य शेषे समान्नातानां त्रयाणां मन्त्राणां विनियोगं दर्शयति—

उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।
आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति ।
हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां
लोकानांभिर्जित्यै (२), इति ।

उपाकृते देवतायै संकल्पिते । नियुक्ते यूपे बद्धे । हुते बह्वौ प्रक्षिप्ते । मन्त्रा-
णामपि स एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ आग्नेय ऐन्द्राग्न आश्विनस्ते विशालयूप आलभ्यन्ते ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्च्यवते । योऽ-
श्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्नमाश्वि-
नम् । तान्पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै, इति ।

अश्वमेधयाजिनो बह्वपराधसंभवाल्लोकत्रयात्प्रच्युतिः स्यात् । तन्निवराणार्थ-
माग्नेयादिपशुत्रयालम्भे सति प्रतिष्ठितिर्भवति ।

आग्नेयं प्रशंसति—

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा
देवताः । देवता एवावरुन्धे, इति ।

ते देवा अग्नौ तनूः संन्यधत्तेत्युक्तत्वादग्निः सर्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्ने-
येन सर्वदेवताः प्राप्नोति ।

ऐन्द्राग्नं प्रशंसति—

ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्रमिन्द्रः । यदैन्द्राग्नो
भवति (३) । ब्रह्मक्षत्रे एवावरुन्धे, इति ।

अग्नेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वादब्राह्मणरूपत्वम् । इन्द्रस्य च क्षत्रियजात्यभिमा-
नित्वात्क्षत्ररूपत्वम् । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधीनं करोति ।

आश्विनं प्रशंसति—

यदाश्विनो भवति । आशिषामवरुद्ध्यै, इति ।

आशिषां प्रार्थनीयानां फलानाम् ।

पशूनां त्रित्वं प्रशंसति—

त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः ।

एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति, इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तेषां पशुपुरोडाशानामग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टिमनुनिर्वपति । समानं तु स्विष्टकृदिदामग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवन्ति ” इति । तत्र सप्तमकाण्डोक्तमेकामिष्टिं विधत्ते—

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविष-
मिष्टिं निर्वपति । दक्षाक्षरा विराट् । अन्नं
विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुद्धे, इति ।

अग्नयेऽहोमुच इत्येतस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवींष्यान्नातानि ।

चतुर्थकाण्डस्यानुवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते—

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानु-
वाक्या भवन्ति सर्वत्वाय (४), इति ।

अधिपतय इत्याहाभिर्जित्या ऐन्द्राग्नौ भवति रुन्ध एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

सर्वत्वमपेक्षितफलपौष्कल्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयाष्टके नवप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोमपश्चिष्टिविशेषाश्चाभिहिताः ।
सप्तदशेश्वरस्य रोगादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्र रोगदोषपरिहाराये-
ष्टित्रयं विधत्ते—

यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम्, इति ।

उपतपत्संतापकरो रोगविशेषः ।

तास्विष्टिष्वाग्नेयं प्रशंसति—

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा देवताः ।

देवताभिरेवैनं भिषज्यति, इति ।

एनमश्वं भिषज्यत्यरोगिणं करोति ।

सौम्यं प्रशंसति—

यत्सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधी-

ना राजा । याभ्य एवैनं विन्दति

(१) । ताभिरेवैनं भिषज्यति, इति ।

याभ्य एवौषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्य एनमश्वं रोगो लभते ।
सोमाधीनत्वादोषधीनां सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति ताभिरेवौषधिभिरेनमश्वमरोगं
करोति ।

सावित्रं प्रशंसति—

यत्सावित्रो भवति । सवितृप्र-

सूत एवैनं भिषज्यति, इति ।

सवित्राऽनुज्ञातत्वाच्चिकित्सा सम्यक्संपद्यते ।

अग्निसोमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति—

एताभिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो हव भवति, इति ।

अग्न्यादिमिश्रिकित्सितोऽथ सर्वथा रोगरहित एव भवति ।

अथाश्वस्य त्वग्दोषनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते—

पौष्णं चरुं निर्वपेत् । यदि श्लोणः स्यात् ।

पूषा वै श्लौण्यस्य भिषक् । स एवैनं भिष-

ज्यति । अश्लोणो हैव भवति (२), इति ।

श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लौण्यस्य त्वग्दोषस्य चिकित्सकः पूषा । अतः पौष्ण-
चरुणा पूषैव चिकित्सां करोति ।

उपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताऽभि-

मन्येत । एतद्देवत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देव-

नया भिषज्यति । अगदो हैव भवति, इति ।

महती देवता रुद्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरा-
दिना पशुः पीड्यते । अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्यत्वाद्गौद्रयागेऽनुष्ठिते सति
स्वकीययैव देवतया चिकित्सितत्वाद्गोरहितो भवति ।

निवासस्थानप्राप्त्यभावे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगास्वरे

यदि नाऽऽगच्छेत् । इयं वा अग्निवैश्वान-

नरः । इयमेवैनमर्चिभ्यां परिरोधमान-

यति । आ हैव सुत्यमहर्गच्छति, इति ।

मृगस्याश्वस्याऽऽस्वरः सुत्येऽहनि निवासस्थानं तत्राऽऽगमनाभावे वैश्वानरेष्टिं
कुर्यात् । इयमेव पृथिवी विश्वमनुष्यहितकार्यमिस्तस्मादियमेवाग्निरूपा सती स्वकी-
याभ्यामर्चिभ्यां परितो रुद्ध्वा निवासस्थानमानयति । ततोऽथः सुत्यमहः प्रत्या-
गच्छत्येव ।

वडवादिध्यानेऽश्वेन कृते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यद्यधीयात् (३) । अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाक-

पालः । सौर्यं पर्यः । वायव्यं आज्यभागः, इति ।

आज्यमेव भागो भजनीयं हविः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । अहंसा वा एष गृहीतः ।

यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहोमुचं

निर्वपति । अहंस एव तेन मुच्यते, इति ।

अयमश्वः प्राधान्याद्यजमानस्वरूपः । तथा सति यस्य यजमानस्याश्वो यज्ञार्थं प्रोक्षितः सज्जध्येति वडवां गर्दभीं वा स्मरेत् । तच्च स्मरणं तुणखाद्यादिप्राप्तावौदासीन्यादिनाऽनुमातव्यम् । तदानीमेषोऽश्वः पाप्मना गृहीतो भवति । तेनाहोमुग्यागेनायमश्वः पापान्मुक्तो भवति ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । रेतसा वा एष

व्युध्यते (४) । यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षि-

तोऽध्येति । सौर्यं रेतः । यत्सौर्यं पर्यो

भवति । रेतसैवैनं स समर्धयति, इति ।

सूर्यस्य रेतःस्वामित्वात्सौर्ययागेन वडवादिध्यानप्रयुक्तेतोवियोगः समा-
हितो भवति ।

तृतीयं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । गर्भे वा एष व्युध्यते ।

यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति ।

वायव्या गर्भाः । यद्वायव्यं आज्यभागो
भवति । गर्भैरेवैनं स समर्धयति, इति ।

वायुपेरितस्य शरीरस्य रेतसो गर्भाशये पतने सति गर्भाभावाद्गर्भा वायव्याः ।
अतो वायव्ययागेन वदवाध्यानप्रयुक्तो गर्भविद्योगो न भविष्यति ।

एतदनुवाकोक्तां प्रायश्चित्तिं निगमयति—

अथो यस्यैषाऽश्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते ।

इष्ट्वा वसीयान्भवति (५), इति ।

विन्दत्यश्वोणो ह्येव भवत्यध्यायदध्यते गर्भैरेवैनं स समर्धयति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

=====

यस्य यजमानस्याश्वमेधयागे यथोक्तनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते स यजमा-
नोऽश्वमेधेनेष्ट्वाऽतिशयेन धनवान्भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशेऽश्वरोगादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अष्टादशे ब्रह्मौदना उच्यन्ते । तत्र
शाखान्तरगतं ब्रह्मौदनेष्ट्योर्विकल्पमनुवदति—

तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्त्संस्थिते
निर्वपेत् । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति, इति ।

तत्राश्वमेधविषये शाखान्तरानुसारिण एवमाहुः । अश्वमेधे संस्थिते समाप्ते
सति स्वगृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनान्वा निर्वपेत् । इष्टिभिर्वाऽऽग्नेयाष्टाकपालरू-
पाभिर्द्वादशभिर्यजेतेति ।

तत्रेष्टिपक्षं दूषयति—

यदिष्टिभिर्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञः
स्यात् । पापीयास्तु स्यात् । आप्तानि
वा एतस्य छन्दांसि । य ईजानः ।
तानि क एतावदाशु पनः प्रयुञ्जीतेति ।
सर्वा वै सःस्थिते । यज्ञे वागाप्यते
(१) । साऽऽप्ता भवति यातयाम्नी ।
कूरीकृतेव हि भवत्यरुणकृता ।
सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुः, इति ।

यद्ययमिष्टिभिर्यजेत तदानीं सफलो यज्ञ एनं यजमानं प्रत्युपनामुक उपनम-
नशीलः स्यात् । यज्ञफलमस्य संपद्यत एव । किंत्वसौ पापतरो भवति । कुत
इति चेत्तदुच्यते । यो यजमान इष्टवानेतस्य छन्दांसि मन्त्रगतान्याप्तान्युपयुक्तानि ।
एवं सति तानि छन्दांसि पुनरप्येतावदाश्वत्यन्तशीघ्रं को नाम प्रयोक्तुमर्हति । न
ह्युपकर्तृणि छन्दांस्यत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि । किंच न केवलं छन्दांस्ये-
वोपयुक्तानि किंतु यज्ञे समाप्ते सति सर्वाऽपि वागाप्यते कृतप्रयोजना वर्तते ।
सा च तथा कृतप्रयोजना सती यातयाम्नी गतसारा भवति । एवं सति पुनः
प्रयुज्यमानाऽरुणकृता पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनःप्रयोगेण बाधिता कूरीकृतेव
हिंसकस्वभावतां नीतैव भवति हि । तस्मात्सा वाङ्मन पुनः प्रयोक्तव्येत्येवं रह-
स्याभिज्ञा आहुः ।

शाखान्तरपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं विधत्ते—

द्वादशैव ब्रह्मोदनान्सःस्थिते निर्वपेत् ।
प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः प्रजापतिः ।
उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापी-
यान्भवति, इति ।

अश्वमेधे समाप्ते सति द्वादश ब्रह्मौदनानेवं निर्वपेन्न त्विष्टिभिर्यजेत् । ब्रह्मौ-
दनविधिश्चाऽऽधानप्रकरणे प्रपञ्चितः । ओदनस्य यज्ञस्य च प्रजापातकायत्वन]
प्रजापतिरूपत्वादेकत्वे सत्यादेनान्विर्वापनेन यजमानं प्रति यज्ञ उपनामुक उपनम-
नशीलो भवति । छन्दसां वाचश्च पूर्वोक्तपुनःप्रयोगदोषाभावादयं यजमानः पाप-
तरो न भवति ।

संख्यां प्रशंसति-—

द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संव-
त्सरः । संवत्सर एवं प्रति तिष्ठति, इति ।

आप्यते संवत्सर एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अष्टादशे ब्रह्मौदना अभिहिताः । एकोनविंशे विभुत्वादिभिर्द्वादशभिर्गुणैरश्व-
मेधः प्रशस्यते । तत्र प्रथमं गुणमाह—

एष वै विभूर्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
विभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

विविधानां श्रेयसां भावयिता विभुः । यस्मिन्देश एतेन यज्ञेन यजन्ते तस्मि-
न्देशे सर्वं गवादिकं विभु विविधश्रेयोभावयितुं भवति ।

द्वितीयं गुणमाह—

एष वै प्रभूर्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
प्रभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

प्रकर्षेण श्रेयोभावयिता प्रभुः । अन्यत्पूर्ववत् ।

तृतीयं गुणमाह—

एष वा ऊर्जस्वान्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्रो-
र्जस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

ऊर्जस्वानन्नवान् ।

चतुर्थमाह—

एष वै पर्यस्वान्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै
तत्र पर्यस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

पर्यस्वान्क्षीरादिरसवान् ।

पञ्चममाह—

एष वै विधृतो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
विधृतं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

विधृतो विशेषेण धृतो नियतफल इत्यर्थः ।

षष्ठमाह—

एष वै व्यावृत्तो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
व्यावृत्तं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

व्यावृत्तः फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ।

सप्तममाह—

एष वै प्रतिष्ठितो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
प्रतिष्ठितं भवति (२) । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

प्रतिष्ठितश्चाश्रत्यरहितः ।

अष्टममाह—

एष वै तेजस्वी नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
तेजस्वि भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

तेजस्वी ख्यातिमान् ।

नवममाह—

एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह
वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

ब्रह्मवर्चसी मन्त्रप्रयुक्ततेजोयुक्तः । ब्राह्मणोऽपि तत्र देशे तथाविध एवाऽऽ-
जायते खलु ।

दशममाह—

एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः ।
आ ह वै तत्र राजन्योऽतिव्याधी
जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

अतिशयेन पापं वेदुं शीलं यस्य सोऽयमतिव्याधी । तस्मिन्देशे क्षत्रियोऽपि
शत्रुमतिशयेन वेदुं समर्थ आजायते खलु ।

एकादशमाह—

एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । दीर्घायुषो ह वै तत्र
मनुष्या भवन्ति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

दीर्घो दीर्घफलयुक्तः ।

द्वादशमाह—

एष वै कल्पतो नाम यज्ञः । कल्पते ह
वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्ते (३), इति ।

पयस्वान्नाम यज्ञः प्रतिष्ठितं भवत्यतिव्याधी जायते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते षट् च ।

एष वै विभूः प्रभूर्ऋजस्वान्पयस्वान्विधृतो व्यावृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मव-
र्चस्यतिव्याधी दीर्घः कलत्रो द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याय
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

कलत्रः सर्वसाधनसंपन्नः । योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः । स च कल्पते संप-
द्यते । एतैर्द्वादशभिर्गुणैर्द्वादशब्रह्मौदनस्तुतिद्वाराऽश्वमेधः प्रशस्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे विभुत्वादिगुणैर्यज्ञस्य प्रशंसाऽभिहिता । विंशेऽश्वस्य संज्ञपन-
प्रकारोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वडवा पुरीषी चाजः पुरो नीयतेऽ-
श्वस्य वेतसशाखायां तार्प्यं कृत्यधीवासं हिरण्यकशिपु चाऽऽस्तीर्य सौवर्णं रुक्म-
मुपरिष्ठात्कृत्वा तस्मिन्ऽश्वतूपरगोमृगाचिघ्नन्ति प्लक्षशाखास्वितरान् ” इति । तत्र
तार्प्यं विधत्ते—

तार्प्येणाश्वं संज्ञपयन्ति । यज्ञो वै

तार्प्यम् । यज्ञेनैवाश्वं समर्धयन्ति, इति ।

तार्प्यमिदं घृताक्तस्य कम्बलस्य नामधेयम् । तेनाश्वं संज्ञपयन्ति मारयन्ति ।
प्रधानसाधनत्वात्तार्प्यस्य यज्ञत्वम् । अतो यज्ञेनैवाश्वं समृद्धं करोति ।

पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते—

यामेन साम्नां प्रस्तोताऽनूपतिष्ठते ।

यमलोकमेवैनं गमयति, इति ।

यमसंबन्धि साम यामं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र प्रस्तोता संज्ञप्य-
मामं पशुमनु समीपे स्थित्वोपस्थानं कुर्यात् । तेनाश्वस्य यमलोकप्राप्तिः ।

चर्मपटं विधत्ते—

तार्प्ये च कृत्यधीवासे चाश्वं संज्ञपयन्ति । एतद्वै

पशुना* रूपम् । रूपेणैव पशुनवरुन्धे, इति ।

ताप्यं प्रथममास्तीर्य तस्मिन्कृत्यधीवासं चर्ममयमाच्छादनपटमास्तीर्य तस्मिन्संज्ञपयेत् । चर्मणः पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात्पशुप्राप्तिः ।

कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितां शय्यां विधत्ते—

हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोऽवरुद्ध्यै (१), इति ।

हिरणस्य तेजस्वित्वात्तेजःप्राप्तिः ।

शय्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते—

रुक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

रुक्मस्य दीप्त्यतिशयात्स्वर्गः प्रकाशितो भवति ।

तदुपर्यधस्थापनं विधत्ते—

अश्वो भवति । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

स्पष्टम् ।

ताप्यादीन्प्रशंसति—

अस्य वै लोकस्य रूपं ताप्यम् । अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपु । आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः । इयमेव लोकं ताप्येणाऽऽप्नोति (२) । अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन । दिव* हिरण्यकशिपुना । आदित्य* रुक्मेण । अश्वेनैव मेध्यैः प्रजापतेः सायुज्य* सलोकतामाप्नोति, इति ।

ताप्यादीनामध्वान्तानामुपर्यधोभावसाम्येन भूलोकादिरूपत्वे सति यजमानस्य तेन तेन ताप्यादिना तत्तद्भूलोकादिप्राप्तिर्भवति । सायुज्यं सहैकत्र वासः सलोकतां समानलोकेस्वामित्वम् ।

ऋत्वनुष्ठानवेदने प्रशंसति—

एतासामेव देवतानां सायुज्यम् ।
सार्धितां समानलोकतामाप्नोति । योऽश्व-
मेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

अवरुद्ध्या आमोत्यष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

सार्धितां समानैश्वर्ययुक्तत्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशेऽश्वस्य संज्ञपनमुक्तम् । एकविंशे तूत्तरवेद्युपवापोऽभिधीयते । तत्राऽऽदौ
तावद्बहुविधनामनिर्वचनेनाश्वः स्तूयते । प्रथमं सवर्येति नाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकंऽस्पर्धन्त ।

तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः । अमुमादित्यमश्वः

श्वेतं भूतं दक्षिणामनयन् । तेऽब्रुवन् । यं

नोऽनैष्ट । स वर्योऽभूदिति । तस्मादश्वः सव-

र्येत्याह्वयन्ति । तस्माद्यज्ञे वरौ दीयते, इति ।

पुरा कदाचिदादित्या गणदेवता अङ्गिरसो महर्षयश्च स्वर्गलोकं निमिच्छीकृत्य
स्पर्धां कृतवन्तः । तदानीं प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति तेऽङ्गिरसः, स्वर्ग-
सिद्धयर्थं तेभ्य आदित्येभ्यः कांचिदक्षिणामनयन् । काऽसौ दक्षिणेति सोच्यते ।
योऽयमादित्यो जगत्प्रकाशयन्नस्माभिर्दृश्यते स एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्वेतोऽश्वोऽ-

भवत् । तमश्वमितरेभ्यः सर्वेभ्यो द्वादशभ्यो दक्षिणात्वेन नीतवन्तः । तानङ्गिरसः
पति त आदित्या अब्रुवन्हेऽङ्गिरसो यूयं यमश्वं नोऽस्मान्प्रत्यनेष्ट नीतवन्तः
सोऽथो वर्यः श्रेष्ठोऽभूदिति । यस्मादादित्यैरथो वर्यनाम्ना व्यवहृतस्तस्माल्लोकेऽपि
सारथिनः समीचीनमश्वमुपलालनार्थं हस्तेन स्पृशन्तो हे सवर्येत्यनेन नाम्ना व्यव-
हरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः सवर्यः । यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोऽभूत्तस्मा-
त्सर्वस्मिन्नपि यज्ञे वरः श्रेष्ठः पदार्थो दक्षिणात्वेन दीयते ।

अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति—

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् ।

तस्मादश्वो नाम, इति ।

प्रजापतिः स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैरालब्धः सन्नथो व्यापकोऽभ-
वत् । यद्यस्मादेवं तस्मादश्वुते व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्याऽश्वनाम संपन्नम् ।

अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति—

यच्छ्वयदरुरासीत् । तस्मादर्वा नाम, इति ।

प्रजापतेरक्षि केनापि रोगेण श्वयदुच्छूनं यदाऽभूत्तदानीमरुर्व्यथाहेतुरासीत् ।
यस्मादुरुस्तस्मादर्वेति नाम ।

वाजिनाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

यत्सद्यो वाजान्तसमजयत् ।

तस्माद्वाजी नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणात्सद्यो जातमात्र एव वाजानन्तानि वेगाद्गत्वा सम्यग्जित-
वान् । तस्माद्वाजिनाम संपन्नम् ।

आदित्यनाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

यदसुराणां लोकानादत्त । तस्मादादित्यो नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणादयमथो युद्धे जयं प्राप्यासुराणां संबन्धिनो लोकान्निवास-
स्थानान्यादत्त स्वीकृतवान् । तस्मादादानादादित्यनाम संपन्नम् ।

एवं नामनिर्वचनैरश्वं प्रशस्यास्मिन्कतावुत्तरवेद्युपवापं विधत्ते—

अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् ।

सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ

चित्यं उत्तरवेदिमुपवपति । योनिमन्तमेवै-

नमायतनवन्तं करोति, इति ।

योऽयमश्वमेधः क्रतुस्तस्याग्निर्योनिः कारणम् । अग्नेः सकाशात्कत्वनुष्ठाननिष्पत्तेः । आयतनमाश्रयश्चाग्निरेव । सति ह्यग्नौ समाप्तिपर्यन्तो ह्यश्वमेधः प्रतितिष्ठति । तस्य चाग्नेः सूर्य एव कारणमायतनं च । अत एव परिधिप्रकरणे पश्चिमदाक्षिणोत्तरपरिधानादूर्ध्वं “ सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु ” इत्येतेन मन्त्रेण सूर्यस्यैव रक्षकत्वमाप्नातम् । “ ततो योनित्वं रक्षाकरणत्वम् । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमा-रोहति ” इति दर्शनादायतनत्वमप्युपपन्नम् । एवमग्न्यादित्ययोः साक्षात्परम्परया च योनित्वं आयतनत्वे च सति यदश्वमेधकृतौ चित्येऽग्नौ चयनारूढेऽग्निक्षेत्रे उत्तरवेदिमुपवपतीष्टकाचयनेनोत्तरवेदिं निष्पादयेत् । यदुपवापादेनमश्वमेधमभियुक्तत्वेन योनिमन्तमायतनवन्तं च करोति ।

वेदनं प्रशंसति—

योनिमानायतनवान्भवति । स एवं वेद, इति ।

अश्वमेधकृतोः साक्षात्परम्परया च योन्यायतनभूतावग्न्यादित्यौ प्रशंसति—

प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदर्का-

श्वमेधौ । प्राणापानावेवावर्तुन्धे, इति ।

अर्चनाहृत्वाद्भिरर्कः । अश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—अर्को वा एव यद्भिरसावादित्योऽश्वमेधः ” इति । यदर्काश्वमेधौ यावग्न्यादित्यावेतौ देवानां सर्वेषां प्राणापानस्थानीयौ । अत एव तदुभयसंबन्धुत्तरवेद्युपवासेन प्राणापानावेव प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्व-

मेधौ । ओजो बलमेवावरुन्धे, इति ।

बलहेतुर्नवमो धातुरोजः । तत्कार्यं बलम् । एतावग्न्यादित्यौ सर्वेषां देवाना-
मोजोबलरूपौ । तस्मादग्न्यादित्यसंबन्ध्युत्तरवेद्युपवापेनौजो बलं च प्राप्नोति ।

उत्तरवेद्युपवापं निगमयति—

अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽ-
ग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्य उत्तर-
वेदिं चिनोति । तावकाश्वमेधौ । अकाश्वमे-
धावेवावरुन्धे । अथो अकाश्वमेधयोरेव
प्रतितिष्ठति (३), इति ।

नामं करोति सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमा-
ध्याय एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

उत्तरवेद्युपवाप एकविंशेऽभिहितः । ऋषभालम्भो द्वाविंशेऽभिधीयते ।
तत्राऽऽदावश्वस्य दीक्षादिताम्रधानयागात्पुरस्तात्संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यङ्गं
विधत्ते—

प्रजापतिं वै देवाः पितरम् । पशुं भुतं मेधायाऽऽ-
लभन्त । तमालम्भोपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह
इति । एकं वा एतद्देवानामहः । यत्संवत्सरः ।

तस्मादश्वः पुरस्तात्संवत्सर आलभ्यते, इति ।

पुरा कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिर्देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः पशुरभूत् । तं पशुं देवा मेधाय यज्ञार्थमालभन्त स्पर्शनेन संकल्पितवन्तः । तं संकल्प्य परेद्युः प्रातर्गृष्टास्मह इति निश्चित्योपावसन्पशुसमीपे स्थितवन्तः । योऽयमस्माकं संवत्सरः काल एतद्देवानामेकमेवाहः । यस्मादेवं देवैः कृतं तस्मादयमधो दीक्षादियागप्रयोगात्पुरस्ताद्देवानामेकदिनरूपेऽस्मदीये संवत्सरे स्पर्शनप्रोक्षणादिना प्रारब्धव्यः ।

अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति—

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः ।

यत्सद्यो मेधोऽभवत् (१) । तस्मादश्वमेधः, इति ।

यद्यस्मात्प्रजापतिरयं पशुरूपाणाऽऽलब्धः सन्नश्वो व्यापकोऽभवत्तस्मादश्वत इति व्युत्पत्त्याऽश्वनामाभवत् । यद्यस्मात्कारणात्सद्य एव तस्मिन्नेवाहन्यश्वो मेधरूपो यज्ञोऽभवत् । तस्मादश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञोऽश्वमेधः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

वेदुकोऽश्वमाशुं भवति । य एवं वेद, इति ।

आशुं शीघ्रगामिनमश्वं वेदुको लब्धा भवति ।

पुनस्प्यश्वं प्रशंसति—

यद्वै तत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मा-

दश्वः । प्रजापतेः पशूनामनुरूपतमः, इति ।

यस्मादश्वः प्रजापतिरालब्धोऽभवत्तस्मादयमश्वः पशूनां मध्ये प्रजापतेरतिशयेनानुकूलः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

आऽस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते । य एवं वेद, इति ।

अस्यानुरूपत्ववेदितुः पुनः प्रतिरूपोऽनुरूप आजायते ।

अश्वमेधस्यैव तद्वेदनं च प्रशंसति ।

सर्वाणि भूतानि संभृत्याऽऽलभते । समेनं

देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति । योऽश्व-
मेधेन यजते (२) । य उ चैनमेवं
वेद, इति ।

यो यष्टा यश्च वेदिता स सर्वोऽप्यश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मक-
त्वात्सर्वाण्यपि भूतान्यश्वरूपेण संभृत्यैकीकृत्याऽऽलम्भं करोति । तेनाऽऽलम्भेन
देवा एनं पुरुषं तेजसे शरीरकान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय श्रुताध्ययनसंपत्त्यै च संभरन्ति
समर्थं कुर्वन्ति ।

पुनरप्यश्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एतद्वै तद्देवा एतां देवताम् । पशुं भूतं मेधा-
याऽऽलभन्त । यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त
देवाः । कामप्रं यज्ञमकुर्वत । तेऽमृतत्वम-
कामयन्त । तेऽमृतत्वमगच्छन्, इति ।

तत्तदा पूर्वास्मिन्काले देवा एतां प्रजापतिदेवतां पशुं भूतमश्वरूपेण निष्पन्नं
यज्ञार्थमालभन्तेति यत्तदेतद्वै वक्ष्यमाणमेवेति मन्तव्यम् । तदेतत्स्पष्टी क्रियते यज्ञ-
मेव यज्ञायाऽऽलभन्त इति तस्यार्थः । एवं सति प्रजापत्यात्मना यज्ञेनाश्वमेधाख्यं
यज्ञं देवा अयजन्त । तं च यज्ञं कामप्रं सर्वेषां कामानां पूरयितारमकुर्वत । ततस्ते
कर्तारोऽमृतत्वं कामयित्वा तदमृतत्वमगच्छन् ।

कृत्वनुष्ठानं प्रशंसति—

योऽश्वमेधेन यजते । देवानामिवायनेनैति
(३) । प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते काम-
प्रेण । अपुनर्मरमेव गच्छति, इति ।

अश्वमेधयाजी देवानामेव योग्येन मार्गेण गच्छति । किञ्च प्रजापतिसं-
बन्धिनैव कामपूरकेण यज्ञेनायं यजते तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव पदं
प्राप्नोति ।

ऋषभं पशुं विधत्ते—

एतस्य वै रूपेण पुरस्तात्प्राजापत्यमृषभं
तूपरं बहुरूपमालभते । सर्वेभ्यः कामेभ्यः ।
सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्य जित्यै, इति ।

सर्वकामसिद्धयर्थं पुरस्तादश्वमेधारम्भ एव सांग्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरं वैशाख्यां
पौर्णमास्यां कंचिदृषममालभेत । कीदृशमेतस्यैव प्रजापतेः स्वरूपेणोपलक्षित-
त्वात्प्राजापत्यम् । तूपरं शृङ्गहीनम् । बहुरूपं नानावर्णम् । सोऽयमृषमालम्भः
सर्वस्य कामस्य प्राप्त्यै सर्वस्य वशीकरणाय च संपद्यते ।

यागवेदने प्रशंसति—

सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति । सर्वं जयाति । योऽश्व-
मेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेदं (४), इति ।

मेधोऽभ्यवद्यजत एति वेदं ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

तेन यागेन वेदनेन च ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

द्वाविंशे प्रथममनुष्ठेय ऋषभोऽभिहितः । एतावता यद्यत्कृतावनुष्ठेयं तत्सर्व-
मुक्तम् । अथ त्रयोविंशेऽश्ववयवेषूपसर्गमभिधीयते । तत्राऽऽदावहोरात्ररूपेण
लोमध्यानं विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेदं ।
अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमल्लोमञ्जुहोति । अहो-

रात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी । यत्सा-
यं प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोम-
होमञ्जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य लोमहोमञ्जुह्वति, इति ।

यः कश्चित्पुमान्यागयोग्यस्याश्वस्य पार्श्वद्वयवर्ति लोमद्वयं वेदोपास्ते निरन्तरं
ध्यायति सोऽयमश्वस्यैकैकस्मिन्नोम्नि हुतवान्भवति । कथं ध्यातव्यमिति तदु-
च्यते—ये अहोरात्रे विद्येते ते एव प्रजापतिरूपस्याश्वस्य लोमनी इति ध्यायेत् ।
एवं ध्यानयुक्तः सायं प्रातश्च यदग्निहोत्रं जुहोति तेनाश्वस्य यावन्ति लोमानि
तावत्य आहुतयः संपद्यन्ते । पुरा कल्पादौ देवा एतदनुकृत्यैतस्य ध्यानसंपाद्यस्य
फलस्यानुकरणं यथा भवति तथाऽश्वस्यैकैकस्मिन्नोम्न्यैकैकामाहुतिं जुह्वति ।
अस्माकं तु तथाविधसामर्थ्याभावाद्देवोपासनेनैव तत्फलसिद्धिरित्यभिप्रायः ।

अवयवान्तरध्यानं विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद । अश्वस्यैव
मेध्यस्य पदे पदे जुहोति । दर्शपूर्णमासौ वा
अश्वस्य मेध्यस्य पदे (१) । यदर्शपूर्ण-
मासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे
जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुह्वति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य याद्विपरिवर्तनं करोति तस्य ध्यानं
विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तनं वेद । अश्व-
स्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । असौ
वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति ।

तद्विवर्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति । अश्वस्यैव
मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । एतदनुकृति
ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तने विव-
र्तने जुह्वति (२), इति ।

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

योऽसावादित्यो दृश्यते स एवाश्वरूपेणाऽऽहवनीयं प्रत्यागच्छति । “ अग्निं
वावाऽऽदित्यः सायं प्राविशति ” इति श्रुत्यन्तरात् । तदेतदादित्यागमनमश्वस्य
विवर्तनमिति ध्यायेत् । अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशभिः प्रजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाऽर्षं प्राणा
अपश्रीरुध्वीं प्रजापतिः प्रेणानुं प्रथमेन प्रजापतिरकामयत महान्वैश्वदेवो वा
अश्वस्य प्रजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीब्राह्मिणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै
विभूस्ताप्येणादित्याः प्रजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी त्रयो-
विंशतिः ।

प्रजापतिरस्मिँल्लोके बहव उत्तरतः अथमेवाव प्रजापतिरकामयत महान्यत्पा-
तारीष्टिभिः प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्वं ह वै तत्र पयस्वद्य उ चैनमेवं वेदं
चत्वार्यशीतिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-

भाष्ये नवमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ९ ॥

=====

अथ तृतीयकाण्डे दशमः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति—“सावित्रश्च स्वर्गकामश्चिन्वीत, पशुबन्धे चीयते चेष्ट्यमाण उपकल्पयते पञ्चाङ्गीतिशतं हिरण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गुलिपरं तावतीः शर्करा वा, अभ्यक्ताश्चस्तनः स्वयमातृणा अपरिमिता लोकपृणाः” इति । तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्डलाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम्—“उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्तम्बमाहत्य मध्येऽग्नेर्निखाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सजूरब्दो यावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वोद्धृत्यावोक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया अभ्यन्तरं नवपरिमण्डला लेखा लिखित्वा” इति । तासु नवसु लेखासु प्रपाठकस्याऽऽद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् । एतस्मिन्प्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदादवान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुङ्क्ते—“नवम्यां बाह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति—संज्ञानं विज्ञानम्” इति । पाठस्तु—

हरिः ॐ ।

संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभिज्ञानत् ।

संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकल्पं

कल्पम् । श्रेयो वसीय आयत्संभूतं भुतम्, इति ।

तत्र संज्ञानादीनि पञ्चदश पदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दिनेष्वह्नां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्पष्टी भविष्यति । तैरे-
तैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां बाह्यरेखायामुपदध्यात् । हे प्रथमेष्टके त्वं संज्ञा-
ननामकं प्रथममहरसि । हे द्वितीयेष्टके त्वं विज्ञाननामकं द्वितीयमहरसि । एवं
सर्वत्र योज्यम् । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्सर्वत्रायं पठनीयः । ततश्चैवं
पाठः संपद्यते संज्ञानं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्ट-
व्यम् । तत्तदहःपरत्वेन निर्वचनानि यथायोग्यमुच्येयानि ।

कल्पः—“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—चित्रः केतुः ”
इति । पाठस्तु—

चित्रः केतुः प्रभानाभान्संभान् । ज्योतिष्मा-
स्तेजस्वानातपस्तपन्नभितपन् । रोचनो रोच-
मानः शोभनः शोभमानः कल्याणः, इति ।

एतस्मिन्द्वितीयेऽवान्तरानुवाके प्रोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः पञ्चदश ये शब्दास्ते
शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन् हन्युदयास्तमयमध्यवर्तिनां मुहूर्तानां नामधेयानि । शेषं
पूर्ववत् ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—दर्शा दृष्टा ”
इति । पाठस्तु—

दर्शा दृष्टा दर्शिता विश्वरूपा सुदर्शना ।
आप्यायमाना प्यायमाना प्यायां सुनृ-
तेरा । आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पुर-
यन्ती पूर्णा पौर्णमासी, इति ।

अस्मिन्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्चदशानां रात्रीणां
नामधेयानि ।

कल्पः—“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—दाता
प्रदाता ” इति । पाठस्तु—

दाता प्रदाताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः (१) ।

आवेशयन्निवेशयन्त्संवेशनः सःशान्तः शान्तः ।

आभवन्प्रभवन्त्संभवन्त्संभूतो भूतः, इति ।

अस्मिन्प्रश्नानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैकरात्रिगतानां पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एता रात्रय एते च मुहूर्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति—प्रस्तुतं विष्टुतम् ” इति । पाठस्तु—

प्रस्तुतं विष्टुतं सःस्तुतं कल्याणं विश्वरू-

पम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धम् ।

अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्, इति ।

एतस्मिन्प्रश्नानुवाके प्रोक्ताः प्रस्तुतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु प्रतिपदाद्यमात्रास्यान्तेषु दिनेष्वह्नां पञ्चदशानां नामधेयानि ।

कल्पः—“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—सविता प्रसविता ” इति । पाठस्तु—

सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ।

ज्वलञ्ज्वलिता तपन्वितपन्त्संतपन् । रोचनो

रोचमानः शुम्भूः शुम्भमानो वामः, इति ।

अस्मिन्प्रश्नानुवाके प्रोक्ताः सवित्रादयः पञ्चदश शब्दाः कृष्णपक्षगत एकैकस्मिन्निहानि पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एतानि कृष्णपक्षगतस्याहानि तन्मुहूर्ताश्च सप्तम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—सुता सुन्वती ” इति । पाठस्तु—

सुता सुन्वती प्रसुता सुयमानाऽभिषुय-

माणा । पीती प्रपा संपा तृप्तिस्तर्पय-

न्ती (२) । कान्ता काम्या कामजाताऽऽ-
युष्मती कामदुघा, इति ।

अस्मिन्सप्तमेऽनुवाके प्रोक्ताः सुतादयः शब्दाः पञ्चदशसंख्याकाः कृष्णप-
क्षगतानां पञ्चदशानां रात्रीणां नामधेयानि ।

कल्पः—“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—
अभिशास्ताऽनुमन्ता ” इति । पाठस्तु—

अभिशास्ताऽनुमन्ताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः ।

आसादयन्निषादयन्त्संसादनः ससंज्ञः

संज्ञः । आभूर्विभूः प्रभूः शंभूर्भुवः, इति ।

एतस्मिन्सप्तमेऽनुवाके प्रोक्ता अभिशास्तेत्यादयः पञ्चदश शब्दा एकैकस्यां
कृष्णपक्षरात्रौ विद्यमानानां पञ्चदशमुहूर्तानां नामधेयानि । कृष्णपक्षरात्रयस्तन्मु-
हूर्ताश्च षष्ठ्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति—पवित्रं पवयिष्यन् ”
इति । पाठस्तु—

पवित्रं पवयिष्यन्पूतो मेध्यः । यशो यशस्वाना-

युरमृतः । जीवो जीविष्यन्त्स्वर्गो लोकः, इति ।

अस्मिन्वमानुवाकेऽभिहिता द्वादश पवित्रादिशब्दाश्चैत्रवैशाखादिमासेषु
वर्तमानानां द्वादशानां शुक्लपक्षाणां नामधेयानि । एते च शुक्लपक्षाः पञ्चम्यां
लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति—सहस्वान्तसहीयान् ”
इति । पाठस्तु—

सहस्वान्तसहीयानोजस्वान्तसहमानः । जय-

न्निजयन्त्सुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रप-

न्नित्रो हरिकेशो मोदः प्रमोदः (३), इति ।

अस्मिन्दशमानुवाकेऽभिहिताः सहस्वानित्यादयो द्वादश शब्दाश्चैत्रवैशाखा-
दिमासेषु कृष्णपक्षाणां नामधेयानि । एते कृष्णपक्षाश्चतुर्थ्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां त्रयोदशमासनान्युपदधाति—अरुणोऽरुणरजाः ”
इति । पाठस्तु—

अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको विश्वजिदभि-
जित् । आर्द्रः पिन्वमानोऽन्नवान्रसवानिरा-
वान् । सर्वौषधः संभरो महस्वान्, इति ।

अस्मिन्नेकादशानुवाकेऽभिहिता अरुणादयस्त्रयोदश शब्दाश्चैत्रादिमासाना-
मधिकमाससहितानां नामधेयानि । एते मासास्तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ सिकता उपदधाति—एजत्का जोवत्काः ” इति । पाठस्तु—

एजत्का जोवत्काः । क्षुल्लकाः शिपिविष्टकाः । सरि-
स्रराः सुशेरवः । अजिरासो गमिष्णवः, इति ।

अस्मिन्द्वादशानुवाकेऽभिहिता एजत्कादयोऽष्टौ शब्दाः सिकताविशेषाणां
नामधेयानि । एताश्च सिकतास्तस्यामेव तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—इदानीं तदानीम् ” इति ।
पाठस्तु—

इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् । आशु-
निमेषः फणो द्रवन्नतिद्रवन् । त्वरस्त्वरमाण
आशुराशीयाञ्जवः, इति ।

अस्मिन्त्रयोदशानुवाकेऽभिहिता इदानीमित्यादयः पञ्चदश शब्दाः पूर्वोक्त-
स्यैकैकमुहूर्तस्यावयवभूतानां पञ्चदशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामधेयानि । एते च क्षुद्र-
मुहूर्ता द्वितीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां षड्यज्ञकतूष्णीणि चर्तुनामान्युपदधाति—अग्नि-
ष्टोम उक्थ्योऽग्निकर्तुः ” इति । पाठस्तु—

अग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रो द्विरात्रस्त्रिरात्रश्चतुरात्रः ।

अग्निर्ऋतुः सूर्य ऋतुश्चन्द्रमा ऋतुः, इति ।

अस्मिंश्चतुर्दशानुवाकेऽभिहिता अग्निष्टोमादयः षट्छब्दाः षण्णां ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । अस्मिन्पञ्चदशानुवाकेऽभिहिता अग्निसूर्यचन्द्रमशब्दास्त्रयः ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । एते ऋतव ऋतवश्च प्रथमलेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपदधाति—प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः ” इति । पाठोऽप्यत्रायमेव—

प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः (४), इति ।

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रजापत्यादयश्चत्वारः शब्दाः संवत्सरनामानि । ते च संवत्सरा नाभ्यामुपधेयाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे नवसु लेखासु नाभ्यां चेष्टकोपधानमुक्तम् । द्वितीये स्वयमातृणोपधानमुच्यते । कल्पः—“ चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षूपदधाति—भूरग्निं च पृथिवीं च मां च ” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

भूरग्निं च पृथिवीं च मां च । त्रींश्च
लोकान्तसंवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद, इति ।

हे स्वयमातृणो, प्रजापतिर्देवस्त्वां प्राच्यां दिशि सादयतु । तथा भूःशब्द-
भिधेयां प्रथमव्याहृत्यभिमानीनीं देवतामग्निं देवं पृथिवीं देवतां मां यजमानं च
लोकत्रयाभिमानीनो देवान्संवत्सराभिमानीनं देवं च सादयतु । यथा पुराऽ-

ङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता त्वं धृता स्थिता । तथैव तया प्रजापतिदेवतयोपहिता
सती ध्रुवा सीद ।

दक्षिणादिदिक्षु स्वयमातृणानामुपधानार्थं त्रीन्मन्त्रानाह—

भुवो वायुं चान्तरिक्षं च मां च । त्रींश्च लोकान्-
त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । स्वरादित्यं च दिवं च
मां च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसं च दिशश्च मां च । त्रींश्च
लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१), इति ।

संवत्सरं च षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये स्वयमातृणोपधानमुक्तम् । तृतीये निष्पन्नायाश्चितेरध्वर्योरुपस्थान-
मुच्यते । कल्पः—“ उपस्थानेनोपतिष्ठते । त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि ”
इति । पाठस्तु—

त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि । त्वमेव

त्वामचैषीः । चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने ।
 एतावाश्चासि भूयाश्चास्यग्ने । यत्ते अग्ने
 न्यूनं यदु तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरस-
 श्विन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु ।
 चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने । एतावाश्चासि
 भूयाश्चास्यग्ने । मा ते अग्ने च येन माऽति
 च येनाऽऽयुरावृक्षि । सर्वेषां ज्योतिषां ज्योति-
 र्यददावुदेति । तपसो जातमनिभृष्टमोजः ।
 तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे
 ज्वल । तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । याव-
 दसाति सूर्यः । यावदुतापि ब्रह्म (१), इति ।

आ वृक्षि नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हे चितिरूपाम्ने त्वमेव त्वां वेत्य त्वदीयं निजस्वरूपं वेत्ति न त्वन्यः
 कश्चित्त्व रहस्यं ज्ञातुं क्षमते । अतस्तव दृष्ट्या योऽसि यादृशसामर्थ्यवानसि
 सोऽसि परमार्थतस्तथाविध एवासि । वयं तु स्वातन्त्र्येण त्वदीयं महिमानमिय-
 त्तया परिच्छेत्तुं न शक्नुमः । किंच त्वमेव त्वामचैषीस्त्वदीयं चयनमपि यथाशास्त्रं
 त्वमेव कृतवानसि न तु वयं शक्नुमः । अतस्त्वमिष्टकाभिश्चितोऽप्यसि तासामि-
 ष्टकानां मन्त्रयुक्तत्वात्सम्यक्चितोऽप्यसि । हेऽग्ने बाह्यदृष्ट्यैतावान्तरथचक्रमात्रपरि-
 मितोऽसि । शास्त्रदृष्ट्या तु भूयानत्यन्ताधिकोऽप्यसि । हेऽग्नेऽस्माभिश्चितस्य ते
 तव स्वरूपे यदङ्गं न्यूनमासीद्यच्चातिरिक्तमासीत्तत्सर्वमादित्या देवा अङ्गिरसो
 महर्षयश्च चिन्वन्तु वैकल्यं परित्यज्य चयनं साङ्गं कुर्वन्तु । ये विश्वे देवास्ते
 चितिमेतां सर्वतः पूरयन्तु । अतो देवैर्महर्षिभिश्च सम्यगनुष्ठितत्वाद्देऽग्ने त्वं चितश्चा-

सीत्यादि पूर्ववत् । हेऽग्ने ते त्वदीयेन चयेन चयनन्यूनत्वेनाऽऽयुर्मदीयं माऽऽवृक्षि ।
छिन्नं मा भूत् । तथाऽतिचयेन चयनाङ्गाधिक्येनाऽऽयुर्माऽऽवृक्षि । सर्वे-
षामपि चन्द्रनक्षत्रादिज्योतिषां मध्येऽधिकं त्वदीयं यज्ज्योतिरस्ति, अदाबुदेत्यदो
ज्योतिरुदयं गच्छति । अतस्त्वदीयमोजः सामर्थ्यं तपसो जातमस्मदनुष्ठितात्तप-
सस्त्वदीयसंतापशक्तेर्वा निष्पन्नम् । अत एवानिमृष्टं केनापि भर्जितुं निराकर्तुम-
शक्यम् । हे इष्टके तदुक्तमग्निसामर्थ्यं ते त्वदीयं ज्योतिस्तेन ज्योतिषा मे मदर्थं
तप विरोधिनः संतापं कुरु । तथा त्वं तेन ज्योतिषा मे मदर्थं ज्वल प्रज्वलिता
भव । तथा तेन ज्योतिषा मे मदर्थं दीदिहि सर्वं प्रकाशय । कियन्तं कालमिति
चेत्तदुच्यते—यावन्तं कालं देवा वर्तन्ते सूर्यो यावदसाति यावन्तं कालमस्ति ।
उतापि च ब्रह्म जगत्कारणमपि यावदस्ति तावत्प्रकाशय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽध्वर्योरुपस्थानमुक्तम् । चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुच्यते । कल्पः—

“ यजमानः संहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि ” इति ।

पाठस्तु—

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदवत्सरोऽसी-
दुवत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।
तस्य ते वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः ।
वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो
मध्यम् । पूर्वपक्षाश्रितयः । अपरपक्षाः पुरीषम्
(१) । अहोरात्राणीष्टकाः । ऋषभोऽसि स्वर्गो
लोकः । यस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह
आवह । वायुर्भूत्वा सर्वा दिश आवाहि । सर्वा

दिशोऽनुविवाहि । सर्वा दिशोऽनुसंवाहि ।

चित्त्या चितिमापृण । अचित्त्या चितिमापृण ।

चिदासि समुद्रयोनिः (२) । इन्दुर्दक्षः श्येन

ऋतावा । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः । महा-

न्तसधस्थे भुव आनिषत्तः । नमस्ते अस्तु मा मा

हिंसीः । एति प्रेति वीति समित्युदिति ।

दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं

मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे

यच्छ । दिवं मे यच्छ । अन्ना प्रसारय । राज्या

समच । राज्या प्रसारय । अहना समच । कामं

प्रसारय । कामं समच (३), इति ।

पुर्विषं समुद्रयोनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं मे यच्छ सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अत्र संवत्सरोऽसीत्यारभ्य मा हिंसीरित्यन्तः संहारमन्त्रः । एति प्रेतीत्या-
रभ्यावशिष्टो विहारमन्त्रः । प्रभवविभवादिषु षष्टिसंवत्सरेष्वकैकस्मिंश्च क्रमेण संव-
त्सरादिशब्दा वर्तन्ते । हेऽग्रे त्वं संवत्सरोऽसि प्रभवरूपोऽसि परिवत्सरोऽसि ।
विभवरूपोऽसि । इदावत्सरोऽसि । शुक्ररूपोऽसि । इदुवत्सरोऽसि । प्रमोदरूपोऽसि ।
इद्वत्सरोऽसि । प्रजापतिरूपोऽसि । पञ्चस्वप्येतेष्वनुगताकारो वत्सरः । एतद्रूपोऽसि ।
एवमङ्गिरःश्रीमुखादिष्वेकादशसु पञ्चकेषु योजयितव्यम् । तस्य ते तादृशस्य
संवत्सरादिरूपस्य तव पुनः पक्ष्याकारेण वर्तमानस्य वसन्तादयः पञ्चर्तवोऽवयवाः ।
मध्यं मध्यशरीरम् । तथा चितिरूपेण वर्तमानस्य तव शुक्रपक्षाः सर्वे चितयः

कृष्णपक्षाः सर्वे पुरीषमाच्छादनार्था मृत्तिका । तेषु द्विविधपक्षेषु यान्यहोरात्राणि तानीष्टकाः । अनेनोक्तरूपेण भावनायामयमाग्निरुपस्थितो भवति । तथा त्वमृ-
षभः श्रेष्ठः स्वर्गलोकहेतुरसि । तादृशस्त्वं प्राच्यां दिशि महीयसे पूज्यसे । ततो दिशः सकाशाच्चोऽस्माकं मह आवह पूजामानय । तथा त्वं वायुरूपो भूत्वा सर्वा दिश आवाहि समन्ताद्वातेन योजय । तथा सर्वा दिशोऽनु सर्वासां दिशा-
मानकूल्येन विवाहि विविधं वायुना योजय । यत्र यावान्वायुरपक्षितस्तत्र ताव-
न्तमेव वायुं संपादय । तथा सर्वा दिशोऽनु संवाहि समोचीनं शैत्यसौरभ्यमान्य-
युक्तं वायुं कुरु । चित्तिज्ञानं तनास्माभिर्धेयं चित्तिः संपादिता तां चित्तिमापृण
सर्वतः पूरय । अचित्तिज्ञानं तेन या चित्तिरस्माभिरनुष्ठिता तामप्यापृण ज्ञानेना-
ज्ञानेन वा यदस्माभिश्चितं तत्समाधेहीत्यर्थः । हेऽग्ने त्वं चिदादिगुणयुक्तोऽसि ।
चिच्चयनयोग्यः । समुद्रयोनिर्वडवारूपेण समुद्रादुत्पन्नः । इन्दुश्चन्द्रवदाह्लाद-
कारो । दक्ष उत्साहयुक्तः । श्येनः पक्ष्याकारः । कृतावा कृतं यज्ञं तानिष्पा-
दकत्वेन तद्वान् । हिरण्यपक्षः सुवर्णमयपक्षोपेतः । शकूनः शक्तिमान् । भुरण्यु-
भरणायः । अत एव बहुगुणयुक्तत्वान्महान्तसधस्थे देवैः सह सहावस्थानयो-
ग्येऽस्मिन्देवयजने ध्रुवः स्थिरः सन्नानिषत्, आगत्योपविष्टस्ते तादृशाय तुभ्यं
नमोऽस्तु मा मा हिंसाः । आ प्र वि समुदित्येते पञ्चोपसर्गास्तेष्विति शब्दाः
पञ्चयोग्याक्रियाप्रदर्शनार्थाः । अत्राऽऽगच्छाभाष्टं प्रापयानिष्टं विलोपयास्माभिः
संयुक्तो भवास्माकमुत्कर्ष कुरु । एवं क्रियान्तराण्यापि यथायोगमुन्नेयानि । ततो
लोकत्रयमवरोह । क्रमेणाऽऽरोहक्रमेण च मदर्थं नियतं कुरु । आरोहावरोहयो-
र्मम स्वातन्त्र्यं दहात्यर्थः । अह्ना दिननिमित्तं प्रसारय सूर्यरूपस्य तव राश्मिं
प्रसृतं कुरु । रात्र्या रात्रिनिमित्तं सम्यक्सौर्यं तेजः संकुचितं कुरु । तथा रात्र्या
प्रसारय रात्रिनिमित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । अह्ना समचाहर्निमित्तं संकु-
चितं कुरु । आग्ने वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वाद्वात्रौ सौर्यं तेजः संकु-
च्यते । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमाग्निरनुसमारोहतीत्युक्तत्वादहन्याग्नेयं तेजः संकु-
च्यते । तदेवमादित्यरूपेणाग्निरूपेण वा कामं स्वेच्छया तेजः प्रसारय स्वेच्छयैव
संकोचय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुक्तम् । पञ्चमे होतुरनुशंसनमुच्यते । कल्पः—
 “जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य संचितोक्थ्येन होताऽनुशंसति—भूर्भुवः
 स्वरित्यनुवाकेन ” इति । पाठस्तु—

भूर्भुवः स्वः । ओजो बलम् । ब्रह्म क्षत्रम् ।
 यशो महत् । सत्यं तपो नाम । रूपम-
 मृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् । मन आयुः ।
 विश्वं यशो महः । समं तपो हरो
 भाः । जातवेदा यदि वा पावकोऽसि ।
 वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोऽसि । इं
 प्रजाभ्यो यजमानाय लोकम् । ऊर्जं पुष्टिं
 ददद्भ्यावभृत्स्व (१), इति ।

भाश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

=====

भूरादयो भा इत्येवमन्ताः पदार्था हेऽग्रे त्वदधीना इति वाक्यशेषः । भूर्भुवः
 स्वरित्येते त्रयो लोकाः । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । बलं शरीरशक्तिः ।
 ब्रह्मक्षत्रे जातिविशेषौ । महद्यशो महती कीर्तिः । सत्यं यथार्थभाषणम् ।
 तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । नामाऽऽचार्योपाध्यायादि । रूपं शरीरगतलावण्यम् ।
 अमृतं देवत्वपदम् । चक्षुःश्रोत्रमनआयुषि प्रसिद्धानि । विश्वं यशः सर्वा कीर्तिः ।
 पूर्वमेतल्लोकविषया धनविद्यादिकीर्तिरुक्ता । इदानीं तु परलोकविषयाऽनुष्ठानकी-
 र्तिरिति विशेषः । महः पूजा । समं सर्वत्र साम्यबुद्धिः । तपः
 संतापशक्तिः । हरः शरीरगता दीप्तिः । भा रश्मिरूपं तेजः । एतत्सर्वं
 त्वदधीनम् । तादृशस्त्वं यदि जातवेदा उत्पन्नजगदभिज्ञः पावकः पाणि-
 नां शोधकोऽसि यदि वा वैश्वानरः सर्वपुरुषहितो वैद्युतो विद्युत्प्रभावोऽग्निरसि

सर्वथाऽपि प्रजाभ्यो यजमानाय च शं सुरवं लोकं स्वर्गमूर्जं क्षीरादिरसं पुष्टिं
धनादिसमृद्धिं ददत्प्रयच्छन्नभ्याववृत्स्वाऽऽभिमुख्येनाऽऽवृत्तो भव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे होतुरनुशंसनमुक्तम् । षष्ठे बहूनामाहुतीनां शतरुद्रीयादिमन्त्रसाध्यानां
संस्त्रावेणाऽऽज्येन मुखशोधनमुच्यते । कल्पः—“ तासां संस्त्रावेण यजमानो
मुखं विमृष्टे—राज्ञी विराज्ञीत्यनुवाकेन ” इति । पाठस्तु—

राज्ञीं विराज्ञीं । सम्राज्ञीं स्वराज्ञीं । अर्चिः
शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो
बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः ।
ते मा सर्वे यशसा संसृजन्तु (२), इति ।

राज्ञीन्द्रो मा सप्त ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

राज्ञ्यादयो देवताविशेषाः । राज्ञी राजमाना । विराज्ञी विविधं राजमाना ।
सम्राज्ञी सम्यग्राजमाना । स्वराज्ञी, आभरणप्रदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राज-
माना । अर्चिर्ज्वालाभिमानिनी । शोची रश्म्यभिमानिनी तपः संतापशक्तिः ।
हरः पापहरणशक्तिः । भाः पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते
सर्वे भुवनस्य गोपा रक्षकाः सन्तः स्वकीयेन यशसा मां संसृजन्तुं तत्संबन्धि-
सामर्थ्यं ममास्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तम् । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः—“ अथैकविंशति-
माहुतीर्जुहोति—असवे स्वाहा वसवे स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा । विभुवे स्वाहा
विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाऽधिपतये
स्वाहा । दिवांपतये स्वाहाऽहस्पत्याय
स्वाहा । चाक्षुष्मत्याय स्वाहा । ज्योतिष्मत्याय
स्वाहा । राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा ।
सम्राज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे स्वाहा । शूषाय स्वाहा
सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे
स्वाहा । संसर्पाय स्वाहा कल्याणाय
स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा (१), इति ।

कल्याणाय स्वाहैकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

असुवसुप्रभृतयश्चित्यस्याग्नेर्मूर्तिविशेषाः । असुः प्राणस्तद्रूपायाग्नये, स्वाहुत-
मिदमस्तु । वसुर्जगन्निवासहेतुः । विभूर्वैभवहेतुः । विवस्वान्विशेषेण निवासहेतुः ।
अभिभूः शत्रूणामभिभविता । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । दिवांपतिर्द्युलोक-
पालकः । अहंस्पत्यः पापात्पालयिता । चाक्षुष्मत्यश्चक्षुष्मतां स्वामी । ज्योति-
ष्मत्यो ज्योतिष्मतां नक्षत्रादीनां स्वामी । राज्ञ इत्यादिशब्दाश्चत्वारः पूर्ववत् ।
शूषो बलम् । सूर्यश्चन्द्रमाश्चोभौ प्रसिद्धौ । ज्योतिः प्रकाशः । संसर्पः

सम्यक्प्रापणीयः पदार्थः । कल्याणं मङ्गलम् । अर्जुनः श्वेतवर्णः । एतेभ्यो
मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमाऽनुवाकः ।

सप्तमे होमा उक्ताः । अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिधीयते । कल्पः—“ औदुम्बरेण
पात्रेण यूष्णो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति—विपश्चिते पवमानायेति ग्रहणसादनौ ” इति ।
पाठस्तु—

विपश्चिते पवमानाय गायत । मही न
धाराऽत्यन्धो अर्षति । अहिर्ह जीर्णामतिसर्पति
त्वचम् । अत्यो न क्रीडन्नसरद्वृषा हरिः ।
उपयामगृहीतोऽसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा, इति ।

हे ऋत्विग्यजमाना विपश्चितेऽभिज्ञाय पवमानाय शोधकाय मृत्यवे गायत स्तौत्रे-
गानि कुरुत । अयं मृत्युदेवो मही न धारा महती वृष्टिधारेवान्धोऽन्धमत्यर्षत्यति-
शयेन प्राप्नोति । यथा वृष्टिधारयाऽन्धं समृद्धं भवति, एवमस्यानुग्रहेणाप्यन्धसमृ-
द्धिर्भवति । अस्य देवस्य विनाशाभावे दृष्टान्तः । अहिर्ह सर्प इव जीर्णां त्वचमति-
सर्पति । यथा सर्पो जीर्णां त्वचमतिमुच्य स्वयं जीवन्नेव परतः सर्पति न तु त्वचा सह
म्रियत एवमयं मृत्युदेवोऽपि न म्रियत इत्यर्थः । किंचात्यो न व्याप्त इव क्रीडन्नयं
मृत्युवृषा कामाभिवर्षको हरिः पापहर्ता च भूत्वाऽसरत्सर्वत्र प्रवृत्तः । हे पशुरस
त्वमुपयामगृहीतोऽसि पृथिवीकार्येणौदुम्बरपात्रेणोपयामाख्येन गृहीतोऽसि । तादृशं
त्वां मृत्यवे जुष्टं प्रियं गृह्णामि । अनेन मन्त्रेण ग्रहणम् । एष वेदिप्रदेशस्ते योनिः
स्थानमतो मृत्यवे मृत्युप्रीत्यर्थं त्वामत्र सादयामि ।

कल्पः—“अथ जुहोत्यपमृत्युमपक्षुधम्” इति । पाठस्तु—

अपमृत्युमपक्षुधम् । अपेतः शपथं जाहि । अधो नो
अन्न आवह । रायस्पोषः सहस्रिणम् (१) ।
ये ते सहस्रमयुतं पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे ।
तान्यज्ञस्य मायया । सर्वानवयजामहे, इति ।

हेऽग्ने मृत्युं मरणमपजहि । क्षुधं क्षुद्राधामपजहि । इतोऽस्मात्सकांशाच्छपथं
परकीयं शापमपजहि विनाशय । अथ तद्विनाशानन्तरं नोऽस्माकं सहस्रिणं
सहस्रसंख्यायुक्तं रायस्पोषं धनपुष्टिमावह संपादय । हे मृत्यो मर्त्याय हन्तवे
मनुष्यं हन्तुं ते तव ये सहस्रमयुतं च पाशाः सन्ति तान्यज्ञस्य मायया । यज्ञो वै
विष्णुरिति श्रुतेः । परमेश्वरस्य मायया शक्त्याऽवयजामहे विनाशयामः ।

कल्पः—“तस्येडामनु भक्षो भक्षयति । भक्षोऽस्यमृतभक्षः” इति । तस्य
पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च भक्षयेत् । पाठस्तु—

भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपति-

स्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः ।

उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि, इति ।

हे ग्रह त्वममृतभक्षोऽतद्वत्पित्या भक्षणार्हो मम भक्षोऽसि । तस्य ते तादृ-
शस्य तदांशमुपहृतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव मृत्युपीतस्य मृत्युदेवेन
प्रथमं पीतस्य, अमृतवतोऽमृतसमानेन स्वादुत्वेनोपेतस्य, स्वगाकृतस्य स्वाधीन-
त्वेन संपादितस्य मधुमतो मधु-युक्तस्य । उपहृतस्यानुज्ञातस्य ।

कल्पः—“भक्षयित्वा प्राणनिवहानात्मन्प्रतिष्ठापयते मन्द्राऽभिभूतिरित्यनुवा-
कशेषेण” इति । पाठस्तु—

मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि

(२) । अन्धो जागृविः प्राण । असावेहि ।

बधिर आकन्दयितरपान । असावेहि । अह-

स्तोस्त्वा चक्षुः । असावेहि । अपादाशो
मनः । असावेहि । कवे विप्रचिक्षे श्रोत्र ।
असावेहि (३) । सुहस्तः सुवासाः । ह्यपो
नामास्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाऽहं तथा वेद ।
असावेहि । अग्निमे वाचि श्रितः । वाग्घृ-
दये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्म-
णि । वायुमे प्राणे श्रितः (४) । प्राणो
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर्हृदये ।
हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
चन्द्रमा मे मनसि श्रितः (५) । मनो
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रं
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । आपो मे रेतसि श्रिताः (६) ।
रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता । शरी-
रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः
(७) । लोमानि हृदये । हृदयं मयि ।
अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले

श्रितः । बलं हृदये । हृदयं मयि । अह-
 ममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि
 श्रितः (८) । मूर्धा हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो मे
 मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा मं
 आत्मनि श्रितः । आत्मा हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म
 आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुन-
 राकूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिर्निर्वावृ-
 धानः । अन्तस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपाः (९), इति ।

सहस्रिणमिहि श्रोत्रासावेहि प्राणे श्रितो मनसि श्रितो रेतसि श्रिता लोमसु
 श्रिता मूर्ध्नि श्रित आत्मनि श्रितोऽष्टौ च ।

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्योषधिवनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य
 ईशान आत्मा पुनर्मे त्रयोदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्यायेऽ-
 ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

येयं वागस्माभिर्वक्ष्यमाणा मन्त्ररूपा सेयं मन्द्रा हर्षहेतुः, अभिभूतिर्विरो-
 धिनामभिभवहेतुः, यज्ञानां केतुर्ज्ञानहेतुः । हे वाग्देवि, असौ पूर्वोक्तमन्द्रादि-
 गुणवती भूत्वैहि समागच्छ । योऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावर्ती दर्शनशक्त्यभा-
 वादन्वः, उच्छ्वासाक्रियायामपमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो

भूत्वा समागच्छ । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावाद्बधिरः ।
उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वादाक्रन्दयिता । हेऽपानवायो तादृशः
संज्ञागच्छ । यदिदं चक्षुरिन्द्रियं तदहस्तोः । आदानशक्तिराहित्यादहस्तम् । हे
चक्षुरिन्द्रिय तादृशं त्वामाह्वयामि तथाविधः सचेहि । यदिदं मनोऽस्ति तदपा-
दाशो गमनशक्त्यभावात्पादरहितं सर्वगोचरत्वाद्व्यापकम् । हे मनस्तथाविधं भूत्वा
समागच्छ । श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवेदनसन्धावात्कविरूपं, तच्च शब्दान्विविच्य प्रक-
र्षेण चेतयत इति विप्रचिन्तिः । तादृश हे श्रोत्र तथाविधं भूत्वा समागच्छ ।
योऽयं सर्वेन्द्रियस्वामी जीवात्मा सोऽयं हस्तस्वामित्वात्सुहस्तः, सुष्ठु देहे वसना-
त्सुवासाः, मर्त्येषु मरणयुक्तेषु देहेष्वमृतो मरणरहितः सन्वर्तते । तादृश जीव त्वं
शूषो नामासि सर्वव्यापारसमर्थत्वात्प्रबल इत्येतादृशनामधार्यसि । तादृशं त्वामहं
तथैव जानामि । त्वं तादृशो भूत्वाऽस्मिन्नेव शरीरे समागच्छ । वागिन्द्रियस्या-
ग्निरभिमानिदेवता । अत एव शास्त्रान्ते श्रूयते—“ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश-
द्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ” इत्यादि । सोऽग्निर्मम वागिन्द्रिये श्रितो
भवतु । सा च वाङ्मदीये हृदयेऽन्तःकरणे श्रिता भवतु । तच्च हृदयं मय्यहं क-
र्तारि जीवात्मानि श्रितं भवतु । अहं चामृते विनाशरहिते जगत्कारणे मायाविद्या-
शक्त्यव्याकृतादिशब्दैर्वेदेषु श्रूयमाणे प्रधाने श्रितो भवानि । तच्चामृतमव्याकृतं
ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतिप्रतिपाद्ये वस्तुनि श्रितं भवतु । एवं वायुर्मे
प्राणे श्रित इत्यादिपर्याया व्याख्येयाः । अन्तिमे पर्याये प्रथम आत्मशब्दो
ब्रह्माण्डरूपविराड्देहवर्तिनमिन्द्रवाय्वादिदेवतासमूहमाचष्टे । द्वितीय आत्मशब्दोऽ-
नुष्ठातृदेहवर्तिनं वाक्प्राणादिसंघातमाचष्टे । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् । योऽयं मृत्यु-
ग्रहर्भात्या पलायितुमुद्युक्तो मदीय आत्मा देहः स पुनरागच्छतु । आयुरपि पुन-
रागच्छतु । प्राणोऽपि पुनरागच्छतु । आकूतं मनसः संकल्पः सोऽपि पुनराग-
च्छतु । योऽयं वैश्वानरो जाठराग्निः सोऽयमपि रश्मिभिर्वर्धमानोऽमृतस्यान्नस्य
गोपा रक्षकः सन्मदीयशरीरस्यान्तस्तिष्ठतु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिहितः । एतावता सावित्राग्निचयनाङ्गमन्त्रप्रतिपादका अनुवाकाः समाप्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रास्मिन्नुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निविद्याऽभिधीयते । आदौ तावन्मृत्युग्रहशेषत्वे मन्त्रद्वयं विधानुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्देवान्सृजत । ते पाप्मना संदिता
अजायन्त । तान्व्यद्यत् । यव्यद्यत् । तस्माद्वि-
द्यत् । तमवृश्चत् । यदवृश्चत् । तस्माद्वृष्टिः ।
तस्माद्यत्रैते देवतै अभिप्राप्नुतः । वि च हैवा-
स्य तत्र पाप्मानं द्यतः (१) । वृश्च-
तश्च, इति ।

प्रजापतिसृष्टा ये देवास्ते पाप्मना संदिताः संयुक्ता एवोत्पन्नाः । स प्रजाप-
तिस्तान्देवान्पाप्मनः सकाशाद्व्यद्यद्वियोजितवान् । अत एव व्यद्यदिति व्युत्पत्त्या
तस्या देवताया विद्युन्नाम संपन्नम् । तं च पाप्मानमवृश्चच्छिन्नवान् । अवृश्चदि-
त्यनयैव व्युत्पत्त्या वृष्टिनाम संपन्नम् । यस्मादेवं तस्माद्यत्र कर्मण्येते विद्युद्वृष्टि-
देवते आभिमुख्येन प्राप्नुतस्तत्रास्य यजमानस्य पापं वियोजयतो विच्छिन्नं च
कुरुतः ।

विधित्सितयोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति—

सैषा मीमांसाऽग्निहोत्र एव संपन्ना । अथो

आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति, इति ।

येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया मीमांसा सेयमग्निहोत्र एव संप्रान्ता न त्वन्यत्रे-
त्येकं मतम् । एतदेवाऽऽश्रित्य बोधायनादयो वर्तन्ते । अपि चान्ये केचिदेव-
माहुः । सर्वेष्वपि यज्ञक्रतुषु मन्त्रद्वयमनुष्ठेयमिति । तदिदं मतमाश्रित्याऽऽपस्तम्बा-
दयो वर्तन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण तदाह—

होष्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्यं मे

पाप्मानमिति । अथ हुत्वोपस्पृशेत् । वृष्टि-
रसि वृश्च मे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो
वेष्टा वा । वि च हैवास्यैते देवते पाप्मानं
द्यतः (२) । वृश्चतश्च, इति ।

हे देवते त्वं विद्युद्वियोगहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं विद्य वियोजय । तथा
हे देवते वृष्टिश्छेदनहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं वृश्च च्छिन्धि । एतयोर्मन्त्रयो-
र्मृत्युग्रहे होष्यन्नित्यादिविधिः सर्वप्रज्ञविषयो यक्ष्यमाण इत्यादिविधिः । वि च
हेत्यादि पूर्ववत् ।

तदेवं सावित्राग्निविषयं चयनं परिसमाप्य तद्विषयां विद्यां वक्तुमाख्यायि-
कामाह—

अत्यहो हाऽऽरुणिः । ब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रोच्य
प्रजिघाय । परेहि । पृक्षं दय्यांपातिं पृच्छ । वेत्थ
सावित्रा ३ न वेत्था ३ इति । तमागत्य पप्रच्छ ।
आचार्यो मा प्राहैषीन् । वेत्थ सावित्रा ३ न
वेत्था ३ इति । स होवाच वेदेति (३), इति ।

अंहः पाप्मानमतिक्रम्य वर्तत इत्यत्यंहः । एतन्नामको मुनिररुणस्य पुत्रः ।
स च स्वशिष्याय कस्मैचिद्ब्रह्मचारिणे प्रष्टव्यानर्थानुक्त्वा तं ब्रह्मचारिणमन्यस्य
मुनेः समीपे प्रेषयामास । सो ब्रह्मचारिन्, द्यांपातनामकस्य मुनेः पुत्रं दय्यांपातिं
पृक्षनामकं मुनिं गत्वा सावित्राग्निं वेत्थ न वेत्थेत्येवं प्रश्नं कुर्विति । स च ब्रह्म-
चारी तं पृक्षं गत्वा स्वकीयस्याऽऽचार्यस्याऽऽज्ञां कथयित्वा तथैव सावित्रं
जानासि न वेत्थेत्येवं पप्रच्छ । स च पृक्षो वेदेत्युत्तरमुक्तवान् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रश्नानां पृक्षस्योत्तराणां च परम्परां दर्शयति—

स कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । परोरजसीति ।
कस्तद्यत्परोरजा इति । एष बाव स परो-

रजा इति होवाच । य एष तपति । एषोऽर्वा-
ग्रजा इति । स कस्मिन्त्वेव इति । सत्य
इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति (४) ।
कस्मिन्नु तप इति । बल इति । किं तद्वल-
मिति । प्राण इति । मा स्म प्राणमतिपृ-
च्छ इति माऽऽचार्योऽब्रवीदिति होवाच
ब्रह्मचारी, इति ।

हे मुने यदि सावित्रमग्निं वेत्सि तर्हि सोऽग्निः कस्मिन्नाश्रये प्रतिष्ठित इति
ब्रह्मचारिणः प्रश्नः । रजसा रजोगुणयुक्ताज्जन्ममरणप्रवाहरूपपातसंसारान्तर-
स्ताद्यो वर्तते सोऽयं परोरजास्तस्मिन्त्यं सावित्रोऽग्निः प्रतिष्ठित इति प्रश्नस्यो-
त्तरं यच्चयोक्तं तद्विस्पष्टं वक्तव्यम् । कोऽयं परोरजा इति प्रश्नः । य एष
मण्डलात्मा दृश्यते स एष एव परोरजा इत्युत्तरम् । मांसचक्षुषा दृश्यमान एष
मण्डलात्मा संसारमध्यवर्तित्वादर्वाग्रजा एव न तु परोरजा इत्यतो नैत-
द्युक्तमुत्तरम् । किं तु, एष सोऽग्निः कस्मिन्संसारानीत आश्रये प्रतिष्ठितः स
वक्तव्य इति प्रश्नः । यत्सत्यं पारमार्थिकं वस्तु तस्मिन्प्रतिष्ठित इत्युत्तरम् । तच्च
सत्यं वस्तु किमिति प्रश्नः । केन साधनेन लभ्यत इत्यभिप्रायः । तपसा लभ्यत
इत्यभिप्रेत्य तप एव सत्यमित्युत्तरमुक्तम् । तच्च साधनरूपं तपः कस्मिन्प्रतिष्ठा-
तमिति प्रश्नः । सति शरीरबले तपसोऽनुष्ठानं शक्यत्वाद्बले तपः प्रतिष्ठितमित्यु-
त्तरम् । बलकारणवस्तुनो विवक्षितत्वात्किं तद्वलमिति प्रश्नः । प्राणस्य बलका-
रणत्वमभिप्रेत्य प्राणो बलमित्युत्तरमुक्तम् । अनया प्रश्नोत्तरपरम्परया सावित्रस्याग्नेः
प्रतिष्ठारूपं यत्सत्यं वस्तु तत्प्राणदेवतारूपेण शरीरे प्रतिष्ठितम् । तत्तथैव ध्यातव्य-
मिति निर्णयः संपन्नः । प्राणादूर्ध्वं वस्त्वन्तरप्रश्नो न कर्तव्य इत्येतादृशीमाचा-
र्याज्ञां ब्रह्मचार्युक्तवान् ।

अथ प्रसङ्गात्सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्वकं संवादं निषेधति—

स होवाच प्लक्षो दय्यांपातिः । यद्वै ब्रह्मचा-

रिन्प्राणमत्यप्रक्षयः । मूर्धा ते व्यपतिष्यत् ।

अहमुत आचार्याच्छ्रेयान्भविष्यामि । यो
मां सावित्रे समवादिष्टेति (५) । तस्मा-
त्सावित्रे न संवदेत, इति ।

स पृक्षो ब्रह्मचारिणं प्रत्येवमुक्तवान् । हे ब्रह्मचारिस्त्वदीयेनाऽऽचार्येण तुभ्य-
मत्यन्तं हितमेवोक्तम् । यदि त्वं प्राणदेवतां सर्वोत्तमामतिक्रभ्य तदाश्रयत्वेनान्यां
देवतां पृच्छेत्त(स्त)दा तव मूर्धा विपतेत् । अतो नास्त्येव प्राणादुत्तमा देवता । किंच
यस्त्वदीय आचार्यो मां प्रति सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्येण संवादं कृतवान् ।
तस्मात्तव संबन्धिन आचार्यादहमेवातिशयेन प्रशस्तो भविष्यामि । यस्मादस्मि-
न्नुपाख्याने प्लक्ष एवमुवाच तस्माद्रहस्ये सावित्रविज्ञाने कश्चिदपि मात्सर्येण
संवादं न कुर्यात् । किं त्वाचार्योपादिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत् । अयं न्यायः सर्व-
ेष्वप्युपदेशगम्येषु रहस्येषु समानः ।

विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादनियेधमेव प्रशंसति—

स यो ह वै सावित्रं विदुषां सावित्रे संवदेते ।
सहास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु ह वा अस्मा
असौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो
मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै
बलं प्राणं मन्यते, इति ।

स यो ह वै यः कोऽपि विद्यागर्वपराधीनः पुमान्सावित्रमग्निं विदुषा ध्यानेन
साक्षात्कृतवता पुरुषेण सह तस्मिन्सावित्राग्निविषये मात्सर्येण संवादं करोति स
खल्वस्मिन्विदुषि स्वकीयां श्रियं प्रक्षिपति । तदेव स्पष्टी क्रियते—असौ मात्सर्य-
ग्रस्तः पुमांस्तपन्सावित्रध्यानादिरूपं तपः कुर्वञ्छ्रियं तपःफलरूपामस्मै विदुषेऽनुम-
न्यत एव मदीया श्रीस्तव गच्छेदिति फलमङ्गी करोत्येव । सा च श्रीस्तदीयं
तपोऽप्यस्मै विदुषेऽनुमन्यते । तच्च तपस्तदीयं बलमस्मै विदुषेऽनुमन्यते । तच्च
बलं तदीयं प्राणं देवतारूपम् । मात्सर्यग्रस्तः सर्वस्मादेतस्माद्भ्रश्येत् । विद्वांस्तु
सर्वैरप्येतैरभिवर्धते । तस्माद्विदुषा सह न संवदेत ।

अथ संज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्योऽर्थः प्रतिपादितः स सर्वोऽपि सावि-

त्राभिदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यभिप्रेत्य शुक्लपक्षस्याहोरात्रनामप्रतिपादकयोः
प्रथमतृतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

स यदाह । संज्ञानं विज्ञानं दर्शाह—

ष्टेति । एष एव तत् (६), इति ।

स मन्त्रभागः संज्ञानं दर्शयित्वाभ्यामनुवाकाभ्यां यद्वस्तु ब्रूते तद्वस्तु ध्यातव्यम् ।
एष सावित्रोऽग्निरेव ।

कृष्णपक्षस्याहोरात्रयोः प्रतिपादकयोः पञ्चमसप्तमानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता

सुन्वतीति । एष एव तत्, इति ।

उक्तानुवाकचतुष्टयतात्पर्यं निगमयति—

एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः, इति ।

प्रथमपञ्चमयोरुक्तानि यानि शुक्लकृष्णपक्षगतान्यहानि तानि सर्वाण्येष
सावित्रोऽग्निरेव । तृतीयसप्तमयोरुक्ताः शुक्लकृष्णपक्षगता रात्रयो याः सन्ति ताः
सर्वा एष सावित्राग्निरेव ।

चित्र इत्यस्मिन् द्वितीयानुवाके प्रोक्ताः शुक्लपक्षाहर्गता ये मुहूर्ता दातेत्यस्मिन्-
श्चतुर्थानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता ये मुहूर्ता सवितेत्यस्मिन् षष्ठानुवाके प्रोक्ताः
कृष्णपक्षाहर्गता ये मुहूर्ता अभिशास्तेत्यस्मिन् अष्टमानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता ये
मुहूर्तास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निस्वरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता

सविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति ।

एष एव तत् । एष ह्येव तेऽह्नौ मुहूर्ताः ।

एष रात्रेः (७), इति ।

पवित्रमित्यस्मिन् अष्टमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश शुक्लपक्षाः सहस्वानित्यस्मिन्-
अष्टमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश कृष्णपक्षाः, अरुण इत्यस्मिन् एकादशानुवाके

प्रोक्ता अधिकमासेन सह ये त्रयोदश मासास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्तस-
ह्रियानरुणोऽरुणरजा इति । एष एव तत् ।
एष ह्येव तेऽर्धमासाः । एष मासाः, इति ।

एजत्का इत्यस्मिन्द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये सिकताविशेषास्तेषामपि सावित्रा-
ग्निरूपत्वं द्रष्टव्यम् ।

अग्निष्टोम इत्यस्मिंश्चतुर्दशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञक्रतवः, अग्निरित्यस्मिन्पञ्च-
दशानुवाके प्रोक्ता य क्रतवः, प्रजापतिरित्यस्मिन्षोडशानुवाके प्रोक्ता यः संव-
त्सरस्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ऋतुः
प्रजापतिः संवत्सर इति । एष एव तत् ।
एष ह्येव ते यज्ञक्रतवः । एष क्रतवः (८) ।
एष संवत्सरः, इति ।

इदानीमित्यस्मिंस्त्रयोदशानुवाके प्रोक्ता ये मुहूर्तानां संबन्धिनोऽवान्तरमुहूर्ता-
स्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निस्वरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति । एष एव
तत् । एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः, इति ।

सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह—

जनको ह वैदेहः । अहोरात्रैः समाजंगाम । त॰
होचुः । यो वा अस्मान्वेद । विजहत्पाप्मान-
मेति (९) । सर्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं
जयति । नास्यामुष्मिँह्लोकेऽन्नं क्षीयत इति, इति ।

विदेहदेशाधिपतिर्जनको राजा तत्फलजिज्ञासुरहोरात्राभिमानिभिर्देवैः सह संगतिं कृतवान् । तं जनकं प्रति ते देवास्तत्फलमेवमूचुः । यः कश्चिदस्मानहो-
रात्रदेवान्वेद सावित्राग्निरूपत्वेनोपास्ते सोऽयं पुमान्स्वकीयं पाप्मानं विजहत्परि-
त्यजन्नेति संचरति । अपमृत्युराहित्यात्सर्वमप्यायुः प्राप्नोति । अन्ते च स्वर्गं
लोकमभिजयति । अस्य स्वर्गलोके कदाचिदप्यन्नं न क्षीयत इति ।

एवमुपाख्यानेन फलं प्रशस्य श्रुतिः स्वयमेव वेदितुस्तत्फलमाह—

विजहद् वै पाप्मानमेति । सर्वमायुरेति । अभि
स्वर्गं लोकं जयति । नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते ।
य एवं वेद, इति ।

पुनरपि फलं विशदीकर्तुं कस्यचिद्वर्षेर्वृत्तान्तमुदाहरति—

अहीना हाऽऽश्वथः । सावित्रं विदांचकार (१०) ।
स हं हंसो हिरण्मयो भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय । आदि-
त्यस्य सायुज्यम्, इति ।

अहीनानामकः कश्चिद्वषिष्ठश्चतुर्नामकस्य मुनेः पुत्रः । हशब्दस्तत्प्रसिद्धचर्थः ।
स मुनिरेतं सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा विदांचकार साक्षात्कृतवान् । स
खलु देहान्ते सुवर्णदेहो हंसो भूत्वा स्वर्गं प्राप्याऽऽदित्यस्य सायुज्यं तादात्म्यं
प्राप्तवान् ।

वृत्तान्तमुदाहृत्योपासकस्य फलं विशदयति—

हंसो ह वै हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदि-
त्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

उक्तं फलमुपाख्यानान्तरेण द्रढयति—

देवभागो हं श्रौतर्षः । सावित्रं विदांचकार ।
तं ह वागदृश्यमानाऽभ्युवाच (११) । सर्वं
वत गौतमो वेद । यः सावित्रं वेदेति । सहो-

वाच । कैषा वागसीति । अयमहं सावित्रः ।

देवानामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो विभ्रदिति ।

एतावति ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो निप-

पात । नमो नम इति (१२) । स होवाच । मा

भैषीगौतम । जितो वै ते लोक इति, इति ।

देवान्भजतीति देवभाग एतन्नामकः कश्चिन्मुनिः श्रौतर्षः श्रौतानुष्ठानाभिज्ञः । स च मुनिः सावित्रमग्निं ध्यानेन साक्षात्कृतवान् । तं सावित्राग्निस्वरूपमात्मानं पश्यन्तं देवभागं काचिद्वागदृश्यमाना सत्याभिमुख्येनैवमुवाच यो देवभागः सावित्रमग्निं वेद साक्षात्करोति सोऽयं गौतमो गौतमगोत्रोत्पन्नो मुनिः सर्वमपि जगद्वेद । वताऽऽश्चर्यमेतत्तस्य सर्वज्ञत्वमिति । तदेतद्वचनं श्रुत्वा केयं वागित्येवं स मुनिः पप्रच्छ । सा च वागेवमुत्तरमुवाच । अहं सावित्राग्निरूपः सत्त्वयमत्र वर्ते । कीदृशोऽहं सर्वेषां देवानामुत्तमलोकरूपः सर्वेऽपि देवा मध्येव निवसन्ति । किञ्च गुह्यं महो विभ्रत्सर्ववेदान्तेषु गोप्यं तेजो धारयन्निहास्मीति । एतावति सावित्राग्निदेवस्य वचने श्रुते सति तदानीमेव स गौतमो मुनिः स्वकीयेन वस्त्रेण यज्ञोपवीतं कृत्वा महत्या भक्त्या नमो नम इत्युच्चारयन्भूमौ दण्डवन्निपपात । तदानीं तदीयभक्त्या तुष्टः स खलु सावित्रोऽग्निस्तमनुगृह्यन्नेवमुवाच । हे गौतम मा भैषीरिदं सावित्राग्निज्ञानं सफलं जातं न वेति भयं मा कार्षीः । सर्वथा ते तवोपक्षितो लोकः फलविशेषो जितस्त्वया लब्ध इति ।

उपाख्यानेन दृढीकृतं फलमुपसंहरति—

तस्माद्ये के च सावित्रं विदुः । सर्वे ते जितलोकाः, इति ।

अथोपासनालम्बनभूतं सावित्रमन्त्रमुद्धरति—

स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽभि-

षिक्तं वेद । श्रिया हैवाभिषिच्यते । घृणिरिति द्वे

अक्षरैः । सूर्य इति त्रीणि । आदित्य इति त्रीणि

(१३) । एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पद* श्रियाऽ-

भिषिक्तम् । य एवं वेद । श्रिया हैवाभिषिच्यते, इति ।

यः कश्चित्पुमान्सावित्रस्याग्नेः पदं गमकमष्टभिरक्षरैरुपेतं मन्त्रं श्रीबीजेनोभयतः संबद्धं वेदोपास्ते मन्त्रमुच्चारयंस्तदर्थं स्वस्वरूपत्वेनानुसंधधाति । स पुमानादित्य-
प्राप्तिरूपया श्रियाऽभिषिक्तो भवति । तस्मिन्मन्त्रे घृणिरित्यक्षरद्वयम् । तस्य शब्दस्य दीप्यमान इति वाच्योऽर्थः । सूर्यपदे यकारात्प्राचीनो रेफ ईकारेण लुप्तेन सह मध्याक्षरत्वेन गणनीयः । ततस्त्रीण्यक्षराणि संपद्यन्ते । सुष्ठु ईरणं गतिर्यस्यासौ सूर्यः । अदितेः पुत्र आदित्यः । सोऽयमष्टाक्षरो मन्त्र आदावन्ते च श्रीबीजेन युक्तोऽनुसंधातव्यः । उपसंहारार्थं पुनः फलवचनमुक्तम् ।

सावित्रवेदनमृगुदाहरणेन प्रशंसति—

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरैः परमे

व्योमन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्त-

द्विदुस्त इमे समासत इति, इति ।

तदेतत्सावित्राभिमाहात्म्यं कयाचिदृचा विस्पष्टमुक्तम् । विविधं रक्षकं व्योम यद्वा निर्लेपत्वेन सर्वगतत्वेन चाऽऽकाशसदृशत्वाद्व्योम जगत्कारणं वस्तु तच्च भूताकाशवज्जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परममुत्कृष्टं तदेव सावित्रस्याग्नेर्वास्तवं रूपं तच्चाक्षरं विनाशरहितं तस्मिन्वस्तुनि ऋच ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदोक्ता मन्त्रा आश्रिताः । आश्रितत्वं च द्विविधम्—तत्रोत्पन्नत्वं तत्प्रतिपादने पर्यवसानं च । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिर इति श्रुत्या सर्वैर्हूयमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वरादृगादीनामुत्पत्तिरान्नाता । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्या तत्प्रतिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्मादृगादयस्तस्मिन्चक्षुरेऽवस्थिताः । किंच न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किंतु मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्वे

देवा अपि जगत्कारणेऽधिनिषेदुरवस्थिताः । यस्मिन्सावित्राग्नितत्त्वे परवस्तुनि सर्वे समाश्रितास्तं सावित्राग्निं यो न वेदासावविद्वान्पठ्यमानयाऽपि ऋचा किं नाम प्रयोजनं करिष्यति सर्वोऽपि वेदस्तद्वेदनायैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिरुक्तिः । वेदनाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात्तत्पाठो नात्यन्तं सप्रयोजनः । य एव पुरुषार्थिनस्तत्सावित्राग्नितत्त्वं विदुस्ते सर्वेऽपीमेऽस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः समासते सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ।

इत्थमृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतम् । तस्या उदाहृताया ऋचस्तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति ।

यः सावित्रं वेदं (१४), इति ।

ऋगादीनां त्रयाणां वेदानामुत्करीत्या परतत्त्ववेदनपर्यवसायित्वादविदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्णार्थां नावा प्रयोजनं पश्यामः ।

वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति—

तदेतत्परि यद्वैवचक्रम् । आर्द्रं पिन्वमानं स्वर्गं

लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि संपश्यन्, इति ।

तदेतदादित्यमण्डलरूपं देवचक्रं देवतारूपं चक्रं सत्स्वर्गलोक एति संचरति । कीदृशं परि यदहोरात्रनिष्पादनाय परितो भ्रमणयुक्तम्, आर्द्रमादित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्ग्रीभूतम् । अत एव पिन्वमानं सर्वेषां प्रीणयितृ विश्वा भूतानि स्थावरजङ्गमरूपान्सर्वान्प्राणिनो विजहत्परित्यजद्वर्तते तदीयगुणदोषैर्न लिप्यत इत्यर्थः । संपश्यत्साक्षित्वेन सर्वान्प्राणिनोऽवलोकयद्वर्तते ।

इत्थं वेद्यं स्वस्वरूपमभिधाय तद्वेदितुस्तत्प्राप्तिरूपं फलं दर्शयति—

आर्द्रो ह वै पिन्वमानः । स्वर्गं लोक एति ।

विजहद्विश्वा भूतानि संपश्यन् । य एवं वेद इति ।

उपाख्यानान्तरेण वेदनं प्रशंसति—

शूषो ह वै वाष्ण्येयः । आदित्येन समाजगाम ।
त० हौवाच । एहि सावित्रं विद्धि । अयं वै
स्वर्ग्योऽग्निः । पारयिष्णुरमृतात्संभूत इति ।
एष वाव स सावित्रः । य एष तपति । एहि
मां विद्धि । इति हैवैनं तदुवाच (१५), इति ।

द्यतो द्यतो वेदेति तप इति समवादिष्टेति तद्वात्रैकतवं एति चकारोवाच नम
इत्यादित्य इति त्रीणि सावित्रं वेदं विद्धि पञ्च च ।

संज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहानि चित्रः केतुस्तेऽहो मुहूर्ताः पवित्रं तैर्धर्मासा अग्नि-
ष्टोमो यज्ञकृतं इदानीं मुहूर्तानां जनको ह वा अहीना देवभागः कैषा वाक्शूषो
ह वै षोडश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वृष्णिनामकस्य मुनेः पुत्रः शूषनामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थमादित्येन
संगतोऽभूत् । तं शूषं स आदित्य उवाच हे शूष, अत्राऽऽगच्छेमं सावित्रमग्निं
जानीहि । अयमेवाग्निः स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः । अमृतात्पर-
मात्मनः समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच । य एष पुरुष आदित्यमण्डले
तपत्येष एव स पूर्वोक्तगुणकः सावित्रोऽग्निस्तस्मादत्राऽऽगच्छ । मामादित्यं सावि-
त्राग्निरूपं विद्धि । तत्तदानीमेनं शूषं प्रत्येतत्सर्वमादित्य उवाच ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तदवयवविशेषवेदनान्युच्यन्ते । आदौ तावन्मधुत्वसंपादनेन किञ्चिद्वेदनं दर्शयति—

इयं वाव सरवा । तस्या अग्निरेव सारधं
मधु । या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः ।
ता मधुकृतः । यान्यहानि । ते मधुवृषाः ।
स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाश्च
वेद । कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु । नास्ये-
ष्टापूर्तं धयन्ति, इति ।

येयं पृथिवी सेयमेव सरवा मधुमक्षिका तथा ध्यायेदित्यर्थः । तस्याः पृथिव्याः संबन्धी सावित्रोऽग्निरेव सारधं सरवाभिर्निष्पादितं मधु तथा भावयेत् । या एताः शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च रात्रयो विद्यन्ते ता उभयविधा अपि मधुकृतो मधुनिष्पादिका मक्षिकैः स्थानीयाः स्त्रियः । यानि त्वहानि पक्षद्वये विद्यन्ते ते सर्वेऽपि मधुवृषा मधुनिष्पादका मक्षिकाजातीयाः पुरुषाः । यः कोऽपि पुमानेता मधुकृतः स्त्रियो मधुवृषाश्च पुरुषानुपास्तेऽस्योपासकस्यैता अहोरात्रयोर्देवता अस्मिन्ध्यातव्ये सावित्रेऽग्नौ मधु कुर्वन्त्युत्तमं फलं संपादयन्ति । अस्योपासकस्येष्टापूर्तं श्रौतस्मार्तकर्मफलं यन्मधुरूपं तत्स्वयं न पिबन्ति किंत्वेनमेव पाययन्ति ।

वेदनस्य फलमुक्त्वा वेदनाभावे तत्फलाभावं दर्शयति—

अथ यो न वेद (१) । न हास्यैता अग्नौ
मधु कुर्वन्ति । धयन्त्यस्येष्टापूर्तम्, इति ।

अथशब्दः पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थः । यः पुमानहोरात्रदेवता मधुनिष्पादकस्त्रीपुरुषरूपेण नोपास्तेऽस्यानुपासकस्य ध्यातव्येऽग्नौ यन्मधुसदृशं फलं देवतास्तत्र

संपादयन्ति । किंचेष्टापूर्तजन्यं यमन्धुस्थानीयं सारं तदेवताः स्वयमेव पिबन्ति ।
ऋजीषस्थानीयं निःसारमेवांशमस्मै प्रयच्छन्ति ।

अनुवाकचतुष्टयोक्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनं विधत्ते—

यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद ।
नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छति । संज्ञानं विज्ञानं
दर्शा दृष्टेति । एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहो-
रात्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं विष्णुत-
सुता सुन्वतीति । एतावनुवाकावपरपक्षस्या-
होरात्राणां नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वार्ति-
माच्छति । य एवं वेद (२), इति ।

यः पुमान्संज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याहर्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य
रात्रिनामानि प्रस्तुतमित्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य
रात्रिनामानि च प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते सोऽयं तेष्वहोरात्रे-
ष्वार्तिं व्याध्यादिदुःखं न प्राप्नोति । नाहोरात्रेष्विति पुनरभिधानमुपसंहा-
रार्थम् ।

द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्तानां नामधेयानां वेदनं विधत्ते—

यो ह वै मुहूर्तानां नामधेयानि वेद । न
मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छति । चित्रः केतुर्दाता
प्रदाता सविता प्रसविताऽभिज्ञास्ताऽनुम-
न्तेति । एतेऽनुवाका मुहूर्तानां नामधेयानि ।
न मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छति । य एवं वेद, इति ।

नवमदशमैकादशेषूक्तानां शुक्लकृष्णपक्षरूपद्विविधार्धमासानां चैत्रादिमासानां
च नामधेयसंज्ञानं विधत्ते—

यो ह वा अर्धमासानां च मासानां च नाम-

धेयानि वेदं । नार्धमासेषु न मासेष्वार्तिमा-
च्छति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्रान्तसहीयान-
रुणोऽरुणरजा हात । एतेऽनुवाका अर्धमा-
सानां च मासानां च नामधेयानि (३) ।
नार्धमासेषु न मासेष्वार्तिमाच्छति । य एवं वेद, इति ।

चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञसंवत्सराणां नामवेदनं विधत्ते—

यो ह वै यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च
नामधेयानि वेदं । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संव-
त्सर आर्तिमाच्छति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्नि-
र्ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर इति । एतेऽनुवाका
यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधे-
यानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्ति-
माच्छति । य एवं वेद, इति ।

त्रयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्तैकदेशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामवेदनं विधत्ते—

यो ह वै मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेदं । न मुहूर्तानां
मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छति । इदानीं तदानीमिति ।
एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः । न मुहूर्तानां
मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छति । य एवं वेद, इति ।

अत्रानुक्तमपि द्वादशानुवाकोक्तसिक्तानामवेदनमुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् ।

दृष्टान्तपूर्वकं कृत्स्नवेदनं प्रशंसति—

अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमन्ति ।
एवमेवैतान्क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमन्ति ।

स एतेषामेव संलोकताः सायुज्यमश्नुते ।

अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद (४), इति ।

न वेदैवं वेदानुवाका अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि मुहूर्तेष्वार्ति-
माच्छेति नव च ।

इयमहोरात्राणां संज्ञानं प्रस्तुतं मुहूर्तानां चित्रः केतुरर्धमासानां पवित्रं
यज्ञक्रतुनामग्निष्टोमो मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेदानीमथो यथा क्षेत्रज्ञो द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

=====

तत्तत्कालेष्वार्त्यभावो वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च यथा लोके मार्गे
गन्ता कश्चित्पुमानयं ब्राह्मणसमृद्धो ग्राम एते च वेदविदां गृहास्तत्राप्येते मदीया
बान्धवा इत्येवं केनाप्युपायेन तस्य क्षेत्रस्य मर्मज्ञो भूत्वा तस्मिन्तस्मिन्ग्रामे तेषु
तेषु वेदविद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु चानुप्रविश्य गृहस्वामिवदन्नं भुङ्क्ते । एवमेवाय-
मुपासक एतेषां देवताविशेषाणां क्षेत्रज्ञो ध्यानेन स्थानाभिज्ञो भूत्वा देहपाता-
दूर्ध्वमेतानेव देवान्प्रविश्य देवत्वतदीयमन्नं भुङ्क्ते । एवं सर्वमप्यग्निस्वरूपं यो वेद
स पुमांस्तेषामेव देवानां संलोकतामेकलोकनिवासं सायुज्यमेकत्र सहावस्थानं च
प्राप्नोति । प्राप्य च पुनर्मृत्युरहितो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे सावित्राग्न्यवयवानां नामवेदनमुक्तम् । एकादशेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
विद्या प्रशस्यते । तत्राऽऽवन्वयव्यतिरेकोपयुक्तं पुरुषद्वयमुपन्यस्यति—

कश्चिद् वा अस्माद्धोकात्प्रेत्य । आत्मानं

वेद । अयमहमस्मीति । कश्चित्स्वं लोकं न

प्रतिप्रजानाति, इति ।

लोके विवेकी विवेकरहितश्चेति द्वौ पुरुषौ । तत्र कश्चिद्विवेकी पुमानस्माह्लो-
कात्प्रत्यक्षतो दृश्यमानाद्देहादिसंघातात्प्रेत्य विवेकेन स्वयं पृथग्भूत्वाऽऽत्मानं
स्वस्वरूपं वेद । केन प्रकारेण वेदेति तदुच्यते—अयं सावित्रोऽग्निरादित्यरूपः
सर्वात्मकः सोऽहमस्मीति वेत्ति । अन्यस्तु कश्चिद्विवेकी स्वं लोकं देहेन्द्रियादि-
व्यतिरिक्तं विवेकदृष्ट्याऽऽलोकयितुं शक्यं स्वमात्मानं न वेद ।

बावुभौ पुरुषौ पुनर्विविच्य दर्शयति—

अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः । स्वं लोकं न
प्रतिप्रजानाति । अथ यो हैवैतमग्निं
सावित्रं वेद । स एवास्माह्लोकात्प्रेत्य ।
आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति (१) ।
स स्वं लोकं प्रतिप्रजानाति, इति ।

यः पुमानग्निमुग्धो विद्यारहितः केवल एवाग्निः क्रतुनिष्पत्तिद्वारा पुरुषार्थं
प्रयच्छतीत्येवं मूढो धूमतान्तः पुनः पुनः कर्मस्वेव प्रवृत्तो धूमोपलक्षितकर्मव्यापा-
रेण ग्लानिं प्राप्तो भवति । स पुमान्वर्णाश्रमाधारमानुषदेहरहितं देवतारूपं स्वमा-
त्मानं न जानाति । अथ तस्माद्विलक्षणो यः पुमानेतं ध्यातव्यं सावित्रमग्निं वेद
स एव पुमानस्माद्वर्णाश्रमाधारत्वेनावलोक्यमानाद्देहादिविवेकेन पृथग्भूत्वा स्वात्मान-
मयं सावित्रोऽग्निरहमस्मीत्येवं वेद । स एव स्वं लोकं विवेकिभिरवलोकयितुं
योग्यं निजस्वरूपं प्रति विविच्य सम्यग्जानाति ।

उभयोर्मध्ये विवेकिन एव पुरुषार्थं दर्शयति—

एष उ चैवैनं तत्सावित्रः ।
स्वर्गं लोकमभिवहति, इति ।

तत्तदा देहपातादूर्ध्वमेव एवोपासितः सावित्रोऽग्निरेनमुपासकमादित्यसायुज्य-
रूपं स्वर्गलोकं प्रापयति ।

अथ विद्यारहितस्य समृद्धफलाभावलक्षणं व्यतिरेकं दर्शयति—

अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्भिः क्रियते । इतिरा-

त्रायादीक्षित । इतिरात्राय व्रतमुपागुरिति ।

तानिहानेवंविदुषः । अमुष्मिँल्लोके शैवधिं धयन्ति ।

धीतः हैव स शैवधिमनु परैति, इति ।

सयुग्भिर्यजमानेन सहावस्थितैरहोरात्रदेवैरेवेदं कर्म क्रियते । न ह्यहोरात्राभिमानिनो देवान्वश्चयित्वा किञ्चिदपि कर्म कर्तुं शक्यम् । अहोरात्रव्यतिरेकस्य कालविशेषस्याभावात् । इतिरात्रायेत्येतादृशी विद्यासंयुक्ता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना अदीक्षित नियमं स्वीकृतवन्तः । इतिरात्रायेत्येतादृशी विद्यारहिता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना व्रतमुपागुर्नियमविशेषं प्राप्ता इत्येवं ये यजमाना विद्यासंयुक्ता ये च विद्यारहितास्तान्सर्वानहोरात्रदेवता जानन्तीति शेषः । एतेषु द्विविधेषु मध्ये यः पुमानेवं पूर्वोक्तरूपं सावित्रमग्निं न वेत्ति तस्यानेवंविदुषो यजमानस्य शैवधिं निधिसमानं फलं स्वर्गलोके धयन्त्यहोरात्रदेवताः प्रथमं तत्सारं पिबन्ति । स विद्यारहितो यजमानो धीतमहोरात्रैः पीतं शैवधिं कर्मफलमनु पश्चान्निष्पीडितरसेक्षुवाग्निःसारं परैति प्राप्नोति ।

विद्यारहितस्य संपूर्णफलाभावं व्यतिरेकमुक्त्वा विद्यासंयुक्तस्य तत्सद्भावरूपमन्वयं दर्शयति—

अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद (२) । तस्य

हैवाहोरात्राणि । अमुष्मिँल्लोके शैवधिं न

धयन्ति । अधीतः हैव स शैवधिमनु परैति, इति ।

विद्याहीनद्वैलक्षण्यार्थोऽथशब्दः । यः पुमानेन सावित्रमग्निं यथोक्तप्रकारेण वेद तस्यैव शैवधिं निधिसमानं फलमहोरात्रदेवताः स्वर्गलोके न धयन्ति स्वयं न पिबन्ति । किंतु तस्यैव सर्वं प्रयच्छन्ति । अधीतं तदैवैरपीतं शैवधिं निधिसदृशं संपूर्णं कर्मफलं स विद्वाननुक्रमेण प्राप्नोति ।

इत्थमन्वयस्यतिरेकाभ्यां विदुषः फलबाहुल्यं दर्शितम् । अथ तां विद्यां प्रशंसितुमुपाख्यानं दर्शयति—

भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तः
ह जीर्णिः स्थविरः शयानम् । इन्द्रं उपब्रज्यो-
वाच । भरद्वाज । यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमे-
नेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैनैनं चरेयमिति
होवाच (३) । तः ह त्रीन्गिरिरूपानविज्ञाता-
निव दर्शयांचकार । तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमा-
ददे । स होवाच । भरद्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा
एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भि-
रन्ववोचथाः । अथ त इतरदनूक्तमेव । एहीमं
विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति (४) । तस्मै हैत-
मग्निः सावित्रमुवाच । तः स विदित्वा । अमृतो
भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सायु-
ज्यम्, इति ।

पुरा कदाचिन्द्रद्वाजाख्यो महर्षिः सर्वेषां वेदानामध्ययने कृतप्रयत्न इन्द्रं
प्रसाद्य तत्प्रसादाच्छतसंवत्सरपरिमितानि त्रीण्यायूषि लब्ध्वा तैरायुर्भिर्ब्रह्मचर्य-
मुवास वेदाध्ययनमुद्दिश्य गुरुकुले वासं कृतवान् । शतत्रयस्यान्ते जीर्णशरीरं
वृद्धमशक्तत्वेन शयानं तं भरद्वाजं प्रतीन्द्र उपेत्योवाच । यच्चतुर्थमायुस्तुभ्यं
दद्यामेतेनाऽऽयुषा किं कुर्याः कं पुरुषार्थं साधयसीति । स च वेदाध्ययनमेव
करिष्यामीत्युवाच । ततः सर्ववेदाध्ययनकृतयत्नं तं भरद्वाजमुद्दिश्य सर्वाध्ययन-
स्याशक्यत्वं बोधयितुमुग्यजुःसामवेदानां त्रयाणां स्वकीययोगसामर्थ्येन पर्व-
ताकारत्वं संपाद्य गिरित्रयरूपान्पूर्वमविज्ञावानेव वेदानस्मै दर्शयामास । तत-
स्तेषां पर्वतानां मध्य एकैकस्मात्पर्वतान्मुष्टिमा पांसूनाददे । आदायैवमुवाच—

हे भरद्वाज, एते त्रयः पर्वता वेदा एव । तत्रैकैकः पांसुरेको वेदस्तस्मादनन्ता वेदास्तेषां मध्ये त्वमेतैस्त्रिभिरायुभिरेतन्मुष्टित्रयपरिमितं वेदजातं गुरूपदेशमन्वधी-
तवानसि । अथानन्तरं तवेतरद्वेदजातमनधीतमेव । तस्मात्सर्ववेदाध्ययनमशक्यमेव ।
यदि सर्वाध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यगच्छेम सावित्रमग्निं विद्धि ध्यानेन साक्षात्कुरु ।
अयमेव सावित्रोऽग्निः सर्ववेदविषया विद्येत्येवं बोधयित्वा तस्मै भरद्वाजायैतं
सावित्रमग्निं पूर्वोक्तप्रकारेणोवाच । ततः स भरद्वाजस्तं सावित्रमग्निं ध्यानेन
स्वात्मतया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयममृतो देवो भूत्वा वर्तमानदेहादूर्ध्वं स्वर्गं
प्राप्य तत्राऽऽदित्यसायुज्यं प्राप्तवान् ।

इत्थमुपाख्यानेन विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाजवदन्यस्यापि वेदितुस्तत्फलं
दर्शयति—

अमृतो ह वै भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदि-
त्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कानं वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह—

एषो एव त्रयीं विद्या (५) । यावन्तं ह वै
त्रय्या विद्यया लोकं जयति । तावन्तं लोकं
जयति । य एवं वेद, इति ।

येयं सावित्राग्निविद्या, एषैव वेदत्रयीविद्यासमाना । वेदत्रयोक्तसर्वकर्मानु-
ष्ठानेन यावत्फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव प्राप्यते । न ह्यादित्योपाधिकहिर-
ण्यगर्भप्राप्तेराधिकं फलं कर्मकाण्डे किञ्चित्संभवति ।

अथ सावित्रस्याग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्तिर्लक्षणं फलं प्रत्येकमुदा-
हृत्य प्रदर्शयति—

अग्नेर्वा एतानि नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । वायोर्वा
एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं

सलो॒कता॑माप्नोति । य ए॒वं वेद॑ । इन्द्र॑स्य
वा ए॒तानि॑ नाम॒धेयानि॑ (६) । इन्द्र॑स्यैव
सायु॑ज्यं सलो॒कता॑माप्नोति । य ए॒वं वेद॑ ।
बृह॑स्पते॒र्वा ए॒तानि॑ नाम॒धेयानि॑ । बृह॑स्पते॒-
रेव सायु॑ज्यं सलो॒कता॑माप्नोति । य ए॒वं वेद॑ ।
प्रजा॑पते॒र्वा ए॒तानि॑ नाम॒धेयानि॑ । प्रजा॑पते॒रेव
सायु॑ज्यं सलो॒कता॑माप्नोति । य ए॒वं वेद॑ ।
ब्रह्म॑णो वा ए॒तानि॑ नाम॒धेयानि॑ । ब्रह्म॑ण ए॒व
सायु॑ज्यं सलो॒कता॑माप्नोति । य ए॒वं
वेद॑, इति ।

य एतेऽग्निवाध्विन्द्रबृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । प्रजापतिः सत्यलोक-
वासी चतुर्मुखः । ब्रह्माण्डदेहाभिमानो विराट्पुरुषो ब्रह्मा । सावित्राग्नेः सर्वदेव-
तात्मकत्वात्तेषामग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो देवः स्वस्यापेक्षितस्तस्य तस्यैव
देवस्थैतानि संज्ञानादीनि नामधेयानि । अतस्तत्तदेवतानामत्वेन ध्याने सति तत्त-
देवतासायुज्यप्राप्तिर्भवति । तस्माद्वेदत्रये यत्फलं तत्सर्वमत्र लभ्यत इत्युपपन्नम् ।

अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति—

स वा ए॒षोऽग्निर॑पक्षपु॒च्छो वा॒युरे॒व । तस्या॒-
ग्निर्मु॑खम् । अ॒सावा॑दित्यः शिरः । स यदे॒ते
दे॒वते॒ अन्त॑रेण । तत्सर्वं॑ सीव्यति । तस्मा॑-
त्सावि॑त्रः (७), इति ।

अयमहमस्मीति वेदं होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा ए॒तानि॑ नाम॒धेयानि॑

ब्रह्मण एव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

योऽयमग्निर्भूमौ चीयते तस्येष्टकानिर्मितं पक्षपुच्छादिकं विद्यते । यस्तु मन-
सैव ज्ञायमानोऽग्निः स तु वायुस्वरूप एव न तस्य पक्षपुच्छादिकमस्ति । किंतु
तस्य वायुरूपस्य प्रसिद्धोऽग्निर्मुखत्वेन ध्येयः । असावादित्यः शिरोरूपेण ध्ये-
यः । यदन्यदेवताजातमस्ति तत्सर्वमेते देवते अन्तरेणैतयोरग्न्यादित्ययोर्मध्ये
स वायुः सीव्यति सूच्या वस्त्रमिव संयोजयित्वा विच्छिन्नमेकी करोति ।
यस्मात्सीव्यति तस्मादयं वायुरूपोऽग्निः सावित्र इत्युच्यते । तदेवं सावित्राग्नि-
विद्या समापिता ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स वै ।

संज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽग्नि भू राक्षसं वै विपश्चितं प्रजापतिर्देवानियं वाव
सरषा कश्चिद् वा एकादशः ।

संज्ञानं राज्ञीं मुष्णं हृदय एव संवत्सरो नाधमारोषु न मार्सेषु नर्वचत्वारिंश-

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

अथैकादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थप्रहेश्वरम् ॥ १ ॥

सावित्रचयनं प्रोक्तं दशमे हि प्रपाठके ।

नाचिकेताख्यचयनमेकादश उदीर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाक इष्टकोपधानमन्त्रास्तदुपधानप्रकारः सूत्रकारेणैवं संगृही-
तः—“ एतेन नाचिकेतो व्याख्यातः, नात्र लेखा भवन्ति, एकविंशतिहिर-
ण्येष्टकाः शर्करा वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाम्नामिवोपधीयन्ते चतुस्त्रिं परि-
मण्डलं वा लोकोऽसि स्वर्गोऽस्तीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ” इति । तत्र प्रथम-
मन्त्रमाह—

हरिः ॐ ।

लो॒को॒ऽसि स्व॒र्गो॒ऽसि । अ॒न॒न्तो॒ऽस्य॒पा॒रो॒ऽसि ।

अक्षि॑तोऽस्यक्ष॒य्यो॒ऽसि । तप॑सः प्रतिष्ठा । त्वयी-

दम॑न्तः । विश्वं॑ यक्षं विश्वं॑ भूतं विश्वं॑ सुभूतम् ।

विश्व॑स्य भर्ता विश्व॑स्य जनयिता । तं त्वोप॑दधे

काम॑दुधमक्षि॒तम् । प्र॒जाप॑तिस्त्वा साद॑यतु ।

तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वा सी॑द (१), इति ।

हे प्रथमेष्टकारूपान्ने त्वं सामान्याकारेण सर्वोऽपि लोकोऽसि । विशेषाकारेण
स्वर्गोऽसि । तथाविधलोकरूपरत्वं दीर्घपरिमाणेनान्तरहितोऽसि । तिर्यक्प्रमा-
णेनाऽपि पाररहितोऽसि । इतः पूर्वमक्षितः केनाप्यविनाशितोऽसि । इतः परम-
प्यक्षय्यो विनाशयितुमशक्योऽसि । तादृशरत्वं तपसः सर्वैरनुष्ठीयमानस्य प्रतिष्ठा
फलभूमिरत एवाऽऽश्रयः । तादृशे त्वयीदं सर्वं जगदन्तर्वर्तते । किं किमिति
तदुच्यते—विश्वं यक्षं सर्वं पूज्यं यद्यद्गुरुदेवादिकं पूज्यमास्ति तत्सर्वं त्वायि
वर्तते । विश्वं भूतं यद्यत्पृथिव्यादिभूतजातमास्ति तत्सर्वं त्वायि वर्तते । विश्वं

सुभूतं यद्यत्सुष्ठु पृथिव्यादिभूतकार्यं प्राणिशरीरजातं तत्सर्वं त्वयि वर्तते ।
अतस्त्वं विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य जगतो भर्ता पोषकः, विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य
जनयितोत्पादकः । कामदुग्धमपेक्षितकामानां दोग्धारमक्षितं क्षयरहितं तादृशं
त्वामिह भूमावहमुपदधे । प्रजापतिरेव त्वामत्र सादयतु । हे इष्टकेऽङ्गिरस्वद्य-
थाऽङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता सती त्वं ध्रुवा स्थिरा जाता तथा तथा प्रजाप-
तिदेवतयोपहिता सती ध्रुवा सीद ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

तपोऽसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु । तत्त्वोपदधे
कामदुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२), इति ।

हे द्वितीयेष्टके त्वं तपोऽसि । तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे लोके समाश्रितम् ।
तृतीयेष्टकारूपस्य तेजसः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । त्वयी-
त्यादि पूर्ववत् । पूर्वत्र लोकस्य पुंलिङ्गत्वाद्भर्ता जनयिता तं त्वेति पुंलिङ्गश-
ब्दैर्निर्देशः । इह तु तपसो नपुंसकत्वाद्भर्तु जनयित्रिति नपुंसकशब्दैर्निर्देशः ।
एवमुत्तरत्राप्युच्येयम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

तेजोऽसि तपांसि श्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु । तत्त्वोप-
दधे कामदुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (३), इति ।

तृतीयेष्टकारूपं तेजो द्वितीयेष्टकारूपे तपस्याश्रितम् । चतुर्थेष्टकारूपस्य
समुद्रस्य स्वयमाश्रयः । अत्रेष्टकानां लोकतपस्तेजःसमुद्रादिरूपत्वं भावनया

द्रष्टव्यम् । परस्परसंश्लेषणेनात्यन्तदृढत्वादेकैकस्या इतराश्रयत्वं च द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः । अपां प्रतिष्ठा । त्व-
यीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभु-
तम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं
त्वोपदधे । कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा
सीद (४), इति ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

आपः स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा यु-
ष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं वि-
श्वं सुभुतम् । विश्वस्य भर्त्र्यो विश्वस्य जन-
यित्र्यः । ता व उपदधे कामदुधा अक्षिताः ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वदधुवा सीद (५), इति ।

आप इत्यस्य विशेष्यत्वात्तदनुसारेण भर्त्र्य इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

अथ षष्ठमाह—

पृथिव्यस्यप्सु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभु-
तम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां

त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीद ।
(६), इति ।

अथ सप्तममाह—

अग्निरसि पृथिव्याऽश्रितः । अन्तरिक्षस्य
प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
भुतं विश्वं भुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य
जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वदधुवा सीद (७), इति ।

अथाष्टममाह—

अन्तरिक्षमस्यमौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभतम् । विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु ।
तत्त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीद ।
(८), इति ।

अथ नवममाह—

वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः । दिवः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।

तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीद (९), इति ।

अथ दशममाह—

द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री ।
तां त्वोपदधे कामदुघमक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीद
(१०), इति ।

अथैकादशमाह—

आदित्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।
तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीद
(११), इति ।

अथ द्वादशमाह—

चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।
तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा

सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
(१२), इति ।

अथ त्रयोदशमाह—

नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्स-
रस्य प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं
विश्वं भुतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृणि
विश्वस्य जनयितृणि । तानि व उपदधे काम-
दुधान्यक्षितानि । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१३), इति ।

अथ चतुर्दशमाह—

संवत्सरोऽसि नक्षत्रेषु श्रितः । ऋतुनां प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।
तं त्वोपदधे कामदुघमाक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयम् । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
(१४), इति ।

अथ पञ्चदशमाह—

ऋतवः स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुधानक्षि-

तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देव-
तयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (१५), इति ।

अथ षोडशमाह—

मासाः स्थर्तुषु श्रिताः । अर्धमासानां प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं
विश्वं सुभुतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुधानक्षि-
तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (१६), इति ।

अथ सप्तदशमाह—

अर्धमासाः स्थ माःसु श्रिताः । अहोरात्रयोः
प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
भुतं विश्वं सुभुतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुधानक्षि-
तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देव-
तयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (१७), इति ।

अथाष्टादशमाह—

अहोरात्रे स्थोऽर्धमासेषु श्रिते । भुतस्य प्रतिष्ठे
भक्ष्यस्य प्रतिष्ठे । युवयोरिदमन्तः । विश्वं यक्षं
विश्वं भुतं विश्वं सुभुतम् । विश्वस्य भक्ष्यौ

१३६२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३तृतीयकाण्डे—

विश्वस्य जनयित्री । ते वामुपदधे कामदुघे
अक्षिते । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवत-
याऽङ्गिरस्वदधुवा सीद (१८), इति ।

भूतस्य च भविष्यतश्च जगतोऽहोरात्रोधीनव्यवहारवत्त्वादहोरात्रयोस्तत्प्रति-
ष्ठात्वम् ।

अथैकोनविंशमाह—

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्या । अन्नादाः स्थाञ्जदुघो
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्र्यो विश्वस्य जनयित्रीः ।
ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीद (१९), इति ।

या च पौर्णमासी या च माघकृष्णाष्टमी देवता याऽप्यमावास्यादेवता ताः
सर्वा एकोनविंशेष्टकारूपाः । तथाविधास्तिस्रो देवता यूयमन्नादाः स्थ बह्वन्न-
भक्षणशक्तियुक्ताः स्थ तथाऽञ्जदुघोऽस्माकमन्नसंपादकाः स्थ ।

अथ विंशमाह—

राडंसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी ।
विश्वं भूतमनुप्रभूता । त्वयीदमन्तः । विश्वं
यक्षं विश्वं भुतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे
कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।

तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२०), इति ।

हे विशेष्टके त्वं राडसि राजमानाऽसि । तथा बृहती गुणैर्महत्यासि । श्रीः संपत्प्रदाऽसि । इन्द्रपत्नीन्द्रस्य पालयिष्यासि । धर्मपत्नी धर्मस्य पालयिष्यासि । तथाविधा त्वं भूतं विश्वं पूर्वमुत्पन्नं सर्वं जगदनुसृत्य प्रभूता बहुलाऽसि ।

अथैकविंशमाह—

ओजोऽसि सहोऽसि । बलमसि भ्राजोऽसि ।

देवानां धामासृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं मुभूतम् ।

विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया

देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२१), इति ।

लोकस्तपस्तेजः समुद्र आपः पृथिव्याग्निरन्तरिक्षं वायुर्द्यौरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि
संवत्सर ऋतवो मासा अर्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी राहस्योजोऽस्यैकविंशतिः ।

लोकः समुद्रोऽग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः संवत्सर ओजोऽसि भर्ता श्रितः । तं
त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । तपस्तेजोऽन्तरिक्षं भर्तृ श्रितम् । तत्त्वोपदधे कामदुघ-
मक्षितम् । आपः पौर्णमासी भर्त्र्यो जनयिष्यः श्रिताः । ता व उपदधे कामदुघा
अक्षिताः । पृथिवी द्यौ राडसि भर्त्री श्रिता । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् ।
नक्षत्राणि स्थ भर्तृणि श्रितानि । तानि व उपदधे कामदुघान्यक्षितानि । ऋतवो
मासा अर्धमासा भर्तारो जनयितारः श्रिताः । तान्व उपदधे कामदुघानक्षितान् ।
अहोरात्रे भर्त्र्यो श्रिते । ते वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । आपो नक्षत्राण्युतवो
मासा अर्धमासाः पौर्णमासी युष्मास्विदमन्तः । अहोरात्रे युवयोरिदमन्तः ।
अन्यत्र त्वयीदमन्तः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशा-

ध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शत्रूणामभिभवनम् । बलं शरीरशक्तिः ।
भ्राजः कान्तिः । हे एकविंशेष्टके त्वमोजःप्रभृतीनां स्वरूपभूताऽसि । तथा देवा-
नाममृतं धाम विनाशरहितं स्थानमसि । अमर्त्यो मरणरहितो देवः । स च
तपोजास्तपसा हि देवत्वं लभ्यते । तादृशो देवस्त्वमसि । यद्यप्योजःप्रभृतीनि
नपुंसकानि तथाऽप्यमर्त्य इत्येतस्य पुलिङ्गत्वाच्चदनुसारेण भर्तेत्यादिपुलिङ्गव्यव-
हारः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहिताः । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वनुवाकेषु होम-
मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शत-
रुद्रीयस्य रूपमपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णू इति वसोर्धाराया अपरं चतुर्गृहीतमन्त्र-
पत इत्यन्त्रहोमस्यापरं चतुर्गृहीतं सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वमीः”
इति । तत्रास्मिन्द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह—

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शर्धो
मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि
शङ्खयः । त्वं पुषा विधतः पांसि नु त्मना ।
देवा देवेषु श्रयध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु श्रय-
ध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु श्रयध्वम् । तृतीयाश्च-
तुर्थेषु श्रयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु श्रयध्वम् ।
पञ्चमाः षष्ठेषु श्रयध्वम् (१) । षष्ठाः सप्तमेषु
श्रयध्वम् । सप्तमा अष्टमेषु श्रयध्वम् । अष्टमा
नवमेषु श्रयध्वम् । नवमा दशमेषु

श्रयध्वम् । द॒श॒मा ए॒काद॒शेषु॑ श्रयध्वम् ।
 ए॒काद॒शा द्वा॒द॒शेषु॑ श्रयध्वम् । द्वा॒द॒शास्त्रयो॒द॒-
 शेषु॑ श्रयध्वम् । त्रयो॒द॒शाश्चतु॒र्द॒शेषु॑ श्रयध्वम् ।
 चतु॒र्द॒शाः प॒ञ्चद॒शेषु॑ श्रयध्वम् । प॒ञ्चद॒शाः
 षोड॒शेषु॑ श्रयध्वम् (२) । षोड॒शाः स॒प्तद॒शेषु॑
 श्रयध्वम् । स॒प्तद॒शा अ॒ष्टाद॒शेषु॑ श्रयध्वम् ।
 अ॒ष्टाद॒शा ए॒कान्नवि॑शेषु॑ श्रयध्वम् । ए॒कान्न-
 वि॑शा वि॒शेषु॑ श्रयध्वम् । वि॒शा ए॒कवि॑-
 शेषु॑ श्रयध्वम् । ए॒कवि॑शा द्वावि॒शेषु॑ श्रय-
 ध्वम् । द्वावि॑शास्त्रयोवि॒शेषु॑ श्रयध्वम् ।
 त्रयोवि॑शाश्चतुर्वि॒शेषु॑ श्रयध्वम् । चतुर्वि॑शाः
 प॒ञ्चवि॑शेषु॑ श्रयध्वम् । प॒ञ्चवि॑शाः षड्वि॒-
 शेषु॑ श्रयध्वम् (३) । षड्वि॑शाः स॒प्तवि॑शेषु॑
 श्रयध्वम् । स॒प्तवि॑शा अ॒ष्टावि॑शेषु॑ श्रयध्वम् ।
 अ॒ष्टावि॑शा ए॒कान्नत्रि॑शेषु॑ श्रयध्वम् । ए॒कान्न-
 त्रि॑शास्त्रि॒शेषु॑ श्रयध्वम् । त्रि॒शा ए॒कत्रि॑-
 शेषु॑ श्रयध्वम् । ए॒कत्रि॑शा द्वात्रि॒शेषु॑ त्रय-
 ध्वम् । द्वात्रि॑शास्त्रयस्त्रि॒शेषु॑ श्रयध्वम् ।
 दे॒वास्त्रि॑रेकादशास्त्रि॒शेषु॑ श्रयध्वम् । उत्तरे भवत ।
 उत्तरव॒र्त्मानि॑ उत्तरस॒त्त्वानः॑ । यत्काम इदं
 जुहोमि । तन्मे॒ समृ॑ध्यताम् । व॒यं स्यामि॑-

पतथो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा (४), इति ।

षष्ठेषु श्रयध्वं षोडशेषु श्रयध्वं षड्विंशेषु श्रयध्वमुत्तरे भवतोत्तरवर्त्मान्
उत्तरसत्त्वानश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

=====

हेऽग्ने त्वं रुद्रो घोरतनुयुक्तः । असुरः शत्रूणां निरसिता । दिवो द्युलो-
कस्य मह उत्सवरूपः । हविर्हवनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं शर्धो मरुतां
संबन्धि बलम् । बलवत्त्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेण बलं भवति ।

तः पृक्ष ईशिषे मरुद्भिः संपृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किंच त्वं शङ्ख्यः
सखं प्राप्तो वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैर्यासि । किंच पोषकत्वं नु त्मना स्वयमेव
पासि । कान्विधत्तो हविषा परिचर्यान्विदधतो यजमानान् । अस्याग्निस्वरूपस्य
रुद्रस्य मूर्तिविशेषा देवास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते—
“ त्रिंशत्रयश्च गणिनो रुजन्तः ” इति । तथाविधा हे देवा देवेषु श्रयध्व-
मन्योन्यमाश्रयध्वं मदनुग्रहाय परस्परं प्रीतियुक्ता भवन्त्वित्यर्थः । सामान्या-
कारेण संक्षिप्त्योक्तं पुनर्विशेषाकारेण प्रपञ्च्यते । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां
मध्य एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः प्रथमा
इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषा द्वितीयाः । हे प्रथमे देवा द्वितीयेषु
देवेषु श्रयध्वं द्वितीयैर्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवत । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंशा-
न्तेषु योजनीयम् । त एते मुख्यदेवास्त्रिरेकादशास्त्रिगुणिता एकादशसंख्याका
लोकत्रयवर्तिनः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नातम्—“ ये देवा दिव्येकादश स्थ
पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुषदो महिनैकादश स्थ ” इति । ते च त्रिविधा अपि
पुनस्त्रिस्त्रयस्त्रिंशा अवान्तरमातभेदादेकैकस्य मूर्तित्रयमित्येवं त्रिगुणितास्त्रय-
स्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तावन्तो हे देवा उत्तरे भवतोत्कृष्टा भवत । तदे-
वोत्तरत्वं स्पष्टी क्रियते । उत्तरमुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषां त उत्तरवर्त्मानः । स्वर्ग-
मार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तर उत्कृष्टाः सत्त्वानः सात्त्विकमूर्तिविशेषा येषां त
उत्तरवर्त्मानः । अत एव रुद्रस्य मूर्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाम्नातम्—
‘अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः’ इति । अस्मदनुग्रहपरा इत्यर्थः ।
तथाविधा हे देवा यत्कामो यद्विषयकामनायुक्तः सन्नहमिदं द्रव्यं जुहोमि

तत्फलं मे मदर्थे समृध्यतां समृद्धं भवतु । युष्मत्प्रसादाद्वयं भूर्भुवःस्वर्लोकत्रये
रयीणां पतयो धनस्वामिनः स्याम स्वाहुतमिदमस्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोर्धारायाः
प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते—

अग्नाविष्णू सजोषसा । इमा वर्धन्तु वां गिरः ।
द्युमैर्वाजैर्भिरागतम् । राज्ञीं विराज्ञीं । सम्राज्ञीं
स्वराज्ञीं । अर्चिः शोचिः । तपो हरो भाः ।
अग्निः सोमो बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य
गोपाः । ते सर्वे संगत्य । इदं मे प्रावता वचः ।
वयं स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः
स्वाहा (१), इति ।

संगत्य त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशा-
ध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽग्नाविष्णू सजोषसा परस्परं मयाऽपि सह समानप्रीती वां युवामिमा
गिरो मदीयाः स्तुतिरूपा वाचो वर्धयन्तु परितोषयन्तु । युवामपि द्युमैर्धनैर्वाजै-
र्भिरनैश्च सहाऽऽगतमिह कर्मणि समागतम् । राज्यादयो देवताविशेषाः । राज्ञी
राजमाना । विराज्ञी विशेषेण राजमाना । सम्राज्ञी सम्यग्भाजमाना । स्वराज्ञी,
आभरणदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । अर्चिर्ज्वालाभिमानिनी । शोचिः
कान्त्यभिमानिनी देवता । तपः संतापशक्तिः । हरः पापहरणशक्तिः । भाः

पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे भुवनस्य गोपा रक्षकाः
सन्तः संगत्य मया संबध्य मे मदीयमिदं प्रार्थनारूपं वचः प्रावत प्रकर्षेण
रक्षत । वयमित्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । यथा महाचयने शतरु-
द्रीयं वसोर्धारा चेत्युभयमस्ति तद्वदन्नस्यान्नस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमोऽप्यस्ति ।
तद्वदन्नाप्यन्नहोमार्थो मन्त्रश्चतुर्थेऽभिधीयते—

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अनभीवस्य शुष्मिणः ।
प्र प्रदातारं तारिषः । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे
चतुष्पदे । अग्नें पृथिवीपते । सोमं वीरुधां पते ।
त्वष्टः समिधां पते । विष्णवाशानां पते । मित्रं
सत्यानां पते । वरुण धर्मणां पते (१) । मरुतो
गणानां पतयः । रुद्रं पशूनां पते । इन्द्राँजसां
पते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । आ रुचा रोचेऽहं
स्वयम् । रुचा रुरुचे रोचमानः । अतीत्यादः
स्वराभरेह । तस्मिन्योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयं
स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा
(२), इति ।

वरुण धर्मणां पते स्वः स्वाहा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

हेऽन्नपतेऽन्नस्य पालाकाम् नोऽस्मभ्यमन्नस्य सारं देहि । कीदृशस्यानमीव-
स्याऽऽरोग्यहेतोः शुष्मिणो बलहेतोः प्रदातारं प्रकर्षेण तुभ्यं हविषो दातारं
मां प्रतारिषः प्रकर्षेण तारय दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु । नोऽस्मदीयं द्विपदे मनुष्याय
चतुष्पदे पशवे चोर्जं देहि क्षीरादिरसं संपादय । अग्न्यादयो बृहस्पत्यन्ता देवाः
पृथिव्यादीनां पालकाः । तादृशा हे देवा भवदनुग्रहादहं स्वयमेव परनैरपेक्ष्येण
रुचा दीप्या रोचे सर्वतो दीप्ये । तथा स्वयं रोचमानो दीप्यमानो रुचा
स्वकीयया दीप्या रुच्ये परानपि प्रकाशयामि । हेऽग्नेऽदो मानुषतुल्यमतीत्ये-
हाणिन्कर्मणि स्वराभर स्वर्गसुखमानय । तस्मिन्योनौ त्वयि विधे स्तर्गमानसुख-
युक्ते स्थाने प्रजनौ प्रजोत्पत्तिहे प्रजायेथ पञ्च भूतानि । (यमित्यादि)

इति श्रीनारदाचार्यविरचिते मातृवीर्य वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये पतीयकाण्डे षष्ठादशप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽन्नहोममन्त्र उक्तः । पञ्चमे विध्वनीनामको होममन्त्र उच्यते—

सप्त ते अग्ने सभिदः सप्त जिह्वाः । सप्तर्षयः सप्त
धाम प्रियाणि । सप्त होत्रा अनुविद्वान् । सप्त
योनीराष्ट्रं स्वा घृतेन । प्राची दिक् । अग्निदेवता ।
अग्निः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै
दिशोऽभिदासति । दक्षिणा दिक् । इन्द्रो देवता (१) ।
इन्द्रः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै
दिशोऽभिदासति । प्रतीची दिक् । सोमो देवता ।
सोमः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै

दिशोऽभिदासति । उदीची दिक् । मित्रावरुणौ दे-

वता । मित्रावरुणौ स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु ।

यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति (२) । ऊर्ध्वा दिक् ।

बृहस्पतिदेवता । बृहस्पतिः स दिशां देवं देवताना-

मृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । इयं दिक् ।

अदितिदेवता । अदितिः स दिशां देवीं देवतानामृ-

च्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । पुरुषो दिक् ।

पुरुषो मे कामान्तसमर्धयतु । अन्धो जागृविः प्राण ।

असावेहि । वहिर आक्रन्दयितरपान । असावेहि ।

उषसमुषसमशीय । अहमसो ज्योतिरशीय । अह-

मसोऽपोऽशीय । वयः स्याम पतयो रयीणाम् ।

भूर्भुवः स्वः स्वाहा (३), इति ।

दक्षिणा दिग्निद्रो देवता मित्रावरुणौ स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु

यो मैतस्यै दिशोऽभिदासत्यर्धयतु नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याकाः । अधत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताश-
निहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकार आधानप्रकरणे—“ यथोक्तसं-
भारान्सप्तमन्त्र ननुक्रम्येति वानस्पत्याः ” इत्युपसंज्ञहार । ज्वालारूपा जिह्वाः
सप्त । तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—“ काली कराला च मनोजवा च
लोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विधरूपी च देवी लोलायमाना

इति सप्त जिह्वाः ” इति । ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याकाः “ अथो रूपं कृत्वा यदधत्थेऽतिष्ठः ” इत्यादयः समाभ्याताः । प्रियाणि धाम स्थानानि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावस्थप्रजाहिताग्नीध्रियाख्यानि(णि) सोमयागे वह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतृ-प्रमुखा वषट्कर्तारः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रश्चेति सप्तसंख्याकाः । तादृशः सप्तसमिदादियुक्तस्त्वमनुविद्वानाहवनोयादीनि स्थानान्यनुक्रमेण जानन्सप्त योनीराहवनीयादीनि स्थानानि धृतेन सर्वतः पूरय । येयं प्राची दिग्दृश्यते तस्या दिशोऽग्निर्देवता, अग्निर्हि तां दिशं पालयति । एवं सति यः शत्रुर्मांसेतस्या दिशः सकाशादभिदासति हिनस्ति स शत्रुर्दिशं देवानां च मध्ये प्राग्दिकूपालकमग्निं देवमृच्छतु प्राप्नोतु । सोऽग्निरेव तं शत्रुं निवारयतीत्यभिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यम् । इयं दिगित्यनेनाधरा दिक्प्रदर्श्यते । अदितिर्भूमिस्तस्या दिशो देवता । पुरुषो दिगित्यनेन सर्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्वदिक्समष्टिरूप इत्युच्यते । स च पुरुषो मे मदीयान्कामांसमृद्धां करोतु । सोऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावर्ती सोऽयं दर्शनशक्त्यभावादन्धः । उच्छ्वासक्रियायां प्रमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावाद्बुधिरः । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिवितरणस्य हेतुत्वाद्वा क्रन्दयिता । हेऽपानवायो तादृशः सन्नागच्छ । तयोः प्राणापानदेवयोः प्रसादाद्दहमुषसमुषसं दैनंदिनवर्तिनमुषःकालमशीघ्रं प्राप्नुयाम् । स एवार्थः स्पष्टीक्रियते । हेऽसौ प्राणाहं ज्योतिरशीय प्रकाशं प्राप्नुयां न कदाचिदप्यन्धकारम् । किंच हेऽसौ प्राणाहं त्वत्प्रसादादपो वृष्टिजलादिकमशीय प्राप्नुयाम् । वयमित्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे विश्वप्रिनामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे तूपस्पर्शनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र बौधायनः—“ अथाग्निमभिमृशति । यत्तेऽचितम् ” इति । पाठस्तु—

यत्तेऽचितं यदु चितं ते अग्ने यत्त ऊनं यदु तेऽ-

तिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे
ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचितश्चा-
स्यमे । एतावाश्चासि भूयाश्चास्यमे, इति ।

हेऽग्ने ते तव संबन्धि यदङ्गमचितं चयनकाले विस्मृतं ते तव संबन्धि यदु-
यदप्यङ्गं चितमविस्मरणेन चयनं कृतम् । किंच ते तव संबन्धि यदङ्गमूनं
मन्वादि कलं ते तव यदु यदप्यङ्गमतिरिक्तं तत्सर्वमङ्गम्, आदित्या देवा
अङ्गिरसो महर्षयश्च चिन्वन्तु यथाशास्त्र चयनं कुर्वन्तु । विश्वे सर्वे देवास्ते
त्वदीयां चितिमापूरयन्तु । हेऽग्ने त्वमनेन प्रकारेण चितश्चासि, अस्माभिरादौ
चितोऽसि पश्चोद्देवैः संचितश्चासि सम्यक्चितोऽसि । एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्या-
वान्संपद्यते हेऽग्ने त्वमेतावानप्यासि । फलतो भूयानप्यासि ।

कल्पः—“ लोकं पूणति लोकं पूणा रयद्वि ” इति । ते एते द्वे ऋचौ ।
तत्र प्रथमामाह—

लोकं पूण छिद्रं पूण सीद ॥ १ ॥
त्वा इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः । अस्मिन्यो-
नावसीषदन् (१) । तया देवतयाऽङ्गिरस्व-
दध्रुवा सीद, इति ।

हे इष्टके लोकं चयनार्थं प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाकान्तमवशिष्टं
स्थानं पूण पूरय । तथा छिद्रं पूण द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किंचिदपि छिद्रं यथा
न दृश्यते तथा पूरय । अत्यन्तं संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । अथो अपि च त्वं शिवा
शान्ता सती सीदावतिष्ठस्व । इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चेत्येते देवा अस्मिन्योनौ
स्थाने त्वावसीषदन्सादितवन्तः । तथेन्द्रादिदेवतयाऽङ्गिरोभिरिवोपहिता सती ध्रुवा
सीद स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ।

अथ द्वितीयामाह—

ता अस्य सूर्ददोहसः । सोमं श्रीणन्ति

पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशः । त्रिष्वारोचने
दिवः । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद, इति ।

दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशकेऽस्य जन्मन्यजमानस्य जन्मानि निमित्तभूते
सति देवानां संबन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृश्नयोऽल्पगोसदृशाः सूददोहसोऽ-
न्नस्य दोहयिन्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति । कदा त्रिषु सवनेषु ।
आ समन्ताद्यानि प्रातःसवनादीनि तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव एता इष्टका
इत्यर्थः । एता इष्टका यदेवतासंबन्धिन्यस्तया देवतयेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ महामिचयन आग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभिमृशेदित्यादिना पञ्च-
भिर्ऋग्भिः पञ्चानां चितिनां स्पर्शनमुक्तम् । इह तु चितेरेकत्वात्पञ्चभिरप्येकामेवा-
भिमृशेत् । तत्र प्रथमामाह—

अग्ने देवाः इहाऽऽवह । जज्ञानो वृक्त-
बर्हिषे । असि होता न ईड्यः, इति ।

हेऽग्ने त्वमिह कर्मणि देवानावह । जज्ञान उत्पन्न एव सत्त्वेऽस्माकं वृक्तबर्हि-
षेऽनिष्पन्नयज्ञनिष्पत्त्यर्थं होता होमनिष्पादक ईड्यः स्तुत्यश्वासि ।

अथ द्वितीयामाह—

अगन्म महा मनसा यविष्ठम् (२) । यो
दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे । चित्रभानु
रोदसी अन्तरुर्वी । स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम्, इति ।

योऽग्निः स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे समिद्धः सम्यक्प्रज्वलितो दीदाय दीप्त-
वान् । तमग्निं मनसाऽगन्म वयं प्राप्तवन्तः । कीदृशं महागुणैर्महान्तं पूज्यं वा
यविष्ठं युवतमम्, स्वाहुतं सुष्ठु होमेन तर्पितम्, विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतोऽभिमुखम्,
उर्वी रोदसी, अन्तः, विस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये चित्रभानुर्विचित्ररश्मिः, यो
दीदायेत्यन्वयः । यद्वा चित्रभानुमिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयामाह—

मेधाकारं विदयस्य प्रसाधनम् । अग्निः

होतारं परिभूतमं मतिम् । त्वाम-
र्भस्य हविषः समानमिदं । त्वां महो
वृणते नरो नान्यं त्वत्, इति ।

हे चितिरूप त्वामग्निं स्पृशामीति शेषः । कीदृशं मेधाकारं ग्रन्थतदर्थधारण-
शक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारस्तम्, विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षण साध-
नभूतम् । होतारं देवानामाह्वयितारम् । परिभूतमं शत्रूणामतिशयेन तिरस्कर्तारम् ।
मतिं मननीयम् । अर्भस्याल्पस्यापि हविषः समानमित्सदृशमेव । न हेतावद्धविः
स्वी करोति न त्वत्पमित्येवं वैषम्यम् । नरो मनुष्या यजमानाः सर्वत्र महो मह-
नीयं त्वां वृणते संभजन्ते त्वदन्यं कंचिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं न वृणते ।

अथ चतुर्थीमाह—

मनुष्यत्वा निधीमहि । मनुष्वत्समिधीमहि ।
अग्ने मनुष्वदङ्गिरः (३) । देवान्देवायते यज, इति ।

हेऽग्ने त्वां मनुष्वन्निधीमहि यथाकथंचिन्मनुष्यं बन्धुं सखायं वा कचिद्वि-
स्रम्भेण स्थापयामस्तथा त्वामप्यस्मिन्कर्मणि विस्रम्भेण स्थापयामः । तथा
मनुष्वत्कस्मिन्मनुष्य इव त्वयि विस्रब्धाः सन्तस्त्वां समिधीमहि सम्यक्प्र-
ज्वालयामः । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने मनुष्वन्मनुष्यत्विगिव देवायते देवानात्मन
इच्छते यजमानाय देवान्यज पूरय ।

अथ पञ्चमीमाह—

अग्निर्हि वाजिनं विशे । ददाति विश्वचर्षणिः ।
अग्नी राये स्वाभुवं । स प्रीतो याति वार्यम् ।
इषं स्तोतृभ्य आभर, इति ।

विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः सर्वमनुष्योपकारकः । अग्-
मग्निः खलु विशे प्रजायै वाजिनमन्नं ददाति । अयमग्नी राये धनार्थं यजमा-
नानां धनदानाय स्वाभुवं सुष्ठु सर्वतो भूमिं प्राप्तवानिति शेषः । सोऽग्निः प्रीतः

सन्वार्यं वस्णीयं यजमानं याति प्रामोति । हेऽग्ने स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इषमन्न-
माभर संपादय ।

कल्पः—“ चात्वालात्पुरीषमाहत्य पृष्ठो दिवीति वैश्वानर्यर्चा चितावध्यूहति
सा चितिर्भवति ” इति । पाठस्तु—

पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्याम् । पृष्ठो विश्वा

ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः ।

स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् (४), इति ।

असीषदन्यविष्ठमङ्गिरो नक्तम् ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अयमग्निर्दिवि स्पृष्ट आदित्यरूपेणावास्थितः ।
पृथिव्यामिह पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः । तथा फलपाककारी सन्पृष्ठः
संबद्धः सर्वा अग्न्योषधीराविवेश । वैश्वानरोऽग्निः सहसा बलेन पृष्ठः
संबद्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिवा रिषो हिंसकात्पातु । नक्तं रात्रावपि सोऽ-
स्मान्पातु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशमपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे स्पर्शनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेतचयनस्योपेक्षिता मन्त्रा
उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमानुवाके नाचि-
केताग्निदेवतोपासनमभिधीयते—

अथ वाव यः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः । स

यत्प्रोङ् पवते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा ।

स दक्षिणः पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पुच्छम् ।

यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः (१) । अथ यत्सं-
वाति । तदस्य समञ्चनं च प्रसारणं च । अथो
संपदेवास्य सा, इति ।

अयं वाव प्रत्यक्षतो दृश्यमान एव यो वायुः पवते संचरति सोऽयं पूर्वोक्त-
नाचिकेताग्निदेवस्वरूपः । स वायुः प्राग्दिगभिमुखः संचरतीति यत्तदस्य
नाचिकेताग्नेः शिरःस्थानीयम् । अनन्तरं दक्षिणस्यां दिशि संचरतीति यत्सोऽयं
पक्ष्यकारस्य नाचिकेताग्नेर्दक्षिणः पक्षः । अथ प्रत्यङ्मुखः संचरतीति यत्तत्पुच्छ-
स्थानीयम् । अनन्तरमुत्तराभिमुखं संचरतीति यत्सोऽयमुत्तरः पक्षः । अथ
संवाति संभूय सर्वत्र प्रसरतीति यत्तदस्याग्नेः संकोचो विकाशश्च । अपि च
येयं शिरआदिकल्पना सेयमस्याग्नेः संपदेव ध्यानार्थं संपादनमेव । एवं संपाद्य
ध्यायेदित्यर्थः ।

अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य च समानं फलं दर्शयति—

स* ह वा अस्मै स कामः पद्यते ।
यत्कामो यजते । योऽग्निं नाचिकेत्
चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेतो नाम कश्चिदुद्दालकस्य पुत्र उत्तरानुवाके वक्ष्यते तन्नाम्ना प्रसिद्धो
नाचिकेतो लोकोऽसीत्यादिमन्त्रसाध्योऽग्निस्तं पूर्वोक्तप्रकारेण यश्चिनुते । योऽ-
प्यन्यः कश्चिदयं वाव यः पवत इत्याद्युक्तप्रकारेणोपास्ते । उभयविधः स पुरुषो
यद्विषयकामनायुक्तोऽनुतिष्ठति स कामोऽस्मै संपद्यते सम्यक्प्राप्यते ।

तस्याग्नेराधारत्वेन हिरण्यध्यानं विधत्ते—

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां
वेद । आयतनवान्भवति । गच्छति प्रतिष्ठाम्
(२) । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं
प्रतिष्ठा । य एवं वेद । आयतनवान्भवति ।
गच्छति प्रतिष्ठाम्, इति ।

आयतनमाधारः प्रतिष्ठा चिरमवस्थानम् । हिरण्येष्टकां चिकेताम्नावुपहि-
तत्वाद्धिरण्यमस्याऽऽधारः । तत्रैवास्य चिरकालवस्थितिः । हिरण्यस्याऽऽकारद्व-
यध्यानेनासौ गृहवान्भूत्वा चिरकालस्थितिं लभते । फलस्य पुनर्वदनमुपसंहा-
सार्थम् ।

अथ हिरण्यशरीरत्वेन ध्यानां विधत्ते—

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । सशरी-
र एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्ने-
र्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । सशरीर
एव स्वर्गं लोकमेति, इति ।

हिरण्यस्य शरीरत्वध्यानेन मनुष्यशरीरसहितस्यैव स्वर्गप्राप्तिः ।

फलान्तरं दर्शयति—

अथो यथा रुक्म उत्तमो भाव्यात् (३) ।
एवमेव स तेजसा यज्ञसा । अस्मिंश्च
लोकेऽमुष्मिंश्च भाति, इति ।

अपि च यथा लोके रुक्मः सौवर्णाभरणविशेष उत्कर्षेणाग्नौ तप्तः सन्स्व-
निष्ठां कौलिकां परित्यज्य विस्पष्टं भासेत, एवमेव स हिरण्यध्याता शरीरका-
न्त्या कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ।

अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकानामत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकविभागं
दर्शयति—

उरवो ह वै तामैते लोकाः । येऽवरेणाऽऽदित्यम् ।
अथ हैते वरीयांसो लोकाः । ये परेणाऽऽदित्यम् ।
अन्तर्वन्तः ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति । योऽ-
वरेणाऽऽदित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षय्यं
लोकं जयति । यः परेणाऽऽदित्यम्, इति ।

द्विविधाः स्वर्गलोका आदित्यलोकादर्वाश्च उपरितनाश्च । तत्राऽऽदित्यमवरे-
णाऽऽदित्यादर्वाश्चो ये लोकाः स्वर्गविशेषारते सर्वेऽप्युरवो विस्तीर्णा इति । नाम
प्रसिद्धम् । अथ ये स्वर्गलोका आदित्यं परेणाऽऽदित्यलोकात्परस्ताद्वर्तन्त एते
वरीयांसोऽतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति यः पुमानादित्यादर्वाश्च लोकं प्राप्नोति,
एष पुमानन्तवन्तं विनाशयुक्तं क्षय्यं परस्परमेकैकपेक्षया क्षयार्हं तादृशं लोकं
प्राप्नोति । यस्त्वादित्यात्पराश्च प्राप्नोति, एष पुमानन्तमपारम्, आतानविता-
नाभ्यामवसानराहितमक्षय्यं भोग्यवस्तुक्षयरहितं लोकं प्राप्नोति ।

एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताभिं चिन्वतस्तस्योपासकस्य चोपरितन-
लोकप्राप्तिकलं दर्शयति—

अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति ।

योऽभिं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

आदित्यमण्डलादूर्ध्ववर्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तस्याऽऽयुष्क्षयहेतुभूतकालपारतन्त्या-
भावं दृष्टान्तेन दर्शयति—

अथो यथा रथे तिष्ठन्पक्षसी पर्यावर्तमाने
प्रत्यपेक्षते । एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्या-
होरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽभिं नाचिकेतं
चिनुते । य उ चैनमेवं वेद (४), इति ।

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाष्याद्यः परेणाऽऽदित्यमष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशा-
ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अत्युन्नतस्य रथस्योपरि वर्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वदोरधोभागे पुनः
पर्यावर्तमाने पक्षसी उभे चक्रे, स्वस्मादत्यन्तमधस्तनत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति,
एवमसौ ब्रह्मलोके वर्तमानः पुरुषोऽधस्तनेषु मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायु-
ष्क्षपणाय पुनः पुनः पर्यावर्तमाने अहोरात्रे स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रतिक्षणं

पश्यति । यो नाचिकेतमग्निं चिनुते यश्चोपारत उभयविधस्यास्य लोकमहोरात्रे न प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके हि नैव अहोरात्रे अत्यल्पे प्रसरतः किंतु कल्पमात्रमेक महः । तस्मादितरलोकेष्विव नास्याऽऽयुः क्षीयते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे नाचिकेताग्न्युपासनं पक्ष्याकारवायुदेवताविषयमुक्तम् । अष्टमे ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युराहित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तत्राऽऽदौ नचिकेतसः प्रश्नं दर्शयति—

उ॒श॒न्ह वै वा॑जश्रव॒सः सर्व॑वेद॒सं द॑दौ । तस्य॑ ह
नचि॑केता नाम पु॒त्र आ॑स । तं ह॑ कु॒मारं
सन्त॑म् । दक्षि॑णासु नी॒यमा॑नासु श्रद्धाऽऽवि॒वेश ।
स हो॑वाच । तत॑ कस्मै॒ मां दा॑स्यसीति । द्वितीयं
तृतीय॑म्, इति ।

वाजोऽञ्चं तद्दाननिमित्तं श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वाजश्रवाः कश्चिन्मुनिर्गौतमगोत्रोत्पन्नस्तस्य पुत्र उद्दालकाख्यो मुनिर्वाजश्रवसः । स च कदाचित्सर्वस्वदक्षिणाकेन विश्वजिदादियागेनोशंस्तत्फलं कामयमानो यागमध्ये सर्ववेदसं सर्वस्वमृत्विग्भ्यो ददौ । तस्मिन्काले तस्योद्दालकस्य कश्चित्पुत्रो नचिकेता नाम आसीत् । स चोपनयनयोग्यवयस्कः कुमारो भूत्वा तदा वर्तते । तं कुमारं सन्तं नाचिकेतसमृत्विजः प्रति दक्षिणासु पित्रा नीयमानास्वतिशयेन श्रद्धाऽऽविवेश । यथाशालं दक्षिणा दातव्येत्येषा बुद्धिः श्रद्धातिशयः । श्रद्धाविशिष्टः स कुमारो मनस्येवं विचारयामास । कर्मसाद्गुण्यार्थं पित्रा सर्वस्वं दातव्यम् । अहं च पितुः स्वं तस्माद्दातव्योऽहमिति विचार्य पितरं प्रत्येवमुवाच । हे तत हे पितः कस्मात्तत्त्वजे मां दास्यसीति । तदानीं बालोऽयं मुग्ध इति तद्वचनमुपेक्ष्य तूष्णीं स्थितं पितरं प्रति द्वितीयं वारं तृतीयं वारं च तथैवोवाच ।

पुत्रस्य प्रश्नं दर्शयति—

तः ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति, इति ।

अयं तावन्मुग्धो न भवति । किंतु धूर्त इत्येवं कुपितः संस्तदाभिमुख्येन पर्यावृत्तः कोपावेशान्मृत्यवे त्वा ददामीति तं कुमारमुवाच । अस्मिन्नवसरे काचिददृश्यमानशरीरा दैवी वाक् नचिकेतसं समनुजग्राह ।

तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति—

तः ह स्मोत्थितं वागभिबदति (१) । गौतम-
कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् ।
मृत्यवे वै त्वाऽदामिति, इति ।

कोपयुक्तं पितुस्तद्वचनं श्रुत्वा पितुः सकाशात्पस्तो गन्तुं सहोत्थितं कुमारमभिमुखीकृत्यानुग्रहपरा दैवी वागित्येवं वदति स्म । किमिति तदुच्यते—हे गौतमगोत्रोत्पन्न नचिकेतः स खलु तव पितैवमुवाच । तद्वचनस्यायमभिप्रायः, हे पुत्र मृत्योर्गृहान्प्रति परेहि गच्छ । मृत्यवे त्वामहं दत्तवानस्मीति ।

इत्थं तत्पितुरभिप्रायं विशदीकृत्य सा वाग्देवता कुमारमनुग्रहीतुं बुद्धिप्रदानं करोति—

तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म
तिस्त्रो रात्रीरनाश्वान्गृहे वसतात् । स यदि
त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति ।
तिस्त्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमा रात्रि-
रिति (२) । प्रजा त इति । किं द्विती-
या इति । पशूस्त इति । किं तृतीया इति ।
सांभ्रुकृत्यां त इति, इति ।

हे नचिकेते यमो यदा गृहान्निर्गत्य मत्र क्वापि प्रवसति तं प्रवसन्तं निश्चित्य तद्गृहे गन्तासि गमिष्यसि गच्छेत्यर्थः । एवमुक्त्वा पुनरप्येवमुवाच । तस्य

यमस्य गृहे गत्वा यमदर्शनाभावे तदीयपुत्रभार्यादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनच-
यमनाश्वान्भोजनरहितो निवासं कुरु । तावत्समागत्य स यमो यदि त्वां प्रति हे
कुमार कति रात्रीरिहोषितवानिति पृच्छेत्, तदानीं तिस्र इत्येवं सत्यमेव प्रत्यु-
त्तरं ब्रूहि । ततः प्रथमदिने किं भुक्तवानसीत्येवं पृष्ठः संस्त्वदीयां प्रजां भक्षित-
वानस्मीत्येवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिर्गृहे समागत्य भोजनरहितो वसति चेत्तस्य
गृहस्त्वामिदं एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण प्रजाक्षयो भवतीत्येतच्छास्त्ररहस्यं तेन
वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीयतृतीयदिवसयोरुपवासेन पशुक्षयं सुरुतक्षयं
चासूचयत् ।

तदेवं वागेक्ष्यन्ना शिक्षितो नचिकेतास्तथैव चकारेत्येतद्दर्शयति—

तं वै सन्तं जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरना-
श्वान्गृहं उवास । तमागत्य प्रपच्छ । कुमार-
कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच
(३) । किं प्रथमा रात्रिमाश्ना इति । प्रजां
त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति ।
किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

एतावता शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु मूर्खः । तस्मात्सत्कारार्हो न
मारणीय इत्येवं निश्चित्य यं सत्कारं चकार तं दर्शयति—

नमस्ते अस्तु भगव इति
होषास्व । वरं वृणीष्वेति, इति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

एतच्छास्त्रानुसारेण नचिकेतसमभिज्ञं मत्वा भगवच्छब्देन संबोध्य दिनच-
योपवासकृतं स्वापराधं परिहर्तुं वरत्रयं दत्तवान् । सोऽयमर्थः कठवल्लीष्वस्मि-
न्नेव नाचिकेतोपाख्याने विस्पष्टमाग्नातः—“ तिस्रो रात्रीर्यद्वात्सीर्गृहे मेऽन-
श्वान्ब्रह्मनतिथिर्नमस्यो नमस्ते अस्तु ब्रह्मस्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रिन्व-

रान्वृणीष्व ” इति । प्रतिशब्देन प्रतिदिनोपवासानिमित्तापराधपरिहारयेत्यय-
मर्थ उच्यते ।

नाचिकेतसा वृतं प्रथमं वरं दर्शयति—

पितरंमेव जीवन्नयानीति, इति ।

हे यम त्वयाऽहममारितो जीवन्नेव मदीयं पितरं प्राप्नवानि सोऽयं प्रथमो
वरः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां द्वितीयं वरं दर्शयति—

द्वितीयं वृणीष्वेति (४) । इष्टापत्योर्मेऽक्षितिं
ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमाग्निं नाचिकेत-
मुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्ते ना क्षीयेते, इति ।

द्वितीयवरार्थं प्रार्थितोऽयं कुमारो मदीययोः श्रौतस्मार्तसुक्रतयोरक्षयहेतुं
ब्रूहीत्येतादृशं वरं वृतवान् । ततो यमस्तस्मै नाचिकेतस एतं पूर्वानुवाकेष्वभि-
हितं चेतव्यमुपास्यं च द्विविधं नाचिकेतनामाङ्कितमग्निमुवाच । तन्नामाङ्कि-
तत्वं कठवल्लीषु स्पष्टीकृतम्—“ एष ते अग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा
द्वितीयेन वरेणैतमाग्निं तत्रैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः ” इति । ततो नाचिकेताग्नि-
चयनादाग्निध्यानाच्च तस्य नाचिकेतसः श्रौतस्मार्तसुक्रते न क्षीयेते अल्पफले
न भवतः ।

नाचिकेतस इवान्यस्यापि श्रौतस्मार्तसुक्रतयोरक्षयं दर्शयति—

नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचि-
केतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

पुनरापि प्रश्नोत्तराभ्यां वरान्तरं दर्शयति—

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मुत्योर्मेऽपंचितिं ब्रूही-
ति होवाच । तस्मै हैतमाग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै सोऽपं पुनर्मुत्युर्मजयत् (५) । अपं
पुनर्मुत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।

य उ चैनमेवं वेदं, इति ।

वर्तमानस्य मनुष्यशरीरस्य सकृन्मृत्युरवश्यंभावी । तदूर्ध्वं पुनरप्यर्वाचीनजन्मस्वीकारे सति पुनर्मृत्युर्भवति । जन्मस्वीकारं विना मुक्तौ सत्यां सोऽयं पुनर्मृत्युरपक्षीयते । मृत्योरपजयः पुरुषस्यैव जयः । तादृशं पुनर्मृत्योरपजयहेतुं ब्रूहीत्येष तृतीयो वरः । एवं वृणानाय तस्मै नचिकेतसे पुनर्मृत्युजयहेतुत्वेन तमेव द्विविधं नाचिकेताग्निमुक्तवान् । चयनोपासनयोर्मध्ये चयनस्य प्राधान्यमुपासनस्योपसर्जनत्वं यस्य पुंसः संपद्यते तस्येष्टापूर्तयोरक्षयत्वमात्रं चिरं पुण्यलोकमनुभूय पुनर्जन्मस्वीकारः । यस्य तूपासनं प्रधानं चयनमुपसर्जनं तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिरेव न तु जन्मान्तरम् । तस्मान्मृत्युं जयेत्येवं वरयोर्विभागः । ततो वै तस्मादेव प्रधानभूतादुपासनात्स नचिकेताः पुनर्मृत्युं जितवान् । अन्योऽपि विद्याप्राधान्ये सति तद्वन्मृत्युं जयति ।

अथ प्रजापतिवृत्तान्तकथनमुखेन दक्षिणां प्रशंसति—

प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत । सहिरं
ण्यमुदास्यत् । तदग्नौ प्रास्यत् । तदस्मैना-
च्छदयत् । तद्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै
नैवाच्छदयत् । तत्तृतीयं प्रास्यत् (६) ।
तदस्मै नैवाच्छदयत् । तदात्मज्ञेव हृदय्येऽग्नौ
वैश्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् ।
तस्माद्धिरण्यं कनिष्ठं धनानाम् । भुञ्जति-
तमम् । हृदयज* हि । स वै तमेव नावि-
न्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेष्यत् । ता*
स्वायैव हस्ताय दक्षिणायानयत् । तां प्रत्य-
गुह्णात् (७) । दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगु-
ह्णामीति । सोऽदक्षत् दक्षिणां प्रतिगुह्य ।

दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य। य एवं वेद, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा उत्पादयिष्यामीति कामयित्वा तपः कृतवान् । तदा स प्रजापतिः स्वाभीष्टफलत्वेन किञ्चिद्विरण्यमुदास्यदुत्पादितवान् । तच्च हिरण्यं स्वकार्यसिद्ध्यर्थमग्नौ प्रक्षिप्तवान् । तच्चाग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै प्रजापत्यर्थं नाच्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणं नाकरोत् । एवं द्वितीयतृतीययोरपि पर्याप्तयोर्दृष्टव्यम् । ततः स प्रजापतिर्हिरण्यस्य बाहवद्वौ प्रक्षेपं परित्यज्याऽऽत्म-
जेव स्वशरीरमध्य एव हृदये हृदयपुण्डरीकसमीपवर्तिनि वैधानरे सर्वपुरुषहिते जाठराग्नौ प्रास्यप्रक्षिप्तवान् । तच्च जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै प्रजापत्यर्थम-
च्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणमकरोत् । यस्माद्बाह्वेऽग्नौ प्रक्षिप्तमकिञ्चित्करं जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं कार्यक्रमासीत्तस्मात्लोकेऽपि हिरण्यं बाह्वदेशे भूमिमञ्जुषादौ प्रक्षिप्तं सद्भोगानुपयुक्तत्वाद्धनानां मध्ये कनिष्ठमुच्यते । यच्चद्धनं भुञ्जद्भोगोप-
युक्तं सदाभरणरूपेणाच्चादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राणिनां प्रियतमम् । यस्मा-
द्धृदयजं प्रजापतेरिव भोक्तृणां हृदयसंबद्धं तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तम् । उक्तरीत्या चेतने प्रक्षिप्तस्य हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य यस्मै चेतनाय पुरुषाय तां हिरण्यरूपां दक्षिणां स्वयमनेष्यत्तमेव चेतनं पुरुषं प्रतिग्रहीतारमन्विष्य तदानीं नालभत पुरुषान्तरमलब्ध्वा स्वकीयायैव दक्षिणहस्ताय तां हिरण्यरूपां दक्षिणां नीतवान् । नीत्वा च हे हिरण्य त्वद्रूपां दक्षिणां दक्षाय कार्यसमर्थाय प्रतिगृ-
ह्णामीत्येवं वदन्स्वयमेव तां दक्षिणां प्रत्यगृह्णात् । ततः प्रजापतिर्दक्षिणां प्रतिगृ-
ह्यादक्षत कार्यसमर्थोऽभूत् । अन्योऽपि यः पुमानेवं हिरण्यवृत्तान्तं वेद स एव दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते कार्यसमर्थो भवति ।

प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रशस्य महर्षिवृत्तान्तेनापि प्रशंसति—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसो वाजश्रवसा

गोतमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्ण-

न्ति । उभयेन वयं दक्षिण्यामह एव दक्षिणां

प्रतिगृह्येति । तेऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य ।

दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद ।

प्रहान्यं व्लीनाति (८), इति ।

वदत्याश्ना इत्युवाच द्वितीयं वृणीष्वेत्यजयत्तृतीयं प्रास्यदगृह्णाददक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य य एवं वेदैकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नदाननिमित्तकीर्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवास्तस्य पुत्रा वाजश्रवसः । ते च गौतमास्तद्गोत्रोत्पन्नत्वात्तादृशा महर्षयः । तदेतदक्षिणामाहात्म्यं विजानन्त अनू-
देश्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । द्विविधा दक्षिणा प्रत्यक्षमेव दत्ताऽनुदिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददातीत्येवं दानार्थधातुनैव विहिता प्रत्यक्षदत्ता । देवताभ्यः समर्पिताऽनुदिष्टा । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“ यदेव-
मेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति ” इति । तथा सति देवतार्थ-
मनुदेश्याममुख्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति किं वक्तव्यं प्रत्यक्षदत्तां मुख्यां प्रति-
गृह्णन्तीति । तथा प्रतिग्रहीतृणां तेषामयमभिप्रायः । मुख्याममुख्यां च दक्षिणां प्रतिगृह्योभयेन दक्षिण्यामहे कार्यसमर्था भविष्याम इति । ते महर्षयस्तथैव दक्षिणां प्रतिगृह्य स्वकार्येष्वदक्षन्त समर्था अभवन् । योऽप्यन्य एवं महर्षिवृ-
त्तान्तं वेद सोऽपि दक्षिणां प्रतिगृह्य स्वकार्यसमर्थो भवत्येव । अन्यं द्रव्यरहितं स्वविरोधिनं प्रकर्षेण व्लीनाति हविःशीर्णं करोत्येव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे नाचिकेतामित्रचयनतद्देदने उपाख्यानेन प्रशस्ते । नवमे चयनप्रयो-
गोऽभिधीयते । तत्राऽऽदौ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चयनस्य देशविशेषं निश्चिनोति—
त* हैतमेकं पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।
उत्तरवेदिसंमित एषोऽग्निरिति वदन्तः । तन्न
तथा कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्धयेत् ।

स ए॒नं॒ का॒मे॒न॒ व्यृ॒द्धः । का॒मे॒न॒ व्य॑र्धयेत् ।
 सौ॒म्ये वा॒वैन॑म॒ध्वरे चि॑न्वी॒त । य॒त्र वा॒ भूयि॑ष्ठा
 आ॒हु॒तयो॒ हूये॑रन् । ए॒तमा॒ग्निं का॒मे॒न॒ सम॑र्ध-
 यति । स ए॒नं॒ का॒मे॒न॒ समृ॑द्धः (१) ।
 का॒मे॒न॒ सम॑र्धयति, इति ।

एके महर्षय एष नाचिकेतोऽग्निरुत्तरवेदितुल्य इत्येवं वदन्तो निरुद्धादिपशु-
 बन्ध एवं कर्मण्युत्तरवेदिदेशे तमेतं नाचिकेताग्निं चिन्वते । सोऽयं पूर्वः पक्षो
 न तु सिद्धान्तः, तत्तस्मात्तथा न कुर्यात् । यदि कुर्यात्तदानीमेतमाग्निं कामेन
 व्यर्धयेत्सोमयागादिफलेन वियोजयेत् । सोऽग्निः कामेन वियोजितः सन्नेनं यज-
 मानं फलेन वियोजयति । तस्मात्पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य सोमयाग
 एवैनं चिन्वीत । अथवा सोमयागेष्वपि यत्र गवामयनादावतिबहव आहुतयो
 हूयेरंस्तत्रैतमाग्निं चिन्वीत । एवं सत्येतमाग्निं तत्तत्फलेन समृद्धं करोति । स च
 समृद्ध एनं यजमानमपि फलेन समर्धयति ।

सैव फलसमृद्धिरुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्च्यते । तत्र प्रजालामं स्वर्गप्राप्तिरूपं
 फलं च दर्शयति—

अथ॒ है॒नं॒ पु॒र॒र्षयः॑ । उ॒त्तर॒वे॒द्यामे॒व सा॒त्रिय॑म-
 चि॒न्वत॑ । ततो॒ वै तेऽवि॑न्दन्त॒ प्र॒जाम् । अ॒भि-
 स्व॒र्गं लो॒कम॑जयन् । वि॒न्दत॑ ए॒व प्र॒जाम् ।
 अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । योऽग्निं॑ ना॒चिके॑तं
 चि॒नुते॑ । य उ॒ चैन॑मे॒वं वे॒दं, इति॑ ।

पुरा केचिदृषय एनं नाचिकेताग्निं सात्रियं सत्रसंबन्धिनं कृत्वोत्तरवेदिदेश
 एवाचिन्वत । ततस्तेषां फलसिद्धिर्जाता । एवमन्यस्यापि भवति ।

द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणं फलं दर्शयति—

अथ॒ है॒नं॒ वा॒युर्ऋ॑द्धि॒कामः॑ (२) । य॒थान्यु॑त-

मेवोपदधे । ततो वै स एतामृद्धिमाध्नोत् ।
यामिदं वायुर्ऋद्धः । एतामृद्धिमृध्नोति । यामिदं
वायुर्वृद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
उ चैनमेवं वेद, इति ।

वायुदेवः समृद्धिं कामयमान एनं नाचिकेताग्निं यथान्युप्तमेवोपदधे । पशुब-
न्धसोमादावुत्तरवेदिन्युप्ता भवति । तामेतां न्युप्तामनतिक्रम्य यथान्युप्तम् । उत्त-
रवेदिनिर्वापस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय स वायुः पुरातनेमेतां वक्ष्यमाणसदृशीं
धनादिसमृद्धिं प्राप्तवान् । काऽसौ वक्ष्यमाणेति सोच्यते । ऋद्धः सर्वभोगसमृद्धो
वायुः स्वेच्छासंचाररूपां यां समृद्धिमिदमस्मात्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्नोति
तामेव स्वेच्छासंचाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः । अन्योऽपि यजमानश्चिन्वान
उपासीनो वा यां समृद्धिं स्वातन्त्र्यलक्षणाभिदमस्मात्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्त-
वान् । एतामेव समृद्धिं प्राप्नोति सर्वत्र स्वतन्त्रो भवति न तु परतन्त्र इत्यर्थः ।

पशुफलार्थं कंचित्प्रकारविशेषं विधत्ते—

अथ हैनं गोबलो वाष्णीः पशुकामः । पाङ्क्त-
मेव चिकये । पञ्च पुरस्तात् (३) । पञ्च
दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः । एकां
मध्ये । ततो वै स सहस्रं पशून्प्राप्नोत् । प्र
सहस्रं पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद, इति ।

वृष्णेः पुत्रो वाष्णी गोबलो नामतः । स च पशून्कामयमान एनं नाचिके-
ताग्निं पाङ्क्तमेव चिकये पञ्चसंख्योपेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत्कथ-
मिति तदुच्यते—पाच्यादीनां चतसृणां दिशां मध्य एकैकस्यां पञ्च पञ्चेष्टकामध्ये

चैका। एवं सति पञ्चसु स्थानेषूपहितत्वादवैकस्यां दिशीष्टकानां पञ्चत्वात्पाङ्क्त-
त्वम् । ततश्चयनाद्गोबलस्य सहस्रपशुप्राप्तिः । एवमन्यस्यापि भवति ।

ज्यैष्ठ्यादिकफलार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनं प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यकामो यशस्कामः
प्रजननकामः । त्रिवृतमेव चिकये (४) । सप्त
पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् ।
तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्र
यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजा-
यत । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै
ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः (५) । त्रिवृत्प्रज-
ननम् । उपस्थो योनिर्मध्यमा । प्र यशो
ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजातिं प्रजायते ।
यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं
चिनुते । य उं चैनमेवं वेद, इति ।

वयसा गुणैश्चाऽऽधिक्यं ज्यैष्ठ्यम् । यशः कीर्तिः । प्रजननं पुत्राद्युत्पादनम् ।
त्रीणि फलानि कामयमानः प्रजापतिरेनं नाचिकेताग्निं त्रिवृतमेव त्रिगुणमेव
यथा भवति तथा चितवान् । प्राक्प्रत्यग्दिशोरिष्टकानां सप्तसंख्या दक्षिणोत्तर-
दिशोल्लित्वसंख्या, मध्ये त्वेकसंख्येति त्रिविधसंख्योपेतत्वात्रैगुण्यम् । तथाविधेन
चयनेन स प्रजापतिः कीर्तिं ज्यैष्ठ्यं च प्राप्तवान् । तथा प्रजा इदानीं वर्तमा-
नायां पुत्रपौत्रदुहितृदौहितृरूपायां प्रजोत्पत्तिमिदमस्मत्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा
प्रजायन्ते संपादयन्ति । तामेतां प्रजातिं पुत्राद्युत्पत्तिं प्राजायत स प्रजापतिः संपा-
दितवान् । यत्तु ज्यैष्ठ्यं प्राशस्त्यं फलमुक्तं तात्रिविधम् । कुलाचारसंपन्ना
माता तादृशः पिता पुत्रश्चेति । तथा प्रजोत्पादनसामर्थ्यलक्षणमपि प्रजननं

त्रिगुणम् । उपस्थ इन्द्रियशक्तिः । योनिः स्त्रीलिङ्गम् । मध्यमा गर्भधारणस्थानम् । अतः फलरूपयोज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात्त्रिगुणवयनसाध्यत्वं युक्तम् । प्रजापतिवदन्योऽपि तत्फलं प्राप्नोति ।

केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोप-
दधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् (६) ।
ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद, इति ।

ज्यैष्ठ्यं वयसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं कामयमान इन्द्र एनं नाचिकेताग्निं चिन्व-
न्प्रथमामिष्टकामुपधाय तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽप्यूर्ध्वं तृतीयामित्येवमूर्ध्वा एव
इष्टका उपधाय तेन ज्यैष्ठ्यमौन्नत्यं प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनमसावादित्यः स्वर्गकामः । प्राचीरे-
वोपदधे । ततो वै सोऽग्निं स्वर्गं लोकमजयत् ।
अग्निं स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं
चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

स्वर्गं कामयमान आदित्यः प्रथमामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां
ततोऽपि प्राच्यां तृतीयामित्येवमिष्टका उपधायैनं नाचिकेताग्निं चितवान् । ततः
स आदित्यः स्वर्गं लोकमाभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वोपधानं प्राच्युपधानं च बोधायनेन स्पष्टीकृतम्—अथ यदूर्ध्वाः पश्चात्को-
दद्याः प्रभृत्यूर्ध्वा आस्वयमातृण्णावकाशादथ यदि प्राचीः स्वयमातृण्णावकाशा-
त्प्रभृति प्राचीः ” इति ।

अथ तेजआदिप्राप्त्यर्थे प्रयोगे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

स यदीच्छेत् (७) । तेजस्वी यशस्वी ब्रह्म-
वर्चसी स्यामिति । प्राङ्नाहोतुर्धिष्ण्यादुत्स-

पेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा मा प्रोर्णीतु ।

तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्व्येव

यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

यो नाचिकेतमग्निं चिनुते स यदि तेजोयशोब्रह्मवर्चसानि कामयेत तदानीं यजमानो होतुर्धिष्ण्यसमीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तस्माद्विष्ण्यादारभ्याऽऽहवनी-
यपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन्नुत्सर्पेदुत्कर्षेण गच्छेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—येयं
देवता यशस्वती यशोयुक्ता सती प्राक्प्राङ्मुख्यपगच्छति सा देवता मां तेजो-
यशोब्रह्मवर्चसैः प्रोर्णीत्वाच्छादयतु, इति । तथा सत्यैतैर्युक्त एव भवति ।

विधासबाहुल्यं दक्षिणाबाहुल्यं च कामयमानस्य कंचिद्विशेषं विधत्ते—

अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे श्रद्धधीरन् । भूयिष्ठा

दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु

प्राच्येहि प्राच्येहीति प्राचीं जुषाणा वेत्वाज्यस्य

स्वाहेति स्तुवेणोपहृत्याऽऽहवनीये जुहुयात् (८) ।

भूयिष्ठमेवास्मै श्रद्धधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति, इति ।

सर्वे प्राणिनो मे मदर्थं भूयिष्ठमत्यधिकं श्रद्धधीरन्विधासं प्राप्नुयुः, ऋत्विजश्च
भूयिष्ठा अतिबहुला दक्षिणा नयेयुरिति यः कामयते स पुमान्दक्षिणानयनकाले
स्तुवेणाऽऽज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्यादिमन्त्रेणाऽऽहवनीये जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः—
हे श्रद्धादक्षिणाभिमानिनि देवते प्राच्येहि प्राङ्मुखी सती समागच्छ । द्विरुक्तिः
श्रद्धादेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाऽऽभिमुख्यार्था । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादा-
गता तस्मात्प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता सती सा द्विविधा देवताऽऽज्यस्य वेत्वि-
दमाज्यं पिबतु । तदर्थमिदं स्वाहुतमिति । अनेन होमेनास्मिन्यजमाने सर्वेऽप्यत्य-
धिकं विधासं कुर्वन्ति । दक्षिणा अतिबहुला ऋत्विजो नयन्ति ।

अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते—

पुरषिमुपधाय । चितिकलृप्तिभिर्भिष्टृश्य । अग्निं

प्रणीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति ।
त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् । अग्नाविष्णु
इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्नहोमः । सप्त
ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः (९), इति ।

समृद्ध ऋद्धिकामः पुरस्ताच्चिकये पुत्रोऽगच्छदीच्छेज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ।

पुर्व्वयो वायुगोबलः प्रजापतिस्त्रिवृदिन्द्रोऽसावादित्यः स यदीच्छेदथ यदीच्छेत् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

=====

उपहितानामिष्टकानां सर्वासामुपरि 'पृष्ठो दिवि' इत्यनया वैधानर्यर्चा पुरीषं
पांशुमुपधाय 'यत्ते चितमग्ने देवा इहाऽऽवह' इत्यादिभिः, चितिक्लृप्तिनामभिर्ऋ-
ग्भिस्तां चितिं हस्तेनाभिमृश्य तस्यां चितावग्निं प्रणीय समिद्धिरुपसमाधाय
'त्वमग्ने रुद्र' इत्यादिभिश्चतुर्भिरनुवाकैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् । महाग्नौ यः
शतरुद्रीयमन्त्रो यश्च वसोर्धारामन्त्रस्तयोरुभयोः प्रतिनिधिरूपं 'त्वमग्ने रुद्राग्ना-
विष्णु' इत्यनुवाकद्वयम् । 'अन्नपते' इत्यनेनानुवाकेनान्नहोमः कार्यः । 'सप्त ते
अग्ने' इत्ययमनुवाको विश्वप्रीसंज्ञकः । विश्वं प्रीणयतीति विश्वप्रीः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः । दशमे तत्प्रशंसाऽभिधीयते ।
तत्राऽऽदाविष्टकाः प्रशंसति—

यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तया
लोकमभिजयति । अथो या अस्मिँल्लोके

देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ।
 यां द्वितीयां मुपदधाति । अन्तरिक्षलोकं तथाऽ-
 भिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः ।
 तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां
 तृतीयां मुपदधाति । अमुं तथा लोकमभिज-
 यति (१) । अथो या अमुष्मिँल्लोके देवताः ।
 तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अथो
 या अमूरितरा अष्टादश । य एवामी उरवंश्च
 वरीयांसश्च लोकाः । तानेव ताभिर्भि-
 जयति, इति ।

लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्वकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां
 देवानां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा तपोऽसि तेजोऽसी-
 त्याभ्यां द्वितीयतृतीयमन्त्राभ्यामुपधेयेनेष्टकाद्वयेनान्तरिक्षद्युलोकजयादिकमवग-
 न्तव्यम् । तथा समुद्रोऽसीत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया अमूरिष्टका अष्टादशसं-
 ख्याकाः । अस्माभिः सर्वाभिरादित्यमण्डलादवांच उरुल्लोकान्पराचो वरीयसश्च
 लोकानभिजयति ।

इष्टकाः प्रशस्य तच्चयनं तद्वदनं च प्रशंसति—

कामचारो ह वा अस्योरुषु च वरीयःसु च
 लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
 उ चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेताग्निं चिन्वानस्तदभिज्ञश्च यो विद्यते तस्योभयविधस्य पुरुषस्याऽऽदि-
 त्यलोकदवाक्षरुषु लोकेषु पराक्षु वरीयःसु च लोकेषु स्वेच्छया संचारो भवति ।

अथ सर्वकामसंपूर्त्यर्थं नाचिकेताग्नेः प्रकारान्तरेण ध्यानं विधत्ते—

संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः
शिरः (२) । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा
उत्तरः । शरत्पुच्छम् । मासाः कर्मकाराः ।
अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो वसोधारा ।
यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वृष्ट्वा । प्रजाभ्यः सर्वा-
न्कामान्तसंपूरयति । एवमेव स तस्य सर्वा-
न्कामान्तसंपूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते
(३) । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

योऽयं नाचिकेताग्निरुक्तः सोऽयं संवत्सरात्मकत्वेन ध्यातव्यः । तस्य ना-
चिकेताग्नेः संवत्सररूपस्य पक्ष्याकारस्य वसन्तर्तुः शिरःस्थानीयः । ग्रीष्मवर्षं तु
दक्षिणोत्तरपक्षस्थानीयौ । शरदृतुः पुच्छस्थानीयः । चैत्रादयो मासा कर्म-
कारा ऋत्विक्स्थानीयाः । अहोरात्रे तु ' त्वमग्ने रुद्रः ' इत्यस्य शतरुद्रीयम-
न्वस्य स्थाने वर्तते । योऽयं पर्जन्यः सोऽयम् ' अग्नाविष्णु ' इत्यस्य वसो-
धारामन्वस्य स्थाने वर्तते । तदेवमुक्तावयवविशिष्टं नाचिकेताग्निरूपं संवत्सरं
य उपास्ते यश्च तमग्निं चिनोति तस्योभयविधस्य पुरुषस्य स नाचिकेताग्निः
सर्वान्कामान्तसम्पूरयति । तत्र दृष्टान्तः—लोके पर्जन्यः सम्यग्वृष्टं यथा भवति
तथा वृष्टिं संपाद्य प्रजार्थं सर्वान्कामान्नीलादिरूपान्तसंपूरयत्येवमेवायं नाचिकेता-
ग्निरिति द्रष्टव्यम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण संवत्सररूपतया तदग्निध्यानं विधत्ते—

संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः
शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् ।
शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षा-
श्वितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्राणी-
ष्टकाः । एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्णवः ।
अग्निमयो ह वै पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोक-

मेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । योऽग्निं नाचि-
केतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

अमुं तया लोकमभिजयति शिरश्चिनुत इष्टकाः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इदानींतनस्य ध्यानस्य वर्षाः पुच्छमित्यादिर्विशेषः । पूर्वपक्षाः शुक्लपक्षा
अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः । ' संवत्सरो वा अग्निः ' इत्यादिः " अहोरात्राणी-
ष्टकाः " इत्यन्तो यो निरूपित एष एव सोऽग्निर्नाचिकेताख्यः । स चाग्निमयो
ज्योतिर्मयः पुनर्नवः सर्वदा नूतन एव न तु कदाचिदपि जरो भवति । एवंप-
रमग्निं य उपास्ते योऽपि चिनोति सोऽयमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वदा नूतनो
भूत्वा स्वर्गं प्राप्याऽऽदित्यस्य सहावस्थानं गच्छति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णु अक्षपते सप्त ते अग्ने यत्ते चिंतमयं षावीशमह वै
तत् हेतमेके यां प्रथमाभिष्टकां दश ।

लोक आदित्य ओजोऽस्यूर्ध्वा दिगन्तः ह वै कामेन श्रीष्मो द्विषष्टिः ।
हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक
एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दीरबुकणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्म-
णभाष्ये एकादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

नाचिकेताग्रिचयनमेकादश उदीरितम् ।

चातुर्होत्रं वैश्वसृजं द्वयं द्वादश ईर्यते ॥ २ ॥

तत्र ' ब्रह्म वै चतुर्होतारः ' इत्यस्मिन्प्रथमानुवाके चातुर्होत्रचयनस्य विधि-
र्भविष्यति । तच्च द्विविधं व्यस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं व्यस्तम् ।
सावित्रादिभिः संयुक्तं समस्तम् । तत्र समस्ते वैश्वसृजचयनेऽङ्गभूता दिवःश्ये-
न्याख्याः षाद्याख्याश्चेष्टयः । तत्र दिवःश्येनय इष्टयो द्वितीयानुवाके विधास्यन्ते ।
तास्विष्टिषु क्रमेण याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि प्रथमानुवाके दर्शयति—

हरि ॐ ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाऽश्याम तं काममग्ने ।

आशानां त्वा विश्वा आशाः । अनु नोऽद्यानु-

मतिरन्विदनुमते त्वम् । कामो भूतस्य काम-

स्तदग्ने । ब्रह्मा जज्ञानं पिता विराजाम् । यज्ञो

रायौऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आदित्पश्यामि ।

तुभ्यं भरन्ति यो देहाः । पूर्वं देवा अपरेण

प्राणापानौ । हव्यवाह* स्विष्टम् (१), इति ।

तुभ्यं दश ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

* अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टकपालम्, इत्यस्य हविषः ' तुभ्यं ताः ' इति पुरोनुवाक्या । ' अश्याम तम् ' इति याज्या । एतच्चोममं संहितायां

‘त्वमग्ने रुद्रः’ इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘आशायै चरुम्’ इत्यस्य हविषः
 ‘आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः’ इति पुरोनुवाक्या । ‘विश्वा आशा मधुना
 पशुजामि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘पुनर्न इन्द्र मधवा’ इत्यनुवाके व्या-
 ख्यातम् । ‘अनुमत्यै चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘अनु नोऽद्यानुमतिः’ इति पुरो-
 नुवाक्या । ‘अन्विदनुमते’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘इदं वामास्ये’
 इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘कामाय चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘कामो भूतस्य
 मन्वस्य’ इति पुरोनुवाक्या । ‘कामस्तदग्ने समवर्तत’ इति याज्या । एत-
 चोभयम् ‘जुष्टो दमूनाः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘ब्रह्मणे चरुम्’ इत्यस्य
 हविषः ‘ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘पिता विराजा-
 मुवभो रयीणाम्’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य’
 इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘यज्ञाय चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘यज्ञो रायो यज्ञ
 ईशे वसूनाम्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैः’ इति याज्या ।
 एतच्चोभयं ‘यज्ञो राये’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘अन्द्रश्चरुम्’ इत्यस्य
 हविषः ‘आपो भद्रा घृतमिदाप आसुः’ इति पुरोनुवाक्या । आदित्यश्याभ्युत
 वा शृणोमि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘हिरण्यवर्णाः’ इत्यनुवाक्ये व्या-
 ख्यातम् । ‘अग्नये बलिमते चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘तुभ्यं भरन्ति क्षितयो
 पविष्ट’ इति पुरोनुवाक्या । ‘यो देहो अनमयद्वधस्रैः’ इति याज्या । एत-
 चोभयं ‘वृषाऽस्यशुः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘अनुवित्त्यै चरुम्’ इत्यस्य
 हविषः ‘पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्जन्मभिः’ इति पुरोनुवाक्या । ‘प्राणापानौ
 पशुः भोजम्’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘वार्जहत्याय’ इत्यनुवाके व्याख्या-
 तम् । स्विष्टरुद्धविषः ‘हव्यवाहमभिमातिषाहम्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘स्विष्ट-
 वग्ने अभि तत्पृणाहि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘जुष्टो दमूना’ इत्यनुवाके
 व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
 रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके दिवःश्वेनीनामिष्टीनां याज्यानुवाक्याप्रतीकान्यान्नातानि ।
 द्वितीये वा इष्टयो विधीयन्ते । तत्र बोधायनोऽथ समस्तस्येत्युपक्रम्य सावित्र-

नाचिकेतचातुर्होत्रसमाष्टिरूपं प्रतिपाद्येदमाह—‘ तं चेत्सौम्येऽध्वर उत्तम एव
चक्रे । चिन्वीत प्राग्दीक्षणीयायै दिवःश्वेनीभिर्यजेतोदवसायाऽऽपाद्याभिः ”
इति । तत्र दिवःश्वेनीर्विधातुं प्रस्तौति—

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोक-
स्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिर-
न्विच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तमि-
ष्टिभिरन्विच्छत् । तमिष्टिभिरन्विन्दत् । तदि-
ष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता
इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव
हि देवाः (१), इति ।

पुरा कदाचिद्देवानामर्थे स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो नाभूत् । किंतु तिरोऽभवत् ।
ते च देवाः स्वर्गलोकान्वेषणार्थं प्रजापतिं प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिर्यज्ञक्र-
तुभिरन्विष्य तं लोकं नालभत । यूपवन्तो यज्ञक्रतवस्तैरलब्ध्वा पुनस्तं लोकं
यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुश्चतीत्येवं
यूपस्य निन्दितत्वात्तद्युक्तेः क्रतुभिरलाभः । इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावालाभो युक्तः ।
अन्वेषणसाधनत्वादिष्टिनाम संपन्नम् । अत्र हीष्टीनां नेच्छामात्रसाधनत्वं श्रुत्या
विवक्षितं किंत्विष्यमाणं वस्त्वागतमाभिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । तथा
सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्तर्भाव्य तासामेष्टय इत्येतादृशं नाम वक्ष्यम् ।
तथाऽपि तन्नाम रहस्यत्वेन गोपयित्वा परोक्षमुख्यमाकाररहितमिष्टय इत्येवं
नाम प्रकटीकृत्य तेन परोक्षेण नाम्ना सर्वे देवा व्यवहरन्ति । लोकेऽपि देवाः
पूज्याः पुरुषाः परोक्षनामप्रिया इव दृश्यन्ते । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादीभिः
प्रत्यक्षनामभिर्न तुष्यन्ति । किंतु हे मातर्हे पितरित्यादिभिरमुख्यनामभिस्तुष्टा
भवन्ति ।

एवमिष्टीः प्रस्तुत्य प्रथमामिष्टिं विधत्ते—

तमाशाऽब्रवीत् । प्रजापत आशया वै श्राम्यसि ।

अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते
 सत्याऽऽशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
 सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाक-
 पालं निरवपत् । आशायै चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽऽशाऽभवत् । अनु
 स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्याऽऽशा
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चनदेवं वेद, इति ।

कश्चिद्द्रव्यादिलाभः सर्वथा भविष्यतीत्येवं निश्चित्याद्य वा शो वेत्येवं
 कालमात्रप्रतीक्षणरूपस्तृष्णाविशेष आशा तदभिमानिनी देवताऽप्याशाशब्देनैवा-
 भिधीयते । सेयमाशाख्या देवता तं प्रजापतिमिदमब्रवीत्, हे प्रजापते त्वमा-
 शयैव श्रान्तो वर्तसे । सा द्विविधा शाशाऽनुता सत्या च । फलरहिताऽऽशाऽ-
 नृता । तथा सत्यत्र फलरहितया स्वर्गो भविष्यतीत्याशया तव भ्रम एक-
 जायते न तु स्वर्गो लभ्यते । अहमेव त्वाशाख्या देवताऽस्म्यतो मां नु क्षिप्र-
 मेव यजस्वानन्तरमेव तव स्वर्गविषयाऽऽशा सत्या भविष्यति । तामनु स्वर्गं
 लोकं लप्स्यस इति तद्वचनं श्रुत्वा स प्रजापतिस्त्रिहविष्कामिष्टिं लुतवान् ।
 कामगुणकायाग्नये पुरोडाशमेकं हविः । आशादेवतायै चरुर्द्वितीयं हविः ।
 अनुमतिदेवतायै चरुस्तृतीयं हविः । एते प्रथमतृतीये हविषी वक्ष्यमाणास्त्रि-
 ष्टिष्वनुसंचारिणी । तत्त्रिहविष्केष्ट्यनुष्ठानादस्य प्रजापतेः स्वर्गलाभाशा सत्याऽ-
 भवत् । तामाशामनु स्वर्गमलभत । एवमन्योऽपि यः पुमानेतेनोभयतोनुसंचा-
 रिद्वयसहितेन मध्यमेन हविषा यजते योऽप्येनद्धविष्यथावज्जानाति तस्योभय-
 विधस्य पुरुषस्य स्वर्गलाभाशा सत्या भवति । तामाशामनु स्वर्गं लभते ।

अस्यामिष्टावुपहोमान्विधत्ते—

सोऽन्नं जुहोत । अग्नये कामाय स्वाहाऽऽशायै

स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वा-
हेति (२), इति ।

यो यजते सोऽत्र षडुपहोमाञ्जुहुयात् ।

अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै
श्राम्यसि । अहमु वै कामोऽस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यः कामो भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये
कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै
तस्य सत्यः कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोक-
मविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य कामो भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हवि-
षा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा कामाय
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेति (३), इति ।

निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणमाशा । अनिश्चितस्यापेक्षा कामः । तस्य
कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादस्तमारभ्य स्वर्गं लोकमविन्ददित्यन्तो ग्रन्थो

विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः । तत ऊर्ध्वं य एवं वेदेत्यन्तो विधिः । ततोऽप्यूर्ध्वमु-
पहोमाः । एवं सर्वं द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयाभिष्टिं विधत्ते—

तं ब्रह्माब्रवीत् । प्रजापते ब्रह्मणा वै श्राम्यसि ।
अहमु वै ब्रह्मास्मि । मां नु यजस्व । अथ ते
ब्रह्मण्वान्यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निरवपत् । ब्रह्मणे चरुम् । अनु-
मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य ब्रह्मण्वान्यज्ञोऽ-
भवत् । अनु स्वर्गं लोकमाविन्दत् । ब्रह्मणा-
ह वा अस्य यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽब्र जुहोति । अग्नये कामाय
स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजा-
पतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति (४), इति ।

ब्रह्म मन्त्रजातम् । तदभिमानिदेवोऽपि ब्रह्मशब्दाभिधेयः । तदनुग्रहरहितं
मन्त्रजातं निष्फलम् । यथा पूर्वमनृतयाऽऽशयाऽनृतेन च कामेन वृथा श्रमः । एव-
मत्रापि निष्फलेन मन्त्रजातेन वृथा श्रमः । ब्रह्मण्वान्सफलमन्त्रयुक्तः । सति
देवतानुग्रहे तथा भवति । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीभिष्टिं विधत्ते—

तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजापते यज्ञेन वै श्राम्यसि ।

अहमु वै यज्ञोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ
ते सत्यो यज्ञो भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निरपवत् । यज्ञाय चरुम् ।
अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यो यज्ञोऽ-
भवत् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह
वा अस्य यज्ञो भवति । अनुं स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैतदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय
स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽ-
ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (५), इति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यज्ञः । तदभिमानी देवोऽपि यज्ञशब्दमभिधेयः । य-
ज्ञमहरहितो यज्ञोऽनृतः । तत्सहितः सत्यः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमीभिर्निधिधत्ते—

तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽप्सु वै सर्वे कामाः
श्रिताः । वयमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु
यजस्व । अथ त्वयि सर्वे कामाः श्रयिष्यन्ते ।
अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये
कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत् ।
अद्भ्यश्चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै

१४०२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३तृतीयकाण्डे—

तस्मिन्सर्वे कामा अश्रयन्त । अनु स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सर्वे ह वा अस्मिन्कामाः
श्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽब्र
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽग्नेभ्यः स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
(६), इति ।

आपो जलाभिमानिन्यो देवताः । आपोऽब्रुवन्नित्येतदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्वे-
ष्वपि वस्तुष्वभिमानिदेवताः सन्तीति भगवान्बादरायण उत्तरमीमांसायां सूत्र-
यामास—“ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ” इति । ताश्चाब्दे-
वतास्तं प्रजापतिमिदमब्रुवन् । हे प्रजापते सर्वेऽपि भोगा अपस्वाश्रिताः । ओष-
धिवनस्पत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात्सर्वभोगानां(णां) च तत्फलाधीनत्वात् ।
तासामपां स्वामिभूता देवता वयमेवातोऽस्मत्परितोषमन्तरेण भोगाभावादस्मानेव
त्वं यजस्व । त्वयि सर्वे कामा आश्रिता भविष्यन्ति । स्वर्गं चान्विष्य लप्स्यस
इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अब्देवता इष्टवति प्रजापतौ सर्वे कामा आश्रिताः ।
एवमन्यस्मिन्नप्याश्रयन्ते ।

अथ षष्ठीभिर्द्धिं विधत्ते—

तमाग्निर्वलिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै ब-
लिमते सर्वाणि भूतानि बलिः हरन्ति ।
अहमु वा अग्निर्वलिमानस्मि । मां नु यज-
स्व । अथ ते सर्वाणि भूतानि बलिः हरि-
ष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं देत्स्यसीति । स

एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं
निरवपत् । अग्नये बलिमते चरुम् । अनु-
मत्यै चरुम् । ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि
बलिमहरत् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् ।
सर्वाणि ह वा अस्मै भूतानि बलि* हर-
न्ति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽग्नये
बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजाप-
तये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति (७), इति ।

बलिमान्पूजावान् । तस्मै बलिमतेऽग्नये सर्वे प्राणिनः पूजां संपादयन्ति ।

सप्तमीमिष्टिं विधत्ते—

तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै लोक-
मनुविवित्ससि । अहमु वा अनुवित्तिरस्मि ।
मां नु यजस्व । अथ ते सत्याऽनुवित्तिर्भवि-
ष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । अनुवित्त्यै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्य सत्याऽनुवित्तिरभवत् । अनुं स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्यानुवित्ति-

१४०४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३तृतीयकाण्डे—

भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽनुवित्यै
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
(८), इति ।

अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यया क्रियया सेयं क्रियाऽनुवितिः ।
तदभिमानिनी देवताऽप्यनुवित्तिरित्युच्यते । सा देवता प्रजापतिमब्रवीत्—हे प्रजा-
पते त्वं स्वर्गं लोकमनुवित्सस्यन्विष्य वेत्तुं लब्धुमिच्छसि तदभिमानिन्या मम
बागेन त्वदीयाऽनुवित्तिक्रिया सत्या फलपर्यवसायिनी भविष्यति ! एतेषूक्तेषु
पर्यायेष्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपहोमाश्च प्रथमपर्यायवद्भ्याख्येयाः ।

तदेवं कर्मावयवभूता इष्टयः पृथग्विहिताः । अपेष्टिसंघातरूपं कर्म विधत्ते—

ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः ।

दिवःस्थेनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमा*

रक्षति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् ।

यज्ञश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्वलिमा-

न्पृष्ठीम् । अनुवित्तिः सप्तमीम् । अनु ह

वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे

लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य

उ चैना एवं वेद । तास्वान्विष्टि । पृष्ठौही-

धरा दद्यात्कृत्स्नं च । स्त्रियै चाऽऽभार*

समृद्धये (९), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

=====

या इष्टयः पूर्वमभिहितास्ता एताः सप्तसंख्याकाः स्वर्गलोकस्य द्वार इव
प्राप्तिसाधनभूतास्तासां च दिवःश्वेनय इत्येतन्नाम । यथा लोके श्वेन उत्पत्त्याऽऽ-
काशे स्वेच्छया संचरत्येवमेता अपि यजमानस्य द्युलोके स्वेच्छया संचारं माप्नु-
वन्ति । तस्माद्द्युसंपादाच्छ्वेनाख्यपक्षिसदृशत्वाच्च दिवःश्वेनयः संपन्नाः । अन्वे-
षणपूर्वकलाभसाधनत्वादनुवित्तय इत्युच्यन्ते । तासामिष्टीनां मध्ये प्रथमामिष्टिमा-
शाख्यदेवता रक्षति तत्त्वामित्वात्तयेष्ट्या तुष्टा सती तत्फलं प्रयच्छति । एवं
कामाद्या देवतास्तां तामिष्टिं रक्षन्ति । एताभिः सप्तभिरिष्टिभिर्यो यजते योऽपि
चैना यथोक्तप्रकारेण वेद सोऽयमुभयविधः पुमान्स्वर्गमन्विष्य लभते । तस्य
तस्मिन्स्वर्गे कामचारः स्वेच्छया संचारो यथेष्टभोगप्राप्तिर्भवति । तासु सप्तस्वर्षी-
ष्टिषु मध्येऽन्विष्टि, एकैकामिष्टिमनुष्ठायानन्तरमेव दक्षिणार्थं पष्ठौहीवरां दद्यात् ।
चतुःसंवत्सरवयस्का गौः पष्ठौही । पष्ठौहीनां मध्ये या श्रेष्ठा तां दद्यात् । तथा
कंसं भोजनार्थं कांस्यपात्रं च दद्यात् । तथा स्त्रियै योग्यमाभारमाभरणं च
दद्यात् । तत्सर्वं दक्षिणादानं फलसमृद्धयै संपद्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये दिवःश्वेनाख्या इष्टयोऽभिहिताः । अथाऽऽपाद्याख्यानामिष्टीनां चतु-
र्थानुवाके विधास्यमानानां याज्यानुवाक्यास्तृतीयानुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र 'तपसे
चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तपसर्षयः

स्वरन्वविन्दन् । तपसा सपत्नान्प्रणुदामा-

रातीः । येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति, इति ।

यज्जगद्देवर्षिमनुष्यादिरूपमस्ति तदिदं विश्वं येन तपसा परिभूतं सर्वतो
व्याप्तं तेन तपसा देवा इन्द्रादयः सर्वे देवत्वमग्रे सृष्ट्यादौ प्राप्ताः पूर्वसृष्टौ
तपस्तप्त्वा देवजन्म लब्धवन्तः । तथर्षयो वसिष्ठनारदाद्याः पूर्वानुष्ठितेन तपसा
स्वर्गमन्विष्य लब्धवन्तः । वयमपीदानीमनुष्ठितेन तपसा यागादिरूपेण सप्तना-
ञ्जश्रून्पण्डाम् प्रकर्षेणापसारयामः । कीदृशान्सप्तनानरातीरस्मभ्यं दातव्यस्य
धनस्यादातुन् ।

तत्रैव याज्यामाह—

प्रथमजं देव* हविषा विधेम । स्वयंभु ब्रह्म
परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता स
माता । तपो ह यक्षं प्रथम* संबभूव, इति ।

योऽयं तपोभिमानी देवः स प्रथमजः । तथा चोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे
तपसः प्रथमजत्वमाम्नायते—“ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽ-
तप्यत ” इति । तादृशं तपोदेवं हविषा विधेम परिचरेम । यत्स्वयंभु स्वतःसिद्धं
सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म परमं सृष्टिकारणरूपं तपः संपन्नं स एव तपोदेवः पुत्रपि-
तृमात्रादिरूपेणाऽऽविर्बभूव । किंच तपो ह तप एव प्रथमं यक्षं पूज्यं संबभूव ।
सर्वोऽपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपोऽनुष्ठाय पश्चात्फलं लभते । तस्मात्प्र-
शस्तमिदं तपः ।

अथ ‘ अद्भ्यै चरुम् ’ इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अद्भ्या देवो देवत्वमश्नुते । अद्भा प्रतिष्ठा
लोकस्य देवी (१) । सा नो जुषाणोप यज्ञ-
मागात् । कामवत्साऽमृतं इहाना, इति ।

येयमास्तिक्यरूपा अद्भा तयैव देवः सर्वोऽपीन्द्रादिदेवो देवत्वं प्राप्नोति ।
अद्भारहितस्य तपआदेर्निरर्थकत्वात् ।

तथा च स्मर्यते—

अअद्भ्या हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्पेत्य नो इह ॥ इति ।

अतः श्रद्धादेवी लोकस्य सर्वस्य प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सा देवी जुषाणा प्रीय-
माणा नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्राप्नोतु । कीदृशी श्रद्धा कामवत्सा फलकामनैव
वत्सस्थानीया यस्याः सा कामवत्साऽत एवामृतं फलं दुहाना दोग्धी । श्रद्धा-
लुहिं यत्फलं कामयते तत्सिध्यत्येव ।

तत्रैव याज्यामाह—

श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री
जगतः प्रतिष्ठा । तां श्रद्धां हविषा यजामहे ।
सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुव-
नस्याधिपत्नी, इति ।

श्रद्धाख्या देवी, ऋतस्य सत्यस्य परमार्थस्य ब्रह्मणः सकाशात्प्रथमजाऽऽ-
देवोत्पन्ना । अत एव विश्वस्य भर्त्री सर्वस्य प्राणिजातस्य पोषयित्री जगतः
प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । श्रद्धाहीनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वा व्यवहारस्य फलपर्यव-
सायित्वाभावात् । तामेतां श्रद्धां देवीं वयं हविषा यजामहे पूजयामः । सा
श्रद्धा देवी नोऽस्माकममृतमविनाशं लोकं संपादयतु । सा हि देवी यस्मान्द्रुव-
नस्याधिपत्नी पालयित्री तस्मादीशानाऽस्माकं लोकं संपादयितुं समर्था ।

अथ ' सत्याय चरुम् ' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

आगात्सत्यं हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा
जज्ञिरे भुवनं च विश्वे । तस्मै विधेम हविषा
धुतेन (२) । यथा देवैः संधमादं मदेम, इति ।

यत्सत्यं सत्यवदनाभिमानिदेवतास्वरूपमस्ति तज्जुषाणं प्रीतियुक्तं सदिदम-
स्माभिर्दीयमानं हविः प्रत्यागादागच्छेत् । अस्मात्सत्याख्यादेवस्वरूपाद्विधे सर्वे
देवा भुवनं च जज्ञिरे । सत्यं हि परब्रह्मस्वरूपत्वात्सर्वस्य जनकम् । तस्मै
सत्याय देवाय धृतयुक्तेन हविषा विधेम परिचरेम । अथानन्तरं वयं देवैर्युक्ताः
संधमादं मदेमैकत्र हर्षं प्राप्नुयाम ।

तत्रैव याज्यामाह—

यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे
भुवनं च सर्वे । तत्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आ-
गात् । ब्रह्माऽऽहुतीरुपमोदमानम्, इति ।

यस्य सत्यस्य ब्रह्मण उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सर्वगतत्वा-
दन्तरिक्षंव्यापित्वं युक्तम् । यस्मात्सत्याद्ब्रह्मणः सर्वे देवा भुवनं च जज्ञिरे तत्स-
त्याख्यमर्चत्पूजायुक्तं परं ब्रह्मास्मदीया आहुतीरुपेत्य मोदमानं सन्मदीयं यज्ञ-
मुपागादुपागच्छतु ।

अथ 'मनसे चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

मनसो वशे सर्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो
वशमन्विष्याय । भीष्मो हि देवः सहस्रः सही-
यान् । स नो जुषाण उप यज्ञमागात्, इति ।

सर्वमिदं जगन्मनसो वशे बभूव न त्वेत्नमनोऽन्यस्य कस्यचिद्वशमनुगच्छति ।
सर्वस्य मनोधीनत्वं श्रुत्यन्तरे दार्शितम्—“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः”
इति । मनस्त इतराधीनत्वाभावश्च स्मर्यते—“असंशयं महाबाहो मनो दुर्नि-
ग्रहं चलम्” इति । तादृशमनोभिमानी देवो भीष्मो हि भयहेतुत्वेन प्रसिद्धः ।
मनसः सर्वदुःखापादकत्वं सर्वैरप्यनुभूयते । सुप्ते मनसि दुःखमात्रस्याभावात् ।
तस्मादयं मनोदेवः सहस्रः सहीयान्बलवतोऽप्यत्यन्तं बलीयान् । अत एव
स्मर्यते—“चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्” इति । स तादृशो
मनोदेवो जुषाणः प्रीतियुक्तः सन्नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्पान्नोतु ।

तत्रैव याज्यामाह—

आकूतीनामधिपतिं चेतसां च (३) । संकल्प-
जृतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह वर्ध-
यन्तः । उपहवेऽस्य सुमतौ स्याम, इति ।

इह कर्मणि वयं मनोनामकं चक्षुरादीन्द्रियाणां राजानं वर्धयन्तः परितो-
षयन्त उपहवेऽप्यनुज्ञाने सत्यस्य देवस्य सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । यदा

स्यं सुखिनो भवन्तिवत्यस्माननुजानाति तदानीमेव सुखिनो भवेम । कीदृशं राजानमाकूतीनामिदमेव करिष्यामीत्येवंविधानां संकल्पानां चेतसां चेदं वस्त्वे- तादृशमिति ज्ञानानां चाधिपतिं कर्तव्यसंकल्पानां वस्तुज्ञानानां च मनोधीनत्वं प्रसिद्धम् । संकल्पजातिं सहस्रसंख्याककर्तव्यविषयेषु संकल्पेषु जूतिर्वैशो यस्यासौ संकल्पजूतिस्तादृशं देवं सर्वस्य द्योतकमत एव विपश्चि सर्वज्ञम् ।

अथ 'चरणाय चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

चरणं पवित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्त-
रति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन
पूताः । अतिं पाप्मानमरातिं तरेम, इति ।

चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं चरणं शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च पवित्रं शुद्धिकारणं विततं सर्वप्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं पुराणं सृष्ट्यादिमारभ्य प्रवृत्त-त्वाच्चिरतनं येन चरणेन देवेन पूतः शोधितः पुरुषो दुष्कृतानि तरति पापानि विनाशयति । पवित्रेणान्यस्य शोधकेन स्वयमपि शुद्धेन तेन चरणदेवेन पूता वयं पाप्मानमरातिं पापरूपं शत्रुमातितरेमातिशयेन लङ्घयामः ।

तत्रैव याज्यामाह—

लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भ्रा-
जमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोह-
मानम् । चरणं नो लोके सुधितां दधातु, इति ।

यदेतच्चरणाख्यं देवतास्वरूपं तदेतन्नोऽस्माकं स्वर्गलोके सुधितां सुखयुक्तमव-स्थितिं दधातु संपादयतु । कीदृशं चरणं लोकस्य द्वारं स्वर्गस्य द्वारवत्प्रवेशसाध-नमर्चिमदर्चनायुक्तं सर्वैः पूज्यं पवित्रं शोधकं ज्योतिष्मात्त्विषा प्रकाशनसामर्थ्यो-पेतं भ्राजमानं स्वयमपि दीप्यमानं महस्वन्माहात्म्ययुक्तम् । अमृतस्य पीयूषस्य धारा बहुधा दोहमानमनेकप्रकारेण संपादनशीलम् ।

अथ 'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अग्निर्मुग्धा भुवः, इति ।

‘अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘भुवो यज्ञस्य’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘अनुमत्यै चरुम्’ इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम्, इति ।

‘अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु’ इति पुरोनुवाक्या । ‘अन्विदनुमते त्वम्’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘इदं वामास्ये हविः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ स्विष्टकृते याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

हव्यवाह* स्विष्टम् (४), इति ।

देवी घृतेन चेतसां च दोहमानं चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

‘हव्यवाहमभिमार्तिषाहम्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘जुष्टो दमूनाः’ इत्यत्र व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अपाद्यात्स्यानामिष्टीनां याज्यानुवाक्यास्तृतीयेऽभिहिताः । चतुर्थे ता इष्टयोऽभिधीयन्ते । प्रथमं तावदिष्टीनां प्रस्तावं दर्शयति—

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो
लोकस्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्र-
तुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् ।
तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् ।

तदिष्टीनामिष्टिवम् । एष्टयो ह वै नाम । तां
इष्टय इत्याचक्षते पुरोक्षेण । पुरोक्षप्रिया इव
हि देवाः (१), इति ।

द्वितीयानुवाकवद्व्याख्येयम् ।

सामान्येन सर्वासामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वा विशेषाकारेण प्रथमाया इष्टेः प्रस्तावं
हविष्केष्टिविधानमुपहोमविधानं च दर्शयति—

तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै श्राम्यसि ।
अहमु वै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते
सत्यं तपो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
सीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् ।
तपसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य
सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् ।
सत्यं ह वा अस्य तपो भवति । अनु स्वर्गं
लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा
तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहेति (२), इति ।

अत्रेष्टिस्तपोसाधारणदेवत्या । अग्निरनुमतिश्च पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च सवष्टि-
साधारणदेवते । वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकोक्तं शिवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

तं श्रद्धाऽब्रवीत् । प्रजापते श्रद्धया वै

श्राम्यसि । अहमु वै श्रद्धाऽस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमा-
ग्नेयमष्टाकपालं निर्वपत् । श्रद्धायै चरुम् ।
अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽ-
भवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या
ह वा अस्य श्रद्धा भवति । अनु स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा
श्रद्धायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति (३), इति ।

अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

त* सत्यमब्रवीत् । प्रजापते सत्येन वै
श्राम्यसि । अहमु वै सत्यमस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्य* सत्यं भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेय-
मष्टाकपालं निर्वपत् । सत्याय चरुम् । अनु-
मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्य* सत्यमभ-
वत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्य* ह वा

अस्य सत्यं भवति । अनु स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा
सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्वि-
ष्टकृते स्वाहेति (४), इति ।

अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते—

तं मनोऽब्रवीत् । प्रजापते मनसा वै श्रा-
म्यसि । अहमु वै मनोऽस्मि । मां नु यजस्व ।
अथ ते सत्यं मनो भविष्यति । अनु स्वर्गं
लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं
निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनु स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य मनो
भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽन्नं
जुहोति । अग्नये स्वाहा मनसे स्वाहा । अनु-
मत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
(५), इति ।

अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते—

तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै श्रा-
 म्यासि । अहमु वै चरणमस्मि । मां नु
 यजस्व । अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेय-
 मष्टाकपालं निर्वपत् । चरणाय चरुम् ।
 अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं चरण-
 मभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं-
 ह वा अस्य चरणं भवति । अनु स्वर्गं लोकं
 विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
 चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा
 चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजाप-
 तये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति (६), इति ।

प्रत्येकमिष्टीर्विधाय तत्संवातरूपं कर्म विधत्ते—

ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः ।
 अपाद्या अनुवित्तयो नाम । तपः प्रथमा
 रक्षति । श्रद्धा द्वितीया । सत्यं तृतीया ।
 मनश्चतुर्थी । चरणं पञ्चमी । अनु ह वै
 स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे
 लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते ।
 य उ चैना एवं वेद । तास्वान्विष्टि । पष्ठौ-

हिवरां दद्यात्क*सं च । स्त्रियै चाऽऽभार*

समृद्ध्यै (७), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ + ॥

=====

अपहन्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्वेऽपि याभिरिष्टिभिस्ता अपाद्याः । अन्यत्सर्व-
मप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकवद्व्याख्येयम् । ता एता उक्ता दिवःश्वेनयोऽपा-
द्याश्च द्विविधा अन्तःप्रयोज्या बहिःप्रयोज्याश्चेति । समस्तस्य चातुर्होत्रचयनस्य
मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्वमुदाहृतः । बहिस्तु स्वर्गकामेन(ण) चातुर्हो-
त्रात्पृथगेव प्रयोक्तव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽपाद्या इष्टयोऽभिहिताः पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिधीयते । तत्राऽऽदौ
चातुर्होत्रमन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्म वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो
निर्मितः । नैन* शमम् । नाभिचरितमाग-
च्छति । य एवं वेद, इति ।

य एते चतुर्होतृसंज्ञका मन्त्रास्ते ब्रह्म वै परब्रह्मस्वरूपा एव । सर्वजगत्सृष्टि-
हेतुत्वात् । दशहोतृचतुर्होतृपञ्चहोतृषड्ढोतृसप्तहोतृमन्त्राः सर्वेऽपि चतुर्होतृशब्दे-
नैवोच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होतृशब्दवाच्यत्वं च द्वितीय-
काण्डस्य द्वितीयतृतीयप्रपाठकरूपे होतृमन्त्रब्राह्मणे बहुधा प्रपञ्चितम् । एतेभ्य-
श्चतुर्होतृभ्यः सर्वोऽपि यज्ञोऽधिनिर्मितः । एतदपि तत्रैवोक्तम् । यः पुमानेवं
चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वं यज्ञनिर्वाहकत्वं च वेद तमेनं पुरुषं शंसं

+ अत्र कचिदधिको ग्रन्थः स यथा “आशानुविति श्रद्धा सत्यो ह । कामो
यज्ञः सत्यो ह । अन्यत्र सत्यं ह ” इति ।

परकीयः शापो नाऽऽगच्छति । अभिचरितं परकृताभिचारोऽपि नाऽऽगच्छति ।

प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

यो ह वै चतुर्होतॄणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो
पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्पन्ते ।
वाचस्पतिर्होता दशहोतॄणाम् । पृथिवी
होता चतुर्होतॄणाम् (१) । अग्निर्होता पञ्च-
होतॄणाम् । वाग्धोता षड्होतॄणाम् । महा-
हविर्होता सप्तहोतॄणाम् । एतद्वै चतुर्होतॄणां
चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा
हास्मै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद, इति ।

यः पुमांश्चतुर्होतृसंज्ञकानामेतेषां मन्त्राणां बहूनामकेनैव चतुर्होतृशब्देनाभिधे-
यत्वं वेद । अपि च पञ्चस्वनुवाकेषु होतृप्रतिपादनात्पञ्चहोतृशब्दवाच्यत्वं च
वेद । अस्मै पुरुषाय सर्वा अपि दिशः कल्पन्ते स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्ति ।
आरण्यकेषु—‘चित्तिः सुक्’ इत्याद्यनुवाकेष्वाम्नाता ये होतृमन्त्रास्तेषु
मध्ये ‘पृथिवी होता’ इत्यस्य चतुर्होतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री देवता चतुर्वारमाह्वानेन
श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवती । ‘अग्निर्होता’ इत्यस्य पञ्चहोतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री दे-
वता पञ्चवारमाह्वानेन । ‘वाग्धोता’ इत्यस्य षड्होतृमन्त्रस्याधिष्ठाता षड्वार-
माह्वानेन । ‘महाहविर्होता’ इत्यस्य सप्तहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता सप्तवारमाह्वानेन ।
‘चित्तिः सुक्’ इत्यस्य दशहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता दशवारमाह्वानेन । चतुर्होतृम-
न्त्रदेवस्य शीघ्रप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नाम्नैव सर्वेषां व्यवहारोऽस्त्विति
वरं ददौ । तथा च तत्राऽऽम्नातम्—‘त्वं वै मे नेदिष्ठं हुतः प्रत्यश्रौषीः ।
त्वयैनानारूपातार इति । तस्मान्नु हैनाश्चतुर्होतार इत्याचक्षते’ इति । तदेत-
च्चतुर्होतृत्वं तत्र प्रपञ्चितत्वादत्र संगृहीतम् । यत्तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतुः सङ्-
भावात्पञ्चहोतृत्वं तदत्र प्रपञ्च्यते । चित्तिः सुगित्यादिमन्त्राणां दशहोतॄणां
मध्ये वाचस्पतिर्होतृत्वेनाऽऽम्नातः । ‘वाक्पतिर्होता’ इति तस्मिन्नुवाके समा-

म्नानात् । तथा चतुर्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये पृथिवी होतेत्याम्नातः । पञ्चहो-
तृमन्त्रावयवानां मध्येऽग्निर्होतेत्याम्नातः । षड्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्धोतेत्या-
म्नातः । सप्तहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतेत्याम्नातः । चतुर्होतृसंज्ञकानां
सर्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्वकाण्डोक्तवरप्रदानेन चतुर्होतृत्वम् । अत्रोक्तपञ्चविधहो-
तृसंज्ञावेन पञ्चहोतृत्वं च । सर्वा हास्मा इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान्प्रशंसति—

एषा वै सर्वविद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः
स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाऽयनिः स्तुतिः (२) ।
एतान्योऽध्यैत्यच्छदिर्दर्शं यावत्तरसम् । स्वरेति ।
अनपब्रवः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजाम् । राय-
स्पोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

येयं होतृमन्त्रविधैषैव सर्वविद्याऽनयैवापेक्षितस्य फलस्य लभ्यत्वात् । एतदेव
मन्त्रजातं भेषजं सर्वानिष्टनिवारकम् । एषा विद्या पञ्चानुवाकरूत्वात्पङ्क्तिः ।
सा च स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाऽयनिरनायासेन प्राप्तिहेतुः स्तुतिमार्गः । एतान्य-
ञ्चानुवाकरूपान्मन्त्रान्यः पुमानच्छदिर्दर्शं गृहस्याऽऽच्छादकानि कटरूपाणि
च्छदीषि यावति दूरे न दृश्यन्ते तावति दूरेऽरण्ये गत्वा यावत्तरसं यावद्बलमु-
ञ्चध्वनिनाऽध्यैत्यधिकत्वेन प्राप्नोति गुरुमुखादधीते जपति वेत्यर्थः । स पुमान्स्व-
रेति स्वर्गं प्राप्नोति । अनपब्रवोऽपकीर्तिरहितः सर्वमायुरेति प्रजादिकं च लभते
ब्रह्मवर्चसयुक्तश्च भवति । तत्र स्तुतिप्रसङ्गदयं पुरुषार्थो जपविधिर्द्रष्टव्यः ।

पुनरपि तं विधिमनूद्य प्रशंसति—

एतान्योऽध्यैति । स्पृणोत्यात्मानम् । प्रजां
पितृन्, इति ।

योऽयं पुमानेतान्मन्त्रान्पूर्वोक्तीत्याऽधीते स स्वात्मानं स्वकीयां पुत्रादिप्रजां
स्वकीयान्पितृपितामहादींश्च स्पृणोति तत्तदपेक्षितफलसंपादनेन प्रीणयति ।

पुनरप्येतन्मन्त्रवेदितृपुरुषमुदाहृत्य प्रशंसति—

एतान्वा अरुण औपवेशिर्विदांचकार (३) ।

एतैरधिवादमपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मानंम् । स्वर्ययौ । एतान्योऽध्यैति । अधिवादं जयति । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वरेति, इति ।

उपवेशिपुत्रः कश्चिन्मुनिररुणाख्य एतान्मन्त्रान्विदांचकारारण्ये गत्वा ध्यानं कृतवान् । स मुनिरधिवादं स्वस्मादधिकेन पुरुषेण सह विद्याविषये वादं कृत्वा स्वयं जितवान् । अपि च सर्वमपि पाप्मानमपाजयद्विनाशितवान् । स्वर्ययौ च स्वर्गं च प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि यथोक्तं फलं सर्वं प्राप्नोति ।

एवं बहुधा मन्त्रान्प्रशस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते—

एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुष्कामः ।

प्रजापशुकामो वा (४), इति ।

आयुरादिकामोऽस्मिंश्चयनेऽधिकारी ।

कर्म विधाय तदंशरूपानुपधानविशेषान्विधत्ते—

पुरस्तादशहोतारमुदश्चमुपदधाति यावत्पदम् ।

हृदयं यजुषी पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं

चतुर्होतारम् । पश्चादुदश्चं पश्चहोतारम् ।

उत्तरतः प्राञ्चं षडहोतारम् । उपरिष्ठात्प्राञ्चं

सप्तहोतारम् । हृदयं यजूंषि पत्न्यश्च । यथा-

वकाशं ग्रहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहाल्लोकं-

पृणाञ्च । सर्वाहास्यैता देवताः प्रीता अभीष्टा

भवन्ति (५) । स देवमाग्निं चिनुते, इति ।

चित्तिः सुगित्यादिमन्त्रसंघो दशहोता । तन्मन्त्रोपधेयाऽपीष्टका दशहोतेत्यु-
च्यते । दशहोतृरूपामिष्टकां पूर्वस्यां दिश्युदगपवर्गमुपदध्यात् । ' सुवर्णं घर्मम् '
 इत्यनुवाको हृदयसंज्ञकः । तेनोपधेयमपीष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात् । ' अग्नि-
र्यजुर्भिः सविता स्तोमैः । इन्द्र उक्थामदैः ' इत्याद्यनुवाकोक्तानि मन्त्राणि
यजुर्नामकानि । तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते । ते यजुषी द्वे उपदध्यात् । ' सेने-
न्द्रस्य ' इत्याद्यनुवाकोक्ताः पत्नीसंज्ञकाः । तन्मन्त्रैरुपधेया अपि पत्न्यः । ते अपि
द्वे उपदध्यात् । तदेवं दशहोतृमन्त्रैर्दशेष्टकाः । हृदयमन्त्रेणैका । यजुर्मन्त्राभ्यां
द्वे देवपत्नीमन्त्राभ्यां द्वे इत्येतावतीः पूर्वस्यां दिशि यावत्पदमुपदध्यात् । पदमुप-
धानस्थानं तद्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमन्तर्भावयेत् । एतच्च सर्वं बोधा-
यनः स्पष्टमुदाजहार । ब्रह्मचित्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा सावित्रस्यैतावदेव
नानाऽत्र लेखा भवन्ति, अथ पुरस्तादुदीर्चादिशेष्टका उपदधाति चित्तिः सुक्तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । चित्तमाज्यं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति
इश हृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनमित्यनुव्रुत्य देवैः समानसीन
आत्मा जनानामित्यन्तो यजुरिष्टके उपदधात्याग्निर्यजुर्भिस्तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद-
ध्रुवा सीद । सविता स्तोमैस्तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्यथ पत्नीष्टके उप-
दधाति । सेनेन्द्रस्य तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । सेना बृहस्पतेस्तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येवं पुरस्तादुपधाय दक्षिणस्यां दिशि पृथिवी हाते-
त्यादिभिश्चतुर्होतृमन्त्रैश्चतस्र इष्टका अनन्तरभाविना हृदयमन्त्रेणैका, अनन्तराभ्यां
यजुर्भ्यां पत्नीभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं प्रागपवर्गमुपदध्यात् । प्रतीच्यां दिश्यग्निर्हो-
तेत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चहोतृसंज्ञकैश्चतस्र इष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुः-
पत्नीमन्त्रैश्चेष्टका उदगपवर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्यां दिशि वाग्धोतेत्यादिभिः षड्ढो-
तृमन्त्रैः षडिष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुःपत्नीमन्त्रैस्तत्तदिष्टकाश्च प्राग-
पवर्गमुपदध्यात् । उपरिष्ठादित्यनेन मध्यदेश उपलक्ष्यते । अन्तरिक्षस्योपधान-
योग्यताभावात् । अत ऊर्ध्वदिग्बुद्ध्या मध्यदेशे महाहविर्होतेत्यादीभिः सप्तहोतृसं-
ज्ञकैः सप्तेष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्मन्त्रैर्हृदययजुःपत्नीष्टकाश्च प्रागपवर्ग-
मुपदध्यात् । एतदेव विवाक्षित्वा दक्षिणादिचतुर्दिक्शेषत्वेन ' हृदयं यजूंषि पत्न्यश्च '
 इत्यान्नातम् । सर्वेष्वेतेषु होतृमन्त्रानुवाकेष्वन्तिमभागाः ' वाचस्पते विधे नामन् '
 इत्यादयो ग्रहमन्त्रास्तेरुपधेया इष्टकाविशेषा अपि ग्रहसंज्ञकाः । तान्सर्वान्यथा-
वकाशमुपदध्यात् । ' देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ' ,

इत्यनुवाकोक्ताः प्रतिग्रहमन्त्रास्तैरुपधेया इष्टकाविशेषा अपि प्रतिग्रहाः । लोकं-
पृणेतमन्त्रोपधेया इष्टका अपि लोकंपृणाः । प्रतिग्रहाल्लोकंपृणाश्च यथावकाश-
मुपदध्यात् । एवमुपधाने सत्यस्य यजमानस्य सर्वा अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा
अभीष्टफलप्रदाश्च भवन्ति । ततोऽयं देवैश्च सहितमग्निं चितवान्भवति ।

अस्य चयनदेशस्येयत्तां विधत्ते—

रथसंमितश्चेतव्यः । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव
पाप्मानं भ्रातृव्यः स्तृणुते । पक्षःसंमितश्चे-
तव्यः । एतावान्वै रथः । यावत्पक्षः । रथसं-
मितमेव चिनुते, इति ।

रथस्य यावद्देशोऽपेक्षितस्तावति देशे चयने सति रथसंमितो रथतुल्योऽग्नि-
र्भवति । रथो हि वज्रस्य तृतीयांशत्वाद्वज्ररूपः । ‘रथस्तृतीयम्’ इति श्रुतेः ।
अतः पापरूपं शत्रुं वज्रेणैव हिनस्ति । पक्षःशब्देन रथस्यैकभागवर्ति चक्रमु-
च्यते । चक्रपरिमिते देशे चेतव्यः । न चैवं सति रथसंमितत्वं विरुध्यते । चक्रं
यावदस्ति तावानेव रथस्य मुख्योऽंशः । अतश्चक्रसंमितत्वेन रथसंमित एव
भवति ।

एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन(ण) फलविशेषं दर्शयति—

इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथो
अग्निष्टोमेन (६) । अन्तरिक्षमुक्थ्येन ।
स्वर्गरात्रेण । सर्वल्लोकानंहर्त्तेन । अथो
सत्रेण, इति ।

एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ विद्यमाना
भोगाः प्राप्यन्ते । चयनयुक्तेनोक्थ्येनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः । चयनयुक्तेनैति-
रात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसत्रयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन सर्वकामप्राप्तिः ।

चयनस्य दक्षिणां विधत्ते—

वरो दक्षिणा । वरेणैव वरं स्पृणोति । आत्मा हि

वरः, इति ।

वरशब्देन गौरभिधीयते । ‘गौर्वै वरः’ इत्यापस्तम्बेनाभिधानात् । ‘सा हि वरः’

इति श्रुतेश्च । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रव्येण श्रेष्ठं प्रीणयति । श्रेष्ठ आत्मा ।
सर्वस्य भोग्यस्य तच्छेषत्वात् । ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ।

पक्षान्तरमाह—

एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एकविंशो वा
इतः स्वर्गो लोकः । प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति (७) ।
असावादित्य एकविंशः । अमुमेवाऽऽदित्यमा-
प्नोति, इति ।

भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्त लोकाः । ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन
त्रिविधाः । तथा सति सत्यलोके भोग्यमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः सोऽयमधम-
भूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसंख्यापूरको भवति । अतः संख्यासाम्यात्प्रकृष्टं स्वर्गमा-
प्नोति । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः'
इति श्रुतेः । आदित्यस्यैकविंशत्वात्संख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

शतं ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ।
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतीतिष्ठति, इति ।

यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिस्तथा गवां शतेनाऽऽयुरिन्द्रिययोः
प्रतिष्ठितत्वं भवति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

सहस्रं ददाति । सहस्रसंमितः स्वर्गो लोकः ।
स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

स्वर्गभोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यत्वात्स्वर्गस्य सहस्रसंमितत्वम् । अतः सहस्रदानेन
स्वर्गाभिजयः । त एते पक्षाः शक्त्यनुसारेण विकल्पिताः ।

एवं पक्षान्तरं विधत्ते—

अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयांसि (८) ।

१४२२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३ तृतीयकाण्डे—

सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै, इति ।

एकैकामिष्टकामन्वित्यर्थेऽन्विष्टकमिति शब्दः । प्रतीष्टकमेकैका गौर्देया । तासु गोषु सर्वाणि वयांसि संपादनीयानि । वयोविशेषाश्चाऽऽपस्तम्बेन दर्शिताः—“एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयांसि ” इति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तद्वशीकाराय च भवति ।

इष्टकासंख्यया संख्येयानां गवामलाभे पक्षान्तरद्वयं विधत्ते—

यदि न विन्देत । मन्थानेतावतो दद्यादोद-
नान्वा । अरुनुते तं कामम् । यस्मै कामा-
याम्निश्चीयते, इति ।

यदि दरिद्रो गावस्तावतीर्न लभेत तदा यावत् इष्टका एतावतो मन्थानोद-
नान्वा दद्यात् । क्षीरादौ द्रवद्रव्ये सक्तुपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो मन्थः । एतदानेना-
पेक्षितं कामं प्राप्नोति ।

वैकल्पिकीं दक्षिणां विधाय नियतां विधत्ते—

पष्ठौहीं त्वन्तर्वतीं दद्यात् । सा हि सर्वाणि
वयांसि । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै
(९), इति ।

तुशब्दो विकल्पनिवृत्त्यर्थः । चतुर्वर्षा गौः पष्ठौही । सा चान्तर्वती गर्भिणी ।
तस्यां दत्तायां सर्वाणि वयांसि दत्तानि भवन्ति । एकहायनादीनां तत्र संभवात् ।
तच्च सर्वस्य भोगस्य प्राप्त्यै वशीकाराय च भवति ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्योतिरेव स्वर्गं लोक-
मेति, इति ।

हिरण्यसदृशं ज्योतिर्यस्यासौ हिरण्यज्योतिः । तादृशो भूत्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

वासो ददाति । तेनाऽऽयुः प्रतिरते, इति ।

वाससो दीर्घत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वम् । यदुक्तं बोधायमेन—“ वेदिं विमिमीते वेदितृतीये यजेतेति विज्ञायते । तस्याः सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात्म-
क्रमात्तृतीयांशः स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विमिमीते ” इति ।

तदेतद्विधत्ते—

वेदितृतीये यजेत । त्रिषत्या हि देवाः । स
सत्यमग्निं चिनुते, इति ।

सौमिकवेद्यास्तृतीयेऽंशे चयनं कृत्वा तत्र यजेत । अंशत्रये त्रिसंख्या विद्यते ।
तया च संख्यया सत्यमेतादिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तत्र तत्राऽऽम्ना-
यते—“ त्रिराह । त्रिषत्या हि देवा इति । त्रिह्वयति । त्रिषत्या हि देवाः ”
इति । तस्मात्तृतीयभागेन सत्यसहितोऽग्निश्चितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यनृतं
वैकल्यं भवतीत्यर्थः ।

पूर्वत्रेमेवं लोकं पशुबन्धेनेत्यादिना पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतच्चयनमभ्युपगतम् ।
तत्र पशुबन्धपक्ष एव वेदितृतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति—

तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेषु, इति ।

तदेतद्ब्राह्मणं वेदितृतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्वग्निष्टोमादिषु न ब्रूयात् ।
यज्ञसमायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणां विधत्ते—

यो ह वै चतुर्होतृनुसवनं तर्पयितव्यान्वेद
(१०) । तृप्यति प्रजया पशुभिः । उपैत
सोमपीथो नमति । एते वै चतुर्होतारोऽनुस-
वनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा बहुविदः ।
तेभ्यो यदक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टं स्यात् ।
अग्निमस्य वृजीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं
दद्यात् । स्विष्टमेवैतत्क्रियते । नास्याग्निं
वृञ्जते (११), इति ।

चतुर्होतृमन्त्राणामभिमानिनो देवाः प्रातःसवनादिषु प्रतिसवनं तृप्तिं प्रापणीया-
इति यो वेद स प्रजया पशुभिश्च तृप्यति सोमपानफलमप्येनमुपनमति । के चतु-
र्होतृदेवा इति तदुच्यते । साभायामुपविष्टा बहुविदो वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणा एव
ते चतुर्होतृदेवाः । तेभ्यो दक्षिणाया अदानेऽनुष्ठितं पशुबन्वाग्निष्टोमादिकर्म दुरिष्टं
स्यात् । अस्य यजमानस्यैतं चितमग्निमपि ते विनाशयेयुः । तस्मात्स्वकीयभक्षा-
नुसारेण दक्षिणायां दत्तायां दोषद्वयं न भवति ।

इष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते—

हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तमममङ्गुलिकाण्डं

यज्ञपुरुषा संमितम् । तेजो हिरण्यम्, इति ।

हिरण्येन निर्मिता इष्टका यस्याग्नेः सोऽयं हिरण्येष्टकः । त्रिष्वङ्गुलिपर्वसू-
त्तमममङ्गुलिपर्वं यावद्भवति तावदिष्टकायाः परिमाणम् । तच्च यज्ञपुरुषस्य
पर्वणा सदृशं भवति । हिरण्यं च तेजोरूपत्वात्प्रशस्तम् ।

तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते—

यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् ।

तेजो घृतम् । सतेजसमेवाग्निं चिनुते, इति ।

घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः सतेजा भवति ।

अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते—

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या

वा । वीर्येण वा एष व्यूध्यते । योऽग्निं चिनुते ।

यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन्दधाति, इति ।

सौत्रामणी संहितायां 'स्वादीं त्वा' इत्यनुवाकेन ब्राह्मणे विन्द्रस्य सुषुवा-
णस्य यत्रिषु यूपेष्वित्यनुवाकाम्यां च विहिता । सेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गुत्वेनानु-
ष्ठेया । यद्वा मैत्रावरुण्यामिक्षा वा तदङ्गुत्वेनानुष्ठेया । तदनुष्ठानेन यदीर्यं चय-
नेन विनष्टं तत्पुनः संपादितं भवति ।

चातुर्होत्रचयनतद्देवनयोः फलं दर्शयति—

ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । एता-

सामेव देवतानां सायुज्यम् । साष्टितां
समानलोकतामाप्नोति । य एतमग्निं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेदं, इति ।

‘ब्रह्म वै चतुर्होतारः’ इति चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वाभिधानात्, तदीयचय-
नेन ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतामेकलोकनिवासं वा प्राप्नोति ।
तथैतासां तत्तन्मन्त्रोक्तानां तत्तदभिमानिनीनां देवतानां तादात्म्यं समानैश्वर्यं समा-
नलोकतां वा प्राप्नोति । अत्र श्रद्धादितारतम्येन फलस्य विविधत्वम् ।

चातुर्होत्रचयनस्याङ्गविधायकं ब्राह्मणं सावित्रनाचिकेतयोरतिदिशति—

एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते,
(१२) इति ।

होता चतुर्होतृणां स्रुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टोमेनाऽऽप्नोति वयांसि
वयांसि सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावर्तुद्ध्यै वेदं वृज्जते चिनुते नवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अत्र मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।
तैलादिनाऽञ्जिता अक्ता घृतेनैवाथवाऽञ्जनम् ॥
तैलादिनाऽपि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।
अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्भलित्वतः ॥
सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।
घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥
अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।
बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥”

‘अक्ताः शर्करा उपदधाति,’ ‘तेजो वै घृतम्’ इति श्रूयते । मृत्तिकाभिश्चाः
क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः ।
कुतः—अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषस्य बोधकादर्थ-
वादात्प्रबलत्वात् । तत्प्रानुल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मु-

ख्यत्वम् । प्रथमश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थ-
त्वम् । अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वादमुख्यः । चरमश्रुतत्वात्संजातविरोधी । ज्ञाता-
र्थानुवादित्वात्प्राप्तार्थः । तस्माद्येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः—विधिवाक्येन
किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा । नाऽऽद्यः । सामान्यस्याननुष्ठेय-
त्वात् । न द्वितीयः । अक्ताः शर्करा इत्यत्र घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात् ।
तत उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्यविशेषे संदेहजनकतया निर्ण-
यहेतुमर्थवादमपेक्षते नतु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्ति,
इति चेत् । न । विधेरुच्चेयत्वात् । ‘तेजो वै घृतम्’ इत्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य
स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । ‘यस्तूयते’ तद्विधीयते’ इति न्यायात् । तेन च
विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते ‘घृतेनाक्ताः’ इति । तस्माद्घृतेनैवा-
ञ्जनम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिहितम् । उत्तरेषु चतुर्ष्वनुवाकेषु वैश्वसूजचयनमभि-
धीयते । तच्च बोधायनेन स्पष्टमभिहितम्—‘अथ वैश्वसूजस्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं
यथा सावित्रस्यैतावदेव नाना तिस्रो लेखा भवन्ति । अथान्तिमायां लेखायामु-
पदधाति यच्चामृतं यच्च मर्त्यमित्यष्टादश’ इति । त एते मन्त्राः षष्ठानुवाकेऽ-
भिधीयन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

यच्चामृतं यच्च मर्त्यम् । यच्च प्राणिनि यच्च
न । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुधा
दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद, इति ।

लोकै यदमृतं विनाशरहितं वस्तु यच्च मर्त्यं विनश्वरं यच्च आसोपेतं जंगमं
यदपि आशरहितं स्थावरं ता अमृतादिरूपाः सर्वा अपि कामदुधाः स्वापोक्षि-
तकृत्तस्य दोहयित्रीरिष्टकाः कृत्वेह क्षेत्रेऽहमुपदधे । हे, इष्टके त्वं तेनर्षिणा मन्त्र-

दर्शिना तेन च ब्रह्मणा मन्त्रेण तया त्वदभिमानिन्या देवतयाऽङ्गिरस्वदङ्गिरो-
भिरिवोपहिता सती स्थिरोपविश ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

सर्वाः स्त्रियः सवन्पुंसः । सर्वं
न स्त्रीपुमं च यत् । सर्वास्ताः, इति ।

न स्त्रीपुमं स्त्रीपुरुषविलक्षणं नपुंसकम् । व्यक्तित्रयरूपास्ताः सर्वा इष्टकाः
कृत्वेत्यादिकमनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयमाह—

यावन्तः पांसवो भूमेः (१) ।
संख्याता देवमायया । सर्वास्ताः, इति ।

पांसवः परमाणवः । ते च मनुष्यादिभिः संख्यातुमशक्यत्वाद्देवमायया परमे-
श्वरशक्त्या दुर्घटकारिण्या संख्याता यावन्तो भवन्ति ताः सर्वा इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थमाह—

यावन्त ऊषाः पशूनाम् ।
पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः । सर्वास्ताः, इति ।

पशूनां गवादीनां पुष्टिकारित्वेन पुष्टिरूपाः । पृथिव्यां हिता अवस्थिताः ।
ऊषाः क्षारमृद्विशेषा यावन्तः सन्ति ताः सर्वा इत्यादि ।

अथ पञ्चममाह—

यावन्तीः सिकताः सर्वाः । अप्सव-
न्तश्च याः श्रिताः । सर्वास्ताः, इति ।

जलमध्ये भूम्यां वाऽवस्थिताः सिकताः ।

अथ षष्ठमाह—

यावन्तीः शर्करा धृत्यै ॥ अस्यां
पृथिव्यामधि (२) । सर्वास्ताः, इति ।

दाढ्यार्थं पृथिव्यामुपर्यवस्थिताः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः ।

अथ सप्तममाह—

यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् ।

प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्वास्ताः, इति ।

भूमेरुपरि प्रतिष्ठासु दृढस्थलीष्ववस्थिता अश्मानः प्रौढाः पाषाणाः ।

अथाष्टममाह—

यावतीवीरुधः सर्वाः । विष्ठिताः

पृथिवीमनु । सर्वास्ताः, इति ।

पृथिवीमनु प्राप्य तत्र तत्र विशेषेणावस्थिता वीरुधो बल्लयः ।

अथ नवममाह—

यावतीरोषधीः सर्वाः । विष्ठिताः

पृथिवीमनु । सर्वास्ताः (३), इति ।

ओषधीर्वीक्षादयः ।

अथ दशममाह—

यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां

पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः, इति ।

वनस्पतयोऽश्वत्थपनसादयः ।

अथैकादशमाह—

यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्वे ।

आरण्याश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

गवाधादयो ग्राम्याः । उष्ट्रादय आरण्याः ।

अथ द्वादशमाह—

ये द्विपादश्चतुष्पादः । अपाद

उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः, इति ।

द्विपादो मनुष्याः पक्षिणश्च । चतुष्पादो गवादयः । पादराहिता उदरेणैव गच्छन्तः सर्पजलूकायः ।

अथ त्रयोदशमाह—

यावदाञ्जनमुच्यते (४) । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

देवत्रा देवेषु चक्षुषि प्रक्षेपणीयमाञ्जनं यावदुच्यते यदपि मानुषं मनुष्यैः प्रक्षेपणीयम् । त्रिककुत्पर्वतादिजन्यमाञ्जनम् ।

अथ चतुर्दशमाह—

यावत्कृष्णायसं सर्वम् । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

देवत्रा देवल्लोके कृष्णवर्णेनायसा निर्मितमायुधादि मानुषं च कुठारादि ।

अथ पञ्चदशमाह—

यावल्लोहायसं सर्वम् । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

लोहायसं ताम्रजन्यं पात्रम् ।

अथ षोडशमाह—

सर्वं सीसं सर्वं त्रपुं देवत्रा यच्च

मानुषम् (५) । सर्वास्ताः, इति ।

सीसं त्रपु च तारतम्येनैवैकवर्णं लोहद्वयम् ।

अथ सप्तदशमाह—

सर्वं हिरण्यं रजतम् । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

हिरण्यं द्विविधं श्वेतं पीतं च तत्र श्वेतं रजतं पीतं सुवर्णम् ।

अथाष्टादशमाह—

सर्वं सुवर्णं हरितम् । देवत्रा यच्च मानुषम् ।
सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघां दधे ।
तेनर्विणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्-
ध्रुवा सीद, इति ।

भूमेराधि विष्टिताः पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्यते मानुषं सीद ।

यच्च स्त्रियः पांसव ऊषाः सिकताः शर्करा अश्मानो वीरुध ओषधीर्वन-
स्पतयो ग्राम्या ये द्विपादो यावदाञ्जनं कृष्णायसं लोहायसं सीसं हिरण्यं-
सुवर्णं हरितमष्टादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हरितं पीतं हिरण्यम् । अत एव मनोहरत्वात्सुवर्णम् । तच्च देवलोकगतं
मनुष्यलोकगतं च यद्यदस्ति ताः सर्वाः कामदुघाः कृत्वोपदधे । सर्ववानुषङ्गान्धो-
तनार्थं पुनः पाठः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे तिसृषु लेखासूतमलेखायामुपधानार्था मन्त्रा उक्ताः । मध्यमलेखायामु-
पधानार्था मन्त्राः सप्तमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“अथाभ्यन्तरायां लेखा-
यामुपदधाति—सर्वा दिशो दिक्ष्विति । पञ्चदश ” इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् ।

सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघां

दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवत-
याऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद, इति ।

याः प्राच्यादिदिशः सन्ति यच्च तासु दिक्ष्वन्तर्भूतं पर्वतादिकं स्थैर्येणाव-
स्थितम् । सर्वास्ता इष्टका इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह—

अन्तरिक्षं च केवलम् । यच्चास्मि-
न्नन्तराहितम् । सर्वास्ताः, इति ।

यदन्तरिक्षं केवलमवकाशरूपं यच्चास्मिन्नन्तरिक्षे मध्ये स्थितं विमानादि-
कम् । सर्वास्ता इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आन्तरिक्ष्यश्च याः प्रजाः (१) ।
गन्धर्वाप्सरसश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

आन्तरिक्षेऽवस्थिता आन्तरिक्ष्यस्तासु प्रजासु मुख्या गन्धर्वाप्सरसः ।

अथ चतुर्थमाह—

सर्वानुदारान्सलिलान् । अन्तरिक्षे
प्रतिष्ठितान् । सर्वास्ताः, इति ।

उदारानतिबहुलान्सलिलाञ्जलभेदानन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्मेघमध्येऽवस्थितान् ।

अथ पञ्चममाह—

सर्वानुदारान्सलिलान् । स्थावराः
प्रोण्याश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

वृष्टिरूपा बहुला जलविशेषा अत्रोच्यन्ते । स्थावराः स्थिरत्वेन वृक्षाग्र-
विन्द्वादिरूपेणावस्थिता आपः । प्रोण्या वायुना चलन्त्य आपः ।

अथ षष्ठमाह—

सर्वा धुनिः सर्वान्ध्वसान् । हिमो

यच्च शीयते (२) । सर्वास्ताः, इति ।

धुनिरत्राऽऽकाशगङ्गा । ध्वंसा वाय्वादिकृता जलशोषाः । हिमवत्पर्वतादिषु
हिमशब्दवाच्यो जलघनः शीयतेऽधः पतति ।

अथ सप्तममाह—

सर्वान्मरीचीन्विततान् । नीहारे

यच्च शीयते । सर्वास्ताः, इति ।

अन्तरिक्षसंचारिणः सूर्यरश्मयो मरीचयः । घनीभावरहितो जलपरमाणुस-
मूहोऽधःपतनीहारः ।

अथाष्टममाह—

सर्वा विद्युतः सर्वान्स्तनयित्नुन् ।

ह्लादुनीर्यच्च शीयते । सर्वास्ताः, इति ।

विद्युतश्चञ्चलप्रभाः । स्तनयित्नुवो मेघाः । ह्लादुन्यो गर्जनानि । यदपि
शीयतेऽशन्यादिरूपेणाधः पतति ।

अथ नवममाह—

सर्वाः स्रवन्तीः सरितः । सर्वमप्सु-

चरं च यत् । सर्वास्ताः (३), इति ।

स्रवन्तीः सरितो गोदावर्यादयः । अप्सुचरं मत्स्यादिकम् ।

अथ दशममाह—

याश्च कूप्या याश्च नद्याः समुद्रियाः । याश्च

वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः । सर्वास्ताः, इति ।

कूपे नद्यां समुद्रे वैशन्ते चावस्थिता आपः कूप्याद्याः । प्रासचीः प्रकर्षेण
समन्तादन्योन्यं समवेता आपः ।

अथैकादशमाह—

ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । याश्च

वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः, इति ।

जीमूता मेवा उत्तिष्ठन्त्यूर्ध्वं घनीभूतास्तिष्ठन्ति । वृष्टयो वर्षन्ति भूमौ पतन्ति ।

अथ द्वादशमाह—

तपस्तेज आकाशम् । यच्चाऽऽकाशे
प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः, इति ।

तपः संतापः । तेजः प्रकाशः । आकाशमवकाशः । यदप्यन्यदन्धकारादिक-
माकाशे प्रतिष्ठितम् ।

अथ त्रयोदशमाह—

वायुं वयांसि सर्वाणि (४) । अन्त-
रिक्षचरं च यत् । सर्वास्ताः, इति ।

यो वायुर्ये च सर्वे पक्षिणो यच्चान्यद्यक्षराक्षसादिकमन्तरिक्षचरम् ।

अथ चतुर्दशमाह—

अग्निं सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भगम् ।
सर्वास्ताः, इति ।

अग्न्यादयो देवताविशेषाः ।

अथ पञ्चदशमाह—

सत्यं श्रद्धां तपो दमम् । नाम रूपं च
भूतानाम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप-
कामदुधा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ।
तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (५), इति ।

प्रजा हिमो यच्च शीयते सर्वास्ताः सर्वाणि ब्रह्मणैकं च ।

दिशोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षं उदारानुदारान्धुनि मरीचीन्विद्युतः सर्वन्तीर्याश्च ये
चेत्तिष्ठन्ति तपो वायुमग्निं सत्यं पञ्चदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-

ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भूतानां प्राणिनां संबन्धीनि सत्यवचनादीनि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमन्त्रा उक्ताः । तदभ्यन्तरलेखायामुपधानमन्त्रा
अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“अथाभ्यन्तरलेखायामुपधाति सर्वा-
न्दिवः सर्वान्देवान्दिवीति नव” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

सर्वा॒न्दि॒वः॑ सर्वा॒न्दे॒वान्दि॒वि । य॒च्चा॒न्त॒र्भू॒तं
प्रति॒ष्ठित॑म् । सर्वा॒स्ता इ॒ष्टकाः॑ कृ॒त्वा । उप-
का॒मदु॒घां द॒धे । तेन॑र्षि॒णा तेन॑ ब्रह्म॑णा ।
तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वा सी॒द, इति॑ ।

कृत्स्नमपि द्युलोकं तस्मिन्नावस्थितान्सर्वानपि देवानन्यदपि तस्य लोकस्या-
न्तर्विद्यमानं स्थिरत्वेन स्थितं सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वेति पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह—

याव॑ती॒स्तार॑काः सर्वाः॑ । वि॒तता
रो॒चने॑ दि॒वि । सर्वा॒स्ताः, इति॑ ।

दिवि द्युलोके रोचने प्रकाशमाने तत्तन्मण्डले यावत्यस्तारका वितताः सन्ति ।

अथ तृतीयमाह—

ऋ॒चो यजू॑ऽपि सा॒मानि॑ (१) ।

अथ॒वाऽङ्गि॒रस॑श्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः, इति॑ ।

अथवर्णाऽङ्गिरसा च महर्षिणा दृष्टा मन्त्राश्चतुर्थवेदे सामान्नाता अथवा-
ङ्गिरसः ।

अथ चतुर्थमाह—

इति॒हा॒स॒पुरा॑णं च । सर्प॑दे॒वज॑नाश्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः, इति॑ ।

इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मपात्रेत्यादि । सर्पेष्वेव देवाकारा मनुष्या-
काराश्च सर्पदेवजनाः ।

अथ पञ्चममाह—

ये च लोका ये चालोकाः । अन्त-
र्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः, इति ।

लोकाः प्राणिनिवासस्थानविशेषा भूरादयो लोकाः । अलोकाः प्राणिनि-
वासराहिता लोकालोकपर्वताद्बहिर्देशाः । यदपि लोकेष्वन्तर्विद्यमानं स्थैर्येणा-
वस्थितम् ।

अथ षष्ठमाह—

यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन्प्रति-
ष्ठितम् (२) । सर्वास्ताः, इति ।

ब्रह्म वेदः । अब्रह्म पौरुषेयग्रन्थाः । अन्तर्ब्रह्मन्वेदमध्ये प्रतिष्ठितं कर्म
ज्ञानं च ।

अथ सप्तममाह—

अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्धमासाश्च
केवलान् । सर्वास्ताः, इति ।

मासरूपेण संघीभूता न भवन्ति किंतु शुक्लकृष्णपक्षरूपेण विश्लेषाकारा ये
ते केवला अर्धमासाः ।

अथाष्टममाह—

सर्वानुत्तुन्तसर्वान्मासान् । संवत्सरं च केवलम् ।
सर्वास्ताः, इति ।

युगरूपेण संघीभावमप्राप्य प्रभवविभवादिविश्लिष्टाकारेणैव विवक्षितः केवलः
संवत्सरः ।

अथ नवममाह—

सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् । यच्चातोऽधिभवि-

प्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप काम-
दुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वदुधुवा सीद (३), इति ।

सामानि ब्रह्मन्प्रतिष्ठितं कृत्वा त्रीणि च ।

दिवं तारका ऋच इतिहासपुराणं च ये च यच्चा-
होरात्राण्युतून्भूतं नव ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भूतमतीतं, भव्यं वर्तमानम् । अत उभयस्मादध्युपरि यद्भविष्यति त्रिवि-
धकालवर्तिजगद्रूपास्ताः सर्वाः कामदुघा इष्टकाः कृत्वोपदधे । हे इष्टके तेन-
र्षिणा मन्त्रदर्शिना तेन ब्रह्मणा मन्त्रेण तथा त्वदभिमानिन्या देवतयोपहिता
त्वमाङ्गिरोभिरुपहितेव निश्चलाऽत्र तिष्ठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अभ्यन्तरलेखायामुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः । नवमे ब्रह्मणा पठ-
नीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“ दक्षिणाकाले ब्रह्मा सवस्यासीनो
वैश्वसृजं व्यावष्टे । ऋचां प्राचीं महती दिमुच्यते इति कक्षु पच्छोऽर्धर्चशो
ब्राह्मणे वाग्यशस्तस्मा अध्वर्युः प्रतिगृणात्यौ ब्रह्मभूतं ब्रह्मन्सत्यं ब्रह्मन् ” इति ।

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

ऋचां प्राचीं महती दिमुच्यते । दक्षिणामाहु-
र्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीचीं ।
साम्नामुदीचीं महती दिमुच्यते, इति ।

ऋग्भिमानिदेवतानां प्राची दिक्प्रियेत्यभिज्ञैरुच्यते । अत एव सा दिव्य-
हती । यजुरभिमाचिदेवतानां दक्षिणा दिक्प्रिया । सा च पाररहिताऽतिविस्तीर्णा ।
अथर्वाङ्गिरोनामकद्विविधमन्त्राभिमानिदेवतानां प्रतीची दिक्प्रिया । सामाभिमा-
निदेवतानामुदीची दिक्प्रिया, सा च महती गुणैरप्यधिका । एताश्चतुर्वेदाभिमा-
निदेवता आदित्यस्य प्राच्यादिदिक्ष्ववस्थाय सेवन्ते । एतच्छन्दोगः—“ असौ
वा आदित्यो देवो मधु ” इत्यस्यां मधुविद्यायां बहुप्रपञ्चेनाऽऽमनन्ति ।

अथ द्वितीयमाह—

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईर्यते । यजुर्वेदे
तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये मही-
यते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः, इति ।

दिवि वर्तमान आदित्यो देवः पूर्वाह्णे काल ऋग्देवताभिः सह गच्छति ।
अह्नो मध्यमे भागे यजुर्वेदेदेवतायाः समीपेऽवातिष्ठते । अस्तमयकाले सामवेद-
देवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरोभियुक्तः सूर्यः सर्वदा गच्छति ।

अथ तृतीयमाह—

ऋग्भ्यो जाताः सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा
गतिर्याजुषी हैव शश्वत् (१) । सर्व तेजः
सामरूप्यं हं शश्वत् । सर्वं हेदं ब्रह्मणा
हैव सृष्टम्, इति ।

या या मूर्तिरस्त्यादित्यस्य वा देवतान्तरस्य वा तां सर्वामप्यभिज्ञा ऋग्भिः
समुत्पन्नामाहुः । या या गतिर्देवानां विद्यते सा शश्वत्सर्वदेव याजुषी हैव यजु-
षैव संपादिता । यद्यत्तेजो देवेषु विद्यते तत्सर्वं यश्चत्सर्वदा सामरूप्यं हं साञ्चैव
निरूपणीयम् । तदेवं सर्वमपीदं देवव्यहारजातं ब्रह्मणा हैव देवनव सृष्टम् ।

अथ चतुर्थमाह—

ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः । यजुर्वेदं क्ष-

त्रियस्याऽऽहुर्व्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां
प्रसूतिः । पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः, इति ।

यथा देवव्यवहारस्य सर्वस्य हि वेदत्रयमेव कारणम्, एवं मनुष्यव्यवहार-
स्यापीत्येत्यद्वचः पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना महर्षयः पूर्वेभ्यस्तदानीन्तनेभ्यः स्वशि-
ष्येभ्य ऊचुः ।

अथ पञ्चममाह—

आदर्शमग्निं चिन्वानाः । पूर्वे विश्वसृजोऽ-
मृताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः सत्र-
मासत (२), इति ।

सर्वतो दर्शनीयं महाग्निं चिन्वानाः पूर्वकल्पवर्तिनो वर्तमानस्य विश्वस्य
स्रष्टारोऽमृता देवा दीक्षिताः सन्तो लक्षसंख्याकान्संवत्सरान्सत्रमन्वातिष्ठन् ।

अथ षष्ठमाह—

तप आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माऽभवत्स्व-
यम् । सत्यं ह होतैषामासीत् । यद्विश्वसृज
आसत, इति ।

तपआदिशब्दास्तदभिमानिदेवतावाचकाः । तस्मिन्विश्वसृजां सत्रे तपो गृहपति-
र्यजमानेषु मुख्य आसीत् । ब्रह्म मन्त्रजातं ब्रह्माख्य ऋत्विगासीत् । यत्स-
त्यवदनं विश्वसृजोऽनुष्ठितवन्तस्तदेव सत्यमेषां विश्वसृजां होत्राख्य ऋत्विगासीत् ।

अथ सप्तममाह—

अमृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् ।
भूतं ह प्रस्तोतैषामासीत् । भविष्यत्प्रति चा-
हरत्, इति ।

यदेतदमृतं देवैः पेयं पीयूषं तदेतदेभ्यो विश्वसृङ्भ्यः सहस्रसंख्याकान्परि-
वत्सरानुद्गाता भूत्वौद्गात्रमकरोत् । यद्भूतमतीतकालस्वरूपं तदेषां विश्वसृजां

प्रस्तोत्राख्य ऋत्विगासीत् । यत्तु भविष्यत्कालरूपं तत्प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहर-
णाख्यसामांशगानरूपं कर्माकरोत् ।

अथाष्टममाह—

प्रा॒णो अ॒ध्व॒र्युर॑भवत् । इ॒दं सर्वं॑ सि॒षा-
सताम् (३) । अ॒पा॒नो वि॒द्वाना॒वृतः॑ ।
प्रति॒प्रातिष्ठ॑दध्वरे, इति ।

इदं सर्वं कृत्स्नमेतत्सत्रं सिषासतामन्तर्पर्यन्तं कर्तुमिच्छतां विश्वसृजां प्राणो
वायुरेवाध्वर्युरभवत् । योऽयमपानवायुर्विद्वान्प्रयोगाभिज्ञः सोऽयमावृतः साकल्ये-
नाऽऽत्विज्यार्थं वृतः सन्नध्वरे सोमयागे स्वयं प्रतिप्रस्थाता भूत्वा प्रतिप्रातिष्ठत्य-
तिप्रस्थातृकर्माकरोत् ।

अथ नवममाह—

आ॒र्त॒वा उ॒पगा॒तारैः॑ । स॒द॒स्या ऋ॒तवो॑ऽभ-
वन् । अ॒र्ध॒मा॒साश्च॑ मा॒साश्च॑ । च॒म॒साध्व॒र्य-
वोऽभ॑वन्, इति ।

आर्तवास्तत्तद्वतुयोग्याः पदार्था उपगातारोऽभवन् । सामगेषु गायत्सु तदु-
त्साहार्थं हो, इति शब्दमुच्चारयन्त उपगातारः । ये तु वसन्तादय ऋतवस्ते
सदस्या यज्ञसदस्यवस्थिता बहुविधा ब्राह्मणाः कर्मोपदेष्टारोऽभवन् । चतुर्विंश-
तिरर्धमासा द्वादश मासाश्चमसैर्हीतारश्चमसाध्वर्युसंज्ञका अभवन् ।

अथ दशममाह—

अ॒शं॑ स॒द्वह्म॑णस्तेजः । अ॒च्छा॒वा॒कोऽभ॑व-
द्यशः । ऋ॒तमे॑षां प्र॒शास्ता॑ऽऽसीत् । यद्वि-
श्व॒सृज॑ आसन्त (४), इति ।

विश्वसृजां यत्तेजस्तद्ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋत्विग्भूत्वा ब्रह्मसंबन्धिशस्त्रा-
प्यशंसत् । विश्वसृजां संबन्धि यद्यशस्तदच्छावाकाख्य ऋत्विगासीत् । विश्व-
सृजां संबन्धि यद्वताख्यं मानसं यथार्थचिन्तनं तदेषामृत्विजां प्रशास्त्राख्य
ऋत्विगासीत् ।

अथैकादशमाह—

ऊर्ग्राजानमुदवहत् । ध्रुवगोपः सहोऽभवत् ।

ओजोऽभ्यष्टौद्राव्णः । यद्विश्वसृज आसत, इति ।

येयमूर्कं विश्वसृजां संबन्धी रसः, सोऽयं राजानमुदवहत्, आसन्दीक्षेण सोममूर्ध्वं धृतवान् । यदेषां सही बलं तद्ध्रुवगोपनामको भूत्वा ध्रुवाख्यग्रहस्य रक्षकोऽभवत् । विश्वसृजो यदोजः सामर्थ्यमासत संपादितवन्तस्तदोजो द्राव्णस्तदाख्य ऋत्विग्भूत्वाऽभिषवहेतूनां द्राव्णां स्तुतिमकरोत् ।

अथ द्वादशमाह—

अपाचितिः पोत्रीयामयजत् । नेष्ट्रीयामयज-

त्विषिः । आग्नीध्राद्विदुषी सत्यम् । श्रद्धा

हैवायजत्स्वयम्, इति ।

येयं विश्वसृजामपाचितिः पूजां सेयं पोत्राख्य ऋत्विग्भूत्वा पोतृसंबन्धिनीं याज्यां पठितवान् । या च विश्वसृजां त्विषिर्दीप्तिः सेयं नेष्ट्राख्य ऋत्विग्भूत्वा नेष्टृसंबन्धिनीं याज्यामपठत् । या विश्वसृजां श्रद्धा सा स्वयमाग्नीध्राख्य ऋत्विग्भूत्वाऽऽग्नीध्रान्निमित्तभूताद्यत्सत्यमवस्थानुष्ठेयं कर्म तद्विदुषी सत्ययजद्याज्यामपठत् ।

अथ त्रयोदशमाह—

इरा पत्नी विश्वसृजाम् । आकूतिरपिनइद्विः

(५) । इध्मः ह क्षुचैभ्य उग्रैः । तृष्णा चाऽऽ-

वहतामुभे, इति ।

येयमिराऽन्नभूता सेयं विश्वसृजां पत्नी बभूव । येयमाकूतिरेषां संकल्परूपा सेयं हविरपिनइदासी भूत्वा पेषणमकरोत् । या क्षुत्, या च तृष्णा ते उभे उग्ररूपे संत्यौ, इध्ममावहतां भारेण समानीतवत्यौ ।

अथ चतुर्दशमाह—

वागेषाः सुब्रह्मण्याऽऽसीत् । छन्दोगोमान्वि-

जानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाऽहः ।

संस्थाश्च सर्वशः, इति ।

येयमेषां विश्वसृजां वाक्सेयं सुब्रह्मण्याख्या देवताऽऽसीत्, तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्य ऋत्विगप्यासीत् । कीदृशी सुब्रह्मण्या छन्दोयोगान्विजानती गाय-
त्र्यादिच्छन्दसां संबन्धविशेषान्विजानती, तथा कल्पतन्त्राणि कल्पेषु मोक्षान्प्र-
योगविशेषानहः संस्थाश्च, अग्निष्टोमोक्त्यादिरूपाः सर्वात्मना तन्वाना विस्ता-
रयन्ती ।

अथ पञ्चदशमाह—

अहोरात्रे पशुपाल्यौ । मुहूर्ताः प्रेष्या अभ-
वन् । मृत्युस्तदभवद्भाता । शमितोग्रो विशां
पतिः (६), इति ।

यावेतावहोरात्राख्यौ कालविशेषौ तावत्रापेक्षितानां पशूनां पालकौ संपन्नौ ।
ये च मुहूर्ताख्याः कालविशेषास्ते नानाविधेषु व्यापारेषु प्रेषणीयाः पुरुषा अभ-
वन् । तत्तस्मिन्सत्रे योऽयं मृत्युः सोऽयं शमिताऽभवत् । कीदृशः शमिता धाता,
यथा पशुः शब्दं न करोति तथा तन्मुखं धारयितुं समर्थः । अत एवोग्रः सत्रो-
पयुक्तानां विशां प्रजानां पतिरमारणेन पालकः ।

अथ षोडशमाह—

विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमांसत । सहस्रसमं प्रसु-
तेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिर-
ण्यमयः शकुनिर्ब्रह्म नाम, इति ।

पूर्वेषु मन्त्रेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु मन्त्रेषु सहस्रसंवत्सर-
सत्रं निरूप्यते । विश्वं सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः
सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं सहस्रसमं सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा
यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन यन्तः प्रतिदिनमभिषुतः सोमः
प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छकुनिर्जज्ञे ज्ञानशक्तिक्रिया-
शक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः सर्वस्य लोकस्य

पालकः, हिरण्यमयो ज्योतिर्मयः, ब्रह्मेति तस्य नाम । परब्रह्मैव विश्वसृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्यमयशकुनिरूपं स्वी चकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते—“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ” इति ।

अथ सप्तदशमाह—

येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । पिता पुत्रेण
पितृमान्योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं बृह-
न्तम् । सर्वानुभूमात्मानं संपराये, इति ।

येन परब्रह्मरूपेण तेजसा चैतन्येनेद्धः प्रकाशितः सन्सूर्यो लोके तपति । अत एव ज्योतिषां ज्योतिरित्युपनिषद्याम्नायते । किंच येन तेजसेद्धः प्रकाशितः पिता योनियोनौ तत्तज्जन्मनि पुत्रेण युक्तो भवति । पुत्रश्च पितृमान्भवति । सूर्य-
तापपितृपुत्रादिव्यवहारः सर्वोऽपि परब्रह्माधीन इत्यर्थः । सर्वानुभूतं सर्वस्य जगतः साक्षित्वेन प्रकाशकत्वादनुभवितारं तं बृहन्तं परिपूर्णं परमात्मानं संपराये परलो-
कगमनवेलायामवेदवित्पुमान् मनुते न जानाति । तस्य वेदव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरा-
गोचरत्वात् ।

अथाष्टादशमाह—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा
वर्धते नो कनीयान् (७) । तस्यैवाऽऽत्मा पद-
वित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन, इति ।

ब्राह्मणस्य परब्रह्मरूपस्य यो महिमा ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इति प्रति-
पादितस्वरूपविशेषः । स एष नित्यो विनाशरहितः । तत्कथमिति तदेवोच्यते ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिरूपेण पुण्येन कर्मणा न वर्धते नोत्कृष्टं जन्म प्राप्नोति ।
महापातकोपपातकरूपेण कर्मणा नो कनीयान्निर्कृष्टं जन्म न प्राप्नोति । तस्यैव
ब्रह्मणः पदवित्स्वरूपज्ञानी तस्यैवाऽऽत्मा भवति । “ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तं बृहन्तं परमात्मानं वेदमुखाद्विदित्वा पापकेनात्यन्तकु-
त्सितेन कर्मणा न लिप्यते । पुण्यं पापं चेत्युभयमपि कर्म शरीरप्रदत्वाद्यन्तकु-
त्सितं तदुभयलेपस्तत्त्वविदो नास्ति । तदेवं विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरप्रसङ्गेन
परमार्थत्वं निरूपितम् । मन्त्राश्च समाप्ताः ।

अथ सहस्रसंवत्सरसत्रस्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणमुच्यते—

पञ्चपञ्चाशत्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्चपञ्चा-
शतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः ।
पञ्चपञ्चाशत् एकविंशः । विश्वसृजां*
सहस्रसंवत्सरम्, इति ।

सार्धशतद्वयसंवत्सरः सहस्रचतुर्थीशरूपास्त्रिवृतः कार्याः, त्रिवृतस्तोमयुक्तेन
सोमयागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽशः ।
पुनस्तावन्त एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्विती-
योऽशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः ।
सोऽयं तृतीयोऽशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन
नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽशः । तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां देवानां सहस्रसं-
त्सरसत्रमित्युच्यते ।

तस्य सत्रस्य विश्वनिष्पत्तिहेतुत्वं दर्शयति—

एतेन वै विश्वसृजं इदं विश्वमसृजन्त । यद्वि-
श्वमसृजन्त । तस्माद्विश्वसृजः, इति ।

पुरा विश्वसृजो देवा एतेनैव सत्रेण सत्यसंकल्पाः सन्तो विश्वं सर्वं जगदसृ-
जन्त । यस्मात्सत्यसंकल्पाः सत्यसंकल्पमात्रेणेदं विश्वमसृजन्त तस्मादेते विश्वसृज
इत्यभिधीयन्ते ।

तदेवं संवत्सरसत्रं प्रशस्य मनुष्यान्प्रति विधत्ते—

विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणः सायुज्य*
सलोकतां यन्ति । एतासामिव देवतानां*
सायुज्यम् । सार्द्धितां* समानलोकतां यन्ति ।
य एतदुपयन्ति । ये चैनत्प्राहुः । येभ्यश्चैन-
त्प्राहुः (८), इति ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एतद्ग्रन्थजातमाहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्ग्रन्थजातमाहुः । एताननुष्ठातृनध्यापकाञ्छिष्यांश्चानुसृत्य विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः । शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः । तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किंच देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किंचैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं साष्टितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो द्रष्टव्यः ।
यदेतद्दर्शपौर्णमासादिसहस्रसंवत्सरान्तं कर्मजातमुक्तं तस्य सर्वस्य वैकल्यपरिहारार्थं पुरुषार्थपर्यवसानार्थं च दर्शयितुं परतत्त्वप्रतिपादकं प्रणवमन्ते पठति—

ओम्, इति ।

शश्वदासत सिषासतामासत हविः पतिः कनीयां-

स्तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तर्पसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुर्होतारो यच्चा॒मृत॑ सर्वा दिशो दि॒क्षु
सर्वा॒न्दि॒वमृ॒चां प्राची॒ नव ।

तुभ्यं तर्पसा ता वा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति सर्वा दिशस्तर्प

आसीद्गृहपतिः षट्पञ्चाशत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अत एव महर्षय आहुः—

“यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्” ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ इति ।

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

सहस्रवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथबोक्तितः ॥
तदायुर्वाऽथ सार्धद्विशतानामुत मासगा ।
वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रिषु दिनेषु वा ॥
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वानृणामेवाग्निसंभवे ।
द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥
कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थासंभवे सति ।
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ।
षष्ठोऽस्तु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।
सहस्रमासा नाऽऽधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ।
वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।
न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥
स्वारस्यात्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते ।
त्राहःसंचस्तवोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।
तस्माद्विश्वसृजां सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाम्नायते—“ पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः,
पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः, विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरम् ”
इति । अत्र सहस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषः सद्वा-
वादित्याद्यः पक्षः । “ वेसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ” इत्यादिविधानात्पनुष्याणा-
मेवाऽऽहवनीयाद्यग्नयः संभवन्ति, नान्येषां गन्धर्वादीनाम्, इति ज्ञेयम् । तर्हि
रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकारः, इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः ।

रसस्याऽऽरोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्हेतुत्वम्, इति चेत्तर्ह्येकस्मिन्कुले
समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसंभवात्कुलाधिकारः, इति तृतीयः
पक्षोऽस्तु । कृत्स्नकर्तुः फलं भवति । न च पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति
तस्मान्नास्ति फलमिति चेत् । तर्हि सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां दीर्घा-
युर्भविष्यति, इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु । न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः संभवति, तद्वा-
चकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, संभावितायुष्याणामपि सत्रान्तरेषु
प्रवृत्तानां दैवान्निग्रयमाणानां तत्तत्सत्रविधिबलादायुर्वृद्ध्यदर्शनात्, इति चेत् ।
तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषा-
णामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं संपद्यत इति पञ्चमः
पक्षोऽस्तु । “ चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन् ” इति वचनादाभ्यधिकानां न
तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि “ यो मासः स संवत्सरः ” इति वचनात्संवत्स-
रशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासं सत्रमित्येष षष्ठः पक्षोऽस्तु । अष्टमे वत्सर
उपनीतो द्वादश वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽभि-
मादधीत । तस्मात्—आधानादूर्ध्वमस्याऽऽयुषि न सन्ति सहस्रं मासा इति
चेत्तर्हि “ संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः ” इति वचनात्संवत्सरशब्दो द्वाद-
शरात्रिपरः । तथा सति रात्रीणां द्वादश सहस्राणि संपद्यन्ते । तासु च रात्रिषु
षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वं
मासचतुष्टयं भवति । तावत्परिमितं चाऽऽयुराधानादूर्ध्वमपि संभवति, इति सप्तमः
पक्षोऽस्तु । “ संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः ” इत्यस्मिन्वाक्ये संवत्सर-
शब्दो न रात्रिपरः किंतु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात्सप्तमः पक्षोऽयुक्त
इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथा सति
“ त्रिवृतः संवत्सराः ” इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृत्पञ्चदशः
सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्ग्रहानि
यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात् । न त्वहःसंघे कचि-
दपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दः
स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्तते । ‘ त्रिवृतः संवत्सराः ’ इत्युक्ते त्रिवृत्स्तो-
मकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं सत्रं सहस्रदिनम्,
इति राक्षान्तः ” ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्म-
णभाष्ये द्वादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरि-
हरभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये
तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

===

समाप्तिमगमदिदं सभाष्यं तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।

=====

तैत्तिरीयब्राह्मणविषयानुक्रमणिका ।

प्रथमं काण्डम् (१-३३५)

प्रथमः प्रपाठकः (१-६२)

अग्न्याधानविधिः १-६२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (२-६)		तृतीयोऽनुवाकः .... (१५-२२)	
अग्न्याधानविधेरारम्भः,		आधानोपयुक्तसंभाराणां	
सोमयागशेषभूताः शुक्राम-		देवयजनप्रदेशे प्रक्षेपणम् १५-२२	
न्धिग्रहप्रचारार्था मन्त्राः २-६		सप्तपार्थिवसंभाराणामाहरणार्थं खनि-	
द्वितीयोऽनुवाकः .... (७-१४)		त्रादिना भूभागस्य खननम् ... १५-२०	
आधानप्रकरणारम्भः ७		खननकृत्कर्तृको भूमौ जलसेकः ... १५	
आधानकालस्योल्लेखः ११		सिकतानां देवयजनभूमौ प्रक्षेपणम् ... १५	
कृत्तिकानक्षत्रप्रशंसा ११		देवयजनभूमौ वृषाणां निवापः ... १५	
प्रकारान्तरेण कृत्तिकानक्षत्रस्य प्रशंसनम् ११		ऊषानिवपनकाले विहितस्य विशिष्टध्यान-	
उक्तपक्षे दोषदर्शनम् ८		स्योल्लेखः १६	
आधाने निर्दोषं नक्षत्रम् ११		आखुरीषस्याऽऽहरणम् १६	
कामनाविशेषेण विहितानि		तत्संबन्धिन्याख्यायिका १६	
नक्षत्राणि ८		वल्मीकमृदाहरणम् १७	
धनकामनायां पुनर्वसुनक्षत्रम् ११		वल्मीकमृदाख्यायिकावेदनफलम् १७	
दानशूरप्रजाकामनायां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रम् ... ९		सूदाख्यमृदाहरणम् १७	
ऐश्वर्यकामनायामुत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् १०		वेत्तृफलसहिता तत्संबन्धिन्याख्यायिका ... १७	
शत्रुनाशकामनायां चित्रानक्षत्रम् १०		शर्कराणामाहरणम् १८	
तत्संबन्धेन कालञ्जराणामासुराणामा-		वेत्तृफलसहिता तत्संबन्धिन्याख्यायिका ... १७	
ख्यायिका ११		हिरण्यस्याऽऽहरणम् १९	
ब्राह्मणक्षत्रियविट्कर्तृकाधाने क्रमेण वस-		वेत्तृफलसहिता तत्संबन्धिन्याख्यायिका ... १९	
न्तग्रीष्मवर्षवर्तुनां प्राशस्त्यविधिः ... ११		हिरण्यस्य प्रक्षेपणस्थानम् २०	
नित्येऽग्न्याधाने पूर्वफल्गुनीनक्षत्रस्य निषेधः ... ११		द्वेष्ट्याय रजतदानम् २०	
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रस्य विधानम् ... ११-१२		सप्तवानस्पत्यसंभाराणामाह-	
सोमयागाङ्गाग्न्याधाने नक्षत्रादिकालपरी-		रणम् २०-२२	
क्षणनिषेधः १२		अश्वत्थोदुम्बरसोमशमीविकङ्कतानामाहरणं	
		तत्संबन्धिन्याख्यायिकाश्च ... २०-२२	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अशनिहतस्य वृक्षस्य संभरणम्, तत्संबन्धिन्याख्यायिका च २२		राज्याभिषिक्तराज्ञो वरुणदेवतत्वाद्वरु-	
चतुर्थोऽनुवाकः .... (२३-२४)		णस्येत्यादिर्मन्त्रोहः ... .. "	
संभृतसंभारेष्वायतनेषु त्रयाणामाहवनीयादीनामाधानम् २३-२४		अभिषिक्तेतरक्षत्रियाणामिन्द्रदेवतत्वा-	
अग्न्यायतनानां परस्परमध्यगतान्तरपरिमाणम् २३		दिन्द्रस्य त्वेत्यादिर्मन्त्रोहः २७	
पक्षान्तरेण परिमाणकथनम् ... .. "		वैश्यस्य ग्रामनिर्वाहको मनुदेवताऽतस्तन्नाम्ना तन्मन्त्रस्योल्लेखः ..	
द्वितीयपक्षस्य प्रशंसनम् ... .. "		रथकारस्याऽऽधाने तन्मन्त्र ऋभुदेवताया उल्लेखः,,	
प्रसङ्गाच्चक्षुःसत्यस्य प्रशंसनम् २४		पञ्चमोऽनुवाकः .... (२२-३५)	
आहिताग्नेः कस्यचिद्वर्मस्योल्लेखः ... .. "		आधानगतानामवशिष्टानां विशेषः	
अग्न्याधाने कालविशेषस्योल्लेखः २४		पाणामुल्लेखः २९-३३	
रात्रौ गार्हपत्याधाने पशुप्राप्तिः ... .. "		पवमानपावकशुच्याख्याभिदेवताकहविषामुल्लेखः ३४-३५	
अह्न्याहवनीयाधानेनेन्द्रियप्राप्तिः ... .. "		आधानोपयोगिनः साख्याना व्याहृतिमन्त्राः २९	
अहन्यप्यर्धोदिते सूर्य आहवनीयस्याऽऽधानम् २५		व्याहृतिमन्त्रोच्चारणफलम् ..	
आधातव्यानामग्नीनां क्रमनिर्णयः २५-२७		सामान्येन विहितस्य व्याहृतिमन्त्रस्य विशेषतयोल्लेखः ..	
आहवनीयस्याऽऽदावाधानेन धननाशः २५		व्याहृतित्रयस्य व्याहृतिपञ्चकस्य चोल्लेखः ३०	
तत्संबन्धिन्याख्यायिका च ... .. "		त्रिभिर्गार्हपत्यस्याऽऽधानम् ... .. "	
दक्षिणाग्नेरादावाधाने संततेरलाभः २६		पञ्चभिराहवनीयस्याऽऽधानम् ... .. "	
आधाने गार्हपत्यस्य प्राथम्यम् ... .. "		गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यभिमुद्धरता तस्योर्ध्वमेव ग्राह्यत्वविधिः ... .. "	
गार्हपत्यस्याऽऽदावाधाने प्रजापशुप्राप्तिः ..		तत्संबन्धिन्याख्यायिका च ... .. "	
अधिकारिभेदेनाऽऽधानमन्त्रविशेषाः २७		अश्वं पुरस्कृत्यात्विजामाहवनीयं प्रति गमनविधानम् ३१	
यथादेवतमाधाने देवताप्रसादो धनप्राप्तिश्च व्यतिरेके दारिद्र्यम् ... .. "		तत्संबन्धिन्याख्यायिका फलं च ... .. "	
आधाने भृग्वह्निरेगोत्रोत्पन्नानां भृगूणां त्वाऽङ्गिरसामित्यादिर्मन्त्रः ... .. "		अश्वपुरोगमनस्य प्रशंसा ... .. "	
गोत्रान्तरोत्पन्नानामादित्यदेवतत्वादादित्यानां त्वेत्यादिर्मन्त्रः ... .. "		आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तेनैव पथा पुनरावृत्तिः ... .. "	
		आहवनीयोपनीयमानाश्वस्य लक्षणं नेतुर्नयने विशेषश्च ३२	
		अभिप्रणयनात्पूर्वमग्नेर्विभागः ३३	
		विभागानां क्रमः प्रणयनस्थापने ... .. "	
		पवमानहविषामुल्लेखः ३४	
		सामान्येन विहितानां हविषां देवताविशेषाः ..	
		पवमानाग्न्युद्देशेन निर्वापितस्य हविषः फलम् ..	
		पावकाग्न्युद्देशेन निर्वापितस्य हविषः फलम् ..	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
शुच्यग्न्युद्देशेन निर्वापितस्य हविषः फलम् ..		आहवनीयविषयमन्त्रकथनम् ...	४४
षष्ठोऽनुवाकः .... (३६—४२)		आहितस्यामेरभिमन्त्रणमन्त्रकथनम् ...	४४
पवमानहविषां विस्तारः,		यजमानेन जप्यानामभिस्तुतियुक्तानां	
हविरन्तराणां दक्षिणानां		शिवासंज्ञकमन्त्राणामभिधानम् ...	४५
चोद्वेखः .... ३६—४२		द्वेष्याय यजमानकर्तृकामिप्रेषणोपयुक्तस्य	
पवमानहविषां देवताक्रमेण निर्वापः ...	३६	मन्त्रस्याभिधानम् ...	४५
तत्संबन्धिन्याख्यायिका ...	३७	अष्टमोऽनुवाकः .... (४६—५०)	
उक्तानां हविषामाग्न्येयेन हविरन्तरेण सह		आधानमन्त्रब्राह्मणम् .... ४६—५०	
निर्वापः ...	३७	धर्मः शिर इत्याद्याधानमन्त्रत्रयस्य	
तदनु निर्वाप्यं हविर्द्वयम् ...	३८	विनियोगः ...	४६
चरोः सहकारिद्रव्यस्य घृतस्योद्वेखः ...	३९	गार्हपत्याद्याधानकाले क्रमेण रथंतरवाम-	
आदित्यचरोश्चतुर्धाकरणविषेधः ...	३९	देव्यवृहदभिधानानां साक्षां गानविधानं,	
तस्य सर्वस्य ब्रह्मणो हस्ते देयत्वविधिः...	३९	तत्फलकथनं च ...	४६
चतुर्णामृत्विजां तत्प्राशनविधिः ...	३९	आधानकाले वारवन्तीयश्यैतसाम्नोगनि-	
आदित्यचरप्राशनकर्तृणामृत्विजां चतुःसं-		विधानम् ...	४७
ख्यायाः प्राशस्यकथनम् ...	३९	वारवन्तीयश्यैतशब्दयोर्व्युत्पत्तिः, तदर्थ-	
अग्न्याधानदिने हविर्निर्वापस्य युक्त्या		माख्यायिका च ...	४७
खण्डनपुरःसरमुक्तहविषां कालविशेष-		आधानमन्त्रस्थशिरःशब्दसंप्रियशब्दयो-	
विधानम् ...	३९	स्तात्पर्यप्रदर्शनम् ..	४८
पवमानहविषां निर्वापे विशेषः ...	४०	आधानमन्त्रस्थयच्छेतिपदस्याऽऽशीरर्थत्व-	
पवमानहविषां पृथक्पृथङ्निर्वापस्य युक्त्या		प्रदर्शनम् ...	४८
खण्डनम् ...	४०	आधानमन्त्रस्थप्राणशब्दस्वदितशब्दपितु-	
एकस्य हविषः पृथङ्निर्वापस्य द्वितीय-		शब्दानां तात्पर्यप्रदर्शनम् ...	४८
तृतीययोः संभूय निर्वापस्य च कथनम् ..	४०	प्राचीं प्रेहीतिपदद्वयस्य तात्पर्यप्रदर्शनम्	४८
गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रणयनकाले		प्रेहीति पदस्याऽऽशीरर्थत्वम् ...	४९
रथचक्रस्य प्रवर्तनविधानम्, तत्फलं च ..	४०	अर्कशब्दतात्पर्यम् ...	४९
अग्न्याधानाङ्गामिहोत्रस्य समन्त्रहोमेऽ-		दीदिहिशब्दस्य समिन्धनार्थत्वप्रदर्शनम् ..	४९
मन्त्रहोमे चानिष्टप्रसङ्गाभिधानपुरःसरं		पूर्वपक्षत्वेनाऽऽनशे व्यानश इतिमन्त्रस्य	
तद्धोमस्य तूष्णींकर्तव्यत्वविधानम् ...	४१	कचिद्विनियोगं प्रदर्श्य तत्खण्डनपुरःसरं	
आग्नीप्रादिभ्यो दक्षिणारूपेण तत्तद्व्याणां		विनियोगान्तरप्रदर्शनम् ...	४०
देयत्वकथनम्, तत्तद्व्यदाने पृथक्पृथ-		विराडादिशब्दानां तात्पर्यप्रदर्शनम् ...	५०
क्फलनिरूपणं च ...	४१—४२	यास्ते अम इत्यादिमन्त्रस्य विनियोगः...	५०
सप्तमोऽनुवाकः .... (४३—४५)		नवमोऽनुवाकः .... (५१—५७)	
आधानमन्त्राः .... ४३—४५		ब्रह्मौदनाभिधानम् .... ५१—५७	
अन्वाहार्यपचनविषयमन्त्रकथनम् ...	४३	अग्निमन्थनविधानम् ...	५१
आहवनीयदेशं प्रति गमने मन्त्रकथनम्...	४४	ब्रह्मौदनविधानम् ...	५२
		तदर्थमाख्यायिका, तत्फलकथनं च ...	५२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
ऋत्विक्कर्तृकब्रह्मादेन प्राशनविधानम् ...	”	देशविशेषे मन्थनविधिः ...	”
ब्राह्मौदनप्राशनात्पूर्वं समिदाधानविधानम् ...	५३	उक्तस्य समिदाधानविधेः पुनः परामर्शेन	”
होमोच्छिष्टस्य समिदञ्जनसाधनीभूत-	”	पक्षान्तरविधानम् ...	५७
स्याऽऽज्यस्य प्रशंसापूर्वकं; तदभ्यक्तस-	”	अस्यैव पक्षस्य मुख्यत्वमनूय तदसंभवेऽ-	”
मित्प्रशंसा ...	५३	नुकल्पाविधिः ...	”
समित्संख्याविधानं सप्रशंसम् ...	”	दशमोऽनुवाकः ....(५८—६२)	
प्रादेशाभिनयेन समित्परिमाणविधानम् ...	”	पञ्चाग्न्याधानविधिः ५८—६२	
समिधामार्द्रत्वविधानम् ...	”	पञ्चाग्न्याधानविधानार्थमाख्यायिका ...	५८
समिधां वृक्षविशेषविधानम् ...	५४	पञ्चाग्न्युत्पत्तिप्रकारप्रदर्शनम्, तदर्थमा-	”
समिदाधानार्थानामृगविशेषाणां विधानम् ...	”	ख्यायिका ...	”
अधिकारिभेदादाधानार्थकृग्विशेषाणां व्यवस्था,,	”	पञ्चाग्न्याधानविधानम्, तत्प्रशंसा च ...	५९
समिद्धस्य ब्राह्मौदनिकामेश्विरावस्थान-	”	पञ्चाग्न्याधानविषयाणामथर्व पितुं मे	”
विधानम् ...	५५	गोपाथेत्यादिमन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यप्रद-	”
द्रव्यराहियादिना यजमानस्याग्न्याधेय-	”	र्शनम् ...	६०
प्राप्त्यभावे संवत्सरगोपिते ब्राह्मौदनि-	”	पञ्चानामग्नीनां सप्रशंसं पृथक्पृथगुपयोग-	”
केऽग्नौ पुनः समिदाधानेन तत्सिद्धिप-	”	प्रदर्शनम् ...	”
र्यन्तं तद्रक्षणविधानम्, तत्फलं च ...	”	आहितामेप्रामान्तरगमनात्प्रागग्न्युपस्था-	”
ब्राह्मौदनिकस्याग्ने रक्षणकर्तुर्नियमविशेष-	”	नविधिः ...	६१
विधानम् ...	”	प्रामान्तरादागतेनाऽऽहिताग्निना पुनरग्न्यु-	”
व्यतिरेकमुखेन नियमप्रशंसा ...	”	पस्थानस्य कर्तव्यत्वविधानम् ...	”
आधानदिनात्पूर्वादिने पुनर्ब्राह्मौदनविधानम्	”	पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्तामदित्यादेः संध्योपस्था-	”
तदर्थमाख्यायिका ...	”	नमन्त्रस्य तात्पर्यप्रदर्शनार्थं विराडाख्या-	”
ब्राह्मौदनिकामेः समिन्धनविधानम्, ब्राह्मौ-	”	यिका ...	६२
दनिकामावरणप्रतापनविधानं च ...	५६		

द्वितीयः प्रपाठकः (६३—११०)

गवामयनशेषविधिः ६३—११०

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (६३—८८)		शं नो देवीरित्यादिमन्त्रस्यावोक्षणे विनि-	
पूर्वोक्तानामाधानमन्त्राणां		युक्तस्याभिधानम् ...	६४
शेषविधानम् .... ६३—८८		सिकताहरणमन्त्रः...	”
उद्धन्यमानमस्या इत्यादिमन्त्रस्योद्धनने	”	ऊषाहरणमन्त्रः ...	”
विनियुक्तस्याभिधानम् ...	६३	आखुकरीषाहरणमन्त्रः ...	६५
		वल्मीकवपाहरणमन्त्रः ...	”

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
सूदाहरणमन्त्रः ...	६६	यजमानकर्तृकाग्न्युपस्थानोपयोगिन्योः	
वराहविहताहरणमन्त्रः ...	६७	कृत्तिसामनस्यभिधयोर्ऋचोरभिधानम्	७९
पुष्करपर्णाहरणमन्त्रः ...	६७	गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूत्रकृद्गृहीतस्य दिव-	
शर्कराहरणमन्त्रः ...	६७	स्त्वा वीर्येणेत्यादेर्मन्त्रस्याभिधानम्	८०
हिरण्याहरणमन्त्रः ...	६७	जातस्याग्नेरञ्जलिना ग्रहणे मन्त्रः	८०
अश्वत्थाहरणमन्त्रः ...	६७	जातमग्निमभिलक्ष्य यजमानकर्तृकश्वसनोप-	
उदुम्बराहरणमन्त्रः ...	६८	योगिमन्त्राभिधानम्	८०
पर्णा(पलाशा)हरणमन्त्रौ ...	६८	आधीयमानस्याग्नेर्यजमानकर्तृकानुमन्त्रणो-	
शम्याहरणमन्त्रः ...	६९	पयोगिमन्त्राभिधानम्	८१
विकङ्कताहरणमन्त्रः ...	६९	सूत्रकृता गार्हपत्याधानमन्त्रेषूदाहृतस्य मन्त्र-	
अशनिहृतवृक्षस्य शकलाहरणे त्वगाहरणे		स्याभिधानम्	८१
वा मन्त्रः ...	६९	आधीयमानस्याग्नेरभिमन्त्रणमन्त्रः	८१
सेस्कृतब्रह्मौदनशेष आज्यशेषानयनपूर्वक-		प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्तीतिसूत्रोदा-	
मार्द्रसपलाशप्रादेशमात्रीणां चित्रियाश्व-		हृतविध्युपयोगिमन्त्रकथनम्	८२
त्थस्य समिधां विवर्तने मन्त्रः	७०	अग्न्युद्यमनोपयोगिमन्त्रत्रयाभिधानम्	८२-८३
शमीगर्भाश्वत्थारण्यभिमन्त्रणमन्त्रः	७०	प्रणयनकाले पूर्वगमनोपयोगिमन्त्रत्रयाभि-	
शमीगर्भाश्वत्थारण्योराहरणमन्त्रः	७०	धानम्	८३-८४
संभारपूर्वकमग्निनिधाने मन्त्रः	७०	अग्न्यभिमन्त्रणोपयोगी मन्त्रः	८४
ब्रह्मौदनादुद्धृत्य दर्व्या होमे मन्त्रः	७०	आहवनीयाधानोपयोगिमन्त्रत्रयाभिधा-	
ब्राह्मणकर्तृकाधानविषयमन्त्रत्रयस्याभिधा-		नम्	८४-८५
नम्	७२	यजमानकर्तृकोपस्थानोपयोगिन्यर्थं प्रजामि-	
राजन्यकर्तृकाधानविषयमन्त्रत्रयस्याभि-		त्यादिमन्त्रपञ्चकाभिधानम्	८५-८६
धानम्	७२-७३	वेदिसमीक्षणे विनियुक्तस्य चतुःशिखण्डे-	
वैश्यकर्तृकाधानविषयमन्त्रत्रयस्याभिधा-		तिमन्त्रस्याभिधानम्	८७
नम्	७४	अग्निहोत्रिणो ग्रामान्तरगमनसमये महत	
उत्तरेण गार्हपत्यायतनं कल्माषाजबन्धने		उपस्थानस्यावसराभावे कर्तव्योपस्थानो-	
मन्त्रः	७५	पयोगिमन्त्राभिधानम्	८७
आह्वयमाणारण्योर्यजमानकर्तृकप्रतीक्षायां		सर्वाग्न्यभिमन्त्रणमन्त्रः	८८
मन्त्रः	७५	द्वितीयोऽनुवाकः ....(८९-९४)	
अरण्योर्हस्ताभ्यां प्रतिग्रहणे मन्त्रः	७५	गवामयनविशेषाः, तत्र विषुव-	
अरण्योः प्रतिगृह्याभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः	७६	न्नामकस्य मुख्यस्याहस्तदुभ-	
यजमानकर्तृकव्रतग्रहणवाङ्मन्यमनयोर्मन्त्रः	७७	यपार्श्ववर्तिनामष्टानामह्नां च	
काष्ठलेखैरग्निमन्धानस्य यजमानस्य रात्रा-		विधानम्	८९-९४
वासने मन्त्रौ	७७	विषुवतत्पार्श्ववर्तिनामह्नां विधानम्	८९
गार्हपत्यायतनोद्धनने मन्त्रः	७८	तत्र शाखान्तरीयपक्षोपन्यासः	९०
सिकतानिवापे मन्त्रः	७८	शाखान्तरपक्षदूषणपूर्वकं स्वपक्षविधानम्	९०
ऊषनिवापे मन्त्रः	७८	उभयपार्श्ववर्तिपरः सामाख्याहविशेषेभ्यः	
वानस्पत्यानां निवापे मन्त्रौ	७८-७९		

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पुरस्तादुपरिष्ठाच्चाहर्द्वयविधानम् ...	९१	पूर्वानुवाकोक्तस्यैकविंशमहर्भवतीत्यादेः	
उभयपार्श्ववर्तिभ्यः परःसामाख्येभ्योऽहर्वि-		प्रशंसा	९८
शेषेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्चाहर्द्वयविधानम्	९१	विषुवत्यहि पञ्चानां दिवाकीर्त्यसाम्रां विधा-	
पूर्वोक्तानामह्नां प्रशंसा, षट्सु परःसामसु		नम्	९९
क्रमेण राथंतरादीनां पृष्ठस्तोत्राणां		तदाख्यायिका च	"
विधानम्	९२	पूर्वं सामान्यतो विहितानां पञ्चानां साम्रां	
पूर्वोक्ताहः स्वस्तिप्राह्यनामकग्रहविशेषविधिः	"	विशेषाकारेण विधानम्	१००
विषुवत ऊर्ध्वभाविषु परःसामसु पूर्वोक्तप्र-		पार्श्ववर्तिनां परःसामाभिधानामह्नां पुनः	
हाणामेव व्युत्क्रमेण विधिः	"	प्रशंसा, परःसामाख्यानामह्नामेव परश-	
विषुवदिने पृष्ठस्तोत्रगतबृहत्साम्रो विधानम्	"	ब्दाभिधेयत्वकथनम्, तद्व्युत्पत्तिश्च	"
पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषविधानपुरःसरं पवमा-		पञ्चमोऽनुवाकः (१०१—१०३)	
नस्तोत्रे सामविशेषविधिः	"	पञ्चमविधानम् .... १०१—१०३	
विषुवत उत्तरेषु परःसामाख्याहःसु पूर्वोक्त-		वैष्णवादिपशुविधानप्रस्तावः	१०१
विपरीतक्रमविधिः, तत्प्रशंसा च	"	तत्तत्पशूनां तत्तद्देवताकथनेन प्रशंसापूर्वकं	
तृतीयोऽनुवाकः .... (९४—९८)		विधानम्	१०२
विषुवदहर्विशेषाः .... ९४—९८		जातिद्वारा पुनः पशुप्रशंसा	१०३
पूर्वोक्तषड्दिनेषूक्तानामतिप्राह्याणां विषुव-		पुनर्व्यतिरेकमुखेण पशुप्रशंसा	"
त्यहि सट्टष्टान्तं विधानम्	९४	षष्ठोऽनुवाकः .... (१०४—११०)	
विषुवत्यहनि स्तोमविशेषस्य ग्रहक्रमविशे-		महाव्रतनिरूपणम् .... १०४—११०	
षस्य च विधानम्	९५	महाव्रतशब्दस्य त्रेधानिरुक्तिद्वारा महाव्र-	
विषुवत्यहनि पशुविशेषातिप्राह्यविशेषयोः		तत्प्रशंसा, तत्राऽऽख्यायिका च	१०४
क्रमेण विधानम्	९६	महाव्रताख्येऽहनि प्रधानभूतपञ्चविंशस्तोम-	
विषुवदिनगतातिप्राह्यसंख्याप्रशंसार्थमर्थवादः	९६	विधानम्	"
विषुवत्यहि वैश्वकर्मणाभिधाष्टमातिप्राह्य-		महाव्रताख्यस्याहः संवत्सरमध्यरूपदेशवि-	
विधिः	"	शेषविधानम्, तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च	"
विषुवतोऽहः परेशुरदितिदेवताकातिप्राह्य-		संवत्सरमध्येऽपि पुनः स्थानविशेषविधिः,	
विधानम्	९७	तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च	१०५
पूर्वोक्तातिप्राह्ययोः प्रशंसा	"	महाव्रताख्यस्याहः पक्षिरूपत्वप्रकल्पनपूर्वकं	
उत्तरेष्वपि दिनेषु पर्यायेण वैश्वकर्मणादि-		तदवयवत्वेन त्रिवृत्स्तोमविधानम्	"
त्याख्यातिप्राह्ययोर्विधानम्	"	त्रिवृत्स्तोमस्य पञ्चदशादिस्तोमवदावृत्तगा-	
उत्तरमासषट्कोपान्त्यदिने पूर्वोक्तातिप्रा-		नवारणार्थमूर्ध्वगानविधानम्, तत्रार्थ-	
ह्ययोः प्रयोगविधिः	"	वादश्च	"
विषुवत्यहि, अकथ्यनामकशस्त्रविधिः, तत्प्र-		पञ्चदशसप्तदशस्तोमयोर्महाव्रतपक्षिपक्ष-	
शंसा च	९८	स्थानीयतया विधानम्	१०६
चतुर्थोऽनुवाकः .... (९८—१००)		पूर्वं विहितस्य पञ्चविंशस्तोमस्य महाव्र-	
विषुवत्यहि दिवाकीर्त्यनाम्नां		तत्पक्षिमध्यशरीरत्वकल्पनया सार्थवादं	
साम्रां विधिः .... (९८—१००)		प्रशंसा	"

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
एकविंशस्तोमस्य महाव्रतपक्षिपुच्छस्थानी- यतया विधानम् ... .. "		मर्थवादः १०७	
मिलित्वा सवैर्ऋत्विग्भिर्ब्रह्मवृदादिस्तोमसं- घेन स्तुतेः कर्तव्यत्वविधिः ... .. "		उद्गातुस्तल्पोपवेशनविधिः, तत्फलं च ... १०८	
मिलित्वा गायतामृत्विजां स्वस्वस्तोत्रान्ति- मस्तोत्रयोच्छेषणविधानम्, तत्रार्थवादः १०७		होतुर्दोलाविधिः, तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च ... .. "	
हर्षहेतुव्यापाराणामृत्विग्भिः		आख्यायिकोक्तिपूर्वकं वेदिमध्यस्थितब्रा- ह्मणवेदिबाहिस्थितशूद्राभ्यां परस्परं परि- मण्डलाकाराद्वैचर्म गृहीत्वा तद्विषयकल- हस्य कर्तव्यत्वविधिः, ताभ्यां पठनीय- मन्त्रयोरभिधानम्, पूर्वोक्तकलहस्य फलकथनं च ... .. १०८—११०	
कर्तव्यत्वविधानम्.... ११७			
उद्गातरासन्धारोहणविधिः, तत्र प्रशंसार्थ-			

तृतीयः प्रपाठकः .... १११—१७०

वाजपेयब्राह्मणम् (१११—१७०)

(वाजपेयपुनराधानपिण्डपितृयज्ञाः) ।

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१११—११७)		पुनराधान आधानमन्त्रोच्चारणसंभारसंपा- दनयोरकर्तव्यत्वमिति पूर्वपक्षः ... .. "	
पुनराधानम् .... १११—११७		तयोः कर्तव्यत्वमेवेति सिद्धान्तः ... .. "	
पुनराधेयगताज्यभागयोर्विशेषविधानार्थं देवा- सुरोपाख्यानम्, सभिदादिचतुर्षु प्रयाजेषु संबुद्ध्यादिविभक्तिविधिः, प्रहोत्पत्तिप्रह- शब्दव्युत्पत्ति च १११		पुनराधान उपांश्वनुष्ठानविधानम्, तत्र हेतुनिरूपणं च ११५	
पूर्वोक्तविभक्तिविध्युन्नयनायाऽऽक्षेपरूपोपो- द्घातः, पुनराधेयेऽनाग्नेयत्वनिषेधेन सर्वस्याऽऽग्नेयत्वाभिधानम् ११२		पुनराधाने स्विष्टकृत उच्चैरुच्चारणविधानम् .. "	
उभयोरप्याज्यभायोराग्नेयत्वविधानम् ... ११३		तत्र दृष्टान्तकथनेन हेत्वभिधानम् ... .. "	
शङ्कासमाधानाभ्यामुत्तराज्यभागस्य पव- मानायेतिविशेषणसाहित्यरूपविशेषविधिः... .. "		सर्वस्य पुनराधानकर्मण आग्नेयत्वे दोषं मन्यमानानां पूर्वपक्षिणां मताभिधानम् .. "	
प्रथमाज्यभागस्य प्राकृतपुरोनुवाक्याबा- धनायामि* स्तोमेन बोधयेत्येवंरूपबुध- न्वत्याख्यपुरोनुवाक्याविधानम् ... .. "		पूर्वपक्षिमते सर्वाग्नेयत्ववादिनां चोद्यकथनम् ११६	
पत्नीसंयाजमन्त्रेषु सर्वाग्नेयत्वसंपत्त्यर्थमा- प्यायस्वेत्यत्र सोमवृष्णियमित्यस्य स्थाने सोमाम्रे वृष्णियमित्यादिरूपाभिपद्युक्तत्व- विधिः ... .. "		सर्वाग्नेयत्वे समृद्धिहीनत्वं पुनराधानकर्मण इति पूर्वपक्ष्युक्तचोद्यस्य समृद्धिहीनत्वा- भावप्रतिपादनपुरःसरमुत्तराभिधानम्... ११६	
पत्नीसंयाजमन्त्रेष्वभिपद्युक्तत्वस्याऽऽक्षेपः ११४		द्वितीयोऽनुवाकः (११८—१२१)	
आक्षेपस्य खण्डनपुरःसरमुत्तरम् ... .. "		वाजपेयविधिः .... ११८—१२१	
		वाजपेयं विधातुमाख्यायिकया तत्प्रस्तावः स्वाराज्यादिकामिना वाजपेयस्य कर्त- व्यत्वविधानम् ११८	
		वाजपेयकरणे ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवाधिकार- वर्णनम् ११९	
		वाजपेयशब्दनिरुक्तिः ... .. "	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
वाजपेययागस्य सोमाभेदेन स्तुतिः, वाज- पेयज्ञानस्य च प्रशंसा	११९	सोमग्रहसुराग्रहयोर्व्यातिषङ्गविधिः	१२५
वाजपेयगतसोमस्यान्नाभेदोपचारेण स्तुतिः ..	१२०	अध्वर्युकर्तृकोद्ववणमन्त्रस्योपपादनपूर्वकं व्याख्यानम्	१२५
वाजपेयस्य तत्प्रतिपादकवेदाभेदेन स्तुतिः ..	१२१	प्रतिप्रस्थातृकर्तृकोद्ववणकरणभूतमन्त्रस्यो- पपादनार्थं प्रस्तावः	१२५
वाजपेयस्य मन्त्रोच्चारणसाधनीभूतवागभे- देन स्तुतिः	१२१	तन्मन्त्रस्योपपादनपूर्वकं व्याख्यानम्	१२५
एकादशानुवाकगतोज्जितिमन्त्राणां पाठवि- धानार्थमाख्यायिकया प्रस्तावः	१२०	अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृकोद्ववणविधिः	१२५
उज्जितिमन्त्रपाठविधिः, तत्फलं च	१२०	सोमग्रहप्रचार(हवन)विधिः	१२५
प्रतिग्रहनिषेधविधानार्थमाख्यायिकया प्रस्तावः, तत्रैव लौकिकविषयगानस्य सुरायाश्चोत्पत्तिप्रकारवर्णनम्, तयोर्गर्ह्यत्वं च ..	१२१	वैश्येभ्यः सुराग्रहहरणविधिः	१२५
लौकिकविषयगानकर्तुः सुरापानमत्तस्य धनस्य प्रतिग्रहनिषेधः	१२१	मधुपूर्णहिरण्यपात्रस्य दक्षिणात्वेन दानविधिः ..	१२५
वाजपेययाजिनः सकलवाक्संपन्नत्वोक्त्या वाजपेयप्रशंसा	१२१	मधुपूर्णहिरण्यपात्रस्य कृष्णलदानसाहि- त्यविधिः	१२५
वाजपेयप्रशंसोपसंहारः	१२१	चतुर्थोऽनुवाकः (१२६—१२९)	
तृतीयोऽनुवाकः (१२२—१२६)		वाजपेयपशूनां विधिः १२६—१२९	
ग्रहविधिः .... १२२—१२६		पशुविधानार्थं ब्रह्मवादिविचाररूपः प्रस्तावः १२६	
सर्वग्रहश्रेष्ठत्वप्रतिपादनेनातिग्राह्यविधि- प्रस्तावः	१२२	आग्नेयादिपशूनां विधिः	१२६
आतिग्राह्यविधिः सप्रशंसः	१२२	आग्नेयैन्द्रसारस्वतीमारुतीतिपशुचतुष्टयवि- धानम्	१२६
प्रकृतिगतानामाग्नेयैन्द्रसौर्यातिग्राह्याणां चोदकप्राप्तत्वात्तद्विधित्वभ्रान्तिव्युदासार्थं संख्याविशेषविधिः	१२२	आत्मादिप्रीतिहेतुत्वेन भूम्यादिलोकहेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारणहेतुत्वेन च पूर्वोक्तप- शूनां प्रशंसा	१२६
इन्द्राय जुष्टमित्यादीन्द्रलिङ्गकमन्त्रैरेव तद्व- हणविधिः	१२२	सप्तदशप्राजापत्यपशुविधानम्	१२६
सप्तदशानां प्राजापत्यग्रहाणां विधिः ..	१२२	पशूनां इयामवैकरूपत्वरूपगुणद्वयविधानम् १२८	
अयाविष्टाः कुविदङ्गैतिवक्ष्यमाणरद्ध्यस्य विषयविशेषेण व्यवस्थितत्वविधिः	१२२	पशूनां पर्यग्निकरणादूर्ध्वमव्यवधानेनाऽऽल- म्भननिषेधः	१२८
पूर्वोक्तग्रहेषु सोमसुरारूपद्रव्यद्वयस्य विधानम्	१२३	आलम्भस्य व्यवधाने कारणाभिधानम्... ..	१२८
तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च	१२३	प्राजापत्यपशूनां संज्ञपनस्य मारुत्या वपाया हवनानन्तरं कर्तव्यत्वविधिः	१२८
सोमसुरारूपद्विविधग्रहविधेरनुवादपुरःसरं प्रशंसा	१२३	सप्तदशप्राजापत्यपशुवपानां प्रचारस्य सहैव कर्तव्यत्वविधानम्	१२८
प्रकारान्तरेण द्विविधग्रहविधिप्रशंसा	१२३	वपाप्रचारविधिः	१२८
सोमग्रहसुराग्रहयोः पूर्वोत्तरकालविशेषस्य स्थानविशेषस्य च विधिः	१२४	सारस्वत्या मेघ्याऽङ्गप्रचारस्य काल- विधानम्	१२८
		सारस्वत्या मेघ्या अपातितदन्तोपेतत्वरूप- गुणविधिः	१२८
		पञ्चमोऽनुवाकः (१३०—१३७)	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
वाजपेयगतमंत्रब्राह्मणम् .... १३०—१३७		रथारूढानामाजिधावनविधिः, वाजपेयगत-	
वाजपेयगततत्तत्कर्मादौ सावित्रहोमविधिः १३०		सामवेदप्रसिद्धस्तोत्रस्य सप्तदशसंख्या-	
तत्तत्कर्मादौ होमस्योपपादनम् ... "		कावृत्तियुक्तत्वविधिः, वाजपेये दक्षिणा-	
सावित्रहोमकरणाशक्तस्य पक्षान्तरविधिः ... "		त्वेन दातव्यानां रथादिगोशतान्तर-	
सावित्रहोमोपयोगिदेव सवितरित्यादिम-		व्याणां प्रत्येकं सप्तदशसंख्याकत्वविधिः ... "	
न्त्रस्य व्याख्यानम् ... .. "		रथयोजिताश्चत्रयस्य वाय्वादिदेवतात्रय-	
गमनाय सजीकर्तुं दक्षिणवेदिश्रोण्यन्ते रथ-		रूपेण स्तुतिः १४१	
वाहनकाष्ठाद्रथावरोहणविधानम् ... "		अश्वानां रथयोजनविधिः ... .. "	
धूर्तृहीतरथस्यान्तर्वेद्यभ्यावर्तनोपयोगिवा-		आजिसृतामश्वानां विख्यापननियुक्तस्य	
जस्य नित्यादिमन्त्रस्य व्याख्यानम् ... १३१		वाजिनो वाजमितिमन्त्रस्य प्रथमभागं	
अश्वानां जलप्लावनविधिः, तत्प्रशंसा च... "		प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठा-	
प्रकारान्तरेण प्लावनविधिप्रशंसा ... १३२		शब्दव्याख्यानम् ... .. "	
दक्षिणयोत्रयोजने वायुर्वा त्वेतिमन्त्रपा-		आजिधावनकर्तृणां प्रस्तावपूर्वकं पूर्वाभि-	
ठस्य तात्पर्यकथनम् ... .. "		मुखत्वेन धावनविधानम् ... .. "	
यजुषा रथेऽश्वयोजनविधिः... .. "		प्रधावतां चतसृभिरनुमन्त्रणविधिः ... १४३	
अश्वपृष्ठसंमार्जनस्य समन्त्रो विधिः,		आजि धावतामुदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिविधिः ... "	
तत्प्रशंसा ... .. "		रथविमोचनीयहोमस्य विधिः ... .. "	
यजमानस्य रथाभिगमनविधिः ... १३३		रथविमोचनीयहोममन्त्रे वाजप्रसन्नोक्तेर-	
रथपार्श्वभिर्मर्शनोपयोग्यकौ न्यङ्कावित्येत-		भिप्रायः १४४	
न्मन्त्रगताग्निपदस्य रथावस्थितदेवता-		इतरषोडशरथैर्धावद्भ्यः कृष्णलदानविधिः	
परत्वेन व्याख्यानम् ... .. "		सप्रस्तावः ... .. "	
पूर्वोक्तार्थवेदनस्य प्रशंसा ... .. "		तान्बोडश कृष्णलान्पुनरादायैकीकृत्य	
षष्ठोऽनुवाकः .... (१३८—१४७)		ब्रह्मणे तद्दानविधिः ... .. "	
वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १३८—१४७		नैवारचरोः सप्रस्तावं विधिः ... .. "	
देवस्याहं सवितुरित्यादे रथधावनोपयोगि-		नैवारचरुपरिमाणम्, चरुनिष्पादनोपयुक्त-	
मन्त्रगतबृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मणजात्य-		द्रव्यविशेषाभिधानम् १४५	
भिमानिदेवपरतया व्याख्यानम् ... १३८		निष्पन्नचरौ धृतप्लावनविधिः, चरुदेवताया	
ब्रह्मणो रथचकारोहणोपयोगिमन्त्रस्य		अभिधानम् ... .. "	
व्याख्यानम् ... .. "		आजिधावनात्पुरा पश्चाच्चाश्वावप्रापणविधिः १४६	
चात्वाले ब्रह्मकर्तृकरथचकारोहणविधिः ... १३९		दुन्दुभिर्विमोचनविधिः ... .. "	
रथचक्रपर्यावर्तनविधिः ... .. "		सप्तमोऽनुवाकः .... (१४७—१५५)	
ब्रह्मणा वाजिसामगानस्य कर्तव्यत्वविधिः ... "		वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १४८—१५५	
दुन्दुभिघातविधानाय प्रस्तावः ... .. "		यजमानतत्पत्न्योस्ताप्यर्धमयवस्त्रपरिधा-	
दुन्दुभिसमाघातविधिः १४०		नविधिः १४८	
दुन्दुभ्याघातोपयोगिमन्त्रस्थेन्द्रियपदस्य		यूपारोहणार्थं यजमानकर्तृकजायाह्वानस्य	
वाजमजयित्यस्य च व्याख्यानम् ... .. "		तात्पर्यकथनम् ... .. "	
		आरोहणीययूपस्य चोदकप्राप्तपरिमाणान्य-	

विषयः	पृष्ठम्
परिमाणविधिः....	... १४९
यूपस्य तूपरत्वचतुरश्रत्वरूपगुणद्वय- विधानम्	... ..
चषालनामकस्य यूपकटकस्य दारुमयत्वा- पवादाय गौधूमत्वविधिः	... ..
चलैर्यूपस्य वेष्टनविधिः	... ..
वाजप्रसवीयहोमविधिः	... १५०
यूपारोहणविधानम्	... ..
यजमानकर्तृकबाहूद्रहणे विनियुक्तस्य सुव- दैवानित्यादिमन्त्रस्य भागत्रयस्य पृथ- क्पृथग्व्याख्यानम्	... १५१
सुवर्लोकवेक्षणोपयोगिमन्त्रस्याऽऽशीःपर- तया व्याख्यानम्	... ..
यूपादवरोहतो यजमानस्याऽऽसपुटो- षाभ्यां हननविधिः	... १५२
हनने विशेषविधिः	... ..
ताज्यमानप्रदेशाभिधानम्	... ..
यजमानकर्तृकहिरण्यावरोहविधिः सप्र- स्तावः	... ..
हिरण्यपरिमाणविधिः	... १५३
वस्ताजिने वामपादप्रक्षेपविधिः सप्रस्तावः	..
अष्टमोऽनुवाकः ....(१५६-१५९)	
वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १५६-१५९	
सप्तान्नहोमविधिः....	... १५६
एकैकान्नस्य पृथक्पृथग्घोमविधिः	... ..
बौधायनमतानुसारेणैकीकृतसर्वान्नहोमविधिः	..
पूर्वोक्तहोमस्यौदुम्बरसुवरूपसाधनविधिः	..
देवस्य त्वेतिमन्त्रस्थप्रसवपदाभिप्रायः	... १५७
सर्वौषधिरसस्याभिषेकद्रव्यत्वेन विधानम्	..
अभिषेके विशेषविधिः, अभिषेके गुणान्त- रविधिः	... .. १५७
अभिषेकमन्त्रेष्वग्नीन्द्रबृहस्पतिशब्दानां तात्पर्याभिधानम्	... ..
सोमप्रहाणामवदानीयानां चर्त्विग्भ्यो दानविधिः	... ..
सुराप्रहाणामवदानीयानां च वाजसूद्रयो दानविधिः	... .. १५८
वाजसूक्तर्तृककलहकरणविधिः	... ..

विषयः	पृष्ठम्
सवनत्रये स्तोत्रेष्वृग्विशेषविधिः	... ..
अन्तिमस्तोत्रे बृहत्सामानविधानम्	... १५९
नवमोऽनुवाकः.... (१६०-१६२)	
वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १६०-१६२	
उपयाम गृहीतोऽसीत्याद्यतिग्राह्यग्रहणम- न्त्रस्थनृषदमित्यादिपदाभिप्रायाभिधानम्	१६०
द्वितीयातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थाऽमुषदमित्या- दिपदव्याख्यानम्	... १६१
तृतीयातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थपृथिविषदमि- त्यादिपदव्याख्यानम्	... ..
चतुर्थातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थपञ्चजनीनशब्दा- भिप्रायः	... १६२
पञ्चमातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थभागद्वयपाठेन स्वामित्वतेजोयुक्तत्वप्राप्तिकथनम्	... ..
दशमोऽनुवाकः.... (१६३-१७०)	
पिण्डपितृयज्ञः १६३-१७०	
पिण्डपितृयज्ञे कालविशेषविधिः साख्या- यिकः	... .. १६३
प्रथमहोममन्त्रविधिः, तत्फलं च	... १६४
पूर्वोक्तफलादिवेदनप्रशंसा	... ..
द्वितीयहोममन्त्रविधिः	... ..
यमायाह्निरस्वत इत्यादिमन्त्रेण शाखान्तर- गतेन तृतीयाहुतिविधानम्	... १६५
पिण्डत्रयस्य दानविधिः	... ..
आहुतित्रयपिण्डत्रययोः प्रशंसा	... ..
मेक्षणस्यामौ प्रहरणविधिः	... ..
आहुतित्रयपिण्डत्रययोः प्रकारान्तरेण प्रशंसा	... ..
बर्हिष एकप्रयत्नेनैव च्छेदनीयत्वविधिः	१६६
पिण्डदानस्य त्रित्वप्रशंसा	... १६६
पिण्डदानानन्तरं पिण्डानिरीक्षणपूर्वकं पराङ्मुखीभवनविधिः	... ..
पिण्डोष्मनिर्गमनपर्यन्तं तूष्णींस्थितिविधा- नम्	... .. १६७
पात्रगतस्य पिण्डशेषस्य विचारपूर्वकमा- घ्राणविधिः	... ..
वासोदशायास्छेदनपूर्वकं पिण्डेषु निधा-	...

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
नविधिः, तत्कारणं च	॥	पिण्डपितृयज्ञप्रशंसा	१६९
उत्तरे वयसि स्वकीयलोभरुद्धेदनपूर्वकं		प्रजापते न त्वदिति मन्त्रेण गार्हपत्यदेशं	
पिण्डेषु निधानविधिः	१६८	प्रत्यागमनविधिः	॥
पिण्डनमस्कारविधिः	॥	तस्यैव समन्त्रकस्य पुनरागमनस्य प्रशंसा	॥
तत्र मन्त्रविनियोगश्च	॥		

चतुर्थप्रपाठकः....(१७१-२२७)

सोमादिब्राह्मणानुक्तस्याभिधानम् १७१—२२७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(१७१-१७४)		वल्मीकवपायां वा तत्प्रक्षेप इति पक्षे	
सोमग्रहाभिधानम् १७१-१७४		प्रक्षेपतन्मन्त्रकथनम्	१७८
ग्रहग्रहणविधिः, तत्राऽऽख्यायिका, ग्रहो-		अवभृथ आश्विनसारस्वतैन्द्रपात्रवेधने	
त्पत्तिः, ग्रहग्रहणप्रशंसा	१७१	मन्त्रद्वयाभिधानम्	१७८
उपांशुग्रहस्य होमविधिः	१७२	सोमशेषो हविर्निर्वापविधिः, तदावश्यकत्वं	
उपांशुग्रहातिरिक्तग्रहाणां होमविधिः,		तत्फलकथनं च	१७९
तत्प्रशंसा च	॥	तृतीयोऽनुवाकः (१८०-१८३)	
अनूर्ध्वं चतुरस्रपात्रस्थितसोमरसात्मकच-		दोहविषयं प्रायश्चित्तम् १८०-१८३	
मसहोमविधिः	१७३	दोहविषयप्रायश्चित्तमन्त्रपाठः... ..	१८०
प्रश्नोत्तराभ्यां रसग्रहणाधाररूपाणां दारु-		पूर्वोक्तमन्त्रस्य (उदस्थादित्यादेः) हवि-	
मयमृन्मयपात्राणां विधिः	॥	दोहनसमय उपविष्टधेनोरुत्थापने विनि-	
पूर्वोक्तदारुमयमृन्मयपात्राणां प्रशंसा	॥	योगः	॥
प्रश्नोत्तराभ्यां स्थालीनिरूपणपूर्वकं मृन्मय-		पूर्वमन्त्रस्थद्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम्	॥
दारुमयाणां ग्रहणहोमयोर्व्यवस्थाविधिः १७४		पूर्वमन्त्रोत्तरार्धस्य यथार्थताप्रदर्शनम्	॥
द्वितीयोऽनुवाकः (१७५-१७९)		दोहसमये वत्सेन संसृष्टाया धेनोरुपवेशने	
सौत्रामणिशेषमन्त्रकथ-		तस्या दोहपूर्वकं ब्राह्मणाय दानविधिः १८१	
नम्, सोमशेषविधिश्च १७५-१७९		तद्दानस्य प्रशंसा... ..	॥
आश्विनसारस्वतैन्द्रग्रहसाधारणपुरोनुवा-		दोहनकाले हविषः पतने यदयेति मन्त्र-	
क्याकथनम्	१७५	पाठपूर्वकाभिमन्त्रणस्य प्रायश्चित्तरूप-	
आश्विनसारस्वतैन्द्रग्रहसाधारणयाज्याक-		त्वेन विधिः सप्रस्तावः, तदनन्तरं	
थनम्	१७६	जलस्पर्शविधिः	१८२
सुराभिमन्त्रणे मन्त्रद्वयकथनम्	॥	आर्तानार्तहविःसंसर्गपरिहाराय कर्तव्य-	
सुरोच्छेषणपानार्थं ब्राह्मणपरिक्रयणं तस्य		विधिः	१८२
स्वयं वा प्राशनं विहितं तत्र स्वयं-		दोहनादूर्ध्वमाहवनीयं प्रत्युन्नीतहविलेशस्य	
प्राशनपक्षे प्राशने मन्त्रद्वयकथनम् ... १७७		भूमौ पतने प्रायश्चित्तविधिः	॥

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पाकार्थं हविषि गार्हपत्येऽधिष्ठिते सति गार्हपत्याहवनीयमध्ये श्वधावने भस्मध्वं- सनरूपप्रायश्चित्तम् १८३		स्तोमरूपविशेषयोर्विधानम्... .. १९३	
चतुर्थोऽनुवाकः.... (१८४-१९१)		धयद्वदक्षु मरुच्छब्दस्य विद्यमानतया तत्प्रयुक्तगुणप्रदर्शनम् ... .. "	
वह्निविषयप्रायश्चित्तम् १८४-१९१		अतिरिक्तसोमानुष्ठानप्रकारविधिः ... .. "	
सूर्यास्तापूर्वमग्न्यनुद्धरणे प्रकारान्तरेणो- द्धरणकरणरूपप्रायश्चित्तविधिः ... १८४		माध्यंदिनसवनानन्तरं सोमातिरेके प्राय- श्चित्तविधिः ... .. "	
पूर्वोक्तोद्धरणे विशेषः १८५		पूर्वोक्तप्रायश्चित्ते सामाधारभूतग्विशेषाभि- धानम् १९४	
तत्रैव पुनर्विशेषः ... .. "		गौरिवीताख्यसामविशेषसप्तदशस्तोमविशे- षयोर्विधानम् ... .. "	
पुनरपि तत्रैव विशेषः ... .. "		पूर्वोक्तानुष्ठानप्रकारविधिः १९५	
पुनरपि तत्रैव विशेषविधिः १८६		तृतीयसवने सोमातिरेके बृहत्सामगानरूप- प्रायश्चित्तविधिः ... .. "	
उदयात्प्रागमग्न्यनुद्धरणे प्रायश्चित्तम् ... .. "		तस्य साम आधारभूतग्विशेषविधिः ... .. "	
पुनस्तत्रैव "ऊषाः" इति मन्त्रेण होम- विधानम् १८७		पूर्वोक्तानुष्ठानप्रकारविधिः १९६	
पूर्वोक्तहोमानन्तरकर्तव्यविधिः ... .. "		षष्ठोऽनुवाकः .... (१९६-२०२)	
आहवनीयाग्नौ विद्यमाने गार्हपत्याग्निनाशे पूर्वसिद्धाहवनीयं विनाश्य पश्चाद्गार्हपत्यार्थं पुनरग्निमन्थनविधिः १८८		एकग्रामवर्तिबहुसोमयागवि-	
पूर्वोक्तमन्थने मन्त्राभिधानम् १८९		पयविशेषाभिधानम् १९६-२०२	
पूर्वोक्तमन्थनविध्यनुवादपूर्वकमनुमन्त्रण- विधिः ... .. "		एकग्रामवर्तियजमानद्वयकर्तृकसोमयागे प्रातःसवन एतवस्तोत्राणां कर्तव्य- त्वविधिः १९६	
अग्निमन्थनमन्त्रस्थभागव्याख्यानम् ... .. "		पूर्वोक्तविषय एव मरुच्छब्दयुक्तर्चा प्रति- पत्वरूपविशेषविधिः १९७	
भागान्तरस्योदाहरणपूर्वकं व्याख्यानम् १९०		तत्रैवाऽऽज्यस्तोत्रेषु बृहद्रथंतररूपसाम- विशेषविधिः ... .. "	
आहवनीयगार्हपत्यमध्ये रथस्य शकटस्य वा गमन आहवनीयं विनाश्य यदग्नय इत्यादिमन्त्रेण गार्हपत्यात्पुनरुद्धरणरूप- प्रायश्चित्ताभिधानम् ... .. "		तत्रैव तृतीये पृष्ठस्तोत्रे ब्रह्मसामविधानम् १९८	
पूर्वोक्तोद्धरणे मन्त्रान्तरकथनम् ... १९१		तत्रैवाभिजिद्विश्वजिदाख्यैकाहान्यतरविधिः ..	
पूर्वोक्तप्रायश्चित्तशेषभूतं पथिकृदग्नयेऽष्टा- कपालपुरोडाशनिर्वापविधानं, तत्रैवान- हुहो दक्षिणात्वेन देयत्वविधानं च ... .. "		यदा यजमानद्वयमध्ये एकस्य प्रधानकत- वोऽनुष्ठेयधर्मबहुला एकस्य चानुष्ठेयध- र्माल्पास्तत्रैकेन कर्तव्यविशेषविधानम् ..	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (१९२-१९६)		मात्सर्येण सोममाभिषुण्वतोर्मध्य एकेनाप- रस्य च्छन्दोभिभवेच्छायां कर्तव्य- होमविधिः १९९	
सोमविषयप्रायश्चित्त-		अनुष्ठानबाहुल्येन प्रमादसंभवादन्यत्विगि- ष्टनाशकत्वेन स्वस्यापि क्षयः स्यात्तद्या- वृत्त्यर्थमध्वर्युणा कर्तव्यविधानम् ... .. "	
विधिः १९२-१९६		सत्रविषये विशेषविधिः २००	
प्रातःसवनानुष्ठानानन्तरं सोमातिरेके धय- द्वदक्षु स्तोत्रकरणरूपप्रायश्चित्तविधानम् १९२			
धयद्वतीषु स्तोत्रकरणे गायत्रिसामपञ्चदश-			

विषयाः	पृष्ठम्
सत्रिणां मध्ये कस्यचिदेकस्य मरणेऽन्वैः सत्रिभिरादरपूर्वकं तदीयपुत्रादिकं प्रति तद्वाहादि कुर्वित्युक्त्वा तं प्रेतं वेद्या दक्षिणभागे निधाय सर्पराज्ञीदेवताकर्म्मिभः स्तोत्रस्य कर्तव्यत्वविधिः	...
पूर्वोक्तस्तुतेरुर्ध्वं होत्रा पुरोगामी प्राचीना- वीती च भूत्वा यामीर्क्रवोऽनुब्रुवता मार्जालीयपरिभ्रमणपूर्वकं सर्पराज्ञीभिः शंसनस्य कर्तव्यत्वविधिः	...
पूर्वोक्तमार्जालीयपरिभ्रमणस्याऽऽवृत्ति- विधिः	२०१
बहिष्पवमानार्थकसामयोर्योर्विशेषविधानम्...	...
सप्तमोऽनुवाकः .... (२०३-२११)	
यूपविरोहणादिप्रायश्चि-	
तानि २०३-२११	
यूपविरोहणप्रायश्चित्तम्	२०३
आग्निविनाशप्रायश्चित्तम्	...
पूर्वोक्तप्रायश्चित्ते मन्थने विशेषविधानम्...	२०४
आहवनीयमन्थने यो दोषस्तदभावेन गार्ह-	
पत्यमन्थनप्रशंसा	...
सोमोपक्षयनिमित्तप्रायश्चित्तम्	२०५
पूर्वप्रायश्चित्तसाधनीभूतसुवर्णप्रशंसा	...
अक्रीतसोमापहारप्रायश्चित्तम्	...
क्रीतसोमापहारप्रायश्चित्तम्	...
पूर्वोक्तप्रायश्चित्ते कर्तव्यविशेषाणां विधा-	
नम्... ..	२०६
सत्रं संकल्प्य ततो निवृत्तौ प्रायश्चित्तम् ..	२०७
अष्टमोऽनुवाकः.... (२१२-२१६)	
शुद्धिहेतवः प्रकृतौ विनि-	
योक्तव्या यजमानेन जप-	
नीया मन्त्राः २१२-२१६	
पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकस्थसप्तदशार्चा-	

विषयाः	पृष्ठम्
मनुक्रमेणाभिधानम्	२१२-२१६
नवमोऽनुवाकः .... (२१६-२१९)	
राजसूयगतचातुर्मास्यशेषा-	
भिधानम् २१६-२१९	
राजसूयगतचातुर्मास्यविधानाय तत्प्रशंसा-	
र्थसाख्यायिका	२१६-२१८
चातुर्मास्यविधिः	२१८
चातुर्मास्यविधितात्पर्यप्रदर्शनाय पुनः	
प्रशंसा	२१९
दशमोऽनुवाकः .... (२२०-२२६)	
चातुर्मास्यविशेषविधिः,	
तत्प्रशंसा च २२०-२२७	
विशेषविधानार्थं प्रस्तावः	२२०
प्रथमपर्वणि संवत्सररूपामिप्राप्तिप्रतिपाद-	
नपुरःसरं मन्त्रविशेषविधिः	...
द्वितीयतृतीयपर्वणोः परिवत्सरेदावत्सररू-	
पादित्यचन्द्रमसोः प्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं	
मन्त्रविशेषविधिः	...
चातुर्मास्यावयवरूपमहापितृयज्ञविधिः	२२१
चतुर्थपर्वण्यनुवत्सररूपवायुप्राप्तिप्रतिपाद-	
नपुरःसरं मन्त्रविशेषविधिः	...
पर्वचतुष्टयात्मकचातुर्मास्यप्रशंस	...
वैश्वदेवाख्यकर्मप्रशंसा	२२२
प्रकारान्तरेण वैश्वदेवप्रशंसा	...
द्वितीयपर्वप्रशंसा साख्यायिका	२२३
तृतीयपर्वप्रशंसा साख्यायिका	...
पितृयज्ञप्रशंसा साख्यायिका	२२४
त्र्यम्बकहविषां प्रशंसा साख्यायिका	२२५
चतुर्थपर्वप्रशंसा, तत्राऽऽख्यायिका च	...
ब्रह्मवादिनां विचारप्रदर्शनपूर्वकं चातुर्मा-	
स्ययाजिनामावृत्तिराहित्यरूपफलप्राप्तिप्र-	
तिपादनम्	२२६-२२७

पञ्चमः प्रपाठकः....(२२८-२८२)

नक्षत्रेष्टकामन्त्राणामभिधानम् २२८—२८२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः.... (२२८-२३३)		दिविशाखान्तानामनूराधादिभरण्यन्तानां	
नक्षत्रेष्टकामन्त्राः, कचिद्वि-		च क्रमेण देवयमसंबन्धित्वकथनपूर्वकं	
कृतिरूपचयनोपयोगि-		तेषां संचारमार्गकथनम्	
न्नाथ २२८-२३३		अनूराधादियमनक्षत्राणां तत्तन्नामनिर्वचन-	
अग्नेः कृत्तिका इत्यादि मन्त्रपञ्चकम्... २२८		पूर्वकमधमत्वप्रदर्शनम् २३८	
बृहस्पतेस्तित्थ्य इत्यादि मन्त्रषट्कम्... २२९		देवनक्षत्रेषु लौकिकवैदिकाम्यानुष्ठानस्य	
इन्द्रस्य चित्रेत्यादि मन्त्रषट्कम् ... २३०		कर्तव्यत्वविधानम् २३९	
अपां पूर्वा इत्यादि मन्त्रपञ्चकम् ... २३१		तृतीयोऽनुवाकः....(२४०-२४३)	
अजस्यैकपद इत्यादि मन्त्रत्रयम् ... २३२		प्रातःसंगवादिदिवसविभा-	
अश्विनोरश्वयुजावित्यादि मन्त्रत्रयम्. २३३		गोपजीवनेन शुभकालनि-	
द्वितीयोऽनुवाकः (२३४-२३९)		रूपणम् २४०-२४३	
कर्मानुष्ठानाय पुण्यकालनि-		प्रातःसायाह्नयोः स्वभावप्रदर्शनेन प्राणापा-	
रूपणम् २३४-२३९		नरूपत्वकथनम्... .. २४०	
नक्षत्रमुपजीव्य कालविशेषविधानम्, तत्रे-		प्रातःसंगवसंधिकालस्य हेयत्वकथनम्	
तिहासश्च २३४		संगवकालप्रशंसा २४१	
प्रसङ्गालोकद्वये श्रेयःसाधनभूतं हस्तादिन-		दिनद्वितीयतृतीयभागयोः संधिकालस्य	
क्षत्राणां प्रजापतितत्तदवयवस्थानीय-		निन्दितत्वकथनम्	
तया ध्यानविधानम् २३५		दिनतृतीयभागप्रशंसा	
स्वातीनक्षत्रे बुधितृदाने तस्याः पति-		दिनतृतीयचतुर्थभागयोः संधेर्निन्दा	
प्रियत्वप्राप्तिविधानम्		दिनचतुर्थपञ्चमभागयोः संधिकालस्य निन्दा ..	
केनापि जेतुमशक्यसैन्यस्य जये काङ्क्षि-		दिनपञ्चमभागप्रशंसा	
ते राज्ञाऽभिजिति प्रयत्नस्य कर्तव्यत्व-		उत्तमाधमकालविभागज्ञानस्य प्रशंसा	
विधिः, अभिजित्संज्ञाया उपपत्तिश्च... २३६		पूर्वत्रोक्तस्यैव प्रकारान्तरेणाभिधानम् ... २४३	
सोमयागादर्वाचीनस्य पशुकर्मणो रेवत्यां		चतुर्थोऽनुवाकः.... (२४४-२४५)	
कर्तव्यत्वविधानम्, तत्राऽऽख्यायिका च ..		सोमविषये विशेषाभिधा-	
तारकाशब्दनक्षत्रशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्-		नम् २४४-२४५	
वर्कं देवतागृहत्वेन नक्षत्रप्रशंसा		यद्वाचस्पत्याणि पात्राणि भवन्तीति पूर्वप्रपा-	
प्रसङ्गान्तेच्छभूयिष्ठे निन्दिते ग्रामे यागा-		ठकोक्तस्य ब्रह्मवादिविचारपूर्वकं प्रशंसा २४४	
यनुष्ठाननिवासयोः प्रतिषेधनरूपलौकिक-		सवनीयपुरोडाशप्रशंसा २४५	
कर्मविधिः २३७		पञ्चमोऽनुवाकः.... (२४५-२५०)	
नक्षत्राणामुत्तमाधमत्वप्रदर्शनाय कृत्तिका-		चातुर्मास्यशेषभूतवपनमन्त्रा-	
		भिधानम् २४५-२५०	

विषयाः	पृष्ठम्
वैश्वदेवानुष्ठानानन्तरकालिकवपनमन्त्राभि-	
धानम् २४५-२४६	
वरुणप्रघासपर्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ ... २४७	
साकमेधपर्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ ... २४८	
शुनासीरीयपर्वानन्तरक्षौरमन्त्रौ ... २४८-२५०	

षष्ठोऽनुवाकः.... (२५०-२५४)

चातुर्मास्ययाजिनां वपन-

विधिः २५०-२५४

कक्षश्मश्रुकक्षकमेणैव वपनस्य कर्तव्यत्व-	
विधिः, उक्तक्रमस्यैव प्राशस्त्यं तद्व्या-	
सस्य चानिष्टत्वमित्यत्र देवासुराख्यायि-	
का च २५०	
श्मश्रुकक्षकमेणापि वपनविधिः ... २५१	
देवासुराख्यायिकया वपनस्य प्रशंसा ... २५२	
ताम्रमिश्रायोनिमित्तशुरस्य वपनसाधनत्व-	
विधानम् २५३	
श्वेतराजित्रययुक्तशल्लया वपनीयानामि-	
तरेषां च केशानां विभागकरणे साधन-	
त्वविधानम् २५३	
वपनविधिः २५४	
वपनप्रशंसा २५४	

सप्तमोऽनुवाकः २५५

अग्निचयनशेषभूतसंतत्या-

रूपेष्टकोपधानमन्त्राः २५५

आयुष इत्यादिद्वादशमन्त्राभिधानम् ... २५५	
--	--

अष्टमोऽनुवाकः....(२५६-२५८)

अथर्वशिरोभिधानेष्टका-

मन्त्राः २५६-२५८

इन्द्रो दधीच इत्यादि मन्त्रत्रयम् ... २५६	
इन्द्रमित्यादि मन्त्रचतुष्टयम् ... २५७	
तमिन्द्रमित्यादिमन्त्रत्रयम् ... २५८	

नवमोऽनुवाकः.... (२५९-२६८)

सोमशेषभूतेष्टिविधिः २५९-२६८

इष्टिशब्दनिर्वचनेनेष्टिप्रशंसा साख्यायिका २५९	
दीक्षणीयामिधेप्रथमेष्टिकथनम् ... २६०	

विषयाः	पृष्ठम्
प्रायणीयाख्येष्टिवर्णनम् २६१	
आतिथ्याख्येष्टिप्रदर्शनम् २६१	
पूर्वोक्तेष्टित्रयविधानम् २६१	
उपसदनुष्ठानप्रकारविधानार्थं स्तुतिः २६१-२६२	
उपसदनुष्ठानप्रकारविधिः २६३	
अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानविधानाय प्रस्तावः ..	
अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानप्रकारविधिः ... २६४	
पूर्वोक्तपशोर्देवतासंबन्धविधिः २६४	
प्रसङ्गात्सवनीयपश्वनुवन्त्याख्यपश्वोर-	
मिमित्रावरुणरूपदेवताप्रशंसा २६४	
प्रातरनुवाकाख्यऋक्समूहे छन्दोविशेष-	
विधिः २६५-२६७	
बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रसंबन्धिप्रथमविधानम्	

दशमोऽनुवाकः.... (२६८-२७३)

त्रिवृदादिस्तोमरूपाणां सोमा-

ज्ञानां कथनम् २६८-२७३

सप्रमाणं चात्वालखननविधानम् ... २६८	
चात्वालस्याऽऽदित्यरूपेण प्रशंसा, तस्यैव	
देवैः सुवर्णरजतकुशद्विजपरिगृहीतत्वं	
कौशिकेतिनामवैशिष्ट्यं च २६९	
त्रिवृदादिस्तोमविधानाय त्रिवृत्स्तोमप्र-	
शंसा २७०	
पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां प्रशंसा ... २७०	
त्रिवृत्स्तोमविधिः २७१	
पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां विधिः ... २७१	
याभ्यां कुशीभ्यां चात्वालस्य परिग्रहणं	
तयोरपनयनवर्णनम् २७१	
तेन च पूर्वत्र कुशीस्थापनानन्तरमपनयन-	
विधानेनार्थात्तयोः स्थापनापनयनयोर्विधे-	
रुन्नेयत्वकथनम् २७२	
चात्वालप्रसङ्गात्प्रदर(भूमिच्छिद्र)गतो-	
दकाचमननिषेधः साख्यायिकः ... २७३	

एकादशोऽनुवाकः (२७३-२७६)

सवनीयपुरोडाशाभिधा-

नम् २७३-२७६

ज्योतिष्टोमे स्तोमानामभियन्ताप्रदर्शनपूर्वकं	
सोमयागस्य चतुष्टोमत्वप्रतिपादनम्... २७३	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रश्नोत्तराभ्यां स्तोमानां ज्योतिष्वसंपा- दनम् २७४		ताकत्वप्रदर्शनम् २७६	
आख्यायिकामुखेन धानाकरम्मलजामि- क्षारूपत्वेन सवनीयपुरोडाशप्रपञ्चः २७५		द्वादशोऽनुवाकः (२७७-२८२)	
प्रश्नोत्तराभ्यां धानादीनामिन्द्रदेवताकत्व- दर्शनम् २७५		समानां छन्दसां	
पञ्चमस्य पुरोडाशहविषः प्रशंसा २७५		प्रशंसा २७७-२८२	
पूर्वप्रशंसानुरोधेन सवनत्रये विलक्षणपुरो- डाशप्राप्तौ तद्धारणपूर्वकं सवनत्रयेऽपि एकादशकपालपुरोडाशस्यैव युक्तत्वप्र- तिपादनम् २७५		श्रायन्तीयवारवन्तीयनामनिरुक्तिद्वारा सप्तच्छन्दःप्रशंसा तत्राऽऽख्यायिका ... २७७	
पुरोडाशसहचरितधानादीनां पूर्ववदिन्द्रदेव-		बृहतीछन्दःप्रशंसा २७८	
		प्रश्नोत्तराभ्यां बृहतीमहिमप्रदर्शनम् ... २७८	
		देवतारूपसप्तच्छन्दसां संवादमुखेन बृहती- रूपत्वसंपादनम् २७८-२७९	
		अनुसंधानार्थं सप्तच्छन्दसां प्रजापतिरथ- रूपत्वकल्पनम् २८०-२८२	

❖षष्ठः प्रपाठकः....(२८३-३०३)

रानसूययज्ञस्यानुब्राह्मणम् २८३—३०३

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(२८३-२८५)		सौम्यहविःप्रशंसा २८३	
अनुमत्यादीष्टयः २८३-२८५		सावित्रहविःप्रशंसा २८३	
अनुमतीष्टिः २८३		सारस्वतहविःप्रशंसा २८३	
नैर्ऋतेष्टिः २८४		पौष्णहविःप्रशंसा २८३	
आदित्येष्टिः २८४		मारुतहविःप्रशंसा २८४	
आग्नेयेष्टिः २८४		वैश्वदेव्यामिक्षा २८४	
अग्नीषोमीयेष्टिः २८४		द्यावापृथिव्यहविः २८४	
ऐन्द्रेष्टिः २८४		तृतीयोऽनुवाकः ....(२८७-२९०)	
आग्नेयेष्टिः २८४		वैश्वदेवहविरङ्गविधिः २८७-२९०	
ऐन्द्राग्नेष्टिः २८५		बर्हिषलैरुण्यविधिः २८७	
द्वितीयोऽनुवाकः (२८६-२८७)		मुष्टित्रयस्य पृथग्बन्धनविशेषविधिः २८७-२८८	
वैश्वदेवहविषां प्रशंसा २८६-२८७		दर्भोणां पुष्पितत्वरूपविशेषविधिः ... २८८	
आग्नेयहविःप्रशंसा २८६		अनूयाजार्थद्रव्यस्य पृषदाज्यस्य ग्रहण-	

* एतत्प्रभृतिप्रपाठकत्रयस्य भाष्यं संहितायां [का० १ प्र० ८ अ० १] इत्यत्र विद्यते तत्
एवैतत्प्रपाठकत्रयस्यविषयविशेषा अवगन्तव्याः । अत्रापि सामान्येन त उल्लेखिता एव ।

विषयः	पृष्ठम्
विधिः	२८८
ग्रहणे संख्याविधिः	"
हविरासादनादूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्थ- नविधिः	"
प्रयाजानूयाजादिसंख्याकथनपूर्वकं साङ्ग- कर्मप्रशंसा	"
आज्येनैककपालाभिपूरणस्य द्वेधा प्रशंसा	"
बह्वाज्यानयनस्य प्रस्तावपूर्वकं विधिः	"
कृत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य प्रस्तावपूर्व- विधिः	"
एककपालानीताज्यहोमविधिः	"
आहवनीयहोमेनैककपालप्रशंसा	२८९
पुरोडाशस्य हस्तेन होमं निषिध्यं शुचैव तद्विधिः	"
हुतस्य पुरोडाशस्य नैश्चल्यविधानं सप्र- स्तावम्	"
आमिक्षानिःसृतवाजिनशब्दाभिधेयनी- रस्य वाजिनसंज्ञकदेवोद्देशेन यागविधिः	"
तद्यागस्य कालविधिः सप्रस्तावः	"
अधोवस्थितबर्हिषो विशेषेण सेचनविधिः	"
परस्परपेहवनपूर्वकं वाजिनभक्षणविधिः	"
यजमानकर्तृकवाजिनभक्षणस्य चरमत्व- विधिः	२८९-२९०
चतुर्थोऽनुवाकः....(२९०-२९१)	
वरुणप्रघासविधिः २९०-२९१	
वरुणप्रघासविधिप्रस्तावः	२९०
तद्विधिः	"
वरुणप्रघासपर्वणि द्वितीयवेदिविधानं सप्र- स्तावम्	"
उभयोर्वेद्योन्नयोदशाङ्गुलव्यवधानस्य विधिः	"
वैश्वदेवपूर्वोक्तपञ्चहविषामत्राप्यतिदेशः... ..	२९१
मुख्यब्राह्मणविहितैन्द्रामस्यातिदिष्टपञ्चह- विरानन्तर्यविधिः	"
यागश्रुतदेवताप्रशंसा	"
मुख्यब्राह्मणविहितामिक्षायागानुवादेन तद्दे- वताकर्मेषामिधुनाविधिः	"

विषयः	पृष्ठम्
मेषयोर्युगविशेषविधिः	२९१
मेषयोः पुरतः शमीपर्णस्थापनविधिः	"
शमीपर्णीनां शताधिकसंख्याविधानं सप्र- स्तावम्	"
तत्र करीरोद्वापनविधिः सप्रस्तावः	"
नवमयागप्रशंसा	"
दीपपात्रसदृशयवपिष्टनिर्मितपात्राणां विधिः	"
पञ्चमोऽनुवाकः (२९२-२९३)	
पूर्वानुवाकोक्तशेषविधिः २९२-२९३	
वेदिद्वये हविरासादनव्यवस्थाविधिः २९२-२९३	
मारुत्या वारुण्या च पौर्वापर्येण प्रचार- विधिः सप्रशंसः	२९२
प्रचारात्प्राचीनाङ्गेषु पूर्वोक्तपौर्वापर्यवैपरी- त्यविधिः	"
प्रतिप्रस्थात्रा पत्नीं प्रति जारविषयक- प्रश्नविधिः	"
पत्न्या च जारनिर्देशस्य कर्तव्यत्वविधिः	"
प्रघास्यानितिमन्त्रेण कर्तव्यविधिः	"
मो षू ण इन्द्र यद्रामे यदरुण्य इति याज्या- पुरोनुवाक्ययोर्होत्रत्वापवादार्थं विशेष- विधिः	"
याज्यायामेनःशब्देन वरुणस्य विवक्षित- त्वाभिधानम्	"
दक्षिणवेदिगतेऽमौ होमविधिः सप्रस्तावः	"
जुह्वपवादाय शूर्पस्य होमसाधनत्वविधिः	"
होमे गुणद्वयविधिः... ..	"
अक्रन्कर्मैत्यादिमन्त्रपाठतात्पर्यकथनम्	२९३
तुषनिष्कासरूपावभृथद्रव्यविधिः सप्रस्तावः	"
अवभृथशब्देन सौमिकावभृथधर्मोपेतकर्म- प्रत्यभिज्ञानाय तत्रत्यसार्थविधीनामनुवादः	"
षष्ठोऽनुवाकः ....(२९३-२९५)	
साकमेधविधिः २९३-२९५	
सप्तमोऽनुवाकः ....(२९५-२९६)	
साकमेधपर्वशेषः २९५-२९६	
अष्टमोऽनुवाकः ....(२९७-२९९)	
पितृयज्ञविधिः २९७-२९९	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
नवमोऽनुवाकः .... (२९९-३०१)		दशमोऽनुवाकः .... (३०२-३०३)	
पितृयज्ञशेषविधिः २९९-३०१		ज्यम्बकहविषां विधिः ३०२-३०३	

सप्तमः प्रपाठकः .... (३०४-३२२)

राजसूयानुब्राह्मणम् ३०४—३२२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (३०४-३०६)		जलग्रहणजलाहरण- विधिः ३११-३१२	
शुनासीरीयेन्द्रतुर्यहविर्विधिः, पञ्चध्मीययागः, अपामा- र्गहोमाः ३०४-३०६		षष्ठोऽनुवाकः .... (३१३-३१५)	
द्वितीयोऽनुवाकः (३०६-३०७)		जलसंस्कारः ३१३-३१५	
देविकाहवींषि, आग्रावैष्ण- वाग्नीषोमीयसोमापौष्णहवि- निर्वापविधिः ३०६-३०७		सप्तमोऽनुवाकः .... (३१५-३१६)	
तृतीयोऽनुवाकः .... (३०८-३१०)		दिग्जयध्यानम् ३१५-३१६	
रत्निनां हविर्विधिः, ऐन्द्रकर्मविधिश्च ३०८-३१०		अष्टमोऽनुवाकः ३१७-३१८	
चतुर्थोऽनुवाकः .... (३१०-३११)		अभिषेकविधिः ३१७-३१८	
देवसुवां हविर्विधिः ३१०-३११		नवमोऽनुवाकः .... (३१९-३२०)	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (३११-३१२)		रथारोहणेन विजय- विधिः ३१९-३२०	
		दशमोऽनुवाकः .... (३२०-३२२)	
		विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य यजमानस्य सवैः सेव्यत्ववर्णनम् ... ३२०-३२२	

अष्टमः प्रपाठकः ३२३-३३५

राजसूयानुब्राह्मणम् ३२३—३३५

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (३२३)		दशपेयविधिः ३२४-३२५	
संस्पृष्टां हविर्विधिः ३२३		तृतीयोऽनुवाकः .... (३२५-३२६)	
द्वितीयोऽनुवाकः .... (३२४-३२५)		दिशामवेष्टयः, पशुद्वययुक्त-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
कर्मविधिः, सात्यदूतह-		सप्तमोऽनुवाकः .... (३३१)	
विषां विधिः ३२५-३२६		पवित्राहविधिः, अभिषेचनीय-	
चतुर्थोऽनुवाकः.... (३२६-३२७)		विधिः ३३१	
प्रयुजां हविर्विधिः.... ३२६-३२७		अष्टमोऽनुवाकः .... (३३२-३३३)	
पञ्चमोऽनुवाकः.... (३२७-३२९)		साममन्त्रयोर्विशेषाभि-	
सौत्रामण्यागविधिः ३२७-३२९		धानम् ३३२-३३३	
षष्ठोऽनुवाकः .... (३२९-३३१)		नवमोऽनुवाकः .... (३३३)	
सौत्रामणिविधिः ३२९-३३१		अभिषेकगतविशेषाभिधानम् ३३३	
		दशमोऽनुवाकः ३३४-३३५	

द्वितीयं काण्डम् ३३७-८५७

प्रथमः प्रपाठकः .... (३३७-३८०)

अग्निहोत्रविधिः ३३७-३८०

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ३३७-३३९		कालद्वयहोमप्रशंसा	
अग्निहोत्रोपोद्धातः.... ३३७-३३९		प्रातःकाले मन्त्ररहितद्वितीयाहुतिविधिः.... ३४४	
अग्निहोत्रप्रशंसार्थमाख्यायिका ... ३३७		अग्निसूर्ययोः संसृष्टहोमविधिः ... ३४४-३४५	
अग्निहोत्रप्रसङ्गेन पितृभ्यो लेपमार्जनविधिः ३३८		सायंकालिकहोममन्त्रस्थपूर्वभागतात्पर्यम्... ३४६	
पूर्वविध्युक्तविषापनयनवेदनप्रशंसा		तन्मन्त्रस्य व्याख्यानम्	
अग्निहोत्रेण धेनुस्फूर्तेर्वत्सविषयकार्कचि-		प्रातःकालिकहोममन्त्रस्थपूर्वोत्तरभागतात्प-	
द्धर्मविशेषकथनम् ३३९		र्यप्रदर्शनं क्रमेण... ..	
द्वितीयोऽनुवाकः.... (३४०-३४७)		कालद्वयेऽपि द्वितीयाहुतिविधिः ... ३४७	
अग्निहोत्रनिरूपणम् ३४०-३४७		अनुदितहोमपक्षविधिः	
स्वाहाकारमन्त्रोत्पत्तिकथनार्थमाख्यायिका ३४०		तृतीयोऽनुवाकः.... (३४८-३५४)	
आख्यायिकोक्तवेदनप्रशंसा ३४१		अधिश्रयणादिहविः-	
स्वाहाकारमन्त्रोत्पत्तेः प्रदर्शनम्, तद्वेदन-		संस्काराः.... ३४८-३५४	
प्रशंसा च		अधिश्रयणप्रकारः	
अग्निहोत्रशब्दार्थनिरूपणम् ३४२		तत्रैवाङ्गारपृथक्करणे विशेषः ३४९	
अग्निहोत्रहविषः कालभेदेन व्यवस्था ... ३४३		संतापाधिक्येन बहिरुद्गतक्षीरस्य जलप्रति-	
उदितहोमपक्षविधिः		षेकविधिः	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
अधिकारिविशेषेण प्रतिषेकनिषेधः ...	३४९	सुचः सुचा च निष्पन्नोद्देशयोर्विधिः ...	”
पूर्वोक्तपक्षदूषणपुरःसरं प्रतिषेकप्रतिप्रस-		उद्देशनादूर्ध्वं प्रदक्षिणाकारेण पर्यावृत्ति-	
वाभिधानम् ...	”	विधिः ...	३५९
ज्वलत्तृणेन हविरवेक्षणविधिः...	३५०	दर्शपूर्णमासादिवत्कर्तव्यत्वभ्रमवारणाय	
पर्यभिर्करणविधिः, तस्य त्रिरावृत्तिवि-		बाहिष्प्रहरणानिषेधः ...	”
धिश्च ...	”	अपां निनयनविधिः ...	”
हविष उदगुद्वासनपक्षविधिः...	३५१	पञ्चमोऽनुवाकः.... (३६०-३६७)	
सुक्लसुवप्रतितपनविधिः ...	”	अवशिष्टकाम्यद्रव्या-	
निष्ठसलुचि सुवेण चतुर्वारं हविष्पूरण-		ङ्गविधिः ३६०-३६७	
विधिः ...	”	अग्निहोत्रहविःसंस्कारोपक्रमनिश्चयः ...	३६०
हविर्ग्रहणकाले सुवाणां पूर्णत्वविधिः ...	”	अग्निहोत्रे प्रशंसार्थं भावनार्थं च सोमया-	
चतुर्णां पर्यायाणां व्यापारान्तरेणाव्यवहि-		गबुद्धिसंपादनम्, अग्निहोत्रस्य सदःप्र-	
तत्वविधिः ...	”	भृत्यङ्गनिरूपणं च... ..	”
गार्हपत्ये प्रतापनपूर्वं हस्तसंमर्शनविधिः	”	प्रकारान्तरेणाग्निहोत्रप्रशंसा, तत्राऽऽ-	
गार्हपत्यसमीपे हविरासादननिषेधः...	३५२	ख्यायिका ...	३६१
होष्यता जलोपस्पर्शपूर्वं पलाशसमिदाधा-		पशुकामस्य गोद्वयक्षीरेणाग्निहोत्रहोमविधिः	३६२
नस्य कर्तव्यत्वविधिः ...	”	तेजःपश्चिन्ध्यग्रामकामस्य क्रमेणाऽऽज्य-	
आक्षेपसमाधानाभ्यां समिध एकत्वपक्षस्य		पयोदधियवागूद्रव्याणां विधिः ...	३६३
दार्व्यकरणम् ...	३५३	पूर्वोक्तचतुर्भयनादिकस्य प्रशंसा ...	”
समिधः प्रदीप्तिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य तस्या		हविषो भूमावुपसादनस्य ज्योतिष्टोमगतो-	
होमविधिः ...	”	पसदुपचारेण प्रशंसा ...	३६४
पूर्वोक्तोन्नयनसंख्याहुतिसंख्ययोः प्रशंसा	३५४	उपचरिताश्रावणादिसंपादनेनाग्निहोत्रप्रशंसा	”
चतुर्थोऽनुवाकः.... (३५४-३५९)		गृहागतातिथितर्पणविधिः ...	३६५
उपयुक्तहविःसंस्काराः ३५४-३५९		तर्पणार्थं सजूरित्यादिमन्त्राभ्यां हविःस्पर्श-	
अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनद्वाराऽऽहुतिप्रकार-		नविधिः ...	”
कथनम् ...	३५४-३५५	अग्निहोत्रकर्मण्युन्नयनादिकस्य वज्रत्वक-	
प्रथमाहुतेरूर्ध्वं सुचोऽधस्तादुपसादनाविधिः	३५५	ल्पनया प्रशंसा... ..	३६६
आहवनीयसमीपस्थितस्य गार्हपत्यप्रतीक्ष-		षष्ठोऽनुवाकः .... (३६८-३७१)	
णविधिः ...	”	अभ्युद्भवणस्य होमाभावप्रती-	
द्वितीयाहुतिहोमदेशविधिः ...	३५६	कारस्य चाभिधानम् ३६८-३७१	
सुग्लेपावमार्जनविधिः ...	”	अभ्युद्भवणविधानार्थमाख्यायिकयाऽग्निहो-	
हविःशेषप्राशनविधिः ...	”	त्रयागोत्पत्तिप्रदर्शनम् ...	३६८
होममार्जनप्राशनसंख्याप्रशंसा ...	३५७	अग्निहोत्रशब्दार्थस्य गौरुपत्वप्रतिपादन-	
प्रश्नोत्तराभ्यां सर्वदेवतासंबन्धित्वेनाग्निहो-		पुरःसरमग्निहोत्रप्रशंसा साख्यायिका	
त्रप्रशंसा ...	”	... ..	३६८-३६९
पूर्वोक्तप्रशंसायामाचामतीत्युक्तभक्षणस्य		अभ्युद्भवणविधिः...	३७०
विधिः ...	३५८		
अग्निहोत्रहवणीप्रक्षालनाविधिः ...	”		

विषयाः	पृष्ठम्
होमाभावप्रतीकारप्रदर्शनं	प्रस्तावपूर्व-
कम्	... ३७०-३७१
सप्तमोऽनुवाकः (३७१-३७२)	
प्रशंसार्थमनुसंधानार्थं च होतव्यस्य हवि-	
षोऽवस्थाभेदेन सर्वदेवताप्रियत्वप्रदर्श-	
नम्	... ३७१-३७२
अष्टमोऽनुवाकः ....(३७२-३७४)	
दोहनप्रकाराभिधानम् ३७२-३७४	
गोसमीपे वत्सप्रेरणविधिः	... ३७२
धेनोः प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वविकल्पविधिः....	..
अधिकारिभेदेन दोहनीयस्तनव्यवस्था...	३७३
दोहनात्पूर्वमङ्गुलीभिः स्तनमर्दनस्य निषेधः ..	..
पूर्वोक्तस्य हविषोऽवस्थाभेदेन सर्वदेवता-	
प्रियत्वस्यान्यैर्विशेषैः सहानुवादपूर्वकं तेन	
हविषाऽभिहोत्रहोमप्रयोगविधिः	..
पूर्वोक्तहोमस्य तद्वेदने बहुविधफलप्रदर्श-	
नेन प्रशंसा	... ३७४
नवमोऽनुवाकः.... (३७५-३७६)	
अग्निहोत्रमन्त्राभिधा-	
नम् ३७५-३७६	
असंसृष्टहोममन्त्रयोरभिधानमाख्यायिकया	३७५
अनुदितहोमं प्रक्रम्यानुष्ठाने प्रमादाद्धोमा-	

विषयाः	पृष्ठम्
त्राक्सूर्योदये प्रायश्चित्तविधिः साख्यायिकः ३७६	
दशमोऽनुवाकः ....(३७७-३७९)	
वह्नेरवस्थाविशेषानुसारेण	
होमविधिः ३७७-३७९	
अग्नेः प्रथमाऽवस्था, तस्यां चाग्नेर्वसुरूप-	
त्वम्	... ३७७
अग्नेर्द्वितीयाऽवस्था, तस्यामग्ने रुद्ररूपत्वं च ..	..
अग्नेस्तृतीयाऽवस्था, तस्यामग्नेरादित्यरूप-	
त्वं च	..
अग्नेश्चतुर्थ्यवस्था, तस्यामग्नेर्विश्वदेवरू-	
पत्वं च	... ३७८
अग्नेः पञ्चम्यवस्था, तस्यामग्नेरिन्द्ररूप-	
त्वं च	..
अग्नेः षष्ठ्यवस्था, तस्यामग्नेः प्रजापतिरू-	
पत्वं च	..
अग्नेः सप्तम्यवस्था, तस्यामग्नेः परब्रह्म-	
रूपत्वं च	..
तत्तद्वस्थास्वमेस्तत्तदेवतारूपत्वेन	
ध्यानस्य प्रशंसा	... ३७९
एकादशोऽनुवाकः (३७९-३८०)	
सायंप्रातःकालभेदेन सम-	
न्नकपरिषेचनविधिः ३७९-३८०	

द्वितीयः प्रपाठकः ....(३८१-४३५)

आरण्यकाण्डगतमन्त्रब्राह्मणम् ३८१-४३५

विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(३८१-३८७)	
चित्तिः स्मृगित्यादेर्दशहो-	
त्राख्यमन्त्रस्य विधा-	
नम्..... ३८१-३८७	
प्रजाकामनया दशहोत्राख्यमन्त्रस्य विधिः	
साख्यायिकः	... ३८२

विषयाः	पृष्ठम्
मानसमन्त्रोच्चारणप्रशंसा	... ३८३
पूर्णसुचा होमविधानम्	..
पक्षान्तरेण न्यूनया सुचा होमविधिः ...	३८४
दर्भस्तम्बस्य होमाधारत्वाभिधानम्	..
होमकाले कस्यचिद्ब्राह्मणस्य दक्षिणभागे	
स्थापनीयत्वविधिः	..
दशहोत्रमन्त्रस्थग्रहभागप्रशंसा ...	३८४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
वेदशास्त्रविद्यानुसारेण यशोप्राप्तौ तत्प्रा- प्तिकामस्य ब्राह्मणस्य दशहोतृमन्त्रप्रयो- गविधिः ३८५		नार्थं प्रस्तावः ३९५	
पूर्वप्रयोगे श्रुतस्य दर्भस्तम्बस्य प्रशंसा ३८५		वीरोत्पत्तिं कामयमानस्य चतुर्होतृमन्त्रप्र- योगविधिः ३९६	
होमकाले दक्षिणभागे स्थापितब्राह्मणप्र- शंसा ३८६		कतुमध्य एव पञ्चहोतृमन्त्रेण ग्रहहोमविधिः ३९६	
साक्षिणे ब्राह्मणाय गोदानविधिः ... ३८६		उक्तहोमकर्तुः फलायाऽऽदित्यप्रशंसामुखे- नाऽऽदित्यध्यानविधिः ३९७	
ऋतुर्थे दशहोतृमन्त्रस्य प्रयोगचतुष्टयविधिः ... ३८७		प्रकारान्तरेणाऽऽदित्यप्रशंसामुखेन ध्यान- विधिः ३९७-४०८	
दशहोतृमन्त्रस्याऽऽभिचारिकप्रयोगविधिः २८७		चतुर्थोऽनुवाकः.... (३९८-४०३)	
पूर्वप्रयोगे होमदेशविधानम् ३८७		जगत्सृष्टिकथनमुखेन होतृप- त्रप्रशंसा ३९८-४०३	
पूर्वप्रयोगे दशहोतृमन्त्रान्ते खट्फडाद्यन्यत- मवाककृरेण वषट्कारकृत्यस्य संपादनी- यत्वविधिः ३८८		दशहोतृमन्त्रप्रशंसाऽख्यायिकया ... ३९८	
द्वितीयोऽनुवाकः.... ३८८-३९३		चतुर्होतृमन्त्रप्रशंसा साख्यायिका ... ३९९	
चतुर्होत्रादिमन्त्राणां कर्तव्य- प्रयोगः ३८८-३९३		पञ्चहोतृमन्त्रप्रशंसा साख्यायिका ... ४००	
चतुर्होतृमन्त्रप्रयोगविधिः ३८८		सप्तहोतृमन्त्रप्रशंसा ४०१	
पञ्चहोतृमन्त्रप्रयोगविधिः ३८९		होतृमन्त्रप्रशंसाप्रसङ्गेन सामवेदगतत्रि- णवत्रयस्त्रिंशैकविंशसप्तदशस्तोमानां प्रशंसा तत्तत्फलकथनसहिता ... ४०१-४०२	
षड्होतृमन्त्रस्य प्रयोगविधिः.... ३९०		पञ्चमोऽनुवाकः.... (४०४-४०८)	
सप्तहोतृमन्त्रस्य प्रयोगविधिः ... ३९१		देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिदक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रा- नुवाकव्याख्यानम् ४०४-४०८	
संभारयजुर्मन्त्राणां कर्तव्यप्रयोगविधिः ३९२		दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकारः सविशेषः ... ४०५	
सामान्येन यज्ञसंबन्धेन विहितसंभारयजुषां पुनः स्थानविशेषविधिः ३९२		मन्त्रेषु द्रव्याधिपतिदेवानामेव प्रतिग्रहीतृ- त्वेन निर्देशात्तद्व्यवधानेन प्रतिग्रहो न साक्षादित्यतस्तस्य मन्त्राभिप्रायस्य प्रदर्श- नम्, तत्तदेवतायै तत्तद्द्रव्यदानस्य चोल्लेखः ४०५	
देवपत्न्याख्यमन्त्राणां कर्तव्यप्रयोगविधिः ३९३		वैश्वानरः प्रतनथा इत्युच्चा रथप्रतिग्रह- विधिः ४०६	
देवपत्नीमन्त्राणां सामान्येन यज्ञसंबद्धतया विहितानां स्थानविशेषविधिः ३९३		दक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रेऽश्यामित्युत्तमपुरुषव- यःशब्दयोस्तात्पर्यप्रदर्शनम् ४०७	
तृतीयोऽनुवाकः (३९४-३९८)		मयःशब्दतात्पर्यप्रदर्शनम् ४०७	
चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्रस्थग्रहभा- गयोः पुरुषार्थप्रयोग- विधिः ३९४-३९८		कशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वप्रदर्शनम्... .. ४०७	
अनुक्तकालविशेषाणां कर्मणां शुक्लपक्षे कर्तव्यत्वविधिः ३९४		दातृप्रतिग्रहीत्रोः कामस्यैव प्रेरकत्वमित्ये- तस्य प्रसिद्धिप्रदर्शनम् ४०७	
प्रसङ्गात्सृष्टः प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन स्तुतिः, तत्सर्वात्मकत्वानुसंधानस्य बहु- भवनफलत्वकथनम् ३९५			
चतुर्होतृमन्त्रस्य पुरुषार्थतया प्रयोगविधा-			

विषयाः	पृष्ठम्
कामस्यैव दातृत्वप्रतिप्रहीतृत्वे इत्येतत्प्रदर्श- नम् ४०७	
अवसानराहित्येन कामस्य समुद्रसाम्यप्रद- र्शनम् ... .. "	
कामेनेति तृतीयानिर्देशस्य तात्पर्यप्रदर्शनम् "	
कामसंबोधनेन द्रव्यसमर्पणदक्षिणानिर्देश- योरुपयोगः ४०८	
संक्षेपेण प्रतिग्रहमन्त्रतात्पर्यप्रदर्शनम् ... "	

षष्ठोऽनुवाकः ....(४०८-४११)

द्वादशाहर्भागगतदशरात्रस्य

दशमेऽहनि होतृमन्त्र-

विधिः ४८८-४११

तत्राऽऽदौ सर्पराज्ञीभिर्ऋग्भिः स्तुतिविधिः ४०८	
पूर्वोक्तर्क्षख्याविधिः ४०९	
पूर्वोक्तर्क्षु गानवेलायां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहा- रभागेषु मानसगानविधिः ... .. "	
ऋचां सर्पराज्ञीसंबन्धप्रशंसा ... .. "	
स्तुतेरूर्ध्वं होतृमन्त्रपाठविधिः ... ४१०	
अहर्विशेषमन्त्रविशेषयोः संबन्धप्रशंसा ... "	
वाङ्मनियमनविधिः ... .. "	
अह्ना रात्रिध्यानपूर्वकं वाग्विसर्जनविधिः "	

सप्तमोऽनुवाकः ....(४११-४१४)

काम्यफलसाधनत्वेन सप्तहो-

तृमन्त्रप्रशंसा ४११-४१४

तदर्थमुपाख्यानम् ४११	
उपाख्यानशेषः ४१२	
पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा ... .. "	
सप्तहोतृमन्त्रप्रशंसा साख्यायिका ... .. "	
सप्तहोतृमन्त्रस्थवाचस्पत इत्यादिग्रहभाग- प्रशंसा ४१३-४१४	

अष्टमोऽनुवाकः ....(४१४-४१९)

होतृमन्त्राणां सोमयागाङ्ग-

त्वाभिधानम् ४१४-४१९

होतृमन्त्राणां सामान्येन यज्ञसंबन्धवि- धानम् ४१४	
षड्विंशतिमन्त्राणां प्रायणीयादिभिः संब-	

विषयाः	पृष्ठम्
न्धविधिः ४१५	
सवनेषु होतृमन्त्रप्रयोगविधिः ... ४१६	
यज्ञाङ्गत्वेन विहितहोतृमन्त्रप्रशंसा साख्या- यिका ... .. "	
प्रसङ्गाद्यज्ञाङ्गभूतप्रेषनिविदाग्नीप्रहाणां प्रशं- साऽऽख्यायिकाशेषेण ४१७	
ग्रहप्रसङ्गाच्छन्दःसामोक्त्यानां प्रशंसाऽऽ- ख्यायिकया ४१८	
सोमयागप्रशंसाप्रसङ्गात्सोमयागस्थानसमीप- गमने महाफलप्राप्तिकथनम् ... ४१८-४१९	

नवमोऽनुवाकः ....(४१९-४२५)

होतृमन्त्रोत्पत्तिकथनप्रसङ्गेन

जगत्सृष्टेरभिधानम् ४१९-४२५

धूमाद्यभ्रान्तसृष्टिकथनम् ... ४१९-४२०	
समुद्रोत्पत्तितदुदकस्यापेयत्वयोः प्रदर्श- नम् ४२१	
प्रकृतहोतृमन्त्रोत्पत्तिप्रदर्शनम् ... ४२२	
परमात्मकृततपोवेदनप्रशंसा ... .. "	
लोकत्रयसृष्टिप्रदर्शनम् ... .. "	
पृथिव्यामसुरसृष्टिप्रदर्शनम्, रात्रिसृष्टिप्रद- र्शनम् ४२३	
मनुष्यादिसृष्टिप्रदर्शनम् ... .. "	
वसन्तादिकालाभिमानिपुरुषसृष्टिकथनम् ४२४	
देवसृष्टिकथनम्, अहर्मुत्पत्तिकथनम् ... .. "	
पूर्वत्रासुरादिखाद्यत्वेनोक्तान्नपयोधृतसो- मानां वेदनप्रशंसा ... .. "	
देवतावेदनप्रशंसा ... .. "	
देवासुरोत्पादकतनूभ्यामहोरात्रयोर्जन्मो- त्पत्तिवेदनप्रशंसा ४२५	
पूर्वत्र तदसदेव सन्मनोऽकुरुतेत्यादिना परमात्मनो यन्मनः कथितं तस्य प्रशंसा ... .. "	
पूर्वोक्तवृत्तान्तवेदनप्रशंसा ... .. "	

दशमोऽनुवाकः ....(४२६-४३१)

देवसृष्टिमध्येऽवस्थितेन्द्रस्य

देवताधिपत्ववर्णनमाख्या-

यिकया ४२६

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
कनाभवेत्तुरिन्द्राधिपत्यवेत्तुश्चाऽऽख्यायि-		पृथिवी होतैतिमन्त्रस्य बीरोत्पत्तिफलकप्र-	
कया वेदनफलप्रदर्शनम्	४२७	योगविधिः	४३२
इन्द्रस्य बहुधा स्तवनोपयोगिचन्द्रमःश-		अग्निहोतैतिमन्त्रस्य पशुप्राप्तिफलकप्रयो-	
ब्दसूर्यशब्दयोर्निर्वचनम्	४२८	गविधिः	"
इन्द्रशब्दनिर्वचनम्	४२९	ऋतुभ्यः फलप्राप्तिफलकस्य सूर्यं त	
परमेष्ठिनामनिर्वचनम्	"	इत्यादिमन्त्रस्य प्रयोगविधिः	४३३
आख्यायिकयेन्द्रस्य सर्वदेवसेव्यत्वप्रद-		सोमयागकर्तृत्वप्राप्तिफलकस्य महाहविर्हो-	
शनम्	"	तेत्यस्य मन्त्रस्य प्रयोगविधिः	४३३
प्रजाभ्यो राजनीत्येन्द्रकर्तृकरसंपादनप्र-		होतृमन्त्रपञ्चकस्य कामधेनुरूपत्वविवक्षया	
कारप्रदर्शनम्	४३०	पशुत्वसंपादनपूर्वकं प्रशंसा	"
पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा	४३१	कामधेनुरूपपशूनां स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वेन	
एकादशोऽनुवाकः (४३१-४३५)		प्रशंसा	४३४
होतृमन्त्राणां पुरुषार्थाः		सप्तहोतृमन्त्रस्य स्वर्गवासप्रदत्वेन विशेषतः	
प्रयोगाः ४३१-४३५		प्रशंसाऽऽख्यायिकया	"
अत्यन्तश्रेष्ठभवनफलकदशहोतृमन्त्रप्र-		अग्निहोत्रादिषु होतृमन्त्रप्रयोगस्य वेदन-	
योगः	४३१-४३२	प्रशंसा	४३५-४३५

तृतीयः प्रपाठकः (४३६-४७३)

पूर्वोक्तशेषाभिधानम् ४३६-४७३

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः.... (४३६-४३८)		विधिः ४३९-४४३	
सर्वहोतृमन्त्राणां चतुर्होतृश-		दक्षिणाप्रतिग्रहे कश्चिद्विशेषः	४३९
ब्देन व्यवहारोपपाद-		आर्त्विज्यार्थं वृतस्य निराकरणे निराकर्तुः	
नम् ४३६-४३८		प्राणनाशाय तिरस्कृतेन होतृमन्त्रस्य	
तत्र ब्रह्मवादिविचारपूर्वकं पूर्वोक्तक-		प्रतिलोमोच्चारणेन होमस्य कर्तव्यत्व-	
थनम्	४३६	विधानम्	४४०
होतृमन्त्राणां तदभिमानिदेवतातादात्म्य-		पूर्वहोमाद्गीतस्य निराकर्तुः पुनरार्त्विज्याय	
ज्ञानस्य समृद्धिफलकत्वकथनम्	४३७	प्रार्थयमानस्यानुग्रहकरणाय पूर्वोक्तहोम-	
चतुर्धाफलकथनेन होतृमन्त्रप्रशंसा	"	स्यैवानुलोमोच्चारणेन विधिः	"
दशहोत्रादिशब्दैरितरहोतृमन्त्राणां व्यव-		प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्येवं बुद्धिमता वाग्धो-	
हारभावे कारणकथनम्	४३८	तेत्यनुवाकेन शङ्कासमनन्तरभाविकृतुप्रा-	
द्वितीयोऽनुवाकः (४३९-४४३)		रम्भे होमविधिः	४४१
होतृमन्त्रेण नैमित्तिकयाग-		वाग्धोतेत्यादिमन्त्रप्रशंसा	"
		प्रतिग्रहमन्त्रानुवाकोक्तद्रव्यातिरिक्तद्रव्यप्र-	

विषयाः	पृष्ठम्
तिग्रह उत्तान इत्यादिमन्त्रस्य विनियोगः	४४२
गवाश्वप्रतिग्रहे विशेषः	४४३
तृतीयोऽनुवाकः	४४३-४४४
केशनिवर्तनविषये कश्चिद्विधानविशेषः,	
केशनिवर्तनस्य पुष्टिसंपादकत्वमविदुषा	
कृतस्य केशनिवर्तनस्य पापप्रापकत्वाद्-	
प्रशस्तत्वम्	४४३
केशनिवर्तनस्याग्न्यादिदेवताकृतपुष्टिसंपा-	
दकत्वम्	४४४
चतुर्थोऽनुवाकः	४४५-४४८
प्रतिग्रहमन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रविज्ञा-	
नाभिधानम्	४४५-४४८
हिरण्यप्रतिग्रहमन्त्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां	
महिमवेदनविधिः	४४५
वज्रगवाश्वपुरुषतल्पशकटप्रतिग्रहमन्त्राणां	
पूर्ववन्महिमवेदनविधिः	४४६-४४७
उत्तान इत्यादिमन्त्रस्य महिमवेदनविधिः	४४७-४४८
पञ्चमोऽनुवाकः	४४८-४५२
द्वादशाहगतदशरात्रदशमेऽ-	
हनि अध्वर्युप्रभृतिप्रष्टृणां	
गृहपतिरूपप्रवक्तुश्च प्रश्नोत्त-	
राभिधानम्	४४८-४५२
प्रश्नोत्तररूपसंवादविधिः	४४८
अध्वर्युगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४४९
होतृगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
ब्रह्मगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
होतृकगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
उद्गातृगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
उक्तप्रश्नोत्तरनिर्णीतगृहपतिवेदनप्रशंसा	४५१
अर्थमाख्यगृहपतेर्वेदनस्य विशेषेण प्रशंसा	४५१
प्रकारान्तरेणार्थमाख्यगृहपतेः पुनः प्रशंसा	४५१
चतुर्होतृमन्त्रवेदनप्रशंसा	४५२
होतृमन्त्राभिमानिदेवविषयवेदनप्रशंसा	४५२
षष्ठोऽनुवाकः	४५३-४५५

विषयाः	पृष्ठम्
होतृमन्त्रप्रशंसार्थं कर्मविशेषेष्व-	
त्विग्विशेषनिर्णयाभिधा-	
नम्	४५३-४५५
अग्निहोत्रस्याध्वर्युरूपैकश्रुत्विग्विशिष्टत्वा-	
भिधानम्	४५३
दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्महोत्रध्वर्य्वग्नीदित्युत्त्विकव-	
तुष्टययुक्तत्वाभिधानम्	४५३
चातुर्मास्यानां प्रतिप्रस्थात्रा सह पूर्वोक्त-	
त्विक्चतुष्टययुक्तत्वाभिधानम्	४५४
निरुद्धपशुबन्धादीनां मैत्रावरुणेन सह पूर्वो-	
क्तत्त्विकपञ्चकयुक्तत्वाभिधानम्	४५४
सोगयागे होत्रादिसप्तत्विग्वैशिष्ट्याभिधानम्	४५४
संवत्सरसत्रे गवामयने सर्वकत्वन्तर्भावप्र-	
दर्शनम्	४५५
एकाध्वर्युनिष्पाद्याग्निहोत्रस्य प्रथमभावि-	
त्वेन प्रशंसा	४५५
सप्तमोऽनुवाकः	४५६-४५८
सर्वक्रतुसद्भावसंपादनेनाग्नि-	
होत्रप्रशंसा	४५६-४५८
होतृमन्त्राणां प्रजापतेः शरीररक्षकत्वाभि-	
धानम्	४५६
अग्निहोत्रहोमेन कुसिधरक्षाप्रदर्शनम्	४५६
अग्निहोत्र एव चतुर्होतृफलदर्शनम्	४५७
तत्रैव पञ्चहोतृफलप्रदर्शनम्	४५७
तत्रैव षड्होतृफलप्रदर्शनम्	४५७
तत्रैव सप्तहोतृफलप्रदर्शनम्	४५८
तत्रैव दशहोतृफलप्रदर्शनम्	४५८
अष्टमोऽनुवाकः	४५९-४६१
होतृमन्त्रसामर्थ्यप्रशंसा	४५९-४६१
आमुरसृष्टिदर्शनमाख्यायिकया	४५९
पितृसृष्टिप्रदर्शनमाख्यायिकाशेषेण	४६०
मनुष्यसृष्टिप्रदर्शनं तेनैव	४६०
देवसृष्टिप्रदर्शनं पूर्ववदेव	४६१
पूर्वोक्तसृष्टिनिगमनम्	४६१
एतद्वेदनप्रशंसा	४६१
नवमोऽनुवाकः	४६२-४६८

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
वायुरूपत्वज्ञानेन होतृमन्त्रप्र- शंसा ४६२-४६८		वायूपासकस्य भिक्षाटनप्रकारदर्शनम्	
होतृमन्त्रे वायुरूपत्वविज्ञाने श्रद्धोत्पादनं		भिक्षाटनवृत्तान्तज्ञानप्रशंसा ... ४६८	
ब्रह्मवादिवाक्येन ४६२		दशमोऽनुवाकः ....(४६८-४७०)	
वायुरूपत्वविज्ञानविधिः		होतृमन्त्राणां काम्यप्रयोगविधिः ४६८-४७०	
ध्यानविदा ध्यातव्यस्य निरूपणम् ... ४६३		पूर्वोक्तविधानाथोपाख्यानम् ... ४६८-४६९	
पृथिव्यग्रन्यन्तरिक्षादित्यबुद्धिगवेषये		स्वस्यान्यं प्रति प्रियत्वप्राप्तिफलकोऽन्यस्य	
ध्यातव्यप्रदर्शनम्		स्वं प्रति प्रियत्वप्राप्तिफलकश्च होतृमन्त्र-	
वायौ प्राणनामध्यानविधिः		प्रयोगविधिः ४७०	
वायौ मातरिश्वनामध्यानविधिः ... ४६४		एकादशोऽनुवाकः (४७१-४७३)	
वायौ पवमाननामध्यानविधिः		दशहोत्रादिनामप्रवृत्तिनिमि-	
वायौ सवितृनामध्यानविधिः ... ४६५		त्ताभिधानम् ४७१-४७३	
वायुध्यानकर्त्रा निन्दाया अनुग्राहकतया		दशहोत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम् ... ४७१	
सहनीयत्वविधानम् ४६५-४६६		सप्तहोतृषड्ढोतृपञ्चहोतृचतुर्होतृनामनिर्वच-	
अन्यैर्निन्दितेन ध्यात्राऽत्यन्तानन्दजनन		नम् ४७१-४७२	
इव वर्तनस्य कर्तव्यत्वविधिः ... ४६६		चतुर्होतृमन्त्राभिधानिपुरुषप्रशंसा ४७२-४७३	
निन्दासहनतात्पर्यदर्शनम् ४६७			

चतुर्थः प्रपाठकः....(४७४-५५१)

उपहोमानां पूर्वभागाभिधानम् ४७४-५५१

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(४७४-४८४)		आमेयकर्मणि विनियुक्तो विश्वानि नः,	
उपहोममन्त्राः ४७४-४८४		इति मन्त्रः	
जुष्टो दमूना इत्यादिरग्न्युपस्थानमन्त्रः ... ४७५		वृषोत्सर्गविनियुक्तः पूषा गा इत्यादिर्मन्त्रः ४७९	
अमे शर्धेत्यादिर्वैमृषेष्टौ पुरोनुवाक्यामन्त्रः ..		पौष्णपुरोडाशयाज्यारूपो मन्त्रः... ..	
अमे यो न इत्यादिर्मन्त्रः		“यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी याति”	
अमे यो नोऽभिदासतीत्यादिर्मन्त्रः ... ४७६		इति प्रायश्चित्तविनियुक्तो मन्त्रः	
त्वमिन्द्र, अप प्राचः, तमिन्द्रं वाजयाम-		अरण्यभिमन्त्रणोपयोगी मन्त्रः ४८०	
सि, युजे रथम्, इति ऐन्द्रकर्मोपयुक्त-		अमे रक्षा णः, अमे ह२सि, इति मन्त्रद्व-	
मन्त्रचतुष्टयम् ४७७		यम्	
हव्यवाहं, स्विष्टममे, इति तान्तुमतीष्टि-		वायव्यकर्मोपयोग्यावातेत्यादिमन्त्रचतु-	
संयाज्ये... .. ४७७-४७८		ष्टयम् ४८१	
काम्येष्टिषु विकल्पितसंयाज्यारूपेण विनि-		त्वममे अयासि, इष्टो अग्निः, इतिमन्त्रद्वयम्,	
युक्तः, त्वामग्ने इति मन्त्रः ४७८		तत्र प्रथमः सर्वप्रायश्चित्तोपयोगी मन्त्रः, ४८२	
		दिवःश्येनीष्टिषु द्वितीयेष्टौ याज्यानुवाक्या-	

विषयाः पृष्ठम्
रूपेण विनियुक्तकामो भूतस्य, कामस्त-
दमे, इति मन्त्रद्वयम्, ... ४८२-४८३
मन्युर्मण्युपयुक्तं त्वया मन्यो, मन्युर्मणः,
इति मन्त्रद्वयम्, ... ३८३-४८४
औपवसथ्येऽहन्यश्रुपातप्रायश्चित्तेष्टौ या-
ज्यानुवाक्यारूपेण विनियुक्तं त्वमग्ने
व्रतभृत्, व्रता नु विभ्रत्, इति मन्त्रद्व-
यम् ... ४८४

द्वितीयोऽनुवाकः....(४८५-४९२)

उपहोममन्त्राः ४८५-४९२

एतयैव यजेताभिर्चर्यमाणा इत्यादिष्विष्टि-
श्रुपहोमार्थत्वेन विनियुक्ताः, चक्षुषो हेते,
यो मा चक्षुषा, यत्किंचासौ, यातुधानाः,
हन्मि तेऽहम्, अपाञ्चौ त उभौ, अपन-
द्यामि ते, पुराऽमुष्य, अन्ति यो मा
नक्तं दिवा, इति नव मन्त्राः ... ४८५-४८८
मन्त्र आत्मरक्षायां विनियुक्त इन्द्रस्येति
आमेयकर्मणि विनियुक्तम्, ... ४८८
ईडे आग्नि, अग्ने शकेम, इति मन्त्रद्वयम्...
आहवनीयमथिताग्न्योर्मेलने विनियुक्तः,
अवतं मा, इति मन्त्रः...
प्रायश्चित्तेष्टौ याज्यानुवाक्यारूपं स्वयं कृ-
ण्वानः, त्वं नस्तन्तुः, इति मन्त्रद्वयम्... ४८९
बन्धसौक्ष्मे विनियोज्य उदुत्तमम्, इति मन्त्रः ४९०
अग्न्युपस्थाने मुखमार्जने विनियुक्तो वयं सो-
म, इति मन्त्रः ...
इन्द्राण्यै चरं निर्वपेदित्यत्र विकल्पितया-
ज्यानुवाक्यारूपमिन्द्राणी, सेना सह, इति
मन्त्रद्वयम् ...
पञ्चेन्द्रायेत्यत्रोपहोमार्थम्, आ त्वाऽहर्षम्,
ध्रुवा द्यौः, इहैवैभि, अभि तिष्ठ, इन्द्र
एणम्, इति मन्त्रपञ्चकम् ... ४९१-४९२

तृतीयोऽनुवाकः....(४९२-५०६)

उपहोममन्त्राः ४९२-५०६

रक्षार्थो जुष्टी नरः, इति मन्त्रः ... ४९२
अङ्गहीनपशुपाकरणप्रायश्चित्तरूपः पावका
न, इति मन्त्रः ... ४९३

विषयाः पृष्ठम्
“सारस्वतीं मेषीम्” इति पशोर्हविषः
पुरोनुवाक्यारूपः सारस्वत्याभि, इति मन्त्रः ४९४
वृञ्जे हविरिति मन्त्र ऐन्द्रे हविषि याज्या-
नुवाक्यारूपमिहर्वाञ्चम्, अर्वाञ्चमिन्द्रम्,
इति मन्त्रद्वयम् ...
मथनजन्याग्न्यभिमन्त्रणे विनियुक्तव्योऽ-
संमृष्ट इति मन्त्रः ... ४९५
दीक्षणीयेष्टियाज्यानुवाक्यारूपम्, अभिरमे,
अभिश्च विष्णो, इति मन्त्रद्वयम् ...
“वैष्णवं वामनमालभेत” इति पशौ विनि-
युक्ताः प्र तद्विष्णुः, नू मर्तः, विचक्रमे,
त्रिदैवः, इति मन्त्राः... ४९६-४९७
आतिथ्येष्टौ स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्यारूपो होतारं
चित्ररथम्, इति मन्त्रः ... ४९७
ऐन्द्रकर्मणि याज्यानुवाक्यारूपमा नो विश्वा-
भिः, इन्द्रः सुवर्षाः, इति मन्त्रद्वयम्... ४९८
अश्विनाववसे, अविष्टं धीषु, इति मन्त्रद्वय-
माश्विनकर्मणि याज्यानुवाक्यारूपम् ... ४९९
त्वं सोम, अषाढं युत्सु, इति मन्त्रद्वयं
“सौम्यं बभ्रुम्” इति पशौ विनियु-
क्तम् ... ४९९-५००
भवा मित्रो, यः पूर्याय, तमु स्तोतारः,
इति मन्त्रत्रयं वैष्णवकर्मण्युपहोमा-
र्थम् ... ५००-५०१
इमा धानाः, इति मन्त्रः प्रातःसवन उन्नी-
यमानसूक्तेऽन्तर्भावनीयः ... ५०१
एष ब्रह्मा, इति मन्त्रो विहृतषोडशस्तोत्रेऽ-
न्तर्भावनीयः ... ५०२
आ चर्षणि प्राः, इति मन्त्रः सौत्रामण्यामै-
न्द्रस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या ... ५०३
प्र यत्सिन्धवः, हयामसि, इन्द्राय सोमाः,
अहेडमानः, या ते काकुत्, इति मन्त्र-
पञ्चकं माध्यंदिनसवने शुक्रामन्थिग्रहप्र-
चारात्पूर्वं प्रस्थितयाज्यारूपम्... ५०३-५०५
प्रातर्युजा, इति मन्त्र आश्विनग्रहपुरोनु-
वाक्या ... ५०५
प्रातर्यावाणा, प्रातर्यजध्वम्, इति मन्त्रद्व-
यमाश्विनकर्मणि विकल्पितयाज्यारू-

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पम् ५०५-५०६		आग्नेयकर्मणि शुनासीरीयकर्मणि च विनि-	
चतुर्थोऽनुवाकः .... (५०६-५१४)		योक्तव्यं क्रमेण मन्त्रद्वयम्... .. ५२०	
उपहोममन्त्राः ५०६-५१४		शुनासीरीयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः,	
नक्तं जाताऽस्योषधे, इत्यादिमन्त्रपञ्चकं		सुत्यादिने महारात्रे सदोभिमर्शनमन्त्रः,	
कुष्ठरोगविनाशकं, कुष्ठरोगौषध्यभिमन्त्र-		ऐन्द्राग्नकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५२१	
णोपयोग च ५०६-५०८		ऐन्द्राग्नकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५२१	
विजयार्थेन्द्रकर्मोपहोमार्थः शुनः हुवेमेति		षष्ठोऽनुवाकः .... (५२२-५३४)	
मन्त्रः ५०८		उपहोममन्त्राः ५२२-५३४	
पृश्निधौ प्रैयंगवं चरुमित्येतस्मिन्कर्मणि		सारस्वतकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम्... ५२१	
याज्यानुवाक्यारूपं धूनुथ द्यां,		त्रीणि पदा, तदस्य प्रियम्, इति मन्त्रद्वयम् ५२३	
प्रवेपयन्ति, इति मन्त्रद्वयम् ... ५०८-५०९		क्रमेणाऽऽग्नेयसौर्यमारुतसावित्रकर्मसु विनि-	
विजयार्थेन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यं पुरुत्रा		योक्तव्या मन्त्राः ५२४	
हि, समत्स्वभिम्र, इति मन्त्रद्वयम् ... ५०९		सावित्रबार्हस्पत्यकर्मणि क्रमेण विनियो-	
“यः समानैर्विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या		क्तव्यौ मन्त्रौ ५२५	
याजयेत्” इत्यस्मिन्कर्मणि विनियो-		मैत्रावरुणशस्त्रेऽन्तर्भावनीयो मन्त्रः, बार्ह-	
क्तव्यं संगच्छध्वम्, इत्यादि मन्त्रपञ्च-		स्पत्यकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः	
कम् ५०९-५११		कन्यालभार्थकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्र-	
आग्नेयकर्मणि विनियुक्त उपच्छायाभिवे-		द्वयम् ५२६	
ल्यादिर्मन्त्रः ५११		कन्याप्रतिग्रहे विनियुक्तं मन्त्रषट्कम् ५२६-५२८	
सावित्रकर्मणि विनियुक्तः, अदब्धेभिरि-		वैश्वानरदेवत्यकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ५२९	
त्यादिर्मन्त्रः		लोकेष्टौ विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम्	
ऐन्द्रकर्मणि विनियुक्तं मदे मदे, शिप्रिन्वा-		ब्रह्मण ऋषभमिति विहितपशूपहोमार्थौ मन्त्रौ ५३०	
जानाम्, इति मन्त्रद्वयम् ५१२		अरिष्टदर्शनहोमेषु विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ५३१	
यद्देवा इत्यादि मन्त्रपञ्चकं पापक्षयार्थकर्मो-		वाचे वेहतमिति पशौ विनियोक्तव्यो मन्त्रः ..	
पयोगि ५१२-५१४		पूर्ववदेव मन्त्रत्रयम् ५३२	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (५१५-५२२)		खुषाश्वशुरीयेष्टौ याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ५३३	
उपहोममन्त्राः ५१५-५२२		आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५३४	
ऐन्द्रे सौमिके कर्मणि विनियुक्तं वृषासो		सप्तमोऽनुवाकः .... (५३४-५४४)	
अश्वः, इत्यादिमन्त्रषट्कम् ... ५१५-५१६		उपहोमशेषाभिधानम् ५३४-५४४	
चातुर्मास्यान्तर्गतमहापितृयज्ञ आज्यभाग-		वृषाऽस्यश्रुरिति मन्त्रः ५३४	
पुरोनुवाक्यारूपमा नो अग्ने, त्वः सोम		यजमानकर्तृकाभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः ... ५३५	
इति मन्त्रद्वयम्... .. ५१७		आशीर्वादमन्त्रः	
वृष्टिहेतौ मैत्रावरुणकर्मणि विनियोक्तव्यं		ऐन्द्रमृषभमालभेतेति पशानुपहोमार्थो मन्त्रः ५३५	
रथं युञ्जते, वाचः इति मन्त्रद्वयम् ५१७-५१८		ऐन्द्रमृषभमिति पशानुपहोमार्था मन्त्रास्त्रयः ५३६	
सौर्यकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५१८		ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः	
पर्जन्यदेवताकर्मणि विनियोक्तव्यं पर्ज-		ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५३७	
न्यायेतिमन्त्रचतुष्टयम् ... ५१९-५२०		आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यौ मन्त्रौ	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रत्रयम् ...	५३८	पूर्ववदेव मन्त्रः ...	५४४
अथ कृतुरिति मन्त्राभिधानम् ...	५३९	अष्टमोऽनुवाकः .... (५४४-५५०)	
वायव्यकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ...	५३९	आग्रयणसूक्तम्	५४४-५५०
राजनि प्रयोक्तव्याशीर्वादमन्त्रः ...	५४०-५४१	धाव्यारूपो मन्त्रः ...	५४४
तत्रैव मन्त्रचतुष्टयम् ...	५४१	पुनर्धाव्यारूपो मन्त्रः ...	५४५
दिवःशेनीष्विष्टिषु “ अग्नये वलिमते चरम् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्यारूपं मन्त्र- द्वयम् ...	५४१	आज्यभागयोर्मन्त्रत्रयम् ...	५४५
आमेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५४२	तत्रैवैको मन्त्रः ...	५४६
ब्रह्मण ऋषभमित्यत्र विहितपशौ विनियो- क्तव्यो मन्त्रः ...	५४३	श्यामाकादिहविषो याज्यानुवाक्यारूपं मन्त्रदशकम् ...	५४६-५४९
पूर्ववदेव मन्त्रः ...	५४३	श्यामाकचरुहविषः प्राशने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५४९
यूपोपस्थानमन्त्रः ...	५४३	व्रीह्याग्रयणशेषभक्षणे विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५५०
आमेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५४३	यवाग्रयणशेषभक्षणे विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५५०

पञ्चमः प्रपाठकः .... (५५१-६००)

उपहोमशेषाभिधानम् ५५१-६००

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः	५५१-५५४	पूर्वत्रैवोपहोमार्थो मन्त्रः ...	५५१
उपहोमशेषाभिधानम् ५५१-५५४		कर्मणामादौ संकल्पे विनियोक्तव्यं मन्त्र- त्रयम् ...	५५०-५५१
प्राणदेवताविषयं मन्त्रद्वयम्, मनोदेवता- विषयं मन्त्रद्वयम्, वाग्देवताविषयं मन्त्र- द्वयम्, चक्षुर्देवताविषयं मन्त्रद्वयम्, श्रोत्रदेवताविषयं मन्त्रद्वयम्, इति दश मन्त्रा जातकर्मणि विनियोक्तव्याः ५५१-५५४		प्रायणीयेष्टिस्विष्टकृतपुरोनुवाक्यारूपो मन्त्रः ५५१ पशौ संज्ञप्यमाने यजमानेन जप्यं, दिवः- शेनीसंज्ञकास्विष्टिषु “ आशाये चरम् ” इत्यस्य याज्यानुवाक्यारूपं च मन्त्र- द्वयम् ...	५५२
द्वितीयोऽनुवाकः .... (५५५-५५९)		मित्रविन्देष्टियाज्यानुवाक्यारूपं मन्त्र- त्रयम् ...	५५२-५५३
उपहोमशेषाभिधानम् ५५५-५५९		चतुर्थोऽनुवाकः .... (५६३-५६९)	
अश्वमेधगताश्वस्य जलमध्यादुह्रमने विनि- योक्तव्यं मन्त्राष्टकम् ...	५५५-५५८	उपहोमशेषाभिधानम् ५६३-५६९	
आमेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५५८	ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५६३
तथैव पुनर्द्वितीयो मन्त्रः ...	५५९	तत्रैव विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५६४
तृतीयोऽनुवाकः .... (५६०-५६३)		निष्क्रेवल्यशस्त्रेऽन्तर्भावनीया मन्त्राः षट् ...	५६३-५६५
उपहोमशेषाभिधानम् ५६०-५६३		आमेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५६५
नष्टधनस्य पुनः प्राप्यर्थे कस्मिंश्चिदैन्द्रे कर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ...	५६०	तत्रैव विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ...	५६७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
“अश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशम्,” इत्यस्य- याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ... ५६८		हारियोजनादूर्ध्वभाविनि यज्ञपुच्छे विनि- योक्तव्यो मन्त्रः	
“सरस्वते सत्यवाचे चरम्” इत्यस्य याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ... ५६८-५६९		आयुष्कामेष्टौ कर्णाभरणधारणे विनियो- क्तव्यो मन्त्रः ५८४	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (५६९-५७७)		भूर्भुवः सुवः, अग्निर्धमेण, इति यजुर्द्वयम् ..	
उपहोमशेषाभिधानम् ५६९-५७७		प्रजापतिः प्रणेता, इति यजुः ... ५८५	
दिवःश्येनीष्टिषु “यज्ञाय चरम्” इत्यस्य याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ... ५६९		मित्रविन्दाख्यायामिष्टावुपहोमार्था अग्निर- न्नाद इत्याद्या दश यजुर्मन्त्राः... ५८५-५८७	
भगाय चरं वावातायै गृह इत्यस्मिन्कर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ५७०		अष्टमोऽनुवाकः .... (५८७-६००)	
प्राजापत्यकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५७१		उपहोमशेषः ५८७-६००	
क्रमादुषोदेवताकेऽहोरात्रदेवताके च कर्मणि विनियोक्तव्यौ मन्त्रौ ५७१		माध्यन्दिनसवने प्रस्थितयाज्यास्वन्तर्भाव- नीयो मन्त्रः ५८७	
मारुतकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५७२		ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५८८	
वैष्णवकर्मणि विनियोक्तव्ये मन्त्रद्वयप्र- तीके ५७३		“इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशक- पालः” इत्यस्मिन्कर्मणि पुरोनुवाक्यया विकल्पितो मन्त्रः ५८९	
श्वेता बार्हस्पत्यामित्यस्य पशोः सूक्तेऽन्त- र्भूतं मन्त्रद्वयम्... .. ५७४		तत्रैव याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ	
पौष्णकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५७४		सोमकयादूर्ध्वसंसाच्छादकवस्त्रापनयने विनियोक्तव्यो मन्त्रः	
अरण्यवासितपस्विभिः स्वरक्षार्थं देवतां प्रार्थयितुं जपितव्यं मन्त्रषट्कम् ५७४-५७७		सोमविकृतौ विनियोक्तव्यस्य बृहदिन्द्राये- ति मन्त्रस्याभिधानम् ५९०	
षष्ठोऽनुवाकः .... (५७७-५८२)		नेत्ररोगपरिहाराय प्रयोक्तव्यो मन्त्रः	
उपहोमशेषाभिधानम् ५७७-५८२		ब्रह्मोत्सङ्गे सोमादने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ५९१	
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५७७		प्रवर्ग्याभिषवेऽन्तर्भावनीयो मन्त्रः	
जातकर्मणि विनियोक्तव्यं क्षेत्रियै त्वेत्या- दिमन्त्रपञ्चकम् ५७८-५७९		अब्देवताकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रत्र- यम्... .. ५९२	
बृहस्पतिसवयागे यजमानाभिषेके विनियो- क्तव्यो मन्त्रः ५८०		दाशिके यजमाने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५९२	
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः		तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः ५९३	
सीबलाख्यौषधिगुणप्रकाशको मन्त्रः		फलचमसे विनियोक्तव्यो मन्त्रः	
पूर्ववदेव द्वितीयो मन्त्रः ५८१		अग्न्युपस्थाने विनियोक्तव्य इहैवेति मन्त्रः ..	
अनुवर्त्यै चरमित्यत्र याज्यारूपौ मन्त्रः ..		अरण्योरभिसमारोपणे विनियुक्तो मन्त्रः ५९४	
तत्रैवानुवाक्यारूपौ मन्त्रः ५८२		तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः	
उषोदेवताके कर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ..		निवर्तमानाग्न्यभिमन्त्रणे विनियोक्तव्यो मन्त्रः... .. ५९५	
सप्तमोऽनुवाकः .... (५८३-५८७)		ऐन्द्रे कर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः	
उपहोमशेषाभिधानम् ५८३-५८७		तत्रैव विनियोक्तव्याः पञ्च मन्त्राः ५९६-५९७	
सावित्रचयने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५८३		उत्तरवेद्यामग्निप्रतिष्ठापने विनियुक्तौ मन्त्रौ ५९८	
कस्मिंश्चिदाग्रयणकर्मणि विनियोक्तव्योऽ- भिभूतिरहमिति मन्त्रः		शुनासीरगुणकेन्द्रदेवताकर्मणि विनियो- क्तव्यं मन्त्रत्रयम् ... ५९९-६००	

षष्ठः प्रपाठकः .... (६०१-६९३)

सौत्रामणेः कौकिल्या अभिधानम् ६०१-६९३

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (६०१-६०६)		आश्विनग्रहस्याध्वर्युकर्तृकभक्षणे मन्त्रः ... ६११	
सौत्रामणेः कौकिल्या ग्रहा-		प्रतिप्रस्थात्रामीप्रकर्तृकसारस्वतग्रहभक्ष-	
भिधानम् ६०१-६०६		णमन्त्रः ... .. "	
तोष्ममासरनमहुभिः सुरायाः संसर्जनार्थो		पयःशेषस्य पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो	
मन्त्रः ६०१		दाने मन्त्रः ... .. "	
त्रेधाविभक्तश्यामाकसत्तुतृतीयांशविकीर्ण-		पित्रुपस्थान ऋद्धिमन्त्रद्वयम् ६१२	
सुरोपरि दुग्धपरिषेकार्थो मन्त्रः ... ६०२		पित्रुपस्थानेऽष्टानामृचां प्रतीकप्रदर्शनम् ..	
सोमयागसमये पूर्वे येन सोमो वान्तस्तस्ये-		अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यामाहुतिहवने क्रमेण	
दानीं सौत्रामण्यां पयःशोधनार्थो मन्त्रः ..		मन्त्रद्वयम् ६१३	
यस्य तु पुरा सोमो जीर्णस्तस्य पयःशोध-		वल्मीकवपायां सुरावपनार्थो मन्त्रः ... .. "	
नार्थो मन्त्रः ... .. "		ब्रह्मयजमानाभ्यां हविःशेषभक्षणे मन्त्रः... ६१४	
प्रतिप्रस्थात्रा सुराशोधने मन्त्रः ... ६०३		चतुर्थोऽनुवाकः .... (६१५-६२२)	
पयोग्रहाणां सर्वेषां पुरोरुचोऽभिधानम्		उपहोमाभिधानम् ६१५-६२२	
आश्विनसारस्वतसुत्रामग्रहमन्त्राः ... ६०४		यजमानस्य भाविदेहसूचनपराः षोडशोप-	
पूर्वोक्तग्रहासादनमन्त्राः ... .. "		होममन्त्राः ६१५-६२२	
तेजोवीर्यबलग्रहग्रहणमन्त्राः... .. "		पञ्चमोऽनुवाकः .... (६२३-६२८)	
सुराग्रहाणां पुरोरुचोऽभिधानम् ... ६०५		अभिषेकाभिधानम् ६२३-६२८	
सुराग्रहग्रहणमन्त्राः ... .. "		आसन्ध्याः प्रतिष्ठापने मन्त्रः ... ६२३	
सुराग्रहसादनमन्त्राः ... .. "		तस्यां चर्मपटास्तरणे मन्त्रः ... .. "	
ग्रहोपस्थाने यजुर्मन्त्रचतुष्टयम् ... ६०६		तत्रोपवेशने मन्त्रः ... .. "	
तत्रैवर्गेका ... .. "		तत्राऽऽसीनानुमन्त्रणमन्त्रः ... .. "	
तत्रैव पुनर्यजुर्द्वयम् ... .. "		अभिषेके मन्त्रत्रयम् ६२४	
द्वितीयोऽनुवाकः (६०७-६०९)		यजमानपाणिद्वयाभिमर्शनमन्त्रः ... .. "	
ग्रहोपस्थानम् ६०७-६०९		संग्रहीतृभागदुग्धक्षत्तूणामाह्वानमन्त्राः ... ६२५	
ग्रहोपस्थाने प्रथम ऋद्धिमन्त्रः ... ६०७		यथालिङ्गं यजमानकर्तृकतत्तदङ्गसंसर्शन-	
तत्रैव द्वितीय ऋद्धिमन्त्रः ... .. "		मन्त्राः ... .. "	
तत्रैव तृतीयो मन्त्रः ६०८		यजमानप्रत्यवरोहणमन्त्रः ६२६	
तत्रैव चतुर्थो मन्त्रः ६०९		यजमानकर्तृकजपमन्त्रः ६२७	
तत्रैव पञ्चमो मन्त्रः ... .. "		आहुतिहवनमन्त्राः ... .. "	
तृतीयोऽनुवाकः .... (६१०-६१४)		आहुतिहवनमन्त्रः ६२८	
ग्रहोमः ६१०-६१४		तत्तदङ्गोपस्पर्शनमन्त्रः ... .. "	
पयोग्रहहोमे मन्त्रः ६१०		षष्ठोऽनुवाकः .... (६२९-६३२)	
सुराग्रहहोमे मन्त्रः ... .. "		अवभृथाभिधानम् ६२९-६३२	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
यद्देवा इत्यादयः पञ्चाऽऽहुतिहोम-		धानम् ६४४	
मन्त्राः ६२९-६३०		दशमोऽनुवाकः.... (६४५-६५०)	
यजमानकर्तृकावभृथाभिमन्त्रणमन्त्रः ... ६३०		अनूयाजानामेकादश	
यजमानकर्तृकजलाप्लवने मन्त्रः ६३१		मैत्रावरुणप्रेषाः ६४५-६५०	
तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः ६३१		प्रथमद्वितीयप्रेषो ६४५	
यजमानकर्तृकादित्योपस्थानमन्त्रः ६३१		तृतीयचतुर्थप्रेषौ ६४६	
जलमध्यवर्तिवरुणपाशप्रत्यसनमन्त्रः ६३२		पञ्चमषष्ठप्रेषौ ६४७	
आहवनीये समिदाधानमन्त्राः ६३२		सप्तमाष्टमप्रेषमन्त्रौ ६४८	
जलोपस्थानमन्त्रः ६३२		नवमदशमप्रेषमन्त्रौ ६४९	
पृथिव्याद्युपस्थानमन्त्रः ६३२		एकादशः प्रेषमन्त्रः ६५०	
सप्तमोऽनुवाकः ....(६३३-६३८)		एकादशोऽनुवाकः (६५१-६५८)	
होतारमुद्दिश्य मैत्रावरुणेन पठ-		कौकिल्याः प्रकृतिभूतसौत्रा-	
नीया एकादश प्रयाज-		मण्याम् " आश्विनं धूम्र-	
प्रेषाः.... .. ६३३-६३८		मालभते सारस्वतं मेषमैन्द्र-	
प्रथमः प्रेषमन्त्रः ६३३		मृषभम् " इति विहित-	
द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रेषमन्त्राः ... ६३४		पशुत्रये प्रयाजार्थमैत्रावरुण-	
पञ्चमषष्ठप्रेषमन्त्रौ ६३५		प्रेषाभिधानम् ६५१-६५८	
सप्तमाष्टमनवमप्रेषमन्त्राः ६३६		प्रथमद्वितीयप्रेषमन्त्रौ ६५१	
दशमैकादशप्रेषमन्त्रौ ६३७-६३८		तृतीयप्रेषमन्त्रः ६५२	
अष्टमोऽनुवाकः ....(६३८-६४२)		चतुर्थपञ्चमप्रेषमन्त्रौ ६५३	
प्रयाजानां पुरोरुचामभिधा-		षष्ठसप्तमप्रेषमन्त्रौ ६५४	
नम् ६३८-६४२		अष्टमनवमप्रेषमन्त्रौ ६५५	
प्रथमा पुरोरुक् ६३८		दशमैकादशप्रेषमन्त्रौ ६५६	
द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तपुरोरुक् ... ६३९		द्वादशप्रेषमन्त्रः ६५७	
पञ्चमीषष्ठ्यौ पुरोरुचौ ६४०		प्रधानदेवार्थः प्रेषमन्त्रः ६५८	
षष्ठीसप्तम्यष्टमीनवम्यः पुरोरुक् ... ६४१		द्वादशोऽनुवाकः.... (६५९-६६३)	
एकादशीद्वादश्यौ पुरोरुचौ ६४२		प्रयाजयाज्या आप्री-	
नवमोऽनुवाकः ....(६४३-६४४)		संज्ञकाः ६५९-६६३	
ऐन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाशह-		प्रथमा प्रयाजयाज्या ६५९	
विषां याज्यापुरोनुवाक्ययोः		द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६६०	
क्रमेण कथनम् ६४३-६४४		पञ्चम्याद्यष्टम्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६६१	
वपापुरोनुवाक्यायाज्ययोः प्रतीके ... ६४३		नवम्याद्येकादश्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६६२	
पुरोडाशे पुरोनुवाक्याप्रतीकम् ६४३		द्वादशी प्रयाजयाज्या ६६३	
तत्रैव याज्या ६४३		त्रयोदशोऽनुवाकः (६६३-६६६)	
हविषः पुरोनुवाक्यायाज्ययोः क्रमेणाभि-			

विषयाः	पृष्ठम्
वपापुरोडाशहविषां याज्यानु- वाक्याभिधानम् ६६३-६६६	
तत्र प्रथमवपायां पुरोनुवाक्यायास्तृतीय- वपायां याज्याया अभिधानम् ... ६६३	
प्रथमवपायां याज्याया द्वितीयवपायां पुरो- नुवाक्याया अभिधानम् ... ६६४	
द्वितीयवपायां याज्यायास्तृतीयवपायां पुरोनुवाक्यायाश्चाभिधानम् ... "	
प्रथमपुरोडाशपुरोनुवाक्यायास्तृतीयपुरो- डाशयाज्यायाश्चाभिधानम्... .. "	
प्रथमपुरोडाशयाज्याया द्वितीयपुरोडाशपु- रोनुवाक्यायाश्चाभिधानम् ... .. "	
द्वितीयपुरोडाशयाज्यायास्तृतीयपुरोडाश- पुरोनुवाक्यायाश्चाभिधानम् ... ६६५	
प्रथमहविषः पुरोनुवाक्या तृतीयहविषो याज्या च ... .. "	
प्रथमहविषो याज्या द्वितीयहविषः पुरोनु- वाक्या च ... .. "	
द्वितीयहविषो याज्या तृतीयहविषः पुरो- नुवाक्या च ६६६	
चतुर्दशोऽनुवाकः (६६६-६७१)	
अनूयाजानां मैत्रावरुण- पैषाभिधानम् ६६६-६७१	
प्रथमपैषमन्त्रः ६६६	
द्वितीयादिचतुर्थान्तपैषमन्त्राः ... ६६७	
पञ्चमादिसप्तमान्तपैषमन्त्राः ... ६६८	
अष्टमनवमपैषमन्त्रौ ... ६६९	
दशमैकादशपैषमन्त्रौ ... ६७०-६७१	
पञ्चदशोऽनुवाकः (६७२-६७३)	
सूक्तवाकपैषाभिधा- नम् ६७२-६७३	
सूक्तवाकपैषः ... ६७२-६७३	
षोडशोऽनुवाकः (६७४-६७७)	
पितृयज्ञविषयमन्त्राभिधा- नम् ६७४-६७७	

विषयाः	पृष्ठम्
पितृयज्ञविषयदशमन्त्रप्रतीकानि ... ६७४	
तत्रैव द्वितीयपुरोनुवाक्याभिधानम् ... ६७५	
विकल्पितद्वितीयपुरोनुवाक्या ... .. "	
तत्रैव याज्या ६७६	
शाखान्तरोक्तहविषयकपुरोनुवाक्याद्वयै- कयाज्ययोः प्रतीकदर्शनम्... .. "	
तत्रैव स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या... .. "	
तत्रैव याज्या ६७७	
सप्तदशोऽनुवाकः (६७८-६८२)	
"इन्द्राय वयोधसे पशुमा- लभते" इति सूत्रकारोदा- हृतपञ्चन्तरविषये प्रया- जार्था मैत्रावरुणपैषाः ६७८-६८२	
प्रथमद्वितीयपैषमन्त्रौ ... ६७८	
तृतीयादिपञ्चमान्तपैषमन्त्राः ... ६७९	
षष्ठसप्तमाष्टमपैषमन्त्राः ... ६८०	
नवमदशमौ पैषमन्त्रौ ... ६८१	
एकादशः पैषमन्त्रः ... ६८२	
अष्टादशोऽनुवाकः (६८३-६८५)	
आग्निनामकप्रयाजयाज्या- नामभिधानम् ६८३-६८५	
प्रथमादिचतुर्थ्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६८३	
पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६८४	
अष्टम्याद्येकादश्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६८५	
एकोनविंशोऽनुवाकः (६८६-६८७)	
वपापुरोडाशहविषां याज्या- नुवाक्याः.... ६८६-६८७	
वपापुरोनुवाक्या... .. ७८६	
वपायाज्या ... .. "	
पुरोडाशपुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेण... ६८७	
हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेण... .. "	
विंशोऽनुवाकः .... (६८८-६९३)	
वपापुरोडाशहविषामनूया- जानां मैत्रावरुणपैषाः ६८८-६९३	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रेषमन्त्रद्वयम् ...	६८८	प्रेषमन्त्रत्रयम् ...	६९०
प्रेषमन्त्रत्रयम् ...	६८९	प्रेषमन्त्राख्यः ...	६९१—६९३

सप्तमः प्रपाठकः....(६९४-७६१)

सवनासामेकाहविशेषाणामभिधानम् ६९४-७६१

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(६९४-६९६)		तृतीयोऽनुवाकः.... (७००-७०२)	
बृहस्पतिसवाभिधानम् ६९४-६९६		ब्राह्मणसवाभिधानम् ७००-७०२	
चोदकप्रासत्रिवृदादिस्तोमानां द्वादशस्वपि		प्रथमादिपञ्चमान्तहविषां विधिः ... ७००	
स्तोत्रेषु बाधनाय त्रिवृत्स्तोमस्यैव		षष्ठाद्यष्टमान्तहविषां विधिः ... ७०१	
विधानम् ... ६९४		अधिकतवशङ्कानिवृत्त्यर्थं हविःसंख्याप्रदर्शनम् ... ७०२	
सोमयागसंस्थाविशेषविधिः ... "		अभिषेकद्रव्योत्पवनविधिः ... "	
पृष्ठस्तोत्रे विकल्पितबृहत्सामव्यावृत्त्यर्थं		अभिषेककाले कृष्णाजिनरूपाधारविशेषविधिः ... "	
रथंतरसामविधिः ... "		घृतस्याभिषेकसाधनीभूतत्वविधिः ... "	
अत्र होतरि खलित्वादिरूपविशेषविधिः ... "		चतुर्थोऽनुवाकः.... (७०३-७०४)	
बृहस्पतिसवप्रयोगविधिः ... ६९६		सोमसवाभिधानम्.... ७०३-७०४	
प्रतिसवनं दक्षिणात्वेनैकादशसंख्याकानां		तस्य सोमयागत्वनिषेधपूर्वकं पशुरूपत्वविधिः ... ७०३	
गवां देयत्वविधिः ... "		अभिषेकमन्त्रविधिः ... "	
दक्षिणायामश्वस्यापि देयत्वविधिः ... ६९६		अस्मिन्सवे कर्तव्यान्तरविधानम् ... ७०४	
अभिषेकविधिः ... "		अभिषेकाय सौम्या ऋचः पाठः ... "	
अभिषेक आज्यद्रव्यस्य साधनत्वविधिः ... "		पञ्चमोऽनुवाकः.... (७०५-७०६)	
द्वितीयोऽनुवाकः....(६९७-६९९)		पृथिसवाभिधानम्.... ७०५-७०६	
वैश्यसवाभिधानम् ६९७-६९९		पृथिसवविधानम्... ७०५	
तत्र प्रथमहविर्विधानम् ... ६९७		पृथिसवेऽभिषेकमन्त्रविधिः ... "	
द्वितीयहविर्विधिः... "		पृथिसवे कर्तव्यविशेषविधिः... ७०६	
तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमहविषां क्रमेण		नाराशंस्या ऋचः पाठः ... "	
विधिः ... ६९८		षष्ठोऽनुवाकः ....(७०६-७०७)	
अधिकसंख्यानिवृत्तये हविःसंख्याप्रदर्शनम् ... "		गोसवाभिधानम् ७०७-७०९	
पशुविधिः ... ६९९		गोसवस्वरूपकथनम् ७०७	
अभिषेककालविध्युन्नयनम् ... "		वाजपेयराजसूयाभ्यामुत्कृष्टत्वेन गोसवप्र-	
अभिषेकार्थमासनस्य विधिः... "			
दध्नोऽभिषेकसाधनद्रव्यत्वविधानम् ... "			

विषयाः	पृष्ठम्
शंसा	७०७
गोसवानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा	”
गोसवस्वरूपकथने ‘ बृहत्सामा ’ इति यदुक्तं तस्यैव बृहद्रथतरसामद्वयरूप- त्वेन प्रशंसा	”
दक्षिणात्वेन गवामयुतस्य विशेषरूपेण विधिः	७०८
अभिषेकद्रव्यविधिः	”
अभिषेकस्य देशकालविधिः	”
गोसवसंबन्धितस्तोमस्य प्रशंसा	”
अभिषेकार्थमन्त्राभिधानम्	७०९
तस्य मन्त्रस्य विधिः	”

सप्तमोऽनुवाकः ....(७१०-७१४)

ओदनसवस्य होमादि-

मन्त्राः ७१०-७१४

तत्राऽऽहुतिमन्त्रास्त्रयः	७१०
आहुतिमन्त्र एकः	७११
ब्राह्मणादिभिराज्यादिमन्थकल्पने मन्त्राः	”
तत्तन्मन्थश्रयणे मन्त्राः	”
आज्यमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	७१२
पयोमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	”
दधिमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	”
उदमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	”
ओदनशेषस्य यजमानकर्तृकप्राशने मन्त्रः	”
हिरण्यवन्धनसमये यजमानेन जपनीयो मन्त्रः	”
यजमानाभिषेकमन्त्राः	”
यजमानाभिमन्त्रणमन्त्रः	७१४
अवप्रहप्रहणे चत्वारो मन्त्राः... ..	”

अष्टमोऽनुवाकः ....(७१५-७१७)

ओदनसवगतरोहणम-

त्राः ७१५-७१७

रथाभिगमनमन्त्रः... ..	७१५
यजमानकर्तृकरथारोहणसमयेऽभिमन्त्रण- मन्त्रः	”
रथचक्रस्पर्शने मन्त्रस्य प्रतीकं, तथाऽऽरूढे यजमानेऽभिमन्त्रणमन्त्रस्यैकस्य प्रतीकम् ७१६	”

विषयाः	पृष्ठम्
आरूढे यजमानेऽभिमन्त्रणे मन्त्रचतुष्टय- म्	७१६-७१७

नवमोऽनुवाकः ....(७१८-७२१)

ओदनसवाभिधानम् ७१८-७२१

ओदनसवविधिः साख्याधिकः	७१८
पूर्वोक्तहोममन्त्रैर्होतव्यान्नविधिः	७१९
मन्थकल्पनमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम्	”
ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यादिदानविधिः	”
कर्णे हिरण्याभरणबन्धनविधिः	”
होमद्रव्यशेषप्राशनविधिः	७२०
ओदनसवप्रयोगस्य रोहिण्यां करणे फल- विशेषाभिधानम्	”
रोहिणीदिनेऽप्युदयकाले कर्तव्यत्वविधिः	”
ओदनसववेदनप्रशंसा	”
अवभृथप्रत्यान्नायभूतं दर्भपुञ्जीलैः पवन- विधानम्	”
दर्भपुञ्जीलसंख्याविधिः	७२१

दशमोऽनुवाकः ....(७२२-७२३)

पञ्चशारदीयविध्यमिधा-

नम् ७२२-७२३

पञ्चशारदीयविधानं साख्याधिकम्	७२२
पञ्चशारदीयप्रशंसा	”
पञ्चशारदीययागवेदनप्रशंसा	”
पञ्चशारदीयसंवत्सरसंख्याप्रशंसा	”
स्तोमानामवधिविधिः	७२३

एकादशोऽनुवाकः (७२३-७२६)

पञ्चशारदीयपशुविधिकथ-

नम् ७२३-७२६

आदौ कयाशुभीयसामविधानं साख्या- धिकम्	७२३
पशूनां विधिः	७२४
यजनवेदनयोः प्रशंसा	”
पञ्चशारदीयप्रशंसा	”
एतद्यागस्य तद्वेदनस्य च प्रशंसा	७२५
पशुदेवतारूपमरुत्संबन्धेन प्रकृतयागस्य प्रशंसा	७२५

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पञ्चसु संवत्सरेष्वनुष्ठानस्य प्रशंसा	...	अप्तोर्यामस्य सर्वकामप्राप्तिसाधनत्वप्रदर्श- नम्	...
स्तोमावधिप्रशंसा	...	पञ्चदशोऽनुवाकः ७४१-७४६	
द्वादशोऽनुवाकः .... (७२७-७३३)		यज्ञसंयुक्तालौकिकराजाभि- षेकाभिधानम् ७४१-७४६	
अग्निष्टुदाख्यक्रतौ ग्रहाणां ग्रहकाले पुरोरुचामभिधा- नम् ७२७-७३३		आदौ सप्ताहुतिहोममन्त्राः क्रमेण ७४१-७४३	
ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुक् ७२७		शार्दूलचर्मोस्तरणमन्त्रः ७४४	
मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोरुक् ... .. "		शार्दूलचर्मण्यासीनस्य राज्ञोऽभिमन्त्रणे मन्त्रः ... .. "	
आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् ७२८		अभिषेकमन्त्रपाठः ... .. "	
शुक्रग्रहस्य पुरोरुक् ... .. "		अभिषिक्तस्याभिमन्त्रणे मन्त्रः ... ७४५	
मन्थिग्रहस्य पुरोरुक् ... .. "		यजमानकर्तृकबाहुप्रसारणे मन्त्रः ... ७४६	
आप्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ७२९		पुनर्बाहुसंकोचे मन्त्रः ... .. "	
ऐन्द्रामग्रहस्य पुरोरुक् ... .. "		षोडशोऽनुवाकः .... (७४७-७५१)	
वैश्वदेवग्रहस्य पुरोरुक् ... .. "		पूर्वोक्ताभिषेकाङ्गत्वेन रथारो- हणाभिधानम् ७४७-७५१	
मरुत्वतीयग्रहस्य द्वे पुरोरुचौ ... ७३०		राज्ञो रथाभिगमने मन्त्रः ७४७	
मरुत्वतीयग्रहस्यैव पुरोरुक् ७३१		आरोहतोऽभिमन्त्रणमन्त्रः ... .. "	
माहेन्द्रग्रहस्य पुरोरुक् ... .. "		राजकर्तृकरथचक्राभिमर्शनमन्त्रः ... .. "	
आदित्यग्रहस्य पुरोरुक् ... .. "		पुरोहिताभिमन्त्रणमन्त्रः ... .. "	
तस्यैव द्वे पुरोरुचौ ७३२		सारथ्यभिमन्त्रणमन्त्रः ७४८	
सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् ७३३		रक्ष्यालम्भनमन्त्रः ... .. "	
त्रयोदशोऽनुवाकः (७३४-७३८)		रथारूढस्याभिमन्त्रणमन्त्राणां चतुर्णां प्रती- कानि ... .. "	
इन्द्रस्तुत्यागे ग्रहाणां पुरोरु- चामभिधानम् ७३४-७३८		रथारूढाभिमन्त्रणे पञ्चमो मन्त्रः ... .. "	
ऐन्द्रवायवग्रहपुरोरुचौ ७३४		तत्रैव षष्ठो मन्त्रः ७४९	
मैत्रावरुणशुक्रमन्थिग्रहाणां क्रमेण पुरो- रुचः ७३५		वाचनीये द्वे ऋचौ क्रमेण ... .. "	
आप्रयणैन्द्रामवैश्वदेवग्रहाणां क्रमेण पुरो- रुचः ७३६		राज्ञोऽभिमन्त्रणे मन्त्रद्वयप्रतीकम् ... ७५०	
आदित्यग्रहस्य तिस्रः पुरोरुचः ... ७३७		तत्रैव पुनर्मन्त्रः ... .. "	
सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् ७३८		राजकर्तृकसूर्यावलोकनमन्त्रः ... .. "	
चतुर्दशोऽनुवाकः (७३९-७४०)		ग्रामावलोकनमन्त्रः ७५१	
अप्तोर्यामविधेरभिधा- नम् ७३९-७४०		सप्तदशोऽनुवाकः (७५२-७५५)	
अप्तोर्यामविधानार्धमाख्यायिका ... ७३९		राजाभिषेकाङ्गवपनाभिधा- नम् .... (७५२-७५५)	
अप्तोर्यामक्रतुविधिः ७४०		तत्राऽऽहुतिद्वयहवने मन्त्रौ ७५२	
अप्तोर्यामशब्दनिर्वचनम् ७४०		औदुम्बरीमासन्ध्यामारोहणं कुर्वतो राज्ञोऽभि-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
मन्त्रणमन्त्रः ७५३		तत्रैव स्तोत्रविशेषविधिः ७५७	
आसन्ध्यामासीनस्य केशवपने मन्त्रः ७५३		एतत्कतुवेदनप्रशंसा ७५७	
ततः प्रकीर्यमाणकेशानामनुमन्त्रणे मन्त्रः ७५४		विघनस्य यागवेदनयोः पुनः प्रशंसा	
केशानां दर्भस्तम्बे स्थापने मन्त्रः ७५४		साख्यायिका ७५४	
आज्यमिश्रपयसा राशोऽञ्जने मन्त्रः ७५५		पूर्वोक्तयोर्द्वाहश्चतुर्विंशस्तोमयोः स्थान-	
शिरस आज्यमिश्रपयसाऽञ्जने मन्त्रपाठः ७५५		विशेषविधिः ७५८	
अष्टादशोऽनुवाकः (७५६-७६१)		विघनानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा ७५८	
विघनाख्यैकाहविशेषाभिधा-		उक्तस्तोमयुक्तस्तोत्राणामाधारभूतर्ग्विशे-	
नम् ७५६-७६१		षविधिः ७५९	
विघनशब्दनिर्वचनप्रदर्शनम् ७५६		पूर्वोक्तर्क्षु गानकाले कस्यचिद्विशेषस्य	
विघनकतुविधानम् ७५६		व्यतिषञ्जनरूपस्य विधिः ७५९	
विघनकतावधिकारिप्रदर्शनम् ७५६		व्यतिषङ्गस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसा ७६०	
		तस्यैव प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसा ७६०	

अष्टमः प्रपाठकः....(७६२-८५७)

काम्यपशूनां याज्यानुवाक्याः ७६२—८५७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ७६२-७६९		“ सोमापौष्णं त्रैतमालभेत	
वायव्यादिपशुसूक्ताभिधा-		पशुकामः ” इत्यस्य पशोर्वपाया	
नम् .... (७६२-७६९)		याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकप्रदर्शनं,	
“ वायव्यं श्वेतमालभेत भूति-		तत्रैव पुरोडाशहविषोरपि प्रत्येकं याज्या-	
कामः ” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनु-		नुवाक्ये ७६७-७६८	
वाक्या ७६२		“ यो वरुणगृहीतः स्यात्स	
तत्रैव वपायाज्या... .. ७६३		एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपा-	
तत्रैव पुरोडाशयाज्यानुवाक्ययोः प्रतीक-		दमालभेत ” इत्यस्य पशोर्वपापु-	
दर्शनम् ७६३		रोडाशहविःषु प्रत्येकं याज्यापुरोनुवा-	
तत्रैव हविषः पुरोनुवाक्या ७६३		क्याप्रतीकप्रदर्शनम् ७६९	
तत्रैव हविषो याज्या ७६४		द्वितीयोऽनुवाकः....(७७०-७७८)	
“ अथ यः प्रजाकामः स्यात्स		वशादिपशुसूक्तानि ७७०-७७८	
एतं प्राजापत्यमजं तूवरमाल-		“ स एतामवि वशामादि-	
भेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशह-		त्येभ्यः कामायाऽऽलभेत ”	
विषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये ७६४-७६६		इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
याज्यापुरोनुवाक्ये ...	७७०-७७२	शहविषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये ७८६-७८७	
“ यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् ”		चतुर्थोऽनुवाकः.... (७८८-७९६)	
इत्याद्युक्तामेयपशौ वपापुरोडाशहविषां		अभिमातिषाहेन्द्रादिपशुसूक्ताभि-	
प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये ... ७७३-७७५		धानम् ७८८-७९६	
“ संहितामैन्द्रीम् ” इत्यस्य		“ इन्द्रायाभिमातिग्रे ललामं	
पशोर्वपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं याज्या-		प्राशृङ्गमालभेत ” इत्यस्य पशो-	
पुरोनुवाक्ये ... ७७५-७७६		वपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं याज्यापुरो-	
“ श्वेतां बार्हस्पत्याम् ”		नुवाक्ये... ७८८-७९०	
इत्यस्य पशोर्वपायाज्यानुवाक्ययोः		“ इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृ-	
प्रतीके पुरोडाशहविषोश्च याज्यापुरोडा-		ङ्गम् ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः	
शहविषोश्च याज्यापुरोनुवाक्ये प्रत्ये-		ज्यापुरोनुवाक्याप्रतीकानि ... ७९०	
कम् ... ७७७-७७८		पूर्वोक्तपशोरेव हविषो याज्यापुरोनुवाक्ये ७९१	
तृतीयोऽनुवाकः .... (७७९-७८७)		“ यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स स्पर्ध-	
सौम्यादिपशुसूक्तानामभिधा-		मानो वैष्णववारुणीं वशामा-	
नम् ७७९-७८७		लभेत ” इति पशोर्वपापुरोनुवाक्या	
“ आग्नेयं कृष्णग्रीवम् ”		पूर्वोक्तपशोरेव वपाया याज्या, पूर्वोक्त-	
इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या तस्या		पशोरेव पुरोडाशहविषोः प्रत्येकं याज्या-	
एव याज्यायाः प्रतीकं पुरोडाशपुरोनुवा-		पुरोनुवाक्ये च ... ७९२-७९३	
क्याप्रतीकं पुरोडाशयाज्याप्रतीकं हविषः		“ द्यावापृथिवीभ्यां धेनु-	
पुरोनुवाक्या याज्या च ... ७७९-७८०		मालभेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरो-	
“ वैष्णवं वामनमालभेत ” इत्यस्य		डाशहविषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये	
पशोर्वपाया याज्यापुरोनुवाक्ययोः		७९४-७९६	
प्रतीके, पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्याप्रतीकं		“ ओषधीभ्यो वेहतमालभेत	
याज्या च, हविषो याज्यापुरोनुवाक्ययोः		प्रजाकामः ” इत्यस्य पशोर्वपापुरो-	
प्रतीके ... ७८१		डाशहविषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवा-	
“ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं		क्ययोः प्रतीकानि ... ७९६	
प्राशृङ्गम् ” इत्यस्य पशोर्वपाया		पञ्चमोऽनुवाकः (७९७-८०७)	
याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके, पुरोडाश-		ऐन्द्राग्रपश्वादिमूक्ताभिधानम्	
पुरोनुवाक्याप्रतीकं पुरोडाशयाज्या		७९७-८०७	
हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ७८२-७८३		“ ऐन्द्राग्रं पुनस्तृष्टमाल-	
“ इन्द्राय मरुत्वते पृश्निसक्थ-		भेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशह-	
मालभेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरो-		विषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ययोः	
डाशहविषां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये ७८३-७८५		प्रतीकानि ... ७९७	
“ इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्ग-			
मालभेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडा-			

विषयः	पृष्ठम्
“ब्राह्मणस्पत्यं त्वरमाल- भेत” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरो- वाक्या याज्या च, तस्यैव पशोः पुरोडाशपुरोनुवाक्या ७९८	
पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशयाज्या, पूर्वोक्त- पशोरेव हविषः पुरोनुवाक्या ... ७९९	
तस्यैव पशोर्हविषो याज्या “पौष्ण- श्याममालभेतान्नकामः” इत्यस्य पशोर्वपाया याज्यापुरोनुवाक्ययोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यायाश्च प्रती- कानि ८००	
पूर्वोक्तपशोः पुरोडाशयाज्या, तस्यैव पशोर्हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८०१	
“मारुतं पृश्निमालभेतान्न- कामः” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८०२	
पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च ८०३	
पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ८०४	
“ऐन्द्रमरुणमालभेतेन्द्रिय- कामः” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरो- नुवाक्या याज्या च ८०५	
पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च, तस्यैव पशोर्हविषः पुरो- नुवाक्या च ८०६	
पूर्वोक्तपशोरेव हविषो याज्या ... ८०७	
षष्ठोऽनुवाकः (८०८-८१७) सावित्रादिपशुसूक्तानामभि- धानम्.... .... ८०८-८१७	
“सावित्रमुपध्वस्तमालभेत” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ८०८	
पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च, पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरो- नुवाक्या च ८०९	
पूर्वोक्तपशोरेव हविषो याज्या “वैश्व-	

विषयः	पृष्ठम्
देवं बहुरूपमालभेतान्नकामः” इत्यस्य पशोर्वपापुरोनुवाक्या ... ८१०	
पूर्वोक्तपशोरेव वपायाज्या, तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८११	
पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ८१२	
“मैत्रावरुणीं द्विरूपमाल- भेत” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरो- नुवाक्या याज्या च, तस्यैव पशोः पुरो- डाशपुरोनुवाक्या ८१३	
पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशयाज्या, पूर्वोक्त- पशोरेव हविषः पुरोनुवाक्या च ... ८१४	
पूर्वोक्तपशोर्हविषो याज्या “रौद्रीं रोहिणीमालभेत” इत्यस्य पशो- र्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८१५	
पूर्वोक्तपशोः पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्य- योः प्रतीके, पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरो- नुवाक्या याज्या च ८१६	
पूर्वोक्तपशोर्हविषो विकल्पितसूक्ते वपा- पुरोडाशहविषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवा- क्ययोः प्रतीकानि ८१७	
सप्तमोऽनुवाकः ....(८१८-८२९) सौर्यादिपशुसूक्तानामभिधा- नम् ८१८-८२९	
“यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां सौरीं श्वेतां वशामालभेत” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ८१८	
पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च ८१९	
पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ८२०	
पूर्वोक्तपशोर्हविषो विकल्पिता पुरो- नुवाक्या याज्या च ८२१	
“त्वाष्ट्रं वडवमालभेत” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः प्रत्येकं याज्यापु-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
रोनुवाक्याप्रतीकानि, तस्यैव पशोर्हविषः		पुरोनुवाक्या च ८३५	
पुरोनुवाक्या याज्या च ८२२		तस्यैव पशोर्हविषो याज्या हविषो विकल्पिताऽन्या याज्या च ८३६	
“मैत्रं श्वेतमालभेत” इत्यस्य		“श्रद्धायै वेहतम्” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ८३७	
पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्यायाश्च प्रतीके, तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य		पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशहविषोः प्रत्येकं पुरोनुवाक्या याज्या च ८३८	
पुरोनुवाक्या याज्या च ८२३		“ब्रह्मण ऋषभम्” इति पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ८३९	
तस्यैव पशोर्हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ८२४		तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च, तस्यैव पशोर्हविषः पुरोनुवाक्या च ८४०	
“आश्विनं धूम्रमालभेत” इत्यस्य		तस्यैव पशोर्हविषो याज्या, “आगावो अगमन्नित्युपहोमाः” इति सूत्रोक्तगर्ग्यकेषु प्रथमचोऽभिधानम् ... ८४१	
पशोः सूक्ते वपाया पुरोनुवाक्या याज्या च ८२५		द्वितीयचस्तृतीयाचतुर्थ्योः प्रतीकयोः पञ्चम्याश्चर्चोऽभिधानम् ८४२	
पूर्वोक्तपशुपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च ८२६		षष्ठ्याः सप्तम्याश्चर्चोऽभिधानम् ८४३	
पूर्वोक्तपशुहविषः पुरोनुवाक्या याज्या च, “अग्नीषोमीयमालभेत” इत्यस्य		अष्टम्या ऋचोऽभिधानम् ८४४	
पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या ८२७		नवमोऽनुवाकः .... (८४५-८५७)	
पूर्वोक्तपशोर्वपायाज्या, पूर्वोक्तपशोः पुरोडाशपुरोनुवाक्या च ८२८		शुक्लकृष्णपश्वादीनां सूक्ताभिधानम् ८४५-८५७	
पूर्वोक्तपशोः पुरोडाशयाज्या, पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८२९		“सूर्याचन्द्रमोभ्यां यमौ श्वेतं च कृष्णं चैकयूपे” इति यमयोः पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ८४५	
अष्टमोऽनुवाकः .... (८३०-८४४)		पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च, पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरोनुवाक्या च ८४६	
वेहदादिपशूनां सूक्ताभिधानम् ८३०-८४४		पूर्वोक्तपशोरेव हविषो याज्या, “अद्भ्यो वेहतम्” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं पुरोनुवाक्या याज्यायाश्च प्रतीकानि ८४७	
“सांनार्ये वेहतमालभेत” इत्यस्य		“तत्र सलिलमुपजुहुयात्” इति सूत्रोक्तजलोपहोमे नासदासीयसू-	
पशोः सूक्ते वपापुरोनुवाक्या ... ८३०			
तस्यैव पशोर्वपायाज्या पुरोडाशपुरोनुवाक्या च ८३१			
तस्यैव पशोः पुरोडाशयाज्या हविषः पुरोनुवाक्या च ८३२			
तस्यैव पशोर्हविषो याज्या, हविषो विकल्पिता पुरोनुवाक्या च ८३३			
पूर्वोक्तपशोरेव हविषो विकल्पिता याज्या, “वाचे वेहतम्” इति पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्यायाश्च प्रतीके, तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या च ८३४			
तस्यैव पशोः पुरोडाशयाज्या हविषः			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
क्तगतर्चो होमसाधनीभूतास्तत्र प्रथ-		“ भगाय वाशिताम् ” इति सूत्रो-	
माया अभिधानम् ...	८४८	क्तपशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च	८५४
द्वितीयातृतीययोरभिधानम् ...	८४९	तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या	
चतुर्थ्या अभिधानम् ...	८५०	याज्या च ...	८५५
पञ्चम्या अभिधानम् ...	८५१	तस्यैव पशोर्हविषः पुरोनुवाक्या च	८५५
षष्ठ्या अभिधानम् ...	८५२	तस्यैव पशोर्हविषो याज्या, हविष एव	
सप्तम्यष्टमीनवमीनामभिधानम्	८५३	विकल्पिताऽन्या याज्या च ...	८५६—८५७

तृतीयं काण्डम् ८५९—१४४७

प्रथमः प्रपाठकः .... (८५९—९०८)

नक्षत्रेष्टियाज्यानुवाक्या नक्षत्रेष्टिविधयश्च ८५९—९०८

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (८५९—८६९)		याज्या च ...	८६५
देवनक्षत्रेष्टीनां याज्यापुरो-		हस्तेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च, चित्रेष्टेः	
नुवाक्याः .... ८५९—८६९		पुरोनुवाक्या ...	८६६
कृत्तिकानक्षत्रेष्टिसंबन्धिनी पुरोनुवाक्या		चित्रेष्टियाज्या, स्वातीष्टिपुरोनुवाक्या	८६७
याज्या च ...	८५९	स्वातीष्टियाज्या विशाखेष्टेः पुरोनु-	
रोहिणीनक्षत्रेष्टिसंबन्धिनी पुरोनुवाक्या		वाक्या याज्या च ...	८६८
याज्या च ...	८६०	पौर्णमासीष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च	८६९
मृगनक्षत्रेष्टिसंबन्धिनी पुरोनुवाक्या ...	८६१	द्वितीयोऽनुवाकः .... (८७०—८८०)	
मृगनक्षत्रेष्टिसंबन्धिनी याज्या, आर्द्रान-		यमनक्षत्राणामिष्टिषु याज्या-	
क्षत्रेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च ...	८६१	पुरोनुवाक्याः .... ८७०—८८०	
पुनर्वसिष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च,		अनूराधानक्षत्रेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या	
पुष्येष्टेः पुरोनुवाक्या ...	८६२	च, ज्येष्ठानक्षत्रेष्टेः पुरोनुवाक्या ...	८७०
पुष्येष्टियाज्या, आश्लेषेष्टेः पुरोनुवा-		ज्येष्ठेष्टियाज्या, मूलेष्टिपुरोनुवाक्या ...	८७१
क्या याज्या च ...	८६३	मूलेष्टियाज्या, पूर्वाषाढेष्टेः पुरोनुवाक्या	
मघेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च, पूर्वोष्टि-		याज्या च, उत्तराषाढेष्टेः पुरोनु-	
पुरोनुवाक्या ...	८६४	वाक्या याज्या च, अभिजिदिष्टि-	
पूर्वोष्टियाज्या, उत्तरेष्टेः पुरोनुवाक्या			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पुरोनुवाक्या ८७३		रूपः प्रस्तावः ... .. "	
अभिजिदिष्टियाज्या, श्रवणेष्टिपुरोनु-		रोहिणीनक्षत्रेष्टिविधिः, तत्रैवोपहोम-	
वाक्या याज्या च ८७४		विधिः, मृगनक्षत्रेष्टिविधिः साख्या-	
धनिष्टेष्टिपुरोनुवाक्या याज्या च, शत-		यिकः ८८६	
तारकेष्टिपुरोनुवाक्या ८७५		आर्द्रानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
शततारकेष्टियाज्या, पूर्वभाद्रपदेष्टेः		पुनर्वसुनेष्टिविधिः साख्यायिकः ... ८८७	
पुरोनुवाक्या याज्या च ८७६		पुष्येष्टिविधिः साख्यायिकः, आश्ले-	
उत्तरभाद्रपदेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या		षेष्टिविधिः साख्यायिकः ८८८	
च, रेवतीष्टेः पुरोनुवाक्या ८७७		मघानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
रेवतीष्टियाज्या, अश्विनीष्टिपुरोनुवाक्या		पूर्वानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः ... ८८९	
अश्विनीष्टियाज्या, भरणीष्टेः पुरोनु-		उत्तरानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
वाक्या याज्या च ८७९		हस्तेष्टिविधिः साख्यायिकः ... ८९०	
अमावास्याष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८८०		चित्रानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
तृतीयोऽनुवाकः....(८८०-८८३)		स्वातीनक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः ... ८९१	
चान्द्रमसादीष्टीनां याज्यानु-		विशाखेष्टिविधिः साख्यायिकः पौर्णमासी-	
वाक्याः ८८०-८८३		ष्टिविधिः ८९२	
चान्द्रमसेष्टौ पुरोनुवाक्याया याज्यायाश्च		पञ्चमोऽनुवाकः....(८९३-९००)	
प्रतीके ८८०		यमनक्षत्रेष्टिविधयः ८९३-९००	
अहोरात्रेष्टौ पुरोनुवाक्या ... .. "		अनूराधेष्टिविधिः साख्यायिकः ... ८९३	
पूर्वत्रैव याज्या, उषोदेवताक्यागे पुरोनु-		ज्येष्ठानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
वाक्या याज्या च ८८१		मूलेष्टिविधिस्तथैव ८९४	
नक्षत्रचरोः पुरोनुवाक्या याज्या च,		पूर्वाषाढेष्टिविधिः साख्यायिकः, उत्त-	
सौर्यचरावादित्यचरौ च पुरोनुवाक्याया		राषाढेष्टिविधिः साख्यायिकः ... ८९५	
याज्यायाश्च प्रतीके ८८२		अभिजिन्नक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
वैष्णवचरुशाखान्तरोक्तानुमतिचर्चोः पुरो-		श्रवणेष्टिविधिः साख्यायिकः ... ८९६	
नुवाक्याया याज्यायाश्च प्रतीके, पूर्वो-		धनिष्टेष्टिविधिः साख्यायिकः, शतता-	
क्तसर्वेष्टिषु सिवष्टकृतः पुरोनुवाक्याया		रकेष्टिविधिः साख्यायिकः.... .. ८९७	
याज्यायाश्च प्रतीके ८८३		पूर्वभाद्रपदानक्षत्रेष्टिविधिः साख्या-	
चतुर्थोऽनुवाकः.... (८८४-८९२)		यिकः, उत्तरभाद्रपदानक्षत्रेष्टिविधिः	
देवनक्षत्रेष्टीनां विधयः ८८४-८९२		साख्यायिकः ८९८	
कृत्तिकानक्षत्रेष्टिविधानाय प्रस्तावः साख्या-		रेवतीनक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
यिकः ८८४		अश्विनीनक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः ८९९	
कृत्तिकानक्षत्रेष्टिविधिः ... .. "			
पूर्वोक्तेष्टिप्रधानहोमादूर्ध्वमुपहोमानां विधिः ८८५			
रोहिणीनक्षत्रेष्टिविधानायाऽऽख्यायिका-			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
भरणीष्टिविधिः साख्यायिकः, अमावा-		अहोरात्रदेवतेष्टिविधिः साख्यायिकः...	१०२
स्येष्टिविधिः साख्यायिकः...	... १००	उषोदेवतेष्टिविधिः साख्यायिकः	... १०३
षष्ठोऽनुवाकः ....(१०१-१०७)		नक्षत्रदेवतेष्टिविधिः साख्यायिकः, सूर्येष्टि-	
चन्द्रमःप्रभृतीष्टिविधयः १०१-१०७		विधिः साख्यायिकः	... १०४
चन्द्रमस इष्टिविधिः साख्यायिकः ... १०१		अदितीष्टिविधिः सफलः, विष्णुदेवता-	
		केष्टिविधिः	... १०५

*द्वितीयः प्रपाठकः ....(१०८-१३२)

दर्शपूर्णमासेष्टिविधिः १०८—१३२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(१०८-११०)		पेषणविधिः	.... १२१-१२२
वत्सापाकरणविधिः १०८-११०		सप्तमोऽनुवाकः ....(१२२-१२४)	
द्वितीयोऽनुवाकः (११०-११२)		कपालसंबन्धिविधिः १२२-१२४	
बर्हिःसंबन्धिविधिः ११०-११२		अष्टमोऽनुवाकः ....(१२४-१२७)	
तृतीयोऽनुवाकः (११२-११५)		पुरोडाशसंबन्धिविधिः १२४-१२७	
दोहनसंबन्धिविधिः ११२-११५		नवमोऽनुवाकः ....(१२७-१३१)	
चतुर्थोऽनुवाकः (११६-११८)		वेदिकासंबन्धिविधिः १२७-१३१	
निर्वापविधिः ११६-११८		दशमोऽनुवाकः ....(१३१-१३२)	
पञ्चमोऽनुवाकः ....(११८-१२१)		इध्माबर्हिःसादन-	
कण्डनविधिः ११८-१२१		विधिः	.... १३१-१३२
षष्ठोऽनुवाकः ....(१२१-१२२)			

तृतीयः प्रपाठकः .... (१३३-१५५)

दर्शपूर्णमासेष्टिविधिः १३३—१५५

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(१३३-१३४)		विधिः	.... ६३३-१३४
सूक्संमार्जनसंबन्ध-		द्वितीयोऽनुवाकः....(६३४-१३६)	

* द्वितीयतृतीयप्रपाठकौ संहितायां (का० १ प्र० १) भाष्यकृता व्याख्यातावतस्तयोर्विषयविशेषास्तत एव बाहुल्येनावगन्तव्याः । अत्र तु संक्षेपेण ते लिख्यन्त इति बोध्यम् ।

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
मार्जनार्थदर्भाणामग्नौ प्रक्षे- पणविधिः	९३४-९३६	सप्तमोऽनुवाकः	(९४४-९४६)
तृतीयोऽनुवाकः.....	(९३६-९३७)	पौरोडाशविधिः	९४४-९४६
पत्नीसंनहनविधिः	९३६-९३७	अष्टमोऽनुवाकः	(९४७-९४९)
चतुर्थोऽनुवाकः	(९३७-९३८)	इडाभक्षणादिकम्	९४७-९४९
आज्योत्पवनविधिः	९३७-९३९	नवमोऽनुवाकः	(९४९-९५३)
पञ्चमोऽनुवाकः	(९३९-९४०)	प्रस्तरप्रहरणादि	८४९-९५३
स्रुक्ष्वाज्यस्य ग्रहणसंबन्धि- विधिः	९३९-९४०	दशमोऽनुवाकः	(९५३-९५४)
षष्ठोऽनुवाकः	(९४०-९४३)	पत्नीयोक्त्रविमोच- नम्	९५३-९५४
सुकसादनसंबन्धि- विधिः	९४०-९४३	एकादशोऽनुवाकः	(९५४-९५५)
		उपवेशप्रहरणविधिः	९५४-८५५

चतुर्थः प्रपाठकः .... (९५६-९७४)

मनुष्यपशूनां विधिः ९५६-९७४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः	(९५६-९५७)	पञ्चमोऽनुवाकः	(९६०)
मनुष्यपशुविधिः	९५६-९५७	पौञ्जिष्ठादिकण्टककारान्तप- शूनां तत्तद्देवताभिः सह	विधिः ....
राजन्यादिमागधान्तमनुष्यपशूनां तत्तद्देव- तानां च विधिः ...	... ९५६-९५७	विधिः	९६०
द्वितीयोऽनुवाकः.....	.... ९५८	षष्ठोऽनुवाकः	.... (९६१)
सूतादितक्षान्तपशूनां तत्त- द्देवताभिः सह विधानम्....	९५८	कुजादिप्रश्नविवाकान्तप- शूनां तत्तद्देवताभिः सह	विधिः ....
तृतीयोऽनुवाकः	९५८-९५९	विधिः	.... ९६१
कौलालादिश्वनितान्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः	९५८-९५९	सप्तमोऽनुवाकः.....	.... (९६२)
चतुर्थोऽनुवाकः	(९५९)	स्तेनहृदयादिरजयिष्यन्तप- शूनां तत्तद्देवताभिः सह	विधिः ....
जाराद्यनूरुधान्तपशूनां तत्त- द्देवताभिः सह विधिः	९५९	विधिः	.... ९६२
		अष्टमोऽनुवाकः	(९६३)

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
दार्वाहारादिपरिवेष्टन्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६३		चतुर्दशोऽनुवाकः (९६८-९६९)	
नवमोऽनुवाकः .... (९६४)		पौलकसादिप्रच्छिदान्तपशूनां विधिः ९६८-९६९	
हस्तिपाद्यनुक्षत्रन्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६४		पञ्चदशोऽनुवाकः (९६९-९७०)	
दशमोऽनुवाकः .... (९६५)		पुंश्चलवादितलवान्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६९-९७०	
अयस्तापाद्यस्वन्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६५		षोडशोऽनुवाकः (९७०-९७१)	
एकादशोऽनुवाकः .... (९६६)		कितवादिगोविकर्तनकर्त्रन्तमनुष्यपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९७०-९७१	
यमस्वादिदावपान्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६६		सप्तदशोऽनुवाकः (९७१-९७२)	
द्वादशोऽनुवाकः .... (९६७)		अष्टादशोऽनुवाकः .... (९७२)	
धैवरादिकिंपूरुषान्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६७		पुरुषादिपुरुषान्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९७२	
त्रयोदशोऽनुवाकः .... (९६८)		एकोनविंशोऽनुवाकः .... (९७३)	
ऋतुलादिचर्मणान्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६८		अतिहस्वादिकुमार्यन्तमनुष्यपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९७३	

पञ्चमः प्रपाठकः....(९७५-९८७)

इष्टिहौत्रस्य मन्त्राणामभिधानम् ९७५-९८७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (९७५)		चतुर्थोऽनुवाकः .... (९७९)	
इष्टिहौत्रस्य मन्त्राः ९७५		ऋक्संवन्ध्यादापनम् ९७७	
होतुर्जपः ९७५		पञ्चमोऽनुवाकः (९७७-९७८)	
द्वितीयोऽनुवाकः....(९७५-९७६)		प्रयाजाः ९७७-९७८	
सामिधेन्यः ९७५-९७६		षष्ठोऽनुवाकः .... (९७८-९७९)	
तृतीयोऽनुवाकः ....(९७६-९७७)		आज्यभागौ ९७८-९७९	
ऋक्संवन्धिनिवित् ९७६-९७७		सप्तमोऽनुवाकः.... (९७९-९८१)	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
याज्यानुवाक्याः	१७९-१८१	एकादशोऽनुवाकः	(१८५)
अष्टमोऽनुवाकः	(१८१-१८२)	शंयुवाकः	१८५
इडाहानम्	१८१-१८२	द्वादशोऽनुवाकः	(१८५-१८६)
नवमोऽनुवाकः	(१८२-१८३)	पत्नीसंयाजाः	१८५-१८६
अनूयाजाः	१८२-१८३	त्रयोदशोऽनुवाकः	(१८६-१८७)
दशमोऽनुवाकः	(१८३-१८४)	इडाहानम्	१८६-१८७
सूक्तवाकः	१८३-१८४		

षष्ठः प्रपाठकः....(१८८-१०३९)

पाशुकहौत्रविधिः १८८-१०३९

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः	(१८८-१९२)	प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषद्वयम् ...	१९७
यूपसंस्कारः	१८८-१९२	तृतीयोऽनुवाकः (१९८-१००३)	
यूपायाज्यमानयेत्यादिना प्रेषितहोत्रा पठ- नीयो यूपान्नार्थं ऋश्मन्त्रः ...	१८८	आग्नीसंज्ञका होत्रा पठनीयाः	
यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेषित- होत्रा पठनीयास्तिस्र ऋचः ...	१८९	प्रयाजयाज्याः	१९८-१००३
पूर्ववदेवर्द्धयम्, यूपाय परिवीयमाणाय- त्येवं प्रेषितहोत्रा पठनीय ऋश्मन्त्रः ...	१९०	तत्रैका प्रयाजयाज्या ...	१९८
“समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चोत्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाये दधाति पृथुपाजा अमर्त्यस्तं सबाधो यतस्तुचः” इति कल्पोक्ते द्वे धाये ...	१९१	प्रयाजयाज्यात्रयम् ...	१९९
“त्वं वरुण इति वसिष्ठराजान्यानां परि- दधाति” इतिकल्पोक्तविध्युपयोगी मन्त्रः	१९१	प्रयाजयाज्याद्वयम् ...	१०००
द्वितीयोऽनुवाकः....(१९३-१९७)		प्रयाजयाज्याद्वयम् ...	१००१
प्रयाजविषया मैत्रावरुणप्रैष- मन्त्राः	१९३-१९७	प्रयाजयाज्यात्रयम् ...	१००२
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषद्वयम् ...	१९३	एका प्रयाजयाज्या ...	१००३
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषत्रयम् ...	१९४	चतुर्थोऽनुवाकः (१००३-१००४)	
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषद्वयम् ...	१९५	पर्यग्निकरणीया ऋचः १००३-१००४	
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषत्रयम् ...	१९६	पर्यग्निकरणीयर्गेका ...	१००३
		पर्यग्निकरणीयर्द्धयम् ...	१००४
		पञ्चमोऽनुवाकः (१००४-१००५)	
		अग्निगुप्रैषवादिनं होतारं प्रति मैत्रावरुणप्रैषः....	१००४-१००५
		षष्ठोऽनुवाकः (१००५-१०१२)	
		होतुरग्निगुं प्रति प्रैषाभिधानम्	१००५-१०१२

विषयाः	पृष्ठम्
अग्निगुप्रैषमन्त्रः १००५-१००६	
“ अथाप्येतं जपं जपत्यग्निगुश्चेति” इति- कल्पोक्तविध्युपयोगी मन्त्रः १००७-१००८	
सप्तमोऽनुवाकः (१०१३-१०१५)	
स्तोकोविषयमैत्रावरुणानुवच- नाभिधानम् १०१३-१०१५	
तत्रैवैकद्वयम् १०१३	
तत्रैवैकत्रयम् १०१४	
तत्रैवैक ऋग्वेदः १०१५	
अष्टमोऽनुवाकः (१०१६-१०१७)	
वपापुरोडाशस्विष्टकृतां मैत्रा- वरुणवक्तृकाः पुरोनुवाक्याः प्रैषाश्च १०१६-१०१७	
वपासंबन्धिनी मैत्रावरुणपुरोनुवाक्या ... १०१६	
वपासंबन्धिप्रैषः, पुरोडाशपुरोनुवाक्या ,,	
पुरोडाशप्रैषः, स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या, स्विष्टकृतः प्रैषश्च १०१७	
नवमोऽनुवाकः (१०१८-१०१९)	
वपापुरोडाशस्विष्टकृतां याज्याः १०१८-१०१९	
वपायाज्या, पुरोडाशयाज्या, स्विष्टकृता- ज्या च १०१८-१०१९	
दशमोऽनुवाकः १०१९-१०२४	
मनोतासूक्ताभिधानम् १०१९-१०२४	
मनोतासूक्तप्रथमर्चोऽभिधानम् ... १०१९	
मनोतासूक्तसंबन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२०	
मनोतासूक्तसंबन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२१	
मनोतासूक्तसंबन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२२	
मनोतासूक्तसंबन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२३	
मनोतासूक्तसंबन्धिन्यान्नयोदश्या ऋचोऽ-	

विषयाः	पृष्ठम्
भिधानम् १०२४	
एकादशोऽनुवाकः (१०२५-१०२८)	
हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां मैत्रा- वरुणेन वक्तव्याः पुरोनु- वाक्याः प्रैषाश्च १०२५-१०२८	
हविषः पुरोनुवाक्या, हविषः प्रैषश्च ... १०२५	
वनस्पतिपुरोनुवाक्या १०२६	
वनस्पतिप्रैषः, स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या च १०२७	
स्विष्टकृतः प्रैषः १०२८	
द्वादशोऽनुवाकः (१०२९-१०३०)	
हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां याज्याः १०२९-१०३०	
हविषे याज्या, वनस्पतेर्याज्या च ... १०२९	
स्विष्टकृतो याज्या १०३०	
त्रयोदशोऽनुवाकः १०३१-१०३६	
अनूयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा- भिधानम् १०३१-१०३६	
प्रथमः प्रैषः, द्वितीयः प्रैषः ... १०३१	
तृतीयचतुर्थप्रैषौ १०३२	
पञ्चमषष्ठप्रैषौ १०३३	
सप्तमाष्टमौ प्रैषौ १०३४	
नवमदशमैकादशप्रैषाः ... १०३५-१०३६	
चतुर्दशोऽनुवाकः (१०३७-१०३८)	
अनूयाजविषया होतुर्याज्या एकादश १०३७-१०३८	
पञ्चदशोऽनुवाकः (१०३८-१०३९)	
सूक्तवाकविषयो मैत्रावरुण- प्रैषः १०३८-१०३९	

सप्तमः प्रपाठकः १०४०-११५४

अच्छिद्रकाण्डाभिधानम् १०४०-११५४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१०४०-१०४८)		सूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४६	
दर्शपूर्णमासविषयाणां केषां- चित्प्रायश्चित्तानामभिधानम् १०४०-१०४८		“यस्य व्रत्येऽह्नपत्न्यनालम्मुका स्यात्ता- मपरुध्य यजेत जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदशुल्बं संहननं स्तृणीयाद्यदा त्रिरा- त्रीणा स्यादथैनामुपह्वयेतामूहमस्मि” इतिसूत्रोक्तस्य विधानम् ... १०४६-१०४८	
“तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यबुहुयात्पृथग्गणीष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति यत्र वसेत्तदैतामिष्टिं सस्था- पयेत्” इतिसूत्रविहितहोमविधिः १०४०-१०४१		द्वितीयोऽनुवाकः (१०४९-१०५४) अग्निहोत्रसांनान्यसाधारण- प्रायश्चित्तानामभिधानम् १०४९-१०५४	
“यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेदन्व- मिरुषसामग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीय भूरि- त्युपस्थाय” इतिसूत्रोक्तस्य विधिः १०४२		“यस्याग्निहोत्रं सांनान्यं वा विष्यन्दे- तोदङ्परेत्य वल्मीकवपामुद्भूत्य प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्ययर्चा वल्मीक- वपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुह्याद्यदि सांनान्यमन्यदा गमयेत्” इतिसूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४९	
“यद्याहिताग्नेरभिरपक्षयेदाशम्यापरा- सात्परि वाजपतिः कविरभिरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं संभरेदिदं त एकम्” इति सूत्रोक्तस्य विधिः १०४२-१०४३		अग्निहोत्रार्थहविषि कीटेनोपहते तदानीं कर्तव्यप्रायश्चित्तम् ... १०५०	
“यदि परस्तरामपक्षायेत्, अनुप्रयाया- वस्थेत्, तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टा- कपालं निर्वपेत्” इतिसूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४३		अग्निहोत्रहविषि वर्षेण दूषिते कर्तव्यप्रा- यश्चित्तविधिः ... १०५१	
“यस्य हविषे वत्सा अपाकृता ध्वेयुस्त- त्स्थाने वायव्यां यवाग्नं निर्वपेदथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत्” इति- सूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४४		अग्निहोत्रे होतव्याहुतिद्वयमध्य एकस्या- माहुतौ हुतायां तदूर्ध्वमन्यस्या नाशे कर्तव्यप्रायश्चित्तविधिः ... १०५२	
“यस्य सायं दुग्धं हविरातिमार्छतीन्द्राय मीहीनिरुप्योपवसेद्यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यादथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात्तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेदेतदेव प्रात- र्दोह आतिगते प्रायश्चित्तं सायंदोहेनास्य समवदाय प्रचरेत्” इतिसूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४५		प्रयाजेभ्यः पुराऽङ्गारस्कन्दने कर्तव्यप्रा- यश्चित्तविधिः ... १०५३-१०५४	
“यस्योभौ दोहावार्तिमार्छेयातामग्रेयम- ष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनमग्नि पुरोडाशेन यजेतैन्द्रं पञ्चशरावेण” इति-		तृतीयोऽनुवाकः १०५५-१०५९ मुख्याग्न्यसंभवेऽनुकल्पभूतहो- माधाराणामभिधानम् १०५५-१०५९	
		होमकाले प्रत्यासन्नेऽरणिसमारूढो विनष्टो वाऽभिर्मथ्यमानोऽपि नोत्पद्यते तदा लौकिकाग्नेः प्रतिनिधित्वस्य कथनम् १०५५ लौकिकाग्नेरप्यभावेऽजाकर्णस्याग्निप्रतिनि-	

विषयाः	पृष्ठम्
धित्वकथनम्	”
अजाकर्णे हुतवतो नियमविशेषकथनम्	”
अजाया अलाभे ब्राह्मणदक्षिणहस्तस्याभि- प्रतिनिधित्वकथनम्, तत्र हुतवतो नियमविशेषाभिधानम्	१०५६
ब्राह्मणस्याप्यलाभे दर्भस्तम्बस्याभिप्रति- निधित्वकथनम्, तत्र हुतवतो नियम- विशेषवर्णनं च	”
दर्भानामप्यलाभेऽपि तत्प्रतिनिधित्वाभि- धानम्	१०५७
एकस्याऽऽहिताग्नेरग्नीनामन्यदीयामिभिः संसर्गे कर्तव्यविशेषविधिः	”
पूर्वोक्तनियमविशेषेषु विशेषविधिः, सव- न्या अभिहोत्रस्थाल्या अभिमन्त्रणे मन्त्रः	१०५८
पूर्वोक्तमन्त्रस्थद्वितीयतृतीयचतुर्थपादानां तात्पर्यप्रदर्शनम्	१०५९
चतुर्थोऽनुवाकः (१०६०-१०७६) ऐष्टिकयाजमानमन्त्राभिधानम् १०६०-१०७६	
प्रणीयमानानां प्रणीतानामभिमन्त्रणमन्त्रः, अन्वाधानोपक्रमे जप्यो मन्त्रः	१०६०
पलाशशाखाछेदने भूमौ पतितशकल- स्याऽऽदाने मन्त्रः	१०६१
प्रोक्ष्यमाणसांनाय्यपात्राणामभिमन्त्रणमन्त्रः	”
पयस आतश्चनमन्त्रः	”
अन्वाधीयमान आहवनीये जप्यं मन्त्रत्रयं क्रमेण	१०६२
आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये स्थित्वा जप्यो मन्त्रः	१०६३
गार्हपत्येऽन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रद्वयं क्रमेण	”
दक्षिणाम्नावन्वाधीयमाने जप्यो मन्त्रः, सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रः, आवसथ्योपस्था- नमन्त्रः	१०६४
पञ्चस्वप्यभिष्वन्वाहितेषु जप्यो मन्त्रः	१०६५
“ पयस्वतीरोषधय इति पुरा बार्हस्प- आहर्तोर्जायापती अश्रीतः ” इतिक-	

विषयाः	पृष्ठम्
ल्पोक्तविध्युपयोगी मन्त्रः	”
व्रतोपायनमन्त्राः	”
वत्सापाकरणहेतोः पलाशशाखाया आहर- णमन्त्रः	१०६६
प्रसारिते शुल्बे द्वाविध्मसंभरणमन्त्रौ क्रमेण	”
परिस्तरणार्थानां दर्भानां छेदनाय शस्त्रसं- योजनमन्त्रः	१०६७
दर्भच्छेदनमन्त्रदर्भसंनहनमन्त्रौ क्रमेण ...	”
पिण्डपितृयज्ञे बर्हिंरास्तरणमन्त्रः	१०६८
शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्यानुमन्त्रणार्थो मन्त्रः	”
तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः	”
पवित्रकरणमन्त्रः, प्रस्तरे पवित्रसंसर्जन- मन्त्रः, दर्भमयस्य वेदस्य निष्पादनमन्त्रः	१०६९
दोहने वत्सबन्धनरज्जुस्वीकारानुमन्त्रण- मन्त्रः, क्षीरपाकार्थमङ्गारेषु कुम्भ्यामधि- श्रयणे मन्त्रः	१०७०
उपवेषकरणमन्त्रः, दारुपात्रादिना कुम्भ्या- मपिधानकाले यजमानेन जप्यो मन्त्रः, प्रोक्ष्यमाणसांनाय्यपात्राणामभिमन्त्रण- मन्त्रः	१०७१
सायंकालेऽरण्यादागच्छन्तीनां गवां प्रती- क्षणमन्त्रः, वत्सबन्धनमन्त्रः, दोगधुरप- सादने मन्त्रः	१०७२
अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्रणमन्त्रः	१०७३
दोहनसमये धाराघोषस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः	”
दुग्धमानयन्तः पुरुषं, प्रत्यध्वर्योः प्रश्न- मन्त्रः	”
दोगधुरध्वर्युं प्रति प्रत्युत्तरदाने मन्त्रः, वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वीग्विसर्जनमन्त्रः, दध्याद्यातश्चनस्योपर्यभिहोत्रोच्छेषणस्या- भ्यातश्चने मन्त्रः, दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधाने मन्त्रः	१०७४
परिवासनशकलस्य प्रक्षेपणे मन्त्रः, शाखा- पवित्रस्य प्रज्ञातत्वेन क्वचिदवस्थापने मन्त्रः, सायंकाले बह्विषु परिस्तीर्यमाणेषु जप्यो मन्त्रः	१०७५-१०७६
पञ्चमोऽनुवाकः १०७७-१०८८	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
दर्शपूर्णमासाङ्गभूतकतिपय- मन्त्राणामभिधानम् १०७७-१०८८		क्रियमाणवेदेरनुमन्त्रणमन्त्रः, आह्नियसा-	
आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शया-		णस्य स्तम्बयजुषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रः ... १०९१	
नेन जप्यो मन्त्रः ... १०७७		समास्तीर्णस्य बर्हिषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रः, बर्हि-	
अङ्गाराणां पुरोडाशदपोहने मन्त्रः ... १०७८		षाऽऽस्तीर्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रः १०९२	
पुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रः ... "		परिधिषु परिधीयमानेष्वनुमन्त्रणे मन्त्रः	
पुरोडाशाभिधारणे मन्त्रः ... "		वेदेर्मध्ये तिर्यक्त्वेन साद्यमानयोर्विधूत्या-	
पुरोडाशस्य पात्र्यामुपस्तरणे मन्त्रः ... "		ख्ययोर्दर्मयोरनुमन्त्रणे मन्त्रः ... १०९३	
पुरोडाशस्य सादने मन्त्रः, पुरोडाशस्यो-		साद्यमानस्य प्रस्तरस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः,	
द्वासने मन्त्रः, प्रातर्दोहस्याभिधारणे		प्रस्तरे साद्यमानाया जुह्वा अनुमन्त्रणे	
मन्त्रः ... १०७९		मन्त्रः ... १०९४	
कपालानां प्रत्यञ्जने मन्त्रः, होतृप्रवरेऽध्वर्यु-		साद्यमानाया उपभृतोऽनुमन्त्रणे मन्त्रः,	
प्रवरे च यजमानेन जप्यो मन्त्रः ... १०८०		साद्यमानाया ध्रुवाया अनुमन्त्रणे मन्त्रः १०९५	
हविरवदानमन्त्रः, हविषः प्रत्यभिधारण-		जुह्वा दक्षिणभागे सुवस्य सादने मन्त्रः १०९६	
मन्त्रः, प्राशिन्नावदाने मन्त्रः ... १०८१		साद्यमानसुवस्यानुमन्त्रणमन्त्रः ... "	
इडावदाने मन्त्रः, यजमानपञ्चमानामृत्वि-		साद्यमानाया आज्यस्थाल्या अनुमन्त्रणे	
जाभिडामक्षणे मन्त्रः ... १०८२		मन्त्रः ... "	
बर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रः, चतु-		आसन्नस्य पुरोडाशस्याऽऽग्नेयस्याभिम-	
र्धाकृतस्य पुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहने		र्शने मन्त्रः ... "	
मन्त्रः ... १०८३		सादितस्य पक्वयसोऽभिमर्शनमन्त्रः ... १०९७	
क्षुक्षु प्रस्तरस्याज्यमानस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः १०८४		अग्नेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदस्य निधाने	
गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपविष्टायाः पत्न्या		मन्त्रः ... "	
जपार्थो मन्त्रः ... "		आसन्नानां सर्वेषां हविषामभिमर्शनमन्त्रः "	
संपत्नीयहोममन्त्रः, नारिष्ठहोमार्थो मन्त्रः १०८५		आसन्नस्यैन्द्रामपुरोडाशस्याभिमन्त्रणे	
नारिष्ठहोमार्थो मन्त्रः, क्रमेण ... १०८६		मन्त्रः ... १०९९	
पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रः, अमावास्या-		आग्नीध्रस्येधमसंनहनैरभिसंमार्गे मन्त्रः ... "	
यां पार्वणहोमे मन्त्रः, होतुरुपवेशनाधारै-		आग्नीध्रभागस्य विशेषे व्यूहने मन्त्रः ... "	
र्देभैवेद्या अभिस्तरणे मन्त्रः ... १०८७-१०८८		इडाभक्षणाङ्गमार्जने मन्त्रः ... ११००	
षष्ठोऽनुवाकः ... (१०८९-११०६)		समिध्यानूयाजिकयामाहितायामग्न्याभिम-	
चतुर्थपञ्चमानुवाकयोरनुक्ता		न्त्रणे मन्त्रः ... "	
दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः		अनूयाजसमिदाधानादूर्ध्वं द्वितीयसंमार्जने	
१०८९-११०६		मन्त्रः ... ११०१	
दोहादूर्ध्वं प्रैषमन्त्रः, ब्रह्मणो वरणे मन्त्रः,		हुतानामभिसंमार्गदर्भाणामभिमन्त्रणे मन्त्रः "	
वृतेन ब्रह्मणा जप्यो मन्त्रः ... १०८९		प्रस्तरादपात्ततृणस्याग्नौ ग्रहरणे मन्त्रः ... ११०२	
आग्नीध्रेणाभिगृह्यमाणस्योत्करस्यानुमन्त्रणे		अनूच्यमानस्य शंयुवाकस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः "	
मन्त्रः ... १०९०		तण्डुलप्रक्षालनजलस्योत्करदेशे निनयनाय	
वेदेन संमृज्यमानाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रः "		मन्त्रः ... ११०३	
		अन्वाहार्यपचने पिष्टलेपहोमे मन्त्रः ... "	
		आदित्योपस्थानार्थो मन्त्रः ... "	

विषयाः	पृष्ठम्
आदित्योपस्थानार्थं मन्त्रत्रयं क्रमेण ...	११०४
आदित्योपस्थानार्थं द्वौ मन्त्रौ क्रमेण ...	११०५
समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्ध्वमाहवनी- योपस्थाने मन्त्रः ...	११०५—११०६
अभिचरत उपवेष्टोद्वासने विकल्पितो मन्त्रः ...	११०५—११०६
सप्तमोऽनुवाकः ११०७—१११६	
सोमाङ्गभूतदीक्षाया अङ्गभूता मन्त्राः .... ११०७—१११६	
देवयजनार्थं दैवतोपस्थानस्योक्तिः ...	११०७
क्षौमवस्त्रपरिग्रहणे मन्त्रः, हूयमानपूर्णाहु- त्यनुमन्त्रणे मन्त्रः ...	११०८
कृष्णाजिनस्य चतुर्दिक्षु मध्ये च स्पर्शो मन्त्रः ...	११०९
कृष्णाजिनमारूढेन जप्यो मन्त्रः ...	१११०
दीक्षितस्याध्वर्युकर्तृकाभिमन्त्रणे मन्त्रः १११०—११११	
दीक्षणीयायाः पुरस्ताद्यजमानकर्तृकाहवनी- योपस्थानमन्त्रः ...	११११
प्रायणीयायाः पुरस्ताद्यजमानकर्तृकाहवनी- योपस्थाने क्रमेण मन्त्रद्वयम् ...	१११२
सोमक्रयणीपदविषये “ निष्क्रम्यमाणेषु यजमानोऽनुवर्तयित्वा ” इति सूत्रे यदुक्तं तत्र मन्त्रः ...	१११३
“ सप्तमे पदे जपति ” इति सूत्रकारोक्त- जपमन्त्रः ...	१११३
सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यामन्वारभ्य यजमानेन जप्यो मन्त्रः ...	१११४
सौमिक्या वेदेनिमाने मन्त्रः ...	१११५
वेदिकर्तृन्प्रति प्रैषमन्त्रः, वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रः, वेद्याः सकाशालोष्टस्य बहिः क्षेपणे मन्त्रः ...	१११५
पशोः संज्ञप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रः	१११६
अष्टमोऽनुवाकः १११७—११२०	
पशुविषयप्रायश्चित्तमन्त्राभि- धानम् .... १११७—११२०	
यदि पशुरप्याकृतो वाश्येत तदाऽऽहुति-	

विषयाः	पृष्ठम्
हवने मन्त्रः ...	१११७
पशोः शब्दननिमित्तहोमार्थो मन्त्रः ...	१११८
पशोरुपवेशने होममन्त्रः ...	१११८
उपविष्टस्य पशोरुत्थापने मन्त्रः ...	१११८
पशोर्वैपनपलायनमरणेषु क्रमेण हवने मन्त्र- त्रयम् ...	१११८
पशुसंबन्धिसर्वनिमित्तसाधारणो मन्त्रः ...	१११९
पशौ स्वयमेव मृते जलाभ्यवहरणपूर्वक- मन्यपशूपाकरणेन कर्तव्ये यजन उपयो- गिभूतमन्त्रत्रयप्रतीकानि ...	१११९
ग्रहचमसयोर्हुतशेषसोमाहुतसोमयोः संसर्गो होममन्त्रः ...	११२०
सोमभक्षणे मन्त्रः ...	११२०
नवमोऽनुवाकः .... ११२१—११२८	
अभिषवादि विषयमन्त्राः ११२१—११२८	
उपांशुग्रहार्थाभिषवे मन्त्रः, सन्नानां प्राग्णा- मभिमन्त्रणे मन्त्रः, माध्यदिनसवनेऽभिष- वादूर्ध्वं प्रतिप्रस्थातुर्ग्राग्णामनुसोदने मन्त्रः ...	११२१
दधिघर्मे सुचि गृहीतस्याभिधारितस्य दध्न आग्नीध्रीयाम्नावाधिश्रयणे मन्त्रः ...	११२२
दधिघर्मस्य होमे मन्त्रः, सोमभक्षणे- मन्त्रः ...	११२३
नाभिदेशाभिमर्शने मन्त्रयोः प्रतीकं, षोड- शिग्रहस्याभिमन्त्रणे मन्त्रत्रयम् ...	११२४
तत्रैवैको मन्त्रः, षोडशिहोमे मन्त्रः, षोड- शिभक्षणे मन्त्रः ...	११२५
विहारे बहिर्वा यदा भयमागच्छेत्तदा होमे मन्त्रः ...	११२६
अवभृथकाले होममन्त्रः ...	११२६
सक्तुहोमे प्रथममन्त्रस्य संहितोक्तत्वाद्भि- तीयमन्त्राभिधानम् ...	११२७
सक्तुहोमे तृतीयो मन्त्रः, सौमिकवेदे- प्राच्यामुदीच्यां वादवसायेष्टेर्देवयजना- ध्ववसाने मन्त्रः ...	११२७
महाव्रते फलकं कूर्चं वाऽधिरुह्याध्वर्युः	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
शस्त्रं प्रतिष्ठापति तत्राऽऽरोहणे मन्त्रद्वयं क्रमेण ११२८		मन्त्राणां प्रतीकानि ... .. "	
दशमोऽनुवाकः (११२९-११३४)		त्रयोविंशचतुर्विंशपञ्चविंशा मन्त्राः ... ११३८	
सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्राः		षड्विंशसप्तविंशाष्टाविंशा मन्त्राः ... ११३९	
११२९-११३४		द्वादशोऽनुवाकः (११४०-११४४)	
हविर्धानादिपाते होमादिमन्त्राः ... ११२९		अग्निष्टोमादावेकविंशत्या	
यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देत्तदा तदा- दाने मन्त्रः ११३०		दर्भपुञ्जीलैः पाव्यमानस्य	
वपाहविरवदानस्कन्दनप्रायश्चित्तहोममन्त्रः "		यजमानस्य जपार्था मन्त्राः	
चृतस्यात्विज आर्विज्यान्निर्हरेणे होम- मन्त्रः ... .. "		११४०-११४४	
एककपालस्कन्दे तस्य स्वस्थानकल्पने मन्त्रः ११३१		प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ क्रमेण ... ११४०	
तस्यैककपालस्य यजमानकर्तृकानुमन्त्रणे मन्त्रः ... .. "		तृतीयादिषष्ठान्ता मन्त्राः क्रमेण ... ११४१	
एककपालस्कन्त्रप्रायश्चित्तहोमे मन्त्रः ... "		सप्तमाष्टमनवमा मन्त्राः ... ११४२	
यदा यज्ञस्य विघ्नकरं भयमुपस्थितं भवति तदा सर्वयागद्रव्याणि गृहीत्वा कर्तव्य- होमे मन्त्रः ११३२		दशमादित्रयोदशान्ता मन्त्राः ... ११४३	
यद्यभक्षिते चमसे स्तोत्रमुपाकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तहोमार्थोन्नयो मन्त्रास्तत्र प्रथमो मन्त्रः ... .. "		चतुर्दशपञ्चदशौ मन्त्रौ ... ११४४	
तत्रैव द्वितीयतृतीयौ मन्त्रावनुक्रमेण ... ११३३		षोडशादिर्विंशान्तानां पञ्चानां मन्त्राणां प्रतीकानि ... .. "	
चमसस्य प्रक्षालितस्येतरचमसेषु योजने मन्त्रः ... .. "		त्रयोदशोऽनुवाकः (११४५-११४९)	
अववृष्टस्य सोमस्याभिमन्त्रणे मन्त्रः ... ११३४		अवभृथकर्मणि ऋजीषस्य	
अववृष्टस्य सोमस्य भक्षणे मन्त्रः ... "		दध्ना पयसा वा मधुमिश्रेण	
एकादशोऽनुवाकः		प्रोक्षणे मन्त्राः ११४५-११४९	
(११३५-११३९)		प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ ... ११४५	
दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्राः		तृतीयचतुर्थपञ्चमा मन्त्राः ... ११४६	
११३५-११३९		षष्ठसप्तमौ मन्त्रौ ... ११४७	
प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ क्रमेण... ११३५		अष्टमनवमदशमा मन्त्राः ... ११४८	
तृतीयचतुर्थौ मन्त्रौ क्रमेण... ११३६		एकादशो मन्त्रः, द्वादशत्रयोदशमन्त्रयोः प्रतीके ११४९	
पञ्चममारभ्य त्रयोदशान्तानां नवानां मन्त्राणां प्रतीकानि ... ११३७		चतुर्दशोऽनुवाकः (११५०-११५४)	
चतुर्दशो मन्त्रः... .. "		अवभृथादिसेचनादिमन्त्राः	
पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानामष्टानां		११५०-११५४	
		यजमानेनावभृथे स्नात्वा कर्तव्येऽपां विषेचने मन्त्रः ... ११५०	
		तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः ... .. "	
		तत्रैव तृतीयो मन्त्रः ... ११५१	
		य आहिताभिरसोमयाज्यन्यदीये याग आर्विज्यं कृत्वा सोमं भक्षयेत्तस्य होमार्थोन्नयो मन्त्रास्तत्र प्रथमो मन्त्रः	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
तत्रैव द्वितीयतृतीयौ मन्त्रौ, आज्यशेषस्य भक्षणमन्त्रः, दक्षिणाग्नौ होममन्त्राः, “ जघनेन दक्षिणाग्नेः प्राग- प्रान्दर्भान्संस्तीर्य दधि दधाति ” इति- सूत्रोक्तविध्युपयुक्तमन्त्रत्रयम्, उप-		स्थाने मन्त्रः... .. ११५२ द्वादशाहे दीक्षितेषु समन्वारब्धेषु गार्ह- पत्ये होममन्त्रः ... .. ११५३ दक्षिणाग्नौ होममन्त्रः, आहवनीये होम- मन्त्रः ... .. ”	

अष्टमः प्रपाठकः ....(११५५-१२३७)

अश्वमेधब्राह्मणम् (अश्वमेधे प्रथममहः) ११५५—१२३७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (११५५-११५७) अश्वमेधब्राह्मणम्, तत्र यज- मानसंस्काराः .... ११५५-११५७ सांग्रहण्या इष्टेर्विधिः .... ११५५ अश्वबन्धनार्याया रशनायाः परिमाणस्य मुञ्जारूपप्रकृतिद्रव्यस्य चाभिधानम्... .. अश्वमेधस्य संकल्पकाले चित्रानक्षत्रस्या- त्यन्तं प्राशस्त्यकथनम् ... .. ११५६ अश्वमेधस्य देशविशेषविधिः ... .. अश्वमेधे वृतानामृत्विजां हस्त्यश्वादिष्वारो- ह्याऽऽनयनस्य तदवधेश्च निरूपणम्... .. तत्र वपनविधिः ... .. ११५७ द्वितीयोऽनुवाकः(११५७-११६०) ब्रह्मौदनाभिधानम् ११५७-११६० ब्रह्मौदनार्थं चतुर्विधजलविधिः ... ११५७ पूर्वोक्तचतुर्विधजलाहरणे देशविशेषविधिः ११५८ आहतास्त्वप्स्वोदनपाकविधिः ... “ पात्र्याऽ राजतं रुक्मं निधाय तस्मि- न्ब्रह्मौदनमुद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठाकृत्वा कर्षन्ननुच्छि- न्दःश्चतुर्भ्यः आर्षेयेभ्यो महर्षिर्विभ्य उपोहति प्राशितवद्भयश्चतुरः साहस्रान्तौ- वर्णनिष्कान्ददाति ” इतिसूत्रकृतोक्तस्य विधिः ... .. अश्वबन्धनरशनाया ब्रह्मौदनशेषेणाञ्जन-		विधिः ... .. ११५९ पूर्वोक्तरशनाया दर्भमयत्वपक्षविधिः ... .. “ चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति ” इति पूर्वो- क्तवाक्यस्य स्पष्टीकरणपूर्वकं प्रशंसा, “ चत्वारि हिरण्यानि ददाति ” इति पूर्वोक्तस्य प्रशंसा, सुवर्णदाने फलकथ- नम् ... .. ११६० तृतीयोऽनुवाकः (११६१-११६५) रशनायाऽश्वबन्धनाभिधानम् ११६१-११६५ तत्राऽऽदौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापने मन्त्रमुत्पा- दयितुं प्रस्तावः ... .. ११६१ मन्त्रमुत्पाद्य तदीयतात्पर्यप्रदर्शनम् ... .. रशनास्वीकारे मन्त्रस्य विधिस्तद्वाक्यानां च ... .. ११६२ स्वीकृताया रशनाया अभिमन्त्रण इमाम- गृह्णन्निति मन्त्रस्य विनियोगः, रश- नायाः पूर्वं द्वादशारत्नित्वमुक्तमिदानीं त्रयोदशारत्नित्वपक्षस्य विचारमुखेण विधिः .. रशनादानमन्त्रस्थाऽऽयुःशब्दतात्पर्यकथ- नम्, तत्रैव तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यप्रदर्शनम् ... .. ११६३ चतुर्थपादे ऋतशब्दस्य तात्पर्यप्रदर्शनम्, अभिधा असौत्यादेरश्वबन्धनमन्त्रस्य प्रतिवाक्यं तात्पर्यप्रदर्शनम् ... ११६४ शाखान्तरगतं मन्त्रशेषं वाक्यद्वयमनूय तत्तात्पर्यप्रदर्शनम् ११६५	

विषयाः	पृष्ठम्
चतुर्थोऽनुवाकः (११६६-११६९)	
रशनया बद्धस्याश्वस्यावगाह- नप्रदेशे नीत्वाऽवगाहनस्या- भिधानम् ११६६-११६९	
अश्वस्यावगाहनप्रदेशं प्रति नयनसमये चतुरक्षत्वादिगुणविशिष्टस्य शुनोऽपि नय- नविधिः, अश्वस्य शुनश्चावगाहनान- न्तरं जलमध्ये यत्र शुनः पादा भूमि न स्पृशन्ति तत्र शुनो हननार्थमध्वर्यो- र्दासीपुत्रं प्रत्यनुज्ञानविधिः ... ११६६	
सैप्रकमुसलस्य शुनो हनने साधनत्वविधिः ११६७	
शुनो हनने दासीपुत्र एव योग्य इति विधानं तत्कारणं च	
हृतस्य शुनोऽश्वपादानामधस्तादवस्थापन- विधिः	
अश्वपादाधः प्रक्षिप्तमृतशुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये परित्यागविधिः	
जलमध्ये स्थितस्याश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुख- त्वेनोद्गमयितुं दण्डबद्धेऽपीकाख्यतृणसमू- हरूपस्योद्गृहस्य साधनत्वविधिः	
तस्मिन्नुद्गृहे वेतसशाखाया बन्धनविधिः ..	
जलमध्यात्तीरं प्रत्यश्वस्य नोदनविधिः ११६९	
ब्रह्मणा यजमानस्य हस्तग्रहणेऽहं च त्वं केत्यादिमन्त्रद्वयविधिः	
पञ्चमोऽनुवाकः ११६९-११७२	
महर्त्विजामश्वप्रोक्षणाभिधानम् ११६९-११७२	
चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः सामान्येनाश्वप्रोक्षणस्य कर्तव्यत्वविधिः ११६९	
शतराजपुत्रसहितेनाध्वर्युणा पूर्वस्थां दिशि स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यत्वविधानम् ११७०	
राज्यान्तर्हस्तक्षत्रियसहितेन ब्रह्मणा दक्षि- णदिशि स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यत्व- विधिः	
शतसंख्याकसूतग्रामणीसहितेन होत्रा पश्चा- त्स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यत्वविधिः ..	
शतसंख्याकक्षत्तृसंग्रहीतृसहितेनोद्गात्रोत्त-	

विषयाः	पृष्ठम्
रतः स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यविधिः ११७१	
प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसंख्या तस्याः प्रशंसा	
शतसंख्यागतचतुःसंख्याप्रशंसा ... ११७२	
षष्ठोऽनुवाकः ११७२-११७६	
अश्वशरीराद्भूमौ पततां बिन्दू- नामनुमन्त्रणाभिधानम् ११७२-११७६	
बिन्दुस्कन्दनदोषपरिहारार्थं तेषामनुमन्त्र- णविधिः ११७२	
अनुमन्त्रणायानुवचनीयमन्त्राणां सहस्रम- न्वाहेत्यादिना सहस्ररूपसंख्याविधानम् ११७३	
मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरविधिः	
अनुमन्त्रणमन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेनानुव- चनस्य होमसाम्याभिप्रायेण प्रशंसा	
होतव्यानां बिन्दूनां भूमौ पतनाद्भूमेरभिषा- द्वयाभिप्रायेण प्रशंसा ११७४	
बिन्द्वनुमन्त्रणमन्त्रानुवचनस्य यज्ञसमाप्ति- हेतुतामापाद्य प्रशंसा	
पूर्वोक्तमन्त्रेषु प्रथममन्त्रतात्पर्यदर्शनम्	
तदुत्तरेषां नवानां मन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् सकलमन्त्रतात्पर्यनिगमनम् ... ११७५	
सहस्रमन्वाहेति पूर्वमुक्तं तत्रैकस्य मन्त्रस्य शतावृत्त्याऽपि क्रमेण सहस्रं संपादयितुं शक्यते; तद्वावृत्त्यर्थं मन्त्रद- शकस्यैवाऽऽवृत्तिविधानम्	
दशानां मन्त्राणामावृत्तिविधानम्	
अनुवाकादावुपक्रान्तस्य स्कन्दनदोषस्य समाधानपूर्वकमुपसंहारः ११७६	
सप्तमोऽनुवाकः ११७६-११७८	
एकस्याध्वर्योरेव चतुर्दिक्षु प्रोक्ष- णस्याभिधानम् ११७६-११७८	
प्राच्यां दिश्यध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधिः ... ११७६	
दक्षिणस्यां प्रोक्षणाविधिः ११७७	
पश्चिमादिशि प्रोक्षणाविधिः	
उदीच्यां दिशि प्रोक्षणाविधिः	
अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणाविधिः	

विषयः	पृष्ठम्
ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणविधिः ...	११७८
अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागतात्पर्यप्रदर्शनम् ...	”
अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रोत्तरभागतात्पर्यप्रदर्शनम् ...	”
प्रश्नोत्तराभ्यां विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्रेण प्रोक्षणविधिः ...	”
अष्टमोऽनुवाकः ११७९-११८३	
अश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमाः ११७९-११८३	
अश्वचरितहोमविधिः ...	११७९
अश्वचरितहोममन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम् ...	११८०
अश्वचरितहोमस्याऽऽक्षेपपूर्वकं समाधानम्...	”
अश्वचरितहोमाहुतीनां देशकालयोविधा- नम्...	११८१
तत्र पूर्वपक्षिणो मतभेदप्रदर्शनम् ...	”
मतभेदस्य खण्डनपूर्वकं सिद्धान्तितप्र- दर्शनम् ...	११८२
अञ्जयेताय स्वाहेत्याद्युक्ताश्वरूपाणां होम- विधिः ...	”
तत्र सर्वस्मै स्वाहेति मन्त्रस्य पृथग्घोम- विधिः ...	११८३
नवमोऽनुवाकः (११८३-११८८)	
अश्वनामवाचनस्याश्वोत्सर्गस्य चाभिधानम् ११८३-११८८	
तत्राऽऽद्यस्य नामद्वयस्य तात्पर्यप्रदर्श- नम् ...	११८३
तृतीयचतुर्थनाम्नोस्तात्पर्यदर्शनम् ...	११८४
पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यदर्शनम् ...	”
पूर्वोक्तनामवेदनस्य प्रशंसा ...	”
षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यदर्शनम् ...	”
दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यदर्शनम् ...	”
एकादशस्य नाम्नस्तात्पर्यदर्शनम् ...	११८५
नामवाचनादनन्तरं कर्तव्यहोमविधिः ...	”
पूर्वोक्तहोमादूर्ध्वं स्वेच्छया संचारार्थम- श्वोत्सर्गविधानम् ...	”

विषयः	पृष्ठम्
उत्सृष्टस्याश्वस्य रक्षणार्थं शतसंख्याकरा- जपुत्राधीनीकरणविधिः ...	११८६
यथेच्छसंचारार्थं विसृष्टस्याश्वस्य रात्रौ संरक्षणार्थं कर्तव्यस्य चतुर्षु पादेषु होम- रूपस्य संस्कारविशेषस्य विधिः ...	”
शतं राजपुत्रा रक्षका इति पूर्वं पक्ष उक्त इदानीं शतचतुष्टयसंख्याका रक्षका इत्यस्य पक्षस्य विधिः ...	११८७
रक्षकादिप्रमादादश्वेऽपहृते प्रायश्चित्तविधिः ...	”
दशमोऽनुवाकः (११८७-११९१)	
दीक्षाभिधानम् ११८७-११९१	
दीक्षायाः स्वाधीनीकरणसाधनीभूतवैश्व- देवहोमविधिः...	११८७
पूर्वोक्तहोमे देवतासंख्याविधिः ...	११८८
पूर्वोक्तदेवतोद्देशेन प्रत्यहं होमविधिः ...	११८९
पूर्वं सामान्येन विहितहोमस्य विशेषेण विमज्ज्य विधिः ...	”
स्वाहाऽऽधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानां सप्तसु दिनेषु होतव्यानामेकविंशति- संख्याविधिः, तत्संख्याप्रशंसार्थमेकविंश- तिदेवलोकभोगप्राप्तिवर्णनम् ...	११९०
पूर्वोक्तदेवलोकैष्वादित्यलोकस्य विशेषेण प्रशंसया पूर्वोक्तैकविंशतिसंख्यायाः प्रशंसा ...	”
प्रकारान्तरेण विंशत्संख्यायां संपाद्य तस्या अपि प्रशंसा ...	”
वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकदेवतायास्त्रेधाविभक्तत्वं रूपविशेषस्य प्रशंसा ...	”
दीक्षायां दिनसंख्याविधिः ...	”
सर्वस्मै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्णाहुतिविधिः ...	”
एकादशोऽनुवाकः (११९२-११९५)	
पूर्वानुवाकोक्तवैश्वदेवहोमस्य मन्त्राः ११९२-११९५	
तत्राऽऽदौ तस्यैव वैश्वदेवविधेरनुवादपूर्वकं प्रशंसा ...	”
प्रथमद्वितीयदिनगतानां षण्णां मन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य च प्रदर्शनम् ...	”

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
तृतीयदिनगतानां मन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य चाभिधानम्...	... ११९३	व्याख्यानम् ११९८-१२००	
चतुर्थदिनगतमन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य चाभिधानम् ...	... ११९४	प्रथमवाक्यव्याख्यानम् ...	... ११९८
पञ्चमषष्ठसप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य चाभिधानं क्रमेण ...	... ”	द्वितीयवाक्यव्याख्यानम् ...	... ”
सर्वस्मै स्वाहेतिपूर्णाहुतिप्रशंसा ...	... ११९५	तृतीयादिचतुःसंख्याकवाक्यानां क्रमेण व्याख्यानम् ...	... ”
द्वादशोऽनुवाकः (११९५-११९७)		सप्तमाष्टमनवमवाक्यानां क्रमेण व्याख्यानम् ...	... ११९९
पूर्वोक्तदीक्षायाः पूर्व प्रमुक्तोऽश्वश्चतुःशतैः पालितः सन्त्वेच्छया संवत्सरमेकं संचरति, तस्मिन्संवत्सरे देवयजनदेशे प्रतिदिनं कर्तव्येष्टित्रयस्याभिधानम्	११९५-११९७	दशमवाक्यव्याख्यानम् ...	... १२००
तत्र प्रातरनुष्ठेयेष्टिविधिः ...	... ११९५	एकादशद्वादशवाक्ययोर्व्याख्यानम् ...	... ”
मध्याह्ने कर्तव्येष्टेविधिः ...	... ११९६	चतुर्दशोऽनुवाकः (१२०१-१२०३)	
अपराह्णे कर्तव्येष्टेविधिः ...	... ”	अन्नहोमाभिधानम् १२०१-१२०३	
पूर्वोक्तेष्टित्रयादूर्ध्वं सायंकाले धृतिहोमविधिः ...	... ११९७	अन्नहोमविधिः ...	... १२०१
“ ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽश्वं संब्रून्ति तस्मै बद्धाय यवसमाह-रन्ति ” इति सूत्रोक्तविधिस्तत्रोक्तत्रयस्य विधिः...	... ११९७	अन्नहोमे दश द्रव्याणि तत्रैकस्याऽऽज्य-रूपद्रव्यस्य विधिः ...	... ”
त्रयोदशोऽनुवाकः (११९८-१२००)		अन्येषां मध्वादीनां नवद्रव्याणां विधिः ...	... १२०१-१२०३
दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं कालत्रयेऽनुष्ठेयेष्टीनां कर्तव्यत्वं पूर्वानुवाकेऽभिहितम्, तस्मात्संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाल उखासंभरणं कृत्वा तस्योखाख्यस्याग्नेरा ब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं कर्तव्यम्, तत्राऽऽ ब्रह्मन्नित्यनुवाके द्वादश वाक्यानि तेषां वाक्यानामत्र क्रमेण		दशानां द्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमविधिः १२०३	
		पञ्चदशोऽनुवाकः (१२०३-१२०६)	
		अन्नहोमप्रकारविशेषाभिधानम् १२०३-१२०६	
		तत्राऽऽदावन्नहोमे रात्रिरूपकालविशेष-विधिः ...	... १२०३
		पूर्वानुवाके विहितप्रथमद्रव्यस्य सविध्यनुवादपूर्वकं प्रशंसा ...	... १२०४
		आज्यद्रव्यस्येतरद्रव्यहोमेभ्यः पूर्व होमविधिः ...	... ”
		आज्यहोमादूर्ध्वमितरान्नहोमविधिः ...	... ”
		“ एकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽन्नेनाऽऽज्येनान्ततः ” इति सूत्रकृतोक्तं तत्रायुग्मसंख्ययोरनुवाकयोर्व्यवस्थाविधिः ...	... ”
		पूर्वं रात्रिरूपो यो होमकाल उक्तस्तस्य प्रशंसा ...	... १२०५
		पूर्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण, शताय स्वाहेत्यन्यानुवाकस्यान्नद्रव्यप्राप्तौ, तदपो-याऽऽज्यद्रव्यस्य विधिः ...	... ”
		तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य	

विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमानुवाकेऽपि मन्त्रद्वयस्य व्याख्या- नम् १२०६	
अन्त्यानुवाके चरममन्त्रव्याख्यानम्	
षोडशोऽनुवाकः (१२०६-१२०९)	
अन्नहोममन्त्रविधानाय पूर्वा- नुवाकेऽन्नहोममन्त्राद्यन्तानु- वाकयोः संक्षेपेण व्याख्यात- योरेवात्र विस्तरेण व्याख्या- नम्.... .... १२०६-१२०९	
आदौ तद्व्याख्यानोपयुक्तस्य प्रस्तावः... १२०६	
तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुत्वप्र- दर्शनम् १२०७	
तस्मिन्ननुवाके संख्याविशेषा अनुपूर्व्ये- णाऽऽप्रातास्तदानुपूर्व्यस्य प्रशंसा	
अत्रोत्तरसंख्यायाः पूर्वपूर्वसंख्यागर्भितत्वं यदाप्रातस्तस्य प्रशंसा	
उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित्संख्या अन्तरिताः प्रथमे त्वनुवाके तथाविधा- न्तरायाद्यस्तातत्यं तस्य प्रशंसा ... १२०८	
चरमानुवाकव्याख्यानप्रपञ्चार्थमाद्यमन्त्रस्य व्याख्यानम्	
तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्श- नम्	
षष्ठमन्त्रव्याख्यानम्	
सप्तममन्त्रव्याख्यानम्	
उत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादि- संख्यानां मन्त्रस्थानां तत्तत्संख्येयवस्तु- प्राप्तिरूपफलप्रदर्शनम् १२०९	
संख्यामन्त्रव्याख्यानानन्तरं मन्त्रद्वयव्या- ख्यानम् १२०९	
उपसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेष- विधिः	
सप्तदशोऽनुवाकः (१२१०-१२१५)	
सप्तदशाष्टदशयोरनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपाठक- व्यतिरिक्तप्रपाठगतानामन्न-	

विषयाः	पृष्ठम्
होममन्त्राणां च व्याख्यानम्	
१२१०-१२१५	
अन्नहोममन्त्राणां विविधानि श्रौतनामानि, तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्य- प्रदर्शनम् १२१०	
उद्द्रावमन्त्रानुवाकतात्पर्यप्रदर्शनम् ... १२११	
पूर्वहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्... ..	
पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरनुवाकस्य तात्पर्यप्रद- र्शनम्	
पूर्वदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
पृथिव्यै स्वाहेत्याद्यनुवाकस्यैकविंशतिम- न्त्राणां संख्योपजीवनेन प्रशंसा ... १२१२	
ऋतुदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
पूर्वोक्तानन्तरानुवाकस्य तात्पर्यप्रदर्शनम् ..	
आसिमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम्	
पर्यासिमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम् ... १२१३	
आभूमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम्	
अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् ... १२१४	
रूपमन्त्रौषधिमन्त्रवनस्पतिमन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यदर्शनम्	
अपाव्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् ... १२१५	
अप्तसंज्ञकानामनुवाकद्वयोक्तमन्त्राणां तात्पर्य- दर्शनम्	
अष्टादशोऽनुवाकः १२१६-१२२०	
अन्नहोमानुवाकेष्ववशिष्टाना- मनुवाकानां व्याख्यानम्	
१२१६-१२२०	
अद्भ्यः स्वाहेत्यनुवाकान्ते विद्यमानमन्त्र- त्रयस्य प्रशंसा, तत्र “ अम्भोभ्यः स्वाहा ” इति प्रथममन्त्रप्रशंसा ... १२१६	
नमोमन्त्रमहोमन्त्रयोः प्रशंसा	
यव्याख्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् ... १२१७	
गव्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
संतल्याख्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	

विषयाः	पृष्ठम्
पञ्चमप्रपाठकोक्तानुवाकेष्वेकस्यानुवाकस्य तात्पर्यदर्शनम्	१२१८
शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२१८
योगमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२१८
महिममन्त्रयोस्तात्पर्यदर्शनम्	१२१८
ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२१८
जाज्ञि बीजमित्यनुवाकतात्पर्यदर्शनम्	१२१९
संनतिमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२१९
भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति संहिता- नुक्तमन्त्रयोर्व्याख्यानम्	१२१९
चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य यदकन्द इत्यादेस्तात्पर्यदर्शनम्	१२१९
उक्ताग्नहोमसंहिताश्वमेधस्यानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा	१२२०
अग्नहोमेषु हुतेष्वनन्तरं रात्रिरवशिष्यते चेत्तदा रात्रिसमाप्तिपर्यन्तमेकस्मै स्वाहे- त्यादिमन्त्राणामभ्यासाय पुनर्विधिः	१२२०
तेष्वनुवाकेष्वनन्तर्भूतानां तद्वत्पुनः पुनर- भ्यासप्राप्तौ तद्वारयितुं सर्वान्ते प्रका- शमन्त्रैर्होमविधिः	१२२०
एकोनविंशोऽनुवाकः १२२१-१२२२	
त्रिरात्ररूपस्याश्वमेधस्य प्रथ- मादहः पूर्वस्मिन्नौपवसथ्य- दिने यूपः प्रयोक्तव्यास्तेषा- मत्राभिधानम् १२२१-१२२२	
अश्वमेधातिरिक्तहोमेष्वेको यूप एकादशानां यूपानां समूहो वेति पक्षद्वयेन यूपानां कर्तव्यत्वस्य, अश्वमेधे त्वेकविंशतिसं- ख्याकयूपसमूहस्यैव कर्तव्यतयाऽभिधा- नम्	१२२१
अभिष्टानामकाश्वमेधसंबन्धिमूल्ययूपस्य श्लेष्मातकरूपवृक्षविशेषविधिः, प्रसङ्गाद- न्यशागस्थयूपानां वृक्षविशेषस्य विधि- प्रसङ्गादश्वस्य तेजस्य अवदानसाधन- विशेषत्वविधिः, अन्यपशूनां प्लक्षशाखाया अवदानसाधनत्वस्याश्वस्य च वेतसशा-	

विषयाः	पृष्ठम्
खाया अवदानसाधनविशेषत्वस्य च विधिः	१२२२
ग्राम्यपशूनां पूर्वोक्तयूपेषु बन्धनीयत्वाविधिः, आरण्यपशूनां यूपान्तरालेषु बन्धनीयत्व- विधिः	१२२२
ग्राम्यपशूनामालम्बनीयत्वरूपविशेषस्याऽऽ- रण्यपशूनां पर्याप्तिकरणानन्तरमुत्सर्गरूप- विशेषस्य चाभिधानम्	१२२३
विंशोऽनुवाकः .... १२२३-१२२७ यूपानां स्थापनाद्यभिधानम् १२२३-१२२७	
अभिष्टानामकस्य प्रधानयूपस्य स्थापन- विधिः	१२२३
अभिष्टयूपस्य पार्श्वयोर्देवदारुयूपयोर्विधिः .. पूर्वोक्तयूपत्रयस्य पार्श्वयोर्बैल्वयूपानां षण्णां विधिः	१२२३
उक्तयूपनवकस्य पार्श्वयोः षण्णां यूपानां विधिः	१२२४
उक्तायाः पक्षदशयूपपङ्क्तेः पुनः षण्णां यूपानां विधिः	१२२४
पूर्वोक्तैकविंशतिसंख्याकयूपानां मिलित्वा प्रशंसा	१२२४
यूपसंख्याप्रसङ्गात्पशुवाहुल्यस्य प्रशंसा	१२२४
अश्वमेधपशूनां संख्याविशेषनियमराहित्या- भिधानम्	१२२४
प्रश्नोत्तराभ्यां पशूनामवदानप्रदेशविशेषा- भिधानम्	१२२५
उत्तरस्यां दिश्यश्वहविषोऽवस्थापनविधिः .. तूपरगोमृगहविषां सादने प्रकारविधिः	१२२५
अश्वतूपरगोमृगाणां निरवशेषेण होमविशे- षविधिः	१२२६
पूर्वोक्तहोमानन्तरं स्तेगानित्यादिमन्त्रैर्होम- विधिः	१२२६
पूर्वोक्तहोमवेदनप्रशंसा	१२२७
तदूर्ध्वमाहुतिद्वयविधिः	१२२७
एकविंशोऽनुवाकः (१२२७-१२३०) चेतव्याग्न्यादेर्विशेषाभिधानम् १२२७-१२३०	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
अश्वमेधे चेतव्याग्नेरेकविंशतिपुरुषसंमित- त्वरूपविशेषस्य, उक्थ्यस्यैकविंशति- स्तोमयुक्ते हविर्विशेषे कर्तव्यत्वरूपवि- शेषस्य, यूपानामेकविंशतिसंख्याकत्वरूप- विशेषस्य चाभिधानम् ... १२२७		तस्याश्वस्योद्गातृस्थाने वरणविधिः ... ” वहिष्पवमानाय सर्पद्विरश्वपुच्छावलम्बनस्य कर्तव्यत्वविधानम् ... १२३२	
अग्न्यादीनां पूर्वपक्षत्वेन द्वादशत्वविधि- त्सया पूर्वोक्तैकविंशत्वस्य दृष्टान्तपुरःसरं दूषणम् ... १२२८		अश्वकर्तृकोद्गानस्य दर्शनम् ... ” तस्य विधिः ... ” अश्वकर्तृकोद्गानानन्तरमध्वर्युणा कर्तव्य- विधिः ... ”	
एकविंशत्वपक्षदूषणपुरःसरं पूर्वपक्षमतोप- न्यासः ... ”		स्तोत्रोपाकरणे प्राकृतवर्हिरपवादाय हिर- ण्यस्य विधिः ... १२३३	
अग्नेर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वप्रशंसा ... ”		त्रयोविंशोऽनुवाकः (१२३३-१२३७)	
यूपानामेकविंशसंख्याया विभज्य प्रशंसा ”		अश्वे पर्यग्न्यानां पशूनां	
पूर्वोक्तमतस्य दूषणप्रदर्शनम् ... १२२९		नियोजनम् १२३३-१२३७	
पूर्वपक्षदूषणपुरःसरं सिद्धान्तनिगमनम् ... ”		अश्वे पशुनियोजनविधिः ... ”	
पूर्वोक्तैकविंशत्वस्य वृषभककुदो दृष्टान्तत्वे- नावलम्बनपुरःसरं प्रशंसा ... १२३०		मुख्यस्याश्वादिपशुत्रयस्याश्वे नियोज- नम् ... १२३४	
य एवं वेदेत्यादेरुपसंहारार्थायाः पुनरुक्तेः शिरोदृष्टान्तेन प्रशंसा ... ”		अश्वाङ्गभूतेषु पशुष्वाज्यस्याश्वे नियोज- नम् ... १२३४	
द्वाविंशोऽनुवाकः (१२३१-१२३३)		द्वितीयस्य पशोरश्वे नियोजनविधिः ... ”	
अश्वमेध उक्थ्याख्यस्य द्विती-		तृतीयपशोरश्वे नियोजनविधिः ... १२३५	
यस्याहो बहिष्पवमाने विशे-		चतुर्थपक्षमयोः पशोरश्वे नियोजनविधिः ”	
षाभिधानम् १२३१-१२३३		षष्ठसप्तमयोः पशोरश्वे नियोजनविधिः... ”	
तत्र बहिष्पवमानसर्पणकालेऽश्वसाहित्य- विधिः ... १२३१		अष्टमनवमयोः पशोरश्वे नियोजनविधिः १२३६	
		दशमस्य पशोरश्वे नियोजनविधिः ... ”	
		एकादशस्य पशोरश्वे नियोजनविधिः... ”	

नवमः प्रपाठकः....(१२३८-१३१५)

अश्वमेधब्राह्मणम् (द्वितीयमहस्तुतीयं चाहः) १२३८—१३१५

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१२३८-१२४१)		अष्टादशातिरिक्तपशूनामुपाकरणायामिष्ट- यूपे बन्धनविधिः ... १२३९	
अश्वमेधप्रकरणम्, तत्राष्टाद-		इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य संख्याविधिः ... ”	
शिनां पशूनामालम्भविधिप्र-		यूपान्तरालेषु धारितारण्यपशूनां समाप्ति- पर्यन्तं प्रयोगस्य निन्दामुखेन निषेधः ”	
कारः १२३८-१२४१		एतेष्वारण्यपशुष्वाक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां	
अष्टादशिनो पशूनामालम्भनस्य विधिः			
साख्याधिकः... १२३८			
पशुगताष्टादशसंख्याप्रशंसा ... ”			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
मतोपन्यासः १२४०		“युञ्जन्त्यस्य काम्या” इति तस्य प्रथ-	
तत्रैव समाधानवादिनां सिद्धान्तिनां		मपादतात्पर्यदर्शनम्	
मतस्य प्रदर्शनम् १२४१		तस्यैव द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम् ... १२४५	
अभिष्टयूपव्यतिरिक्तयूपेषु नियुक्तानां		तस्यैव तृतीयपादतात्पर्यदर्शनम्	
रोहितो धूम्रोहित इत्यनुवाकोक्ताष्टाद-		पूर्वोक्तमन्त्रद्वयस्य संग्रहेण तात्पर्यदर्शनम् ..	
शिनां ग्राम्यपशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयो-		रथे ध्वजस्थापनविधिः	
गविधिः		“जीमूतस्येति कवचमध्यूहते” धन्वनाऽगा	
द्वितीयोऽनुवाकः (१२४२-१२४५)		इति धनुरादत्ते इति सूत्रकृतोक्तं तत्र	
चातुर्मास्यादिपशूनां प्रयोगः		जीमूतस्येत्याद्यनुवाकस्य चतुर्थकाण्डो-	
१२४२-१२४५		क्तस्य तात्पर्यदर्शनम् १२५०	
आदौ पूर्वोक्तारण्यग्राम्यपशूनां प्रशंसा ... १२४२		रथमारुह्योत्तरस्यां दिशि यजमाने जलस-	
चातुर्मास्यपशुविधिः		मीपं गते तत्राध्वर्युणा, सप्तमकाण्डोक्तम-	
ऐकादशिनपशूनां विधिः १२४३		न्त्रवाचनस्य कर्तव्यत्वविधिः	
दशिनां पशूनां विधिः १२४४		“अपोऽश्वमवघ्राप्य यद्वातो अपो अगम-	
पशुवर्गसंख्याविधिः		दिति प्रदक्षिणमावर्तते” इति सूत्रकृतोक्तं	
पूर्वोक्तपशुषु देवताभेदजातिभेदवर्णादिरू-		तत्र यद्वात इति मन्त्रगतस्योत्तरार्धस्ये-	
पभेदानां क्रमेण प्रशंसा १२४५		मः स्तोतरित्यादेस्तात्पर्यदर्शनम् ... १२५०	
तृतीयोऽनुवाकः (१२४५-१२४७)		अश्वस्य रथयोजनात्पूर्वं मणिभिः शृङ्गार-	
रोहितादिपशूनां वपाहोमसा-		विधिः	
हित्याभिधानम् १२४५-१२४७		मणिशृङ्गारकरणे व्याहृतित्रयरूपाणां	
आदौ ग्राम्यारण्यपशूनां बहुधा प्रशंसा ... १२४५		मन्त्राणां विधिः १२५१	
एकैकस्या देवतायाः पशुत्रित्वस्याऽऽप्ता-		व्याहृतित्रयस्य महिषी वावाता परिवृत्ती-	
तस्य प्रशंसा १२४६		तिराजपत्नीत्रयभेदेन व्यवस्थापनम्	
एकैकस्या देवताया बहुपशुत्वस्य प्रश्नो-		महिष्या प्रथनीयानां मणीनां सुवर्णरूपका-	
तराभ्यां प्रशंसा		रणद्रव्यस्य विधिः १२५२	
वपानां होमसाहित्यस्य विधिः ... १२४७		मणीनां सहस्ररूपसंख्याविधिः	
ग्राम्यपशूनामिवाऽऽरण्यपशूनामपि वपा-		“अथाश्वस्य स्ववेशानभ्यञ्जन्ति वसव-	
होमप्रसक्तिः स्यात्तद्वारणाय तेषां परि-		स्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति गौल्गुल-	
त्यागविधानम्		स्तम्बेन महिषी, रुद्रा इति काशस्तम्बेन	
चतुर्थोऽनुवाकः (१२४८-१२५४)		वावाता, आदित्या इति मौञ्जस्तम्बेन	
अश्वस्य रथयोजनालंकारा-		परिवृत्ती” इति सूत्र उक्तं तस्य	
दीनां विधिः १२४८-१२५४		विधिः	
युञ्जन्ति ब्रध्नमित्यश्वस्य रथयोजनमन्त्र-		अभ्यञ्जनस्य यत्पत्नीकर्तृकत्वं तस्य प्रशंसा १२५३	
स्तस्य पूर्वार्धव्याख्यानम् १२४८		उक्तक्रमेणालंक्रतेष्वश्वेष्ववगाहनं कृत्वा	
तस्यैव मन्त्रस्योत्तरार्धव्याख्यानम्		समागतेष्वनन्तरं मुख्याश्वाय पूर्वं प्रजा-	
मुख्याश्वपार्श्ववर्त्यश्वयोजने यो मन्त्रः		पतित्वेन निहितानामन्नशेषाणां लज्जिनि-	
		त्यादिमन्त्रेणोपहरणविधिः	
		पूर्वोक्तमन्त्रोत्तरार्धतात्पर्यदर्शनम्	

विषयाः पृष्ठम्
स्वयमन्नावप्राणे कृते “अग्निः पशुरासीत्”
इति मन्त्रेणावप्रापणविधिः... ..
अश्वानुमन्त्रणे मन्त्रत्रयविधिः १२५४
समिद्धो अञ्जनकृदरमित्यनुवाकस्याश्वमेधे
प्रयाजयाज्यारूपेण विनियोगः ... ..

पञ्चमोऽनुवाकः १२५५-१२५८

**ब्रह्मोद्यनामकानां जगत्स्थिति-
हेतोः परब्रह्मणो विषये होतृ-
ब्रह्मणोः संवादानामभिधा-
नम् १२५५-१२५८**

तस्य ब्रह्मोद्यस्य विधिः १२५५
अग्निष्टूपस्य दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेश-
नविधिः ... ..
अग्निष्टूपस्योत्तरतो होतुरुपवेशनविधिः ..
दक्षिणोत्तरदेशयोर्विहितयोः प्रतियोगित्वे-
नाग्निष्टुपस्य यूपस्य विधिः ... १२५६
उत्तरतोऽवस्थितो होता “ किं स्वित् ”
इत्यादीनि प्रश्नवाक्यानि पठति, दक्षिण-
तोऽवस्थितो ब्रह्मा “ द्यौरासीत् ” इत्या-
द्युत्तरवाक्याणि पठति, तत्र प्रश्नवाक्यानि
यथासमाप्नातमनूद्य तद्व्याख्यानव्याजेनो-
त्तरवाक्याणां तात्पर्यदर्शनविवक्षयाऽऽ-
दौ प्रथमवाक्यतात्पर्यदर्शनम् ... ..
द्वितीयवाक्यतात्पर्यदर्शनम् ... ..
तृतीयादिसप्तमान्तवाक्यानां तात्पर्यदर्शनं
क्रमेण १२५७
अष्टमादिद्वादशान्तवाक्यानां तात्पर्यदर्श-
नम् १२५८

षष्ठोऽनुवाकः १२५९-१२६३

मृताश्वोपचाराभिधानम्

१२५९-१२६३

तत्राऽऽश्वश्वसंज्ञपनकालेऽनुष्ठेयानां होमानां
विधिः १२५९
“ अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता
पत्नीरुदानयति ता दक्षिणान्कैरपश्चानु-

विषयाः पृष्ठम्
द्विप्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानूरुनाघ्नानाः
समिद्धिभिः प्रदक्षिणमश्वमभिधून्वत्यः
परियन्त्यवन्ती स्थेति सव्यानुदप्रथ्य
दक्षिणान्प्रस्रस्य सव्यानूरुनाघ्नाना अन-
भिधून्वत्यभिः प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिण-
मन्ततो यथापुरस्तान्नवकृत्वः संपाद-
यन्ति ” इति सूत्रकृतोक्तं तत्रावन्ती
स्थेति मन्त्रं पठित्वा तत्तात्पर्यप्रदर्शनम् १२६०
अश्वस्य पत्नीकर्तृकप्रदक्षिणत्रयविधिः ... ..
त्रिवारं पत्नीकर्तृकाप्रदक्षिणावृत्तिविधिः १२६१
पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य
मिलित्वा नवसंख्याया विधिः ... ..
यथोक्तस्य मृतोपचारार्थं प्रतिप्रस्थातृकर्तृ-
कस्य पत्न्यानयनस्य विधिः ... ..
“ सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेण वास-
साऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाद्य ”
इति सूत्रकृतोक्तं तस्मिन्मन्त्रे प्रथमभा-
गतात्पर्यदर्शनम् ... ..

द्वितीयभागतात्पर्यदर्शनम् १२६२

तृतीयभागतात्पर्यदर्शनम् ... ..

“ गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः
सूचीभिर्महिष्यश्वस्यासिपथान्कल्पयति
प्राक्कोडात्, एवमुत्तराभ्यां राजतीभि-
र्वावाता प्रत्यक्कोडात्प्राङ्नाभिः, एवमु-
त्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परि-
वृत्ती शेषम् ” इति सूत्र उक्तं तत्रा-
सिपथानां कल्पनविधिः ... ..

असिपथकल्पने गायत्री त्रिष्टुबित्यनुवाकेन
मन्त्रा आप्रातास्तेषां स्पष्टार्थत्वप्रदर्श-
नम् १२६३

असिपथकल्पने साधनीभूतसूचीनामयस्म-
र्यादिभेदत्रयविधिः ... ..

अश्वत्वकळेदने विनियुक्तस्य कस्त्वा छय-
तीति मन्त्रस्य तात्पर्यदर्शनम् ... ..

सप्तमोऽनुवाकः (१२६४-१२६९)

मृताश्वोपचारमन्त्राणामवाशि-

ष्ठानां व्याख्यानम् १२६४-१२६९

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
अश्वेन सह वज्राच्छादिता महिषी यदा		द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शाकरसामविधिः	१२७३
सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिश्नाति तदेतर-		तृतीयेऽहनि गोजातीयपशूनां विधिः	...
पत्नीभिर्महिष्याः प्रोत्साहने ये मन्त्रा		गोजातीयपशूनां देवताविधिः	... १२७४
ऊर्ध्वमेनामित्यादयस्तत्र प्रथममन्त्रे प्रथ-		त्रिरात्रावसाने नवानां पशूनामनुबन्ध्या-	
मपादस्य तात्पर्यदर्शनम्	... १२६४	ख्यानां विधिः	...
प्रथममन्त्रे द्वितीयपादस्य तात्पर्यदर्शनम्	...	तदनन्तरं पश्वन्तरविधिः	...
प्रथममन्त्रे तृतीयपादस्य तात्पर्यदर्शनम्	१२६५	तदनन्तरं पुनः पश्वन्तरविधिः	...
प्रथममन्त्रे चतुर्थपादस्य तात्पर्यदर्शनम्	...	ऋतुदेवताकपश्वन्तरविधिः	... १२७५
द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादतात्पर्यदर्शनम्	...	दशमोऽनुवाकः (१२७५-१२७६)	
द्वितीयमन्त्रे द्वितीयतृतीयपादयोस्तात्पर्यदर्-		महिमाख्यग्रहयोरभिधानम्	
शनम्	... १२६६	१२७५-१२७६	
तृतीयमन्त्रे प्रथमपादतात्पर्यदर्शनम्	...	महिमाख्यग्रहयोर्विधिः साख्यायिकः	... १२७५
तृतीयमन्त्रे द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम्	...	तयोर्ग्रहयोर्योगविधिः	... १२७६
तृतीयमन्त्रे तृतीयपादतात्पर्यदर्शनम्	... १२६७	महिमयागप्रशंसा	...
चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादतात्पर्यदर्शनम्	...	एकादशोऽनुवाकः (१२७७-१२७९)	
चतुर्थमन्त्रे द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम्	...	शरीरहोमानां स्विष्टकृदाहु-	
चतुर्थमन्त्रस्योत्तरार्धतात्पर्यदर्शनम्	... १२६८	तीनां चाभिधानम् १२७७-१२७९	
“दक्षिणाव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुर-		तत्र शरीरहोमानां विधिः	... १२७७
भिमतीमृचमन्ततो जपित्वा” इति		शरीरहोममन्त्रानुवाकानां चतुर्दशसंख्या-	
सूत्रकारेणोक्तं तद्विधिः	... १२६९	भिधानम्	... १२७८
आपो हि छेति मार्जनविधिः	...	प्रयासाय स्वाहेत्यारण्यकाण्डोक्तानुवाक-	
अष्टमोऽनुवाकः (१२६९-१२७२)		स्यापि शरीरहोमे विनियोगविधिः	...
अश्वमेधस्य तृतीयपशुविधीनां		स्विष्टकृदाहुतीनां विधिः साख्यायिकः	१२७८
च प्रशंसा १२६९-१२७२		अत्र हवनाय जुहुं बाधितुं गोमृगरूपपशो-	
आदावश्वमेधविधिप्रशंसा साख्यायिका	१२६९	विशसनकाले पृथगवस्थापितकण्ठप्रदे-	
पशुविधिषु मनुष्यविधिप्रशंसा	... १२७०	शस्य हवनसाधनीभूतत्वविधानम्	... १२७९
अश्वविधिप्रशंसा	...	द्वितीयाहुतेरश्वशफस्य साधनीभूतत्वविधिः	...
गोविधिप्रशंसा	...	तृतीयाहुतेरयस्मयकमण्डलोः साधनीभूत-	
अजाविधियोः प्रशंसा	... १२७१	त्वविधानम्	...
आरण्यादिपशूनामुत्सर्गविधेः प्रशंसा	...	द्वादशोऽनुवाकः (१२८०-१२८२)	
मिलित्वा संगृह्य प्रशंसा	...	शरीरहोमस्विष्टकृद्रोमोभयम-	
अश्वमेधानुष्ठानतद्वेदनयोः प्रशंसा	... १२७२	ध्यवर्त्यश्वस्तोमीयहोमविधिः,	
नवमोऽनुवाकः (१२७२-१२७५)		१२८०-१२८२	
अश्वमेधसंबन्धित्रिरात्रस्योत्त-		अश्वस्तोमीयहोमस्य विधिः	... १२८०
मेऽहनि पशूनामभिधानम्,		अश्वस्तोमीयहोम आज्यस्य हवनसाधनी-	
१२७२-१२७५		भूतद्रव्यत्वेन विधिः	...
आदौ प्रथमद्वितीययोरहोः प्रशंसा	... १२७२		

विषयाः	पृष्ठम्
अश्वस्तोमीयहोमे मन्त्राणां षट्त्रिंशद्वृत्तसंख्याया विधानम् १२८१	
पूर्वोक्तमन्त्रसंख्याकाहुतीनां न्यूनाधिकसंख्यानिराकरणेन पूर्वोक्तसंख्यायाः प्रशंसा ... .. "	
इमा नुकमिल्यादीनां द्विपदानामृचां होमविधिः ... .. "	
विचारेणाश्वस्तोमीयहोमद्विपदाहोमयोः पौर्वापर्यस्य निश्चयः १२८२	
द्विपदाहोमादूर्ध्वं शरीरहोमादिशङ्कां वारयितुं द्विपदाहोमादूर्ध्वमाहुतिमात्रस्य निषेधः ... .. "	

त्रयोदशोऽनुवाकः (१२८३-१२८५)

सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्व-

पतीत्याद्यनुवाकोक्तास्विष्टिषु

संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषाभि-

धानम् १२८३-१२८५

पूर्वोक्तेष्टिषु संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषस्य विधिः १२८३	
तास्विष्टिषु देवताप्रशंसा ... .. "	
पूर्वप्रपाठके विहितसायंघृतिहोमस्यानुवादपूर्वकं प्रशंसा १२८४	
इष्टीनां घृतीनां च प्रशंसा ... .. "	
पुनरिष्टिप्रशंसा ... .. "	
पुनरपि प्रातर्घृतिहोमसायंघृतिहोमयोर्मिलित्वा प्रशंसा १२८५	

चतुर्दशोऽनुवाकः (१२८५-१२८८)

सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्व-

पतीत्याद्यनुवाकोक्तेष्टिषु गान-

स्याभिधानम् १२८५-१२८८

द्वाभ्यां गायकाभ्यां वीणया गातुं कुशलाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां गानस्य कर्तव्यत्वविधिः १२८५	
ब्राह्मणद्वयपक्षस्य दूषणपुरःसरं द्वितीयगायकस्य क्षत्रियत्वविधानम् ... १२८६	
ब्राह्मणकर्तृकगाने क्षत्रियकर्तृकगाने च दिवसरान्त्रिरूपकालयोः क्रमेण विधानम् ..	

विषयाः	पृष्ठम्
दिवसे सावित्रेष्टिसंबन्धिनः स्विष्टकृतः पुरा ब्राह्मणेन गातव्यस्यार्थस्य प्रदर्शनम् १२८७	
सायंघृतिषु हूयमानासु राजन्येन गातव्यस्यार्थस्य प्रदर्शनम् ... .. "	
ब्राह्मणक्षत्रिययोः प्रत्येकं गीतित्रयस्य विधानम् १२८८	
गायकाभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां पारितोषिकतया केषांचिद्वस्तूनां दानविधिः ... .. "	
पञ्चदशोऽनुवाकः १२८९-१२९२	
अवभृथविषयहोमविशेषाभि-	
धानम् १२८९-१२९२	

मृत्यवे स्वाहेतिमन्त्रेण मृत्युहेतुव्याध्यादिदेवताकानेकाहुतिहोमविधिः ... १२८९	
मृत्यवे स्वाहेतिमन्त्रस्य वीप्सया, पूर्वोक्तबह्वाहुतिपक्षस्य निराकरणपूर्वकमेकाहुतिपक्षस्य विधिः ... .. "	
भृणहत्यादेवताकाहुत्यन्तरविधानम् ... १२९०	
पूर्वोक्ताहुतेराक्षेपः ... .. "	
तत्रोत्तरं सिद्धान्तिनः ... .. "	
कैमुतिकन्यायेन पूर्वोक्ताहुतेः प्रशंसा ... १२९१	
तृतीयाहुतिविधिः ... .. "	
तृतीयाहुतेः खलत्यादेर्मुष्टौ होमाधारतया विधानम् १२९२	

षोडशोऽनुवाकः १२९२-१२९५

उपाकरणमन्त्रव्याख्यानार्थ-

भिधानम् १२९२-१२९५

नमो राज्ञे नमो वरुणायेत्यादेरश्वत्पराद्युपाकरणमन्त्रस्य प्रथमभागव्याख्यानम् १२९२	
तस्यैव मन्त्रस्य द्वितीयभागतात्पर्यदर्शनम् १२९३	
तस्यैव मन्त्रस्य तृतीयभागव्याख्यानम् ..	
तस्यैव मन्त्रस्य चतुर्थभागव्याख्यानम् ..	
तस्यैव मन्त्रस्य पञ्चमभागव्याख्यानम् ..	
नमो राज्ञ इत्यनुवाकशेषे समानांतानामुपाकृताय स्वाहेति त्रयाणां मन्त्राणां विनियोगदर्शनम् १२९४	
आग्नेयादिपशुत्रयालम्भनविधिः ... १२९४	

विषयाः	पृष्ठम्
तत्राऽऽभेयपशुप्रशंसा ...	...
ऐन्द्रामपशुप्रशंसा ...	...
आश्विनपशुप्रशंसा ...	...
पशूनां त्रित्वस्य प्रशंसा ...	...
अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविरि-	
ष्टिविधिः ...	१२१५
पूर्वोक्तेष्टौ याज्यानुवाक्याविधानम् ...	...
सप्तदशोऽनुवाकः १२९६-१२९९	
अश्वमेधीयाश्वस्य रोगादि-	
निमित्तप्रायश्चित्ताभिधानम्	
१२९६-१२९९	
रोगदोषपरिहारायाऽऽभेयादीष्टित्रयविधा-	
नम् ...	१२९६
आभेयेष्टिप्रशंसा ...	...
सौम्येष्टिप्रशंसा ...	...
सावित्रेष्टिप्रशंसा ...	...
अश्वस्य त्वग्दोषनिमित्तं प्रायश्चित्तम् ...	१२९७
अश्वस्योपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे	
प्रायश्चित्तम् ...	...
अश्वस्य सुखेऽहनि निवासस्थानप्राप्त्या-	
भावे प्रायश्चित्तविधिः ...	...
अश्वेन वडवादिध्याने कृते प्रायश्चित्तरूपे-	
ष्टिविधिः ...	१२९८
पूर्वोक्तेष्टौ प्रथमहविषः प्रशंसा ...	...
पूर्वोक्तेष्टौ द्वितीयहविषः प्रशंसा ...	...
पूर्वोक्तेष्टौ तृतीयहविषः प्रशंसा ...	...
एतदनुवाकोक्तप्रायश्चित्तिनिगमनम् ...	१२९९
अष्टादशोऽनुवाकः १२९९-१३०१	
ब्रह्मौदनाभिधानम् १२९९-१३०१	
तत्र शाखान्तरगतस्य ब्रह्मौदनेष्व्योविकल्प-	
स्यानुवादः ...	१२९९
तत्रेष्टिपक्षस्य युक्त्या दूषणम् ...	...
स्वपक्षविधानम् ...	...
ब्रह्मौदनानां द्वादशसंख्याप्रशंसा ...	१३०१
एकोनविंशोऽनुवाकः	
१३०१-१३०३	

विषयाः	पृष्ठम्
विभूत्वादिभिर्द्वादशभिर्गुणैर-	
श्वमेधस्य प्रशंसा १३०१-१३०३	
अश्वमेधस्य विभूत्वगुणेन प्रशंसा ...	१३०१
अश्वमेधस्य प्रभूत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्योर्जस्वत्वगुणेन प्रशंसा ...	१३०२
अश्वमेधस्य पयस्वत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य विधृतत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य व्यावृत्तत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य प्रतिष्ठितत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य तेजस्वित्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य ब्रह्मवर्चसित्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्यातिव्याधित्वगुणेन प्रशंसा ...	१३०३
अश्वमेधस्य दीर्घत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य ऋतुत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
विंशोऽनुवाकः (१३०४-१३०६)	
अश्वस्य संज्ञपनप्रकाराभिधा-	
नम् १३०४-१३०६	
“ वडवा पुरीषी वाजः पुरो नीयतेऽश्वस्य	
वेतसशाखायां तार्प्यं कृत्यधीवासं हिर-	
ण्यकशिपु चाऽऽस्तीर्य सौवर्णं रुक्ममुप-	
रिष्टाकृत्वा तस्मिन्नश्वतूपरगोमृगान्निघ्नन्ति	
प्लक्षशाखास्वितरान् ” इति सूत्र उक्तं	
तत्र तार्प्यस्य विधानम् ...	१३०४
पितृमेधे प्रयोज्यस्य सात्रो विधानम् ...	...
पूर्वोक्ततार्प्यस्योपरि चर्मपटस्य (कृत्य-	
धीवासस्य) विधानम् ...	...
कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितशय्याया	
विधानम् ...	१३०५
शय्याया उपरि सुवर्णफलकस्य विधानम् ...	...
सुवर्णफलकोपर्यश्वस्य स्थापनविधिः ...	...
पूर्वोक्ततार्प्यादीनां प्रशंसा ...	...
अश्वमेधानुष्ठानतद्वेदनप्रशंसा ...	१३०६
एकविंशोऽनुवाकः (१३०६-१३०९)	
उत्तरवेद्युपवापाभिधानम्,	
तत्राऽऽदौ बहुविधनामनि-	
र्वचनेनाश्वस्तुतिः १३०६-१३०९	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
सर्वरथनामनिर्वचनदर्शनम् ...	... १३०६	चाश्वस्य प्रशंसा ...	... १३१०
अश्वनामनिर्वचनदर्शनम् ...	... १३०७	पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा ...	... ”
अर्वनामनिर्वचनदर्शनम् ...	... ”	पुनरप्यश्वप्रशंसा ...	... ”
वाजिनाम्नो निर्वचनदर्शनम् ...	... १३०७	पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा ...	... ”
आदित्यनाम्नो निर्वचनदर्शनम् ...	... ”	अश्वमेधयागतद्वेदनयोः प्रशंसा ...	... ”
अश्वमेध उत्तरवेद्युपवापस्य विधानम् ...	... १३०८	पुनरप्यस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसा ...	... १३११
पूर्वोक्तप्रकारवेदनस्य प्रशंसा ...	... ”	अश्वमेधानुष्ठानप्रशंसा ...	... ”
अश्वमेधकृतोः साक्षात्परम्परया च योन्या-		सांप्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरमश्वमेधारम्भ एव-	
यतनभूतयोरग्न्यादित्ययोः प्रशंसा ...	... ”	र्षभपश्चालम्भनविधिः ...	... १३१२
प्रकारान्तरेण तयोरेव प्रशंसा ...	... ”	अश्वमेधतद्वेदनप्रशंसा ...	... ”
उत्तरवेद्युपवापस्य निगमनम् ...	... १३०९	त्रयोविंशोऽनुवाकः (१३१२-१३१४)	
द्वाविंशोऽनुवाकः (१३०९-१३१२)		अश्ववयवेषूपपासनाभिधानम्	
ऋषभालम्भाभिधानम्		१३१२-१३१४	
१३०९-१३१२		अहोरात्ररूपेणाश्वलोमध्यानविधिः ...	... १३१२
दीक्षादिक्ताप्रधानयागात्पुरस्तात्संवत्सरमा-		अश्वस्य पदयोर्ध्यानविधिः ...	... १३१३
त्रेऽश्वस्य प्रोक्षणादिविधिः ...	... १३०९	श्रमपरिहाराय भूमावश्वकृतपरिवर्तनस्य	
अश्वशब्दनिर्वचनेनाश्वमेधशब्दनिर्वचनेन		ध्यानविधिः ...	... १३१३-१३१४

दशमप्रपाठकः .... (१३१५-१३५४)

सावित्रचयनाभिधानम् १३१५-१३५४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१३१५-१३२०)		“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश	
सावित्रचयन इष्टकोपधाना-		मुहूर्तानुपदधाति ” इति सूत्रकृतोक्तं	
दिमन्त्राः १३१५-१३२०		तत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम् ...	... ”
उत्तरवेदिदेशमध्ये लिखितासु नवसु लेखासु		“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्यु-	
इष्टकानामुपधानं कर्तव्यं तत्र “ नवम्यां		पदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि-	
वाह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहा-		मन्त्राभिधानम् ...	... १३१७
न्युपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोप-		“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्ता-	
योगिमन्त्राभिधानम् ...	... १३१५	नुपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोप-	
“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्ता-		योगिमन्त्राभिधानम् ...	... ”
नुपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि-		“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्री-	
मन्त्राभिधानम् ...	... १३१६	रुपदधाति ” इति उक्तं तत्रोपयोगि-	
“ अथान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्री-		मन्त्राभिधानम् ...	... ”
रुपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि-		“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश	
मन्त्राभिधानम् ...	... ”	मुहूर्तानुपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तदु-	
		पयोगिमन्त्राभिधानम् ...	... १३१८

विषयाः	पृष्ठम्
“अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति” इति सूत्रकृतोक्तं तदुपयोगिमन्त्राभि- धानम् ... .. ”	
“अथान्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति” इति सूत्रं तत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम् ..	
“अथान्तरस्यां त्रयोदशमासनमान्युपद- धाति ” इति सूत्र उक्तं तदुपयोगिम- न्त्राभिधानम् १३१९	
“ शिकता उपदधाति एजत्का जोवत्काः” इति सूत्र उक्तं तत्र मन्त्राभिधानम्...	
“ अथान्तरस्यां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति” इति सूत्र उक्तं तदुपयोगिमन्त्राभिधा- नम् ... .. ”	
“ अथान्तरस्यां षड्यज्ञकतूष्णीणि चतुर्ना- मान्युपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रो- पयोगिमन्त्राभिधानम् ... .. ”	
“ अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्यु- पदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि- मन्त्राभिधानम् १३२०	
द्वितीयोऽनुवाकः १३२०-१३२१	
सावित्रचयने स्वयमातृणाना- मुपधानाभिधानम् १३२०-१३२१	
“ चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षुपदधाति ” इत्युक्तं कल्पसूत्रे, तत्र भूरभिमित्यादिप्र- थममन्त्राभिधानम् १३२०	
तत्रैवावशिष्टस्य भुवो वायुमित्यादेर्मन्त्रत्रय- स्याभिधानम् १३२१	
तृतीयोऽनुवाकः १३२१-१३२२	
निष्पन्नायाश्चितेरध्वर्युकर्तृको- पस्थानाभिधानम् १३२१-१३२२	
उपस्थानोपयोगित्वमेव त्वामित्यादिमन्त्रा- भिधानम् १३२१-१३२२	
चतुर्थोऽनुवाकः १३२३-१३२५	
निष्पन्नायाश्चितेर्यजमानकर्तृ- कोपस्थानाभिधानम्	

१३२३-१३२५

विषयाः	पृष्ठम्
“ यजमानः संहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि, इति ” इति कल्पसूत्र उक्तं तत्रोपायोगिमन्त्राभि- धानम् १३२३-१३२५	
पञ्चमोऽनुवाकः १३२६	
होतुरनुशंसनाभिधानम् १३२६	
“ जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य संचितो- क्थ्येन होताऽनुशंसति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगिनः “भूर्भुवः स्वः” इत्यादि- मन्त्रस्याभिधानम् १३२६	
षष्ठोऽनुवाकः १३२७	
शतरुद्रीयादिमन्त्रसाध्यबह्वा- हुतीनां संस्रावेणाऽऽज्येन यजमानकर्तृकमुखशोधनाभि- धानम् १३२७	
“ तासां संस्रावेण यजमानो मुखं विमृष्टे ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगिनः “ राज्ञी विराज्ञी ” इत्यादिमन्त्रस्याभिधानम्... १३२७	
सप्तमोऽनुवाकः १३२८	
होमानामभिधानम् १३२८	
“ अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोति ” इति- सूत्रोक्तविध्युपयोगिनोऽसवे स्वाहेत्यादि- मन्त्रस्याभिधानम् १३२८	
अष्टमोऽनुवाकः १३२९-१३३३	
मृत्युग्रहाभिधानम् १३२९-१३३३	
मृत्युग्रहग्रहणसाधनोपयोगिमन्त्राभिधानम् १३२९	
“ अथ जुहोत्यपक्षुधमिति ” इति सूत्र उक्तं तत्र मन्त्राभिधानम्... .. १३३०	
“ तस्येडामनु भक्षो भक्षयति भक्षोऽस्यमृत- भक्ष इति ” इति कल्पसूत्र उक्तम्, तस्य पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च भक्षयेदिति तदर्थः, तत्र मन्त्राभि- धानम् ... .. ”	
“ भक्षयित्वा प्राणनिवहानात्मन प्रतिष्ठाप- यते मन्त्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण ”	

विषयः	पृष्ठम्
इति कल्पसूत्रं तत्र मन्दाऽभिभूति- रित्यनुवाकशेषाभिधानम् १३३०—१३३३	
नवमोऽनुवाकः.... १३३४—१३४४	
ध्यानरूपसावित्राग्निविद्याया	
अभिधानम् .... १३३४—१३४४	
आदौ मृत्युग्रहशेषत्वेन मन्त्रद्वयं विधातुं प्रस्तावः १३३४	
विधित्तितयोर्मन्त्रयोर्विषयस्य निश्चयः... ..	
मृत्युग्रहहोमात्पूर्वमनन्तरं च क्रमेण मन्त्र- द्वयस्य विधानं सानुवादम्	
सावित्राग्निविद्यां वक्तुमाख्या-	
यिका १३३५	
अत्यहनाम्ना मुनिना प्रष्टव्यान्वर्थानुक्त्वा तत्र गत्वा सावित्रान्वेत्य न वेति प्रश्नं कुर्वित्युक्त्वा च प्लक्षं प्रति प्रेषिततच्छि- ष्यब्रह्मचारिकृताः प्लक्षं प्रति गुरुक्त- प्रश्नाः, अहं सावित्रान्वेदेति ब्रह्मचा- रिणं प्रति प्लक्षस्योक्तिः... ..	
ब्रह्मचारिकृतप्रश्नानां प्लक्षस्योत्तराणां च परम्परादर्शनम्	
सङ्गात्सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्व- कं संवादस्य निषेधः १३३६	
विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादिनिषेध- स्यैव प्रशंसनम् १३३७	
प्रथमानुवाकस्यैः संज्ञानं विज्ञानमित्याथवा- न्तरानुवाकैः प्रतिपादितः सर्वोऽप्यर्थः सावित्राग्निस्वरूपत्वेन ज्ञात इत्यभिप्रा- येण शुक्लपक्षस्याहोरात्रनाभप्रतिपादकयोः प्रथमानुवाकस्यावान्तरप्रथमतस्तयानुवा- कयोस्तात्पर्यदर्शनम् १३३८	
शुक्लपक्षाहोरात्रप्रतिपादकयोः प्रथमानुवा- कस्यावान्तरपञ्चमसप्तमानुवाकयोस्तात्प- र्यदर्शनम्	
उक्तावान्तरानुवाकचतुष्टयतात्पर्यानिगम- नम्	
प्रथमानुवाकस्थद्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमावा- न्तरानुवाकप्रोक्तानां शुक्लशुक्लपक्षाहोरा-	

विषयः	पृष्ठम्
त्रगतानां मुहूर्तानां सावित्राग्निस्वरूपत्व- प्रदर्शनम्	
प्रथमानुवाकस्थनवमदशमैकादशानुवाकेषु प्रोक्तानां द्वादशशुक्लपक्षद्वादशशुक्लपक्षा- धिमाससहितत्रयोदशमासानां सावित्रा- ग्निस्वरूपत्वदर्शनम् १३३९	
प्रथमानुवाकस्थचतुर्दशपञ्चदशषोडशावा- न्तरानुवाकोक्तानां यज्ञकतूनामृतूनां संव- त्सरस्य च सावित्राग्निस्वरूपत्वदर्शनम्	
प्रथमानुवाकस्थत्रयोदशान्तरानुवाकोक्ता- वान्तरमुहूर्तानां सावित्राग्निस्वरूपत्वदर्श- नम्	
सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुं	
फलप्रशंसार्थं च वैदेहजनको-	
पाख्यानम् १३४०	
सावित्राग्निवेदितुः फलकथनम् ... १३४०	
पूर्वोक्तफलस्यैव विशदीकरणार्थमहीनानाम- कस्यर्षेर्वृत्तान्तकथनम्	
सावित्रोपासकफलस्य विशदीकरणम्... ..	
उक्तस्य सावित्रोपासकफलस्य दृढीकर- णाय देवभागनामकर्षेराख्या-	
यिका १३४१	
उपाख्यानेन दृढीकृतस्य फलस्योपसंहारः ..	
उपासनालम्बनभूतसावित्रम-	
न्त्रस्योद्धरणम् १३४२	
सावित्रवेदनस्यगुदाहरणेन प्रशंसनम् ... १३४२	
पूर्वमुदाहृताया ऋचो अक्षर इत्यादेर्ऋचः संक्षेपेण तात्पर्यदर्शनम् १३४३	
सावित्रोपासकेन वेदनीयस्वरूपस्य निष्कृष्य दर्शनम्	
पूर्वं प्रदर्शितस्य स्वरूपस्य वेदितुर्वैद्यस्व- रूपप्राप्तिरूपफलस्य दर्शनम्	
उपाख्यानान्तरेण सावित्रस्वरूपवेदनप्र- शंसा १३४४	
दशमोऽनुवाकः (१३४५—१३४७)	
सावित्राग्निविद्यावयवविशे-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
षवेदनानामभिधानम्		अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सावि-	
१३४५-१३४७		त्राग्निविद्यायाः प्रशंसा	
पृथिव्यां सरधात्ववेदनस्य सावित्रामौ		१३४८-१३५४	
तदीयमधुत्ववेदनस्य पूर्वपक्षापरपक्षरा-		तत्राऽऽदावन्वयव्यतिरेकोपयुक्तविवेकिरु-	
त्रिषु मधुनिष्पादकमक्षिकाजातीयस्त्रीत्ववे-		पपुरुषद्वयोपन्यासः ... १३४८	
दनस्य पूर्वपक्षापरपक्षयोरहःसु मधुनिष्पा-		तयोरेव पुरुषयोः पुनर्विविच्य प्रदर्शनम् १३४९	
दकमक्षिकाजातीयपुरुषत्ववेदनस्य पूर्वो-		पूर्वोक्तयोरुभयोः पुरुषयोर्मध्ये विवेकिन	
क्तवेदनानां फलस्य च कथनम् ... १३४५		एव पुरुषार्थप्राप्तिदर्शनम् ... १३४९	
पूर्वोक्तवेदनाभावे पूर्वोक्तफलाभावस्य दर्श-		सावित्राग्निविद्यारहितं पुरुषं प्रति समृद्ध-	
नम् ... १३४५		फलाभावलक्षणव्यतिरेकस्य दर्शनम्, १३५०	
प्रथमानुवाकोक्तावान्तरानुवाकचतुष्टयो-		सावित्राग्निविद्यासंयुक्तं पुरुषं प्रति समृद्ध-	
क्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनविधिः १३४६		फलसद्भावलक्षणान्वयप्रदर्शनम् ... १३५०	
प्रथमानुवाकोक्तानां मुहूर्तनामधेयानां वेद-		सावित्राग्निविद्याप्रशंसार्थमि-	
नविधिः ... १३४६		न्द्रभरद्वाजख्यायिका १३५१	
प्रथमानुवाकोक्तानां शुक्लकृष्णपक्षरूपद्विवि-		सावित्राग्निविद्यां वेतुरमृतीभवनपूर्वकं स्वर्ग-	
धार्धमासानां चैत्रादिमासानां च नामधे-		प्राप्तिरूपफलस्य दर्शनम् ... १३५२	
यसंज्ञानविधिः ... १३४६		इतोऽधिकफलं किञ्चित्स्यादिति शङ्कावार-	
प्रथमानुवाकोक्तयज्ञतुसंवत्सरनामवेदन-		णार्थं वेदत्रयेऽपि तन्नास्तीत्युक्तिः ... १३५२	
विधिः ... १३४७		सावित्राग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन तदुपास-	
प्रथमानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्तैकदेशानां		कस्य सर्वदेवप्राप्तिरूपफलस्य फलस्य	
क्षुद्रमुहूर्तानां नामवेदनविधिः ... १३४७		प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शनम् ... १३५२	
दृष्टान्तपूर्वकं पूर्वोक्तकृत्स्नवेदनस्य प्रशंस-		सावित्रानामव्युत्पादनेन सावित्राग्निविद्याप्र-	
नम् ... १३४७		शंसा ... १३५३-१३५४	
एकादशोऽनुवाकः (१३४८-१३५४)			

एकादशः प्रपाठकः .... (१३५५-१३५४)

नाचिकेताग्निचयनविधिः १३५५-१३५४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१३५५-१३६३)		शर्करा वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाभ्या-	
नाचिकेताग्निचयनप्रकरणम्,		मेवोपधीयन्ते चतुरस्रं परिमण्डलं वा	
तत्रेष्टकोपधानमन्त्राणामभिधा-		लोकोऽसि स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिम-	
नम्, ... १३५५-१३६३		न्त्रम्” इति सूत्रं उक्तं तत्रेष्टकोपधाने	
“एतेन नाचिकेतो व्याख्यातः, नात्र		प्रथममन्त्राभिधानम्, ... १३५५	
लेखा भवन्ति, एकविंशतिहिरण्येष्टकाः		द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोर्भिधानम् ... १३५६	
		चतुर्थपञ्चमषष्ठमन्त्राणामभिधानम्, ... १३५७	